

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
5

Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2009

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ТОМ П'ЯТИЙ

МЕРТВІ ДУШІ

НАУКОВА ДУМКА

ББК 84.4УКР1-РОС
Г58

До п'ятого тому видання творів Миколи Гоголя у семи томах увійшли перший том поеми «Мертві душі» та пізня редакція окремих глав другого тому, які збереглися.

У коментарях представлена бібліографія перекладів поеми українською мовою.

Упорядник

П.В. МИХЕД

Коментарі

П.В. МИХЕДА, Т.В. МИХЕД, Н.М. СКВІРИ

У виданні використано ілюстрації художника В. Табуріна до книги 1908 р. «Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя»

На фронтисписі портрет М. Гоголя роботи Е.О. Дмитрієва-Мамонова, 1839

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології та художньої літератури

Редактор *Є.І. Мазніченко*

ISBN 978-966-00-0927-5 (т. 5)
ISBN 978-966-00-0890-2

МЕРТВІ ДУШІ

Поема

ТОМ ПЕРШИЙ

ГЛАВА ПЕРША

У ворота гостиниці губернського міста в'їхала досить гарна ресорна невелика бричка, якою їздять нежонаті: відставні підполковники, штабс-капітани, поміщики, що мають із сотню селянських душ, одно слово, всі ті, кого звуть «панами середньої руки». На бричці сидів пан — не красун, але й не поганий з себе, ні занадто товстий, ні занадто тонкий; не сказати, щоб старий, одначе й не так, щоб занадто молодий. В'їзд його не наробив у місті зовсім ніякого шуму й нічим особливим не відзначився; тільки двоє російських мужиків, які стояли біля дверей шинку навпроти гостиниці, зробили деякі зауваження, що стосувалися, правда, більш екіпажа, ніж того, хто сидів у ньому. «Чи ти ба! — сказав один до одного, — он яке колесо! Як ти думаєш, доїде це колесо, коли б трапилося, до Москви, чи не доїде». — «Доїде», — відповів другий. —«А от до Казані, я думаю, не доїде?..» — «До Казані не доїде», — відповів другий. На цьому розмова й кінчилась. Та ще, коли бричка під'їхала до гостиниці, зустрівся молодий чоловік у білих каніфасових панталонах, вельми вузьких і коротких, у фраку з претензією на моду, з-під якого видно було манишку, застібнуту тульською пришпилькою з бронзовим пістолетом. Молодий чоловік обернувся назад, подивився на екіпаж, придержав рукою картуз, що мало не злетів від вітру, і пішов собі своєю дорогою.

Коли екіпаж заїхав на подвір'я, пана зустрів трактирний слуга, або *половой*, як їх звуть по російських трактирах, — жвавий і меткий до такої міри, що навіть не можна було роздивитись, яке в нього було обличчя. Він вибіг проворно з серветкою в руці, сам довгий і в довгому демікотоновому сурдуті з спинкою мало не на самій потилиці, тріпнув волоссям і повів проворно пана нагору через усю дерев'яну галерею показувати посланий йому Богом покій. Покій був певного роду, бо й гостиниця була теж певного роду, тобто саме така, як бувають гостиниці по губернських містах, де за два карбованці на добу проїжджі дістають спокійну кімнату з

тарганами, що визирають, як чорнослив, з усіх кутків, і дверима до сусіднього приміщення, завжди заставленими комодом, де влаштувався сусід, мовчазна й спокійна людина, але дуже допитлива, цікава знати про всі подробиці проїжджого. Зовнішній фасад гостиниці відповідав її середині: вона була дуже довга, на два поверхи; нижній не був тинкований і залишався в темно-червоних цеглинах, ще більш потемнілих від лихих негодяних змін, та й самих по собі бруднуватих; верхній був пофарбований неодмінною жовтою фарбою; внизу були крамнички з хомутами, мотуззям та бубликами. В наріжний із цих крамничок або, краще, у вікні містився *збітенщик* із самоваром червоної міді й обличчям так само червоним, як самовар, так що здалека можна було подумати, що на вікні стояло два самовари, якби один самовар не був з чорною, як вугіль, бородою.

Поки проїжджий пан оглядав свою кімнату, внесені були його пожитки: передусім чемодан з білої шкіри, дещо пошарпаний, який показував, що був не вперше в дорозі. Чемодана внесли кучер Селіфан, низенький чоловік у кожушку, і лакей Петрушка, хлопець років тридцяти, в просторому приношеному сурдуті, як видно, з панського плеча, хлопець трохи суворий з вигляду, з дуже великими губами й носом. Слідом за чемоданом внесена була невелика скринька з червоного дерева, штучно викладена карельською березою, шевські колодки і загорнута в синій папір печена курка. Коли все це було внесено, кучер Селіфан подався на стайню поратись біля коней, а лакей Петрушка почав улаштовуватись у маленькому передпокої, дуже темній конурці, куди вже встиг притягти свою шинелю й разом з нею якийсь свій власний запах, що був наданий і принесеному слідом за цим мішку з усяким лакейським туалетом. У цій конурці він приладнав до стіни вузеньке триноге ліжко, постеливши на ньому невеличку подобу матраца, втовчену й плескувату, як млинець, і, може бути, так само обмащену, як млинець, яку йому пощастило виправити в хазяїна гостиниці.

Поки слуги вправлялись і порались, пан пішов до загальної зали. Які бувають ці загальні зали, всякий приїжджий знає дуже добре: ті самі стіни, пофарбовані олійною фарбою, потемнілі вгорі від люлечного диму й заяложені знизу спинами всяких приїжджих, а ще більше тутешніми купецькими, бо купці торговими днями приходили сюди вшістьох і всімох випивати свою відому *пару чаю*; та сама закурена стеля; та сама задимлена люстра з безліччю скляних

висульок, що стрибали й дзвеніли кожного разу, коли *половой* бігав по витертих цератових доріжках, похитуючи спритно тацею, де сиділа така ж незчисленна сила чайних чашок, як птиць на морському березі; ті самі картини на цілу стіну, писані олійними фарбами, — одно слово, все те саме, що й скрізь; тільки й різниці, що на одній картині змальовано було німфу з такими величезними грудьми, яких читач, певне, ніколи не бачив. А втім, така гра природи трапляється на різних історичних картинах, невідомо якого часу, звідки й ким привезених до нас у Росію, іншого разу навіть нашими вельможними любителями мистецтв, що накупили їх у Італії за порадою кур'єрів, які везли їх. Пан зняв з себе картуз і розмотав з шиї шерстяну райдужних кольорів косинку, яку жонатим виготовляє своїми руками дружина, додаючи й належне напучення, як закутуватись, а нежонатим — не скажу напевне, хто робить, Бог їх знає: я ніколи не носив таких косинок. Розмотавши косинку, пан звелів подати собі обід. Поки йому подавали різні звичайні в трактирах страви, як-от: щі зі *слойоним пиріжком*, що навмисне зберігається для приїжджих протягом кількох тижнів, мозок з горошком, сосиски з капустою, пулярка смажена, огірок солоний та неодмінний *слойоний* солодкий пиріжок, завжди готовий до послуг; поки йому все це подавали і розігріте й просто холодне, він примушував слугу чи *полового* розповідати всякі дурниці про те, хто держав трактир попереду і хто тепер, і чи багато дає прибутку, і чи великий мерзотник їхній хазяїн, — на це половой, за звичаєм, відповідав: «О, великий, пане, шахрай...» Як у освіченій Європі, так і в освіченій Росії є тепер вельми багато поважних людей, які без того не можуть поїсти в трактирі, щоб не поговорити зі слугою, а іноді навіть утішно пожартувати з нього. А втім, приїжджий не все робив пусті запитання: він з надзвичайною точністю розпитав, хто в місті губернатор, хто голова палати, хто прокурор, — одно слово, не минув жодного значного чиновника, але ще з більшою точністю, якщо навіть не зі співчуттям, розпитав про всіх значних поміщиків, скільки хто має душ селян, чи далеко живе від міста, який навіть на вдачу і чи часто приїжджає в місто; розпитав уважно про стан краю: чи не було яких хвороб у їхній губернії, пошесних гарячок, убійчих яких-небудь пропасниць, віспи й іншого такого — і все так і з такою точністю, яка виявляла більше, ніж тільки просту цікавість. У манерах своїх пан мав щось солідне й сякався надзвичайно гучно. Невідомо, як це він робив, та тільки ніс його звучав, як сурма. Ця нібито зовсім невинна достойність

здобула, проте, багато пошани з боку трактирного слуги, так що він кожного разу, коли зачував цей звук, струшував волоссям, випростувався шанобливіше й, нахиливши з височини свою голову, запитував: чи не треба чого? Після обіду пан спожив чашку кофею й сів на канапі, підклавши собі за спину подушку, яку в російських трактирах, замість еластичної вовни, насипають чимсь надзвичайно схожим на цеглу й сірий камінь. Тут почав він позіхати й звелів відвести себе до свого номера, де, прилігши, заснув дві години. Спочивши, він написав на клаптику паперу, на прохання трактирного слуги: чин, ім'я й прізвище для повідомлення куди слід — у поліцію. На папірці, ідучи вниз сходами, половой прочитав по складах таке: «Колезький радник, Павло Іванович Чичиков, поміщик, у своїх справах». Коли половой усе ще розбирав по складах записку, сам Павло Іванович Чичиков вирушив оглядати місто, яким був, як здавалось, задоволений, бо визнав, що місто ніяк не поступалось іншим губернським містам, дуже била у вічі жовта фарба на кам'яних будинках і скромно темніла сіра на дерев'яних. Будинки були на один, два й півтора поверхи, з неодмінним мезоніном, дуже гарним, на думку губернських архітекторів. Подекуди ці будинки здавались загубленими серед широкої, як поле, вулиці та нескінченних парканів; подекуди збивались до купи, і тут було помітно більше руху народу й жвавості. Траплялись майже позмивані дощами вивіски з кренделями й чобітьми, де-не-де з намальованими синіми штанами й підписом якогось Аршавського кравця; де магазин з картузами, кашкетами й написом: «Чужоземець Василій Федоров»; де намальовано було більярд з двома гравцями у фраках, у які вдягаються в нас по театрах гості, що виходять в останньому акті на сцену. Гравці були зображені з націленими киями, дещо вивернутими назад руками й косими ногами, які щойно зробили в повітрі антраша. Під усім цим було написано: «І ось заведєніє». Де-не-де просто на вулиці стояли столи з горіхами, милом і пряниками, схожими на мило; де харчевня з намальованою товстою рибою і встромленою в неї виделкою. Найчастіше ж помітно було почорнілих двоголових державних орлів, які тепер уже замінені лаконічним написом «*Питейний дім*». Бруківка скрізь була поганенька. Він зазирнув і до міського саду, який був з тоненьких, що кепсько прийнялись, дерев з підпорами внизу у формі трикутників, дуже гарно пофарбованих зеленою олійною фарбою. А втім, хоч ці деревця були не вищі за тростинник, про них було сказано в газетах при описі ілюмінації, що «місто наше прикраси-

лось, завдяки дбайливості гражданського правителя, садом з тінявих та гіллястих дерев, які дають холодок у спеку», і що при тому «було дуже зворушливо дивитись, як серця громадян тріпотіли в надмірі захоплення і струмили потоки сліз на знак вдячності до пана градоначальника». Розпитавши докладно будочника, куди можна пройти ближче, як треба буде, до собору, до присутственних місць, до губернатора, він пішов ще глянути на річку, що текла посеред міста; дорогою віддер прибиту до стовпа афішу за тим, щоб, прийшовши додому, прочитати її гарненько, подивився пильно на даму непоганого вигляду, що проходила дерев'яним тротуаром, за якою ішов хлопчик у військовій ліврeї з вузликом у руці, і ще раз обвівши все очима, ніби за тим, щоб добре запам'ятати розташування місця, дійшов додому прямо в свій номер, підтримуваний злегка на сходах трактирним слугою. Попивши чаю, він сів до столу, звелів подати собі свічку, добув з кишені афішу, підніс її до свічки й почав читати, трохи прищуливши праве око. Проте надзвичайного небагато було в афіші: виставляли драму п. Коцебу, в якій Ролла грав Г. Попльовін, Кору — панна Зяблова, інші особи були ще менш визначні, проте він прочитав їх усіх, добрався навіть до ціни партеру й довідався, що афіша була друкована в друкарні губернського правління; потім повернув другим боком дізнатись, чи немає й там чого-небудь, але, не знайшовши нічого, протер очі, згорнув охайно й поклав до своєї скриньки, куди мав звичай складати все, що попадеться. День, здається, був закінчений порцією холодної телятини, пляшкою кислих щів і міцним сном «на всі заставки», як висловлюються по деяких місцях обширної російської держави.

Увесь наступний день був присвячений візитам; приїжджий вибрався робити візити всім міським сановникам. Був з пошаною у губернатора, що, як виявилось, подібно до Чичикова, був ні товстий, ні тонкий із себе, мав на шиї *Анну*, і говорили навіть, що був представлений до *звізди*; а втім, був великий добряга і навіть сам іноді вишивав по тюлю. Потім пішов до віце-губернатора, потім був у прокурора, у голови палати, поліцеймейстера, у відкупщика; у начальника над казенними фабриками... шкода, що трохи важко пригадати всіх сильних світу сього, але досить сказати, що проїжджий виявив незвичайну діяльність щодо візитів: він з'явився навіть засвідчити пошану інспекторові лікарської управи й міському архітекторові. І потім ще довго сидів на бричці, пригадуючи, кому б іще зробити візит, та вже більше в місті не знайшлось чиновни-

ків. У розмовах з цими властителями він дуже вправно зумів підлестити кожного. Губернаторові натякнув якось між іншим, що в його губернію в'їздиш, як у рай, шляхи скрізь оксамитові і що ті уряди, які настановлюють мудрих сановників, варті великої похвали. Поліцеймейстерові сказав щось дуже приємне про міських будочників, а в розмовах з віце-губернатором та головою палати, що були ще тільки статські радники, сказав навіть помилкою двічі «ваше превосходительство», що дуже їм сподобалось. Наслідком цього було те, що губернатор запросив його завітати до нього того ж дня на домашню вечірку, інші чиновники й собі так само — хто на обід, хто на бостончик, хто на чашку чаю.

Про себе приїжджий, як здавалось, уникав багато говорити, а коли говорив, то якимись загальними місцями, з помітною скромністю, і розмова його в таких випадках набирала дещо книжних зворотів: що він незначущий черв світу сього і недостойний того, щоб багато про нього турбуватись; що зазнав багато на своєму віку, потерпів на службі за правду, мав багато ворогів, які навіть важили на життя його, і що тепер, бажаючи спокою, шукає обрати нарешті місця для проживання, і що, прибувши в це місто, визнав за неодмінний обов'язок засвідчити свою пошану першим його сановникам. Оце й усе, що довідались у місті про цю нову особу, яка дуже скоро не проминула показати себе на губернській вечірці. Готування до цієї вечірки забрало понад дві години часу, і тут у приїжджому виявилась така уважність до туалету, яку навіть не скрізь бачено. Після невеликого пообіднього сну, він звелів подати вмиватись і надзвичайно довго тер милом обидві щоки, підперши їх з середини язиком; тоді, взявши з плеча в трактирного слуги рушника, витер ним звідусюди повне своє обличчя, почавши з-за вух і пирскнувши перед тим разів зо два в самісіньке обличчя трактирного слуги. Потім надів перед дзеркалом манишку, вискуб дві волосинки, що вилізли з носа, і безпосередньо після цього опинивсь у фраку брусничного кольору з іскрою. Таким способом одягшись, покотив він власним екіпажем по широких без краю вулицях, скупо освітлених із вікон, що де-не-де миготіли. Проте губернаторський дім був такий освітлений, хоч би й для балу; коляски з ліхтарями, перед ганком два жандарми, форейторські вигуки віддалік — одно слово, усе як треба. Вступивши в зал, Чичиков мусив на хвилинку примружити очі, бо блиск від свічок, ламп і дамського вбрання був страшний. Усе було залите світлом. Чорні фраки миготіли й метушились нарізно й купами там і там, як метушаться мухи

на білому блискучому рафінаді під час гарячого липневого літа, коли стара ключниця рубає й ділить його на блискучі грудки перед розчиненим вікном: діти всі дивляться, збившись навколо, цікаво стежачи за рухами твердих рук її, що підіймають молот, а повітряні ескадрони мух, здійняті легким повітрям, влітають сміливо, як повновладні господарі, і, користуючись підсліпістю старої і сонцем, що непокоїть очі її, обсідають ласі шматочки де розкидом, а де густими купами. Насичені щедрим літом, що й так на кожному кроці розставляє ласі страви, вони влетіли зовсім не за тим, щоб їсти, але щоб тільки показати себе, пройтись туди й сюди по цукровій купі, потерти одна об одну задні чи передні ніжки або почухати ними собі під крильцями, або, витягши обидві передні лапки, потерти ними в себе над головою, повернутись і знову полетіти, і знову прилетіти з новими докучними ескадронами.

Не встиг Чичиков оглянутись, як уже був схоплений під руку губернатором, що представив його зразу ж губернаторші. Приїжджий гість і тут не схибив: він сказав якийсь комплімент, вельми пристойний для людини середніх літ, яка має чин не занадто великий і не занадто малий. Коли танцюючі пари, встановившись, притиснули всіх до стіни, він, заклавши руки назад, дивився на них хвилин зо дві дуже уважно. Багато дам були гарно одягнені й за модою, інші одяглись у що Бог послав у губернське місто. Чоловіки тут, як і скрізь, були двох родів. Одні тоненькі, які все упадали коло дам; деякі з них були такого роду, що насилу можна було відрізнити їх від петербурзьких: мали так само вельми обмірковано і зі смаком зачісані бакенбарди або просто миловиді, вельми гладенько виголені овали облич, так само недбало підсідали до дам, так само говорили по-французькому й смішили дам так само, як і в Петербурзі. Другий рід чоловіків становили товсті або такі, як Чичиков, тобто не так, щоб занадто товсті, проте й не тонкі. Ці, навпаки, поглядали скоса і оступалися від дам і поглядали тільки навкруги, чи не розставляє де губернаторський слуга зелений стіл для вісту. Обличчя були в них повні й круглі, на деяких навіть були бородавки, дехто був і таранкуватий; волосся вони на голові не носили ні чубчиком, ні буклями, ні на манір «чорт мене забирай», як говорять французи; волосся в них було або низько підстрижене, або прилизане, а риси обличчя здебільшого заокруглі й міцні. Це були почесні чиновники в місті. На жаль, товсті вміють краще на цьому світі влаштовувати справи свої, ніж тоненькі. Тоненькі служать більше на особливих дорученнях або тільки числяться і хи-

ляються туди й сюди; їхнє існування якось занадто легке, повітряне й зовсім не надійне. Товсті ж ніколи не займають побічних місць, а все прямі, і вже коли сядуть де, то сядуть надійно й міцно, так що швидше місце затріщить і увігнеться під ними, а вони вже не злетять. Зовнішнього блиску вони не люблять, на них фрак не так спритно скроєний, як у худеньких, зате в шкатулках — благодать Божа. У тоненького за три роки не залишається жодної душі, не заставленої в ломбарді, у товстого спокійно дивись — і вродився десь край міста будинок, куплений на ім'я дружини, потім з другого краю другий будинок, потім під містом хуторець, потім і село з усіма угіддями. Нарешті товстий, послуживши Богові й цареві, заслуживши загальну пошану, залишає службу, перебирається й робиться поміщиком, славним російським «барином», хлібосолом, і живе, та й добре живе. А після нього знову тоненькі спадкоємці розтринькують, російським звичаєм, на кур'єрських усе батьківське добро. Не можна потаїти, що майже такого роду міркування займали Чичикова в той час, коли він розглядав товариство, а наслідком цього було те, що він нарешті приєднався до товстих, де зустрів майже всіх знайомих осіб: прокурора з вельми густими бровами й лівим оком, що трохи підморгувало так, ніби він казав: «Ходімо, брат, до іншої кімнати, там я тобі щось скажу», а втім, людину серйозну й мовчазну; поштмейстера, низенького чоловіка, але дотепника й філософа; голову палати, вельми розсудливу й люб'язну людину, які всі привітали його, як давнього знайомого, на що Чичиков уклонявся трохи набік, проте не без приємності. Тут же познайомився він з дуже обхідливим і ґречним поміщиком Маніловим і трохи незграбним з вигляду Собакевичем, що з першого разу наступив йому на ногу, промовивши: «Прошу прощення». Тут же йому всунули карту на віст, яку він прийняв, так само ввічливо вклонившись. Вони сіли за зелений стіл і не вставали аж до вечері. Усі розмови зовсім припинились, як буває завжди, коли нарешті беруться до справжньої роботи. Хоч поштмейстер був дуже говіркий, але й той, узявши до рук карти, зараз же появив на обличчі своєму мислячу фізіономію, покрив нижньою губою верхню і зберігав таке положення під час усієї гри. Виходячи фігурою, він міцно стукав по столу рукою, промовляючи, якщо була дама: «Ходи, стара попадя!», якщо ж король: «Ходи, тамбовський мужик!» А голова приказував: «А я його по вусах! А я її по вусах!» Часом під удар карт по столу зривались вислови: «А! будь що буде, — нема чим, так бубною!», або ж просто вигуки:

«черви! червоточина! пікенція», або «пікендрас, пічурущух! пічура!» і навіть просто: «пічук!» — назви, якими вони перехрестили масті в своєму товаристві. Скінчивши гру, сперечались, як водиться, досить голосно. Приїжджий наш гість теж сперечався, але якось надзвичайно майстерно, так що всі бачили, що він сперечався, а тимчасом приємно сперечався. Ніколи він не казав: «Ви походили», але «ви зволили походити; я мав честь покрити вашу двійку» і таке інше. Щоб ще краще поєднати на чомусь своїх противників, він щоразу підносив їм усім свою срібну з фініфтю табакерку, на дні якої помітили дві фіалки, покладені туди для запаху. Увагу приїжджого особливо зайняли поміщики Манілов і Собакевич, про яких згадано вище. Він зразу ж про них розвідався, відкликавши тут же трохи набік голову та поштмейстера. Кілька запитань, ним зроблених, виявили в гості не тільки допитливість, але й статечність, бо передусім розпитав він, скільки в кожного з них душ селян і в якому стані перебувають їхні маєтки, а потім уже довідався, як на ім'я та по батькові. За малий час він встиг їх цілком зачарувати. Поміщик Манілов, ще зовсім людина не літня, що мав очі солодкі, як цукор, і мружив їх кожного разу, коли сміявся, був від нього без пам'яті. Він дуже довго тиснув йому руку й пильно просив зробити йому честь, завітавши на село, до якого, за його словами, було тільки п'ятнадцять верств міської застави, на що Чичиков, дуже ввічливо нахиливши голову й щиро потиснувши руку, відповів, що не тільки з великою охотою ладен це виконати, але навіть уважатиме за найсвятіший обов'язок. Собакевич теж сказав дещо лаконічно: «І до мене прошу», — човгнувши ногою, взутою в чобіт такого велетенського розміру, до якого навряд чи можна де знайти відповідну ногу, особливо теперішнього часу, коли й на Русі починають переводитись богатирі.

Другого дня Чичиков вибрався на обід і вечірку до поліцеймейстера, де з третьої години по обіді сіли за віст і грали до другої години ночі. Там, між іншим, він познайомився з поміщиком Ноздрьовим, людиною років тридцяти, промітним чолов'ягою, який йому після трьох-чотирьох слів почав говорити «ти». З поліцеймейстером і прокурором Ноздрьов теж був на «ти» і поводився по-приятельському; та коли сіли грати у велику гру, поліцеймейстер і прокурор надзвичайно уважно роздивлялись його взятки й стежили майже за кожною картою, якою він ходив. Другого дня Чичиков провів вечір у голови палати, який приймав гостей своїх у халаті, дещо заяложеному, в тому числі двох якихось

дам. Потім був на вечірці у віце-губернатора, на великому обіді у відкупщика, на невеликому обіді в прокурора, хоч він вартий був великого; на закусці після обідні, впорядженій міським головою, яка теж варта була обіду. Одно слово, жодної години не доводилося йому залишатися вдома, і до гостиниці він приїжджав за тим тільки, щоб заснути. Приїжджий у всьому якось умів обернутись і показав себе досвідченою світською людиною. Хоч про що була розмова, він завжди вмів підтримати її: чи йшла мова про кінський завод — він говорив і про кінський завод; чи говорили про гарних собак, і тут він подавав дуже путні зауваження; чи трактували про слідство, проведене казенною палатою — він показав, що йому відомі також і судейські витівки; чи було міркування про більярдну гру — і в більярдній грі не давав він маху; чи говорили про чесноту — і про чесноту міркував він дуже гарно, аж зі сльозами на очах; про виріб горілки — і на горілці знався він непогано; про митних доглядачів і чиновників — і про них він розважав так, немов і сам був і чиновником, і доглядачем. Але дивна річ, він усе це вмів огортати якоюсь поважністю, вмів добре триматися. Говорив ні голосно, ні тихо, а зовсім так, як слід. Одно слово, куди не поверни, був порядна людина. Всі чиновники були задоволені приїздом нової особи. Губернатор про нього висловлювався, що він *добромисна* людина; прокурор — що він путня людина; жандармський полковник казав, що він учена людина; голова палати — що він знающа й поважна людина; дружина поліцеймейстера — що він найлюб'язніша й найобхідливіша людина. Навіть сам Собакевич, що рідко озивався про кого-небудь добре, приїхавши досить пізно з міста і вже зовсім роздягшись та лігши на ліжко біля худорлявої дружини своєї, мовив до неї: «Я, серденько, був у губернатора на вечірці і в поліцеймейстера обідав, і познайомився з колезьким радником Павлом Івановичем Чичиковим: надзвичайно приємна людина!». На це дружина відказала: «Гм!» — і штовхнула його ногою.

Така думка, вельми втішна для гостя, склалася про нього в місті, і вона держалась доти, поки одна чудна властивість гостя і справа, або, як кажуть у провінціях, пасаж, про який читач незабаром дізнається, не спантеличили цілковито майже все місто.

ГЛАВА ДРУГА

Вже більше тижня приїжджий пан жив у місті, роз'їжджаючи по вечірках та обідах і таким чином проводячи, як то кажуть, дуже приємно час. Нарешті він зважився перенести свої візити за місто і навідати поміщиків Манілова та Собакевича, яким дав слово. Може, до цього спонукала його інша, істотніша причина, справа серйозніша, ближча до серця... Та про все це читач дізнається поступово й свого часу, якщо тільки матиме терпіння прочитати запропоновану повість, дуже довгу, що має потім розгорнутися ширше і просторіше в міру наближення до кінця, який вінчає діло. Кучерові Селіфанові був даний наказ рано-вранці запрягти коні у відому бричку, а Петрушці наказано було зостатися дома, доглядати кімнату й чемодана. Читачеві буде не зайвим познайомитися з цими двома кріпаками нашого героя. Хоч, звичайно, особи з них не такі помітні й те, що звуть другорядні або навіть третєрядні, хоч головні ходи й пружини поеми не на них стверджені й хіба де-не-де торкаються і злегка зачіпають їх, але автор любить надзвичайно бути докладним у всьому, і з цього боку, дарма що сам людина російська, хоче бути акуратним, як німець. А втім, це забере небагато часу й місця, бо небагато треба додати до того, що вже читач знає, тобто що Петрушка ходив у трохи зашірокому коричневому сурдуті з панського плеча і мав, за звичаєм людей свого стану, великий ніс та губи. Вдачі був більше мовчазної, ніж балакучої: мав навіть благородний нахил до освіти, тобто до читання книг, змістом яких не клопотався: йому було зовсім байдуже, чи пригоди закоханого героя, чи просто буквар, чи молитовник — він усе читав з однаковою увагою; якби йому підкинули хімію, від неї не відмовився б. Йому подобалося не те, про що читав він, але більше саме читання або, краще сказати, процес самого читання, от, мовляв, з літер раз у раз виходить яке-небудь слово, яке, іншим разом, чорт його знає, що й значить. Це читання відбувалося здебільшого в лежачому стані, у передпокої, на ліжку й на матраці, що зробився від такої обставини плескуватим і тоненьким, як коржик. Крім пристрасті до читання, він мав ще дві звички, що були його двома іншими характеристичними рисами: спати не роздягаючись, так, як був, у тому ж сурдуті, і носити завжди з собою якийсь свій особливий запах, що відгонив трохи жилим покоєм, так що досить було йому тільки примостити десь своє ліжко, хоч навіть у ~~немешкальній доти кімнаті~~, та перетягти туди шинелю й

манатки, і вже здавалось, що в цій кімнаті років з десять жили люди. Чичиков, будучи людиною дуже дражливою і навіть у деяких випадках вередливою, потягши в себе повітря на свіжий уранці ніс, тільки кривився та струшував головою, промовляючи: «Ти, брат, чорт тебе знає, пітнієш, чи що. Пішов би ти хоч у лазню». На це Петрушка нічого не відповідав і намагався зразу ж знайти собі якусь роботу: або підходив зі щіткою до розвішеного панового фрака, або просто прибирав що-небудь. Що думав він у той час, коли мовчав? Може, він говорив сам собі: «Та й ти, одначе, гарний: не набридло тобі сорок разів одне й те саме товкти...». Бог відає, важко знати, що думає дворовий кріпак у той час, коли пан дає йому напучення. От і все, що для першого разу можна сказати про Петрушку. Кучер Селіфан був зовсім інша людина... Але авторові дуже ніяково займати так довго читачів людьми низького класу, знаючи з досвіду, як неохоче знайомляться вони з людьми низького стану. Така вже російська людина: кортить її зазнатися з тим, хто хоч би на один чин був вищий за неї, і шапкове знайомство з графом або князем для неї краще за всякі близькі дружні стосунки. Автор навіть не певен за свого героя, який тільки колезький радник. Надвірні радники, може, ще й познайомляться з ним, але ті, хто підступив уже до чинів генеральських, ті, Бог знає, може, навіть кинуть один з тих зневажливих поглядів, які кидає згорда людина на все, що плазує біля ніг її, або, що ще гірше, проминуть убійчою для автора неувагою. Та хоч яке сумне те й друге, а все ж, одначе, треба вернутися до героя.

Отож, давши потрібні накази ще звечора, прокинувшись уранці дуже рано, вимившись, витершись з ніг до голови мокрою губкою, що робилося тільки неділями, а того дня випала неділя, поголившись так, що щоки зробились як справжній атлас, під поглядом плавкості й глянсу, одягши фрак брусничного кольору з іскрою і потім шинелю на великих ведмедях, він зійшов сходами, підтримуваний під руку то з одного, то з другого боку трактирним слугою, і сів у бричку. З громом виїхала бричка з-під воріт гостиниці на вулицю. Піп, що проходив повз, скинув капелюх, кілька хлопчаків у замазаних сорочках простягли руки, приказуючи: «Пане, подай сирітці». Кучер, помітивши, що один з них був дуже охочий ставати на позадки, хльоснув його батогом, і бричка пішла стрибати по камінню. Не без радості був узрітий здалека смугастий шлагбаум, який давав знати, що бруківці, як і всякій іншій муці, буде скоро кінець, і ще кілька разів ударившись досить прикро го-

ловою об короб, Чичиков покотив нарешті м'яким ґрунтом. Щойно відійшло назад місто, так зразу побігла-застрибала, нашим звичаєм, глушина й дичина по обох боках дороги: куп'я, ялинник, низенькі миршаві кущі молодої сосни, обгорілі стовбури старої, дикий вереск і такий інший непотріб. Траплялися витягнуті в шнур села, будівлею схожі на старі складені дрова, вкриті сірими покрівлями з різьбленими дерев'яними під ними оздобами на зразок висячих вишиваних рушників. Кілька мужиків, як звичайно, били байдики, сидячи на лавах перед ворітьми в своїх баранячих кожухах, баби з товстими обличчями й перев'язаними грудьми дивилися з верхніх вікон; з нижніх визирало теля або висувала сліпу морду свою свиня. Одно слово, краєвиди відомі. Поминувши п'ятнадцяту верству, він згадав, що тут, за словами Манілова, мало бути його село, але й шістнадцята верства уже пролетіла, а села все не було видно, і коли б не два мужики, що трапилися назустріч, то навряд чи довелося б їм потрапити лад. На запитання, чи далеко село Заманіловка, мужики поскидали шапки, й один з них, що був розумніший і мав бороду клинком, відповів:

— Маніловка, може, а не Заманіловка?

— Атож, Маніловка.

— Маніловка! А як минеш ще одну верству, так от тобі, тобто, так прямо праворуч.

— Праворуч? — озвався кучер.

— Праворуч, — сказав мужик. — Це буде тобі дорога в Маніловку; а Заманіловки ніякої немає. Вона зветься так, тобто її прозвання Маніловка, а Заманіловки тут зовсім нема. Там просто на горі побачиш кам'яний, на два поверхи, панський будинок, у якому, тобто, живе сам пан. Оце тобі й буде Маніловка, а Заманіловки зовсім немає ніякої тут і не було.

Поїхали відшукувати Маніловку. Проїхавши дві верстви, натрапили поворот на путівець, але вже і дві, і три, і чотири верстви, здається, зробили, а кам'яного будинку на два поверхи все ще не було видно. Тут Чичиков згадав, що коли приятель запрошує до себе на село за п'ятнадцять верств, то значить, що до нього є добрих тридцять. Село Маніловка не багатьох могло привабити місцем свого розташування. Будинок панський стояв самотою на взгір'ї, тобто на підвищенні, відкритому всім вітрам, яким тільки заманеться повіяти; схил гори, де він стояв, був одягнений підстриженим дерном. На ньому були розкидані по-англійському дві-три клумби з кущами бузку та жовтої акації; п'ять-шість берез

невеликими купами здіймали подекуди свої дрібнолисті, ріденькі верхів'я. Під двома з них видно було альтанку з плескуватою зеленою банею, дерев'яними голубими колонами й написом: «Храм самотнього замислення»; трохи нижче ставок, укритий зеленню, що, зрештою, невдивовижу в аглицьких садах російських поміщиків. Унизу цього підвищення і почасти на самому схилі темніли вздовж і впоперек сіренькі рублені *ізби*, які герой наш, невідомо з яких причин, ту ж хвилину заходився рахувати й нарахував понад дві сотні. Ніде між ними не росло дерева чи якої-небудь зелені; скрізь визирала сама тільки колода. Краєвид оживляли дві баби, що, мальовничо підобравши спідниці й підтикавшись з усіх боків, брели по коліна в ставку, тягнучи за дві дерев'яні жердини подертий волок, де заплуталось два раки та блищали спіймані плітки; баби, здавалось, були між собою в сварці і за щось перелаювались. Віддалік, осторонь, темнів якимсь нудно-синюватим кольором сосновий ліс. Навіть сама погода вельми до речі прислужилась: день був не то ясний, не то похмурий; а якогось світло-сірого кольору, який буває тільки на старих мундирах гарнізонних солдатів, цього, зрештою, мирного війська, але почасти нетверезогб недільними днями. Для докінчення картини не бракувало й півня, провісника мінливої погоди, який, незважаючи на те що голова продовбана була аж до мозку дзьобами інших півнів у звісних справах залицяння, горлав дуже голосно і навіть поляскував крилами, обсмиканими, як старі рогожини. Під'їжджаючи до подвір'я, Чичиков помітив на ґанку самого хазяїна, що стояв у зеленому шалоновому сурдуті, приставивши руку до лоба у вигляді парасоля над очима, щоб роздивитися краще під'їжджаючий екіпаж. В міру того, як бричка наближалась до ґанку, очі його веселішали, і посмішка розсувалася щораз більше.

— Павло Іванович! — скрикнув він нарешті, коли Чичиков злазив з брички. — Насилу ви таки нас згадали!

Обидва приятелі дуже міцно поцілувались, і Манілов повів свого гостя до господи. Хоч час, протягом якого вони йтимуть сіньми, передпокоєм та їдальнею, трохи закороткий, але спробуймо, чи не встигнемо як-небудь з нього скористуватись і сказати дещо про хазяїна дому. Але тут автор мусить признатись, що такий намір дуже важкий. Далеко легше зображувати характери великого розміру: там просто кидай фарби з усієї руки на полотно, чорні пекучі очі, навислі брови, переоране зморшкою чоло, перекинутий через плече чорний або, як жар, червоний плащ — і пор-

трет готовий; але ось ці всі добродії, яких багато на світі, які з вигляду дуже схожі між собою, а тимчасом, як придивитися, побачиш багато невловимих особливостей, — ці пани страшенно трудні для портретів. Тут доведеться дуже напружувати увагу, поки примусиш перед собою виступити всі тонкі, майже невидні риси, і взагалі далеко доведеться заглиблювати вже удосвідчений в науці випитування погляд.

Один Бог хіба що міг сказати, який був характер Манілова. Є рід людей, відомих під іменем: люди так собі, ні се, ні те, ні в городі Богдан, ні в селі Селіфан, як говорить приказка. Може, до них слід прилучити й Манілова. З вигляду він був людина показна; риси обличчя його були не позбавлені приємності, але цій приємності, здавалось, занадто було передано цукру; в манерах і зворотах його щось ніби запобігало прихильності й знайомства. Він посміхався знадливо, був білявий з блакитними очима. Першої хвилини, розмовляючи з ним, не можеш не сказати: «Яка приємна й гарна людина!» Другої по тім хвилини нічого не скажеш, а третьої скажеш: «Чорт знає, що таке!» — і відійдеш геть далі; коли ж не відійдеш, то відчуєш нудьгу смертельну. Від нього не діждешся ніякого живого, хоч би й зарозумілого слова, яке можеш почути мало не від усякого, коли торкнешся зачіпливої для нього речі. У всякого є свій запал; у одного запал звернувся до хортів; другому здається, що він великий любитель музики й напрочуд відчуває всі глибокі місця в ній; третій митець усмак пообідати; четвертий заграти роль хоч на вершок вищу від тієї, яку йому призначено; п'ятий, з бажанням більш обмеженим, спить і снить про те, як би пройтись на гулянці з флігель-ад'ютантом на показ своїм приятелям, знайомим і навіть незнайомим; шостий обдарований такою вже рукою, яка почуває бажання надприродне заломити ріжка якому-небудь бубновому тузові або двійці, тоді як рука сьомого так і лізе вчинити де-небудь лад, допастися ближче до особи станційного доглядача або ямщиків; одно слово, у всякого є своє, але в Манілова нічого не було. Дома він говорив дуже мало і здебільшого міркував і думав, а про що він думав, теж хіба що Богові відомо. Господарством не можна сказати, щоб він займався, він навіть ніколи не їздив на поля; господарство йшло якось само собою. Коли прикажчик казав: «Добре б, пане, те й те зробити», — «Атож, непогано», — відповідав він звичайно, потягаючи з люльки, яку палити зробив звичку, коли ще служив у армії, де вважався за найскромнішого, найделікатнішого й найосвіченішого офіцера. «А

так, і справді непогано», — ще раз проказував він. Коли приходив до нього мужик і, почухавши потилицю, казав: «Дозвольте, пане, відлучитись на роботу, на подать заробити», — «Іди», — казав він, потягаючи з люльки, і йому навіть на думку не спадало, що мужик ішов пиячити. Іноді, дивлячись з ґанку на подвір'я та на став, говорив він про те, як би добре було, коли б раптом від будинку провести підземний хід або через став збудувати кам'яний міст, на якому були б по обидва боки крамниці, і щоб у них сиділи купці й продавали усякий дрібний крам, потрібний для селян. При цьому очі його робились надзвичайно солодкими і обличчя набувало найзадоволенішого виразу. А втім, усі ці прожекти так і кінчались самими тільки словами. У його кабінеті завжди лежала якась книжка, закладена закладкою на чотирнадцятій сторінці, яку він постійно читав уже два роки. У домі його раз у раз чогось бракувало: у вітальні стояли прекрасні меблі, обтягнуті пишною шовковою матерією, яка, певне, коштувала дуже недешево; але на два крісла її не вистачило, і крісла стояли обтягнуті просто рогожею; хазяїн, правда, протягом кількох років щоразу застерігав свого гостя словами: «Не сідайте на ці крісла, вони ще не готові». А в якій кімнаті то й зовсім не було меблів, хоч і було говорено у перші дні по одруженню: «Серденько, треба буде завтра поклопотатись, щоб у цю кімнату хоч на час поставити меблі». Увечері подавався на стіл дуже пишний свічник з темної бронзи з трьома античними граціями, з перламутним пишним щитом, і поруч з ним ставився якийсь просто мідний інвалід, кривий, скручений набік, увесь у лою, хоч цього не помічав ні хазяїн, ні хазяйка, ні слуги. Дружина його... а втім, вони були цілком задоволені одне одним. Дарма, що минуло більше як вісім років їхньому подружжю, з них усе ще кожен приносив другому чи то шматочок яблучка, чи цукерку, чи горішка й говорив зворушливо ніжним голосом, що виявляв досконале кохання: «Розкрий, серденько, свій ротик, я тобі покладу цей шматочок». Само собою розуміється, що ротик розкривався при такій нагоді дуже граціозно. На день народження готовані були сюрпризи — який-небудь бісерний чехольчик на зубочистку. І вельми часто, сидячи на канапі, зовсім не відомо з яких причин, один, залишивши свою люльку, а друга шитво, якщо тільки держала його на ту пору в руках, вони покладали одно одному такий млосний і довгий поцілунок, що під час його можна легко б викурити маленьку солом'яну сигарку. Одно слово, вони були, як то кажуть, щасливі. Звичайно, можна б зауважити, що в домі є багато

інших занять, крім тривалих поцілунків та сюрпризів, і багато б можна зробити різних запитань. Навіщо, наприклад, по-дурному й без пуття готується на кухні? чому досить порожньо в коморі? чому злодійка ключниця? чому нехлюї і п'яниці слуги? чому вся челядь немилосердно спить і байдикує всю решту часу? Але все це речі низькі, а Манілова вихована гарно. А гарне виховання, як відомо, здобувається в пансіонах; а в пансіонах, як відомо, три головні дисципліни становлять підвалину людських чеснот: французька мова, доконечна для щастя родинного життя, фортеп'яно, для дарування приємних хвилин дружині, і, нарешті, власне господарська частина: плетіння гаманців та інших сюрпризів. А втім, бувають різні вдосконалення й зміни в метóдах, особливо в теперішній час: усе це більше залежить від розважливості й здібностей самих господинь пансіону. В деяких пансіонах буває так, що і попереду фортеп'яно, потім французька мова, а тоді вже господарська частина. А іноді буває й так, що попереду господарська частина, тобто плетіння сюрпризів, потім французька мова, а тоді вже фортеп'яно. Різні бувають метóди. Не завадить зробити ще зауваження, що Манілова... але, признаюсь, про дам я дуже боюсь говорити, та й до того мені час вернутися до наших героїв, що стояли вже кілька хвилин перед дверима вітальні, взаємно припрошуючи один одного пройти вперед.

— Зробіть милість, не турбуйтесь так для мене, я пройду потім, — казав Чичиков.

— Ні, Павле Івановичу, ні, ви — гість, — казав Манілов, показуючи йому рукою на двері.

— Не клопочіться, будь ласка, не клопочіться; будь ласка, проходьте, — казав Чичиков.

— Ні, вже вибачте, не допущу пройти позаду такому приємному, освіченому гостеві.

— Чому ж освіченому?.. Будь ласка, проходьте!

— Ну, та вже звольте проходити ви.

— Та чого ж?

— Ну, та вже того, — казав з приємною посмішкою Манілов.

Нарешті обидва приятелі ввійшли в двері боком і трохи притиснули один одного.

— Дозвольте мені вам представити дружину мою, — сказав Манілов. — Серденько! Павло Іванович!

Чичиков справді побачив даму, яку він зовсім був не помітив, уклоняючись на дверях з Маніловим. Вона була непогана, одягну-

та до лиця. На ній добре лежав матер'яний шовковий капот білого кольору; тонка невелика п'ясть руки її щось кинула похапцем на стіл і стиснула батистову хусточку з вишиваними ріжками. Вона підвелася з канапи, на якій сиділа. Чичиков не без задоволення підійшов до її руки. Манілова промовила, трохи навіть гаркавлячи, що він дуже порадував їх своїм приїздом, і чоловік її, не минало дня, щоб не згадував про нього.

— А так, — промовив Манілов, — вже вона бувало все питає мене: «Та чого ж твій приятель не їде?» — «Зажди, серденько, приїде». А от ви нарешті й ушанували нас своїм відвіданням. Вже такої, справді, втіхи завдали нам — майський день... іменини серця...

Чичиков, почувши, що справа вже дійшла до іменин серця, дещо навіть збентежився й відповів скромно, що ні голосного ім'я не має, ні навіть помітного рангу.

— Ви все маєте, — урвав Манілов з такою ж приємною посмішкою, — усе маєте, навіть ще більше.

— Як вам сподобалося наше місто? — промовила Манілова. — Чи приємно провели там час?

— Дуже гарне місто, прекрасне місто, — відказав Чичиков, — і час провів дуже приємно: товариство — обхідливішого бути не може.

— А як ви знайшли нашого губернатора? — сказала Манілова.

— А правда, преповажна й прелаская людина? — додав Манілов.

— Щира правда, — сказав Чичиков, — преповажна людина. І як він увійшов у свої обов'язки, як розуміє їх! Треба бажати якнайбільше таких людей.

— Як він може отак, знаєте, прийняти всякого, додержати делікатності в своїх учинках, — докинув Манілов з посмішкою і від утіхи майже зовсім заплющив очі, як кіт, якому злегка полоскотали за вухами пальцем.

— Дуже обхідлива й приємна людина, — провадив Чичиков, — і який митець! Я навіть ніяк не міг гадати цього. Як гарно вишиває всякі домашні узори! Він мені показував своєї роботи гаманець: рідко яка дама може так майстерно вишити.

— А віце-губернатор, правда, яка мила людина? — сказав Манілов, знову трохи приплющивши очі.

— Дуже, дуже достойна людина, — відповів Чичиков.

— Ну, дозвольте, а як вам видався поліцеймейстер? Адже правда, що дуже приємна людина?

— Надзвичайно приємна, і яка розумна, яка начитана людина! Ми в нього програли у віст разом з прокурором і головою палати аж до останніх півнів. Дуже, дуже достойна людина!

— Ну, а якої ви думки про дружину поліцеймейстера?— додала Манілова. — Правда, прелюб'язна жінка?

— О, це одна з найдостойніших жінок, яких я тільки знаю, — відповів Чичиков.

Потому не проминули голову палати, поштмейстера і таким чином перебрали майже всіх чиновників міста, які всі виявились найдостойнішими людьми.

— Ви завжди на селі проводите час? — зробив нарешті своєю чергою запитання Чичиков.

— Здебільшого на селі, — відповів Манілов. — Іноді, правда, приїжджаємо в місто для того тільки, щоб побачитися з освіченими людьми. Здичавієш, знаєте, якщо весь час житимеш замкнено.

— Правда, правда, — сказав Чичиков.

— Звичайно, — провадив Манілов, — інша річ, коли б сусідство було гарне, коли б, наприклад, така людина, щоб з нею, в деякому роді, можна було поговорити про люб'язність, про гарне поводження, стежити яку-небудь таку науку, щоб отак розворушило душу, надало б, так би мовити, шугання такого... — Тут він ще хотів щось висловити, але, помітивши, що трохи зарапортувався, колупнув тільки рукою в повітрі і сказав далі: — Тоді, звичайно, село й самотність мали б дуже багато приємностей. Але ж немає нікогісінько... От тільки іноді почитаєш «Сын Отечества».

Чичиков погодився з цим цілковито, додавши, що нічого не може бути приємнішого, як жити в самотності, втішатись видовищем природи й почитати іноді яку-небудь книгу...

— Та знайте, — додав Манілов, — усе коли немає друга, з яким би можна поділитись...

— О, це справедливо, це цілком справедливо! — урвав Чичиков. — Що всі скарби тоді на світі! «Не май грошей, май гарних людей для поводження», сказав один мудрець.

— І знаєте, Павле Івановичу, — сказав Манілов, явивши в лиці своєму вираз не тільки солодкий, але навіть приїсний, немов та мікстура, яку спритний світський доктор засолодив немилосердно, уявляючи нею порадувати пацієнта, — тоді почуваєш якусь, у деякому роді, душевну насолоду... Ось як, наприклад, тепер, коли випадок дав мені щастя, можна сказати, рідке, зразкове, говорити з вами і чаруватися приємною вашою розмовою...

— Даруйте, яка ж тут приємна розмова? Нікчемна людина, та й годі, — відповів Чичиков.

— О, Павле Івановичу! Дозвольте мені бути відвертим: я б з радістю віддав половину всього мого достатку, щоб мати частину тих достойностей, що маєте ви!..

— Навпаки, я б уважав зі свого боку за найбільше...

Невідомо, до чого б дійшов взаємний вилив почуттів обох приятелів, якби не ввійшов слуга й не доповів, що їсти подано.

— Прошу вашої ласки, — сказав Манілов. — Ви вибачте, що не маємо такого обіду, як на паркетах і в столицях; у нас просто, російським звичаєм, щі, але від щирого серця! Прошу ласки.

Тут вони ще якийсь час посперечалися, кому першому ввійти, і нарешті Чичиков увійшов боком до їдальні.

У їдальні вже стояли два хлопчики, сини Манілова, що були того віку, коли дітей садовлять уже за стіл, але ще на високих стільцях. Біля них стояв учитель, що вклонився ввічливо і з посмішкою. Хазяйка сіла за свою супову чашку, гість був посаджений між хазяїном і хазяйкою, слуга пов'язав дітям на шию серветки.

— Які милі діти! — сказав Чичиков, глянувши на них, — а котрий рік?

— Старшому восьмий, а меншому вчора тільки минуло шість, — сказала Манілова.

— Фемістоклюс! — сказав Манілов, звернувшись до старшого, що намагався визволити своє підборіддя, яке лакей зав'язав у серветку. Чичиков звів трохи брову, почувши таке почасти грецьке ім'я, якому не відомо чому Манілов дав закінчення «юс», але зразу ж подбав надати обличчю звичайного виразу.

— Фемістоклюс, скажи мені, яке найкраще місто у Франції?

Тут учитель звернув усю увагу на Фемістоклюса і, здавалось, хотів йому вскочити в очі, але нарешті зовсім заспокоївся й хитнув головою, коли Фемістоклюс сказав: «Париж».

— А в нас яке найкраще місто? — спитав знову Манілов.

Учитель знову нагострив увагу.

— Петербург, — відповів Фемістоклюс.

— А ще яке?

— Москва, — відповів Фемістоклюс.

— Розумник ти, серденько! — сказав на це Чичиков. — Скажіть, одначе... — провадив він, звернувшись тут же з деяким виразом здивування до Манілових: — В такі літа і вже таке знання. Я мушу вам сказати, що в цій дитині будуть великі здібності!

— О, ви ще не знаєте його! — відповів Манілов, — у нього розум на диво гострий. От менший Алкід, той не такий жвавий, а цей зараз, коли що-небудь побачить, комашку, кузьку, так у нього оченята відразу й забігають; побіжить за нею слідом і зараз зверне увагу. Я його призначаю на дипломатичну справу... Фемістоклюс! — провадив він, знову звернувшись до нього, — хочеш бути посланником?

— Хочу, — відповів Фемістоклюс, жуючи хліб і мотаючи головою направо й наліво.

В цей час лакей, що стояв позаду, втер посланникові носа і дуже добре зробив, інакше б капнула в суп чимала стороння крапля. За столом почалась розмова про втіхи спокійного життя, яку хазяйка уривала зауваженнями про міський театр і про акторів. Учитель дуже пильно дивився на розмовників і, як тільки помічав, що вони збираються посміхнутись, ту ж мить розкривав рот і сміявся завзято. Мабуть, він був людина вдячлива і хотів заплатити цим хазяїнові за гарне поводження. А втім, одного разу обличчя його набрало було суворого виразу, і він строго застукав по столу, втупивши очі в дітей, що сиділи насупроти нього. Це було до речі, бо Фемістоклюс укусив за вухо Алкіда, і Алкід, заплющивши очі й роззявивши рот, збирався вже заридати якнайжалюгідніше, але, відчувши, що за це легко можна було позбутися страви, дав спокій ротові і почав зі слізьми гризти баранячу кістку, від якої в нього обидві щоки лисніли жиром.

Хазяйка дуже часто зверталася до Чичикова з словами: «Ви нічого не куштуєте, ви дуже мало взяли». На це Чичиков відповідав щоразу: «Щиро дякую, я ситий. Приємна розмова краща за всяку страву».

Уже встали з-за столу. Манілов був задоволений надзвичайно і, підтримуючи рукою спину свого гостя, готувався таким чином перепровадити його до вітальні, коли це гість заявив з вельми значливим виразом, що він має намір з ним поговорити про одну дуже потрібну справу.

— В такому разі, дозвольте мені попросити вас до мого кабінету, — сказав Манілов і повів до невеликої кімнати, оберненої вікном на синіючий ліс. — Ось мій куточок, — сказав Манілов.

— Приємна кімнатка, — сказав Чичиков, обвівши її очима. Кімната була дійсно не без приємності: стіни були пофарбовані якоюсь блакитною фарбою, щось ніби сіренькою; чотири стільці, одно крісло, стіл, на якому лежала книжка з закладеною заклад-

кою, що про неї ми вже мали нагоду згадати; кілька списаних паперів; але найбільше було тютюну. Було його тут усякого: пачками і в табашниці, і нарешті насипано просто, купою на столі. На обох вікнах теж містились горбики вибитого з люльки попелу, розставлені не без дбайливості дуже красивими рядками. Помітно було, що в цьому хазяїн мав іноді вживання часу.

— Дозвольте вас попросити розташуватися в цьому кріслі, — сказав Манілов. — Тут вам буде спокійніше.

— Дозвольте я сяду на стільці.

— Дозвольте вам цього не дозволити, — сказав Манілов з посмішкою. — Це крісло в мене вже асигновано для гостя: раді чи не раді, але мусите сісти.

Чичиков сів.

— Дозвольте мені вас почастувати люлечкою.

— Ні, не курю, — відказав Чичиков ласкаво і ніби з виразом жалю.

— А чому? — сказав Манілов теж ласкаво й з виразом жалю.

— Не зробив звички, боюсь; кажуть, люлька сушить.

— Дозвольте мені вам зауважити, що це упередження. Я гадаю навіть, що палити люльку далеко здоровіше, ніж нюхати тютюн. У нашому полку був поручник, пречудова й вельми освічена людина, який не випускав люльки з рота не тільки за столом, а навіть, даруйте на слові, у всіх інших місцях. І ось йому й тепер уже понад сорок років, але, дякувати Богові, досі такий здоровий, як не можна краще.

Чичиков, зауважив, що це дійсно трапляється і що в натурі є багато речей, нез'ясовних навіть для широкого розуму.

— Але дозвольте передусім одну просьбу, — промовив він голосом, у якому відбився якийсь чудний вираз, і слідом за тим, не знати чому, оглянувся назад. Манілов теж, не знати чому, оглянувся назад. — Чи давно ви зволили подавати *ревізьку сказку*?

— Та вже давно... а краще сказати — не пригадаю.

— Чи з того часу багато у вас померло селян?

— А не можу знати, про це, я гадаю, треба прикажчика спитати. Гей, хто там! Поклич прикажчика: він повинен бути сьогодні тут.

Прикажчик з'явився. Це був чоловік років під сорок, що голив бороду, ходив у сурдуті й, очевидно, жив дуже спокійним життям, бо його обличчя дивилось, якось пухкою повністю, а жовтуватий колір шкіри й маленькі очі показували, що він знав занадто добре,

що таке пуховики й перини. Можна було побачити відразу, що він пройшов свій шлях, як проходять його всі панські прикажчики: був спочатку просто письменним хлопчиком у домі, одружився з якою-небудь Агашкою, ключницею, паніною фавориткою, зробився сам ключником, а тоді й прикажчиком. А зробившись прикажчиком, чинив, розуміється, як усі прикажчики, водився і кумався з тими, хто на селі був заможніший, насідав з відбутками на бідніших; прокинувшись о дев'ятій годині вранці, дожидав самовара й пив чай.

— Слухай, любий! Скільки в нас селян померло з того часу, як подавали ревізію?

— Та як — скільки? Багато помирало з того часу, — сказав прикажчик і при цьому гикнув, затуливши рот злегка рукою, ніби щитком.

— Атож, признатися, я сам так думав, — підхопив Манілов, — таки справді, дуже багато помирало! — Тут він обернувся до Чичикова й додав ще: — Дійсно, дуже багато.

— А скільки, скажімо, числом? — спитав Чичиков.

— Атож, скільки числом? — підхопив Манілов.

— Та як сказати — числом? Адже невідомо, скілько помирало: їх ніхто не лічив.

— Атож, справді, — сказав Манілов, звернувшись до Чичикова, — я теж гадав: велика смертність, зовсім невідомо, скільки померло.

— Ти, будь ласка, їх полічи, — сказав Чичиков, — і зроби докладний реєстрик усім поіменно.

— Атож, усім поіменно, — сказав Манілов.

Прикажчик промовив: «Слухаю!» — і вийшов.

— А для яких причин вам це потрібно? — спитав, коли пішов прикажчик, Манілов.

Це питання, здавалось, збентежило гостя: в лиці його з'явився якийсь напружений вираз, від якого він аж почервонів, — напруження щось висловити, не зовсім покірне словам. І справді, Манілов нарешті почув такі дивні й незвичайні речі, яких ще ніколи не чули людські вуха.

— Ви питаєте, для яких причин? Причини ось які: я хотів би купити селян... — сказав Чичиков, затнувся й не скінчив мови.

— Але дозвольте запитати вас, — сказав Манілов, — як бажаєте ви купити селян: з землею чи просто на вивід, тобто без землі?

— Ні, я не то, щоб зовсім селян, — сказав Чичиков, — я бажаю мати мертвих...

— Як? Вибачте... я трохи недочуваю, мені почулося предивне слово...

— Я гадаю придбати мертвих, які, проте, значилися б у ревізії як живі, — сказав Чичиков.

Манілов упустив раптом чубук з люлькою на підлогу і як роззявив рот, так і залишився з роззявленим ротом протягом кількох хвилин. Обидва приятелі, що міркували про приємності дружнього життя, залишились нерухомі, втупивши одне в одного очі, як ті портрети, що їх вішали в старовину один проти одного, по обидва боки дзеркала. Нарешті Манілов підняв люльку з чубуком і глянув знизу йому в обличчя, намагаючись видивитися, чи не видно якої посмішки на губах його, чи не пожартував він, але нічого не було видно такого; навпаки, обличчя навіть видавалось статечнішим, ніж звичайно. Потім подумав, чи не зсунувся гість як-небудь невмисне з глузду і з острахом глянув на нього пильно; але очі в гостя були зовсім ясні; не було в них дикого, неспокійного вогню, що бігає в очах божевільної людини; все було пристойно і як слід. Хоч скільки вигадував Манілов, як йому бути й що йому зробити, але нічого іншого не міг вигадати, як тільки випустити з рота решту диму дуже тонкою цівкою.

— Отже, я бажав би знати, чи можете ви мені отаких, не живих у дійсності, але живих відносно законної форми, передати, відступити чи як ви зважите за краще?

Але Манілов так сконфузився й зніяковів, що тільки дивився на нього.

— Мені здається, ви вагаєтесь? — зауважив Чичиков.

— Я? Ні, я не те, — сказав Манілов, — але я не можу збагнути... вибачте... я, звичайно, не міг дістати таку блискучу освіту, яку, так би мовити, видно у всякому вашому русі; не маю високого мистецтва висловлюватись... Може, тут... у цьому, вами зараз промовленому вислові... криється інше... Може, ви зволили висловитися так для краси стилю?

— Ні, — підхопив Чичиков, — ні, я розумію річ таку, як є, тобто ті душі, що дійсно вже померли.

Манілов зовсім розгубився. Він почував, що йому треба щось зробити, поставити запитання, яке запитання — чорт його знає... Кінчив він нарешті тим, що випустив знову дим, але тільки вже не ротом, а крізь носові ніздрі.

— Отже, якщо немає перешкод, то з Богом можна б узятися до укладання купчої кріпості,— сказав Чичиков.

— Як, на мертві душі купчу?

— Та ні! — сказав Чичиков. — Ми напишемо, що вони живі, так, як дійсно стоїть у ревізькій сказці. Я звик ні в чому не відступати від цивільних законів, хоч за це й потерпів на службі, але вже вибачте: обов'язок для мене — діло священне, закон — я німую перед законом.

Останні слова сподобались Манілову, але самої справи до пуття він усе-таки не міг розібрати і замість відповіді заходився насмоктувати свій чубук так дуже, що той почав нарешті хрипіти, як фагот. Здавалось, немов він хотів витягти з нього думку про таку нечувану річ, але чубук хрипів, та й годі.

— Може, ви маєте які-небудь сумніви?

— О, даруйте, аж ніяк. Я не про те кажу, щоб мав якесь, тобто критичне, упередження до вас. Але дозвольте заявити, чи не буде ця справа або, щоб ще більше, так би мовити, висловитись, негоція, — так чи не буде ця негоція невідповідною цивільним постановам і дальшим намірам Росії?

Тут Манілов, зробивши деякий рух головою, подивився дуже значливо в обличчя Чичикову, показавши у всіх рисах обличчя свого і в стулених губах такий глибокий вираз, якого, може, й не бачено було на людському обличчі, хіба що в якогось занадто розумного міністра, та й то під час найбільш заморочливої справи.

Але Чичиков сказав просто, що така справа, або негоція, ніяк не буде невідповідною цивільним постановам і дальшим намірам Росії, а через хвилину додав, що казна матиме навіть вигоду, бо одержить законні оплати.

— Так ви гадаєте?...

— Я гадаю, що це буде добре.

— А коли добре, це інша річ: я проти цього нічого, — сказав Манілов і зовсім заспокоївся.

— Тепер залишається умовитись про ціну...

— Як про ціну? — сказав знову Манілов і спинився. — Невже ви гадаєте, що я братиму гроші за душі, які в деякому роді закінчили своє існування? Коли вже вам спало отаке, так би мовити, фантастичне бажання, то, з свого боку, я віддаю їх вам безінтересно й купчу беру на себе.

Великий докір був би історикові подаваних подій, якби він проминув сказати, що задоволення пройняло гостя після таких слів,

— Прощайте, любі діточки! — сказав Чичиков.

промовлених Маніловим. Хоч який він був статечний і розсудливий, але тут мало не зробив навіть стрибка на зразок цапа, що, як відомо, робиться тільки в самих найдужчих поривах радості. Він повернувся так сильно в кріслі, що тріснула шерстяна матерія, яка обтягала подушку; сам Манілов подивився на нього з деяким недомислом. Глибоко зворушений, він наговорив тут же стільки вдячностей, що той зніяковів, увесь почервонів, робив головою відмовний жест і наприкінці вже висловився, що це суще ніщо, що він, дійсно, хотів би довести чим-небудь сердечний потяг, магнетизм душі, а померлі душі в деякому роді — цілковита погань.

— Дуже не погань, — сказав Чичиков, потиснувши йому руку. Тут було випущено дуже глибоке зітхання. Здавалося, він був настроєний до сердечних звірень; не без почуття і виразу промовив він нарешті такі слова: — Коли б ви знали, яку послугу зробили цією нібито поганню людині без роду й плем'я! Та й справді — чого не витерпів я? Мов човен якийсь серед лютих хвиль... Яких гонінь, яких переслідувань не зазнав, якого лиха не набрався? А за що? За те, що додержував правди, що був чистий на своїй совісті, що подавав руку і вдовиці безпорадній, і сироті горепашному!.. — Тут навіть він утер хусточкою набіглу сльозу.

Манілов був зовсім розчулений. Обидва приятелі довго тиснули один одному руки і довго дивились мовчки один одному в вічі, в яких стояли сльози. Манілов ніяк не хотів випустити руку нашого героя і далі тиснув її так гаряче, що той уже не знав, як її визволити. Нарешті, висмикнувши її потихеньку, він сказав, що не погано б і купчу укласти швидше і добре б, якби він сам навідався до міста; потім узяв капелюх і почав прощатись.

— Як? Ви вже хочете їхати? — сказав Манілов, відразу опам'ятавшись і майже злякавшись.

На цей час увійшла до кабінету Манілова.

— Лізонько, — сказав Манілов з дещо жалісливим виглядом, — Павло Іванович залишає нас!

— Бо ми набридли Павлові Івановичу, — відповіла Манілова.

— Пані! Тут, — сказав Чичиков, — тут, ось де, — і він поклав руку на серце, — так, тут триватиме приємність часу, проведеного з вами! І повірте, не було б для мене більшого блаженства, як жити з вами коли не в одному домі, то принаймні у найближчому сусідстві.

— А знаєте, Павле Івановичу, — сказав Манілов, якому дуже сподобалась така думка, — як було б справді хороше, коли б жити

отак укупі, під однією покрівлею, або в затінку якогось береста пофілософствувати про щось, заглибитись!..

— О, це було б райське життя! — сказав Чичиков, зітхнувши. — Прощайте, пані! — казав він, підходячи до ручки Манілової. — Прощайте, прешановний друже! Не забудьте ж просьби!

— О, будьте певні! — відповів Манілов. — Я з вами розлучаюсь не довше як на два дні.

Усі вийшли в їдальню.

— Прощайте, любі діточки! — сказав Чичиков, побачивши Алкіда й Фемістоклюса, що порались коло якогось дерев'яного гусарина, який уже не мав ні рук, ні носа. — Прощайте, мої малята. Ви вибачте мені, що я не привіз вам гостинця, бо, признаюсь, не знав навіть, чи живете ви на світі, але тепер, як приїду, неодмінно привезу. Тобі привезу шаблю. Хочеш шаблю?

— Хочу, — відповів Фемістоклюс.

— А тобі барабан. Правда ж, тобі барабан? — казав далі Чичиков, нахилившись до Алкіда.

— Парапан, — відповів пошепки й похиливши голову Алкід.

— Добре, я тобі привезу барабан, такий славний барабан! Отак усе буде — туррр... ру... тра-та-та, та, та, та... Прощай, серденько! Прощай! — Тут він поцілував його в голову і звернувся до Манілова та його дружини з невеликим сміхом, з яким звичайно звертаються до батьків, даючи їм знати про невинність бажань їхніх дітей.

— Далебі, зостаньтесь, Павле Івановичу! — сказав Манілов, коли вже всі вийшли на ґанок. — Гляньте, які хмари.

— Це маленькі хмарки, — відповів Чичиков.

— Та чи знаєте ви дорогу до Собакевича?

— Про це хочу спитати вас.

— Дозвольте, я зараз розкажу вашому кучерові. — Тут Манілов з такою ж люб'язністю розказав справу кучерові і сказав йому навіть один раз «ви».

Кучер, почувши, що треба минути два повороти й звернути на третій, сказав: «Утрапимо, ваше благородіє», — і Чичиков поїхав, супроводжений довго поклонами й помахами хусточки хазяїв, що підводились навшпиньки.

Манілов довго стояв на ґанку, проводжаючи очима бричку, що віддалялась, і коли вона вже зовсім стала невидна, він усе ще стояв, палючи люльку. Нарешті ввійшов він до кімнати, сів на стільці й віддався замисленню, щиро радіючи, що зробив своєму гостеві невелику втіху. Потім думки його перелетіли непомітно до

інших речей і нарешті залетіли бог знає куди. Він думав про вигоди дружнього життя, про те, як би добре було жити з другом на березі якої-небудь річки, потім через цю річку почав будуватись у нього міст, потім величезний будинок з таким високим бельведером, що можна звідти бачити навіть Москву і там пити вечірній чай на чистому повітрі й міркувати про які-небудь приємні речі; потім, що вони разом з Чичиковим приїхали в якесь товариство в гарних каретах, де зачаровують усіх приємністю поводження, і що нібито государ, дізнавшись про таку їхню дружбу, пожалував їх генералами, і далі, нарешті, бог знає що таке, чого вже він і сам ніяк не міг розібрати. Чудна просьба Чичикова урвала раптом усі його мрії. Думка про неї якось особливо не вкладалась у його голові: хоч як перевертав він її, але ніяк не міг дорозумітися, і все сидів і палив люльку, що тривало аж до вечері.

ГЛАВА ТРЕТЯ

А Чичиков у задоволеному настрої сидів у своїй бричці, що давно котила стовбовим шляхом. З попереднього розділу вже видно, в чому полягав головний предмет його смаку й нахилів, а тому не диво, що він скоро поринув увесь у нього і душею, і тілом. Здогади й розрахунки, міркування, що перебігали йому по обличчю, видно, були дуже приємні, бо щохвилини залишали по собі сліди задоволеної посмішки. Зайнятий ними, він не звертав ніякої уваги на те, як його кучер, задоволений вітанням дворових людей Манілова, робив вельми доречні зауваження чубарому пристяжному коневі, запряженому з правого боку. Цей чубарий кінь був сильно лукавий і тільки вдавав, ніби везе, тимчасом як корінний гнідий і пристяжний буланої масті, що звався Засідателем, бо був набутий від якогось засідателя, працювали від щирого серця, так що навіть у очах їхніх помітно було, яку мають з того втіху.

— Хитруй, хитруй! Ось я тебе перехитрую! — казав Селіфан, підвівшися і хльоснувши батогом ледачого. — Ти знай своє діло, панталонник ти німецький! Гнідий — почтивий кінь, він виконує свій обов'язок; я йому з охотою дам зайву мірку, бо він почтивий кінь; і Засідатель теж гарний кінь... Ну, ну! Чого щулиш вуха? Ти, дурню, слухай, коли говорять. Я тебе, мурло, на лихе не вчитиму. Ач, куди лізе! — Тут він знову хльоснув його батогом, приказавши: — У, варвар, Бонапарт ти проклятий! — Потім гукнув на всіх: — Гей ви, любі мої! — і стібнув по всіх трьох уже не на кару, а

щоб показати, що був з них задоволений. Зробивши таку втіху, він знову звернув мову до чубарого: — Ти думаєш, що сховаєш свою поведінку? Ні, ти живи по правді, коли хочеш, щоб була тобі шана. От у пана, що ми були, гарні люди. Я залюбки поговорю, коли гарна людина; з людиною гарною ми завжди свої друзі, щирі приятелі: чи випити чаю, чи закусити — з охотою, коли гарна людина. Гарній людині всякий віддасть пошану. Ось пана нашого всякий шанує, бо він, чи чуєш, справляв службу государську, він сколіський совітник...

Так розумуючи, Селіфан забрався нарешті в найдальші абстракції. Якби Чичиков прислухався, то дізнався б багато подробиць, що стосувалися його особисто; але думки його так були зайняті своїм предметом, що тільки сильний удар грому примусив його очутитись і поглянути навколо себе: все небо зовсім облягли хмари, і пилявий поштовий шлях сприскувався краплями дощу. Нарешті грім розітнувся вдруге голосніше й ближче, і дощ линув відразу як з відра. Спочатку, прибравши косого напряму, бив він в один бік коробу брички, потім у другий, потім, змінивши спосіб нападу і зробившись прямим, тарабанив прямо у верх його короба; бризки нарешті стали долітати йому в обличчя. Це примусило його запнутись шкіряними завісками з двома круглими віконцями, призначеними на розглядання дорожніх краєвидів, і наказати Селіфанові їхати швидше. Селіфан, перебитий теж на самій середині мови, збагнув, що справді не треба гаятись, витяг тут же з-під козел якусь погань з сірого сукна, надів її в рукава, схопив у руки віжки й гукнув на свою тройку, що ледве-ледве перебирала ногами, бо почувала приємну млость повчальних промов. Але Селіфан ніяк не міг пригадати, два чи три повороти він проїхав. Зміркувавши й пригадуючи трохи дорогу, він догадався, що багато було поворотів, які всі він проминув. А що російська людина під рішучу хвилину завжди добере, що зробити, не вдаючись у далекі міркування, то, звернувши праворуч на першому ж перехресті, гукнув він: «Гей ви, друзі шановні!» — і пустився чвалом, мало гадаючи про те, куди приведе взята дорога.

Одначе дощ, здавалося, завзявся надовго. Курява, що лежала на шляху, хутко замісилась у грязь, і коням з кожною хвилиною ставало важче тягти бричку. Чичиков уже починав дуже непокоїтись, не бачачи так довго села Собакевича. За його розрахунком, давно б час був приїхати. Він поглядав і в один бік, і в другий, але темрява була така, хоч в око стрель.

— Селіфане! — сказав він нарешті, висунувшись з брички.

— Чого, пане? — відповів Селіфан.

— А глянь-но, чи не видно села?

— Ні, пане, ніде не видно! — Після цього Селіфан, вимахуючи батогом, завів пісню не пісню, а щось таке довге, що й краю йому не було. Туди все ввійшло: усі підбадьорні й спонукальні вигуки, якими частують коней по всій Росії з кінця в кінець, прикметники всіх родів без ніякого розбору, а так, що на язик навернеться. Таким чином дійшло до того, що він почав називати їх нарешті секретарями.

Тим часом Чичиков почав помічати, що бричка хилялась на всі боки й наділяла його прездоровими стусанами; це дало йому відчути, що вони звернули з дороги і, мабуть, тюпали по ріллі. Селіфан, здавалось, сам зміркував, але не говорив ні слова.

— А що, ледащо, якою дорогою ти їдеш? — сказав Чичиков.

— Та що ж, пане, поробиш: час уже такий — батога не бачиш, така пітьма! — Сказавши це, він так перехилив на бік бричку, що Чичиков змушений був держатись обома руками. Тут тільки помітив він, що Селіфан напідпитку.

— Держи, держи, перекинеш! — кричав він йому.

— Ні, пане, як можна, щоб я перекинув, — казав Селіфан. — Це недобре — перекинути, я це сам знаю; вже ж я ні за що не перекину. — Потім почав він злегка повертати бричку, повертав, повертав і нарешті вивернув її зовсім на бік. Чичиков і руками й ногами плюснувся в болото. Селіфан коней, проте, спинив, а втім вони спинилися б і самі, бо зморені були дуже. Така несподівана пригода вкінець здивувала його. Злізши з козел, він став перед бричкою, взявся в боки обома руками і, поки пан борсався в болоті, силкуючись звідти вилізти, сказав після деякого замислення: — Чи ти ба! От і перекинулись.

— Ти п'яний, як квач! — сказав Чичиков.

— Ні, пане, як можна, щоб я був п'яний! Я знаю, що це недобре діло — бути п'яним. З приятелем побалакав, бо з гарною людиною можна побалакати, — лихого в цьому немає; і закусили разом. Закуска — не соромна річ: з гарною людиною можна закусити.

— А що я тобі сказав останнього разу, як ти напився? га? забув? — сказав Чичиков.

— Ні, ваше благородіє, як можна, щоб я забув! Вже ж я своє діло знаю. Я знаю, що недобре бути п'яним. З гарною людиною побалакав, бо...

— Ось я тебе як відшмагаю, так ти в мене знатимеш, як балакати з гарною людиною.

— Як милості вашій буде завгодно, — відповів на все згодний Селіфан. — Як відшмагати, то й відшмагати: я зовсім не від того. Чому ж не пошмагати, коли за діло. На те панська воля. Воно й треба пошмагати, бо мужик розледащів; порядку треба додержувати. Коли за діло, то й пошмагай: чому ж не пошмагати?

На таке міркування пан зовсім не добрав, що відповісти. Але в цей час, здавалось, ніби сама доля вирішила над ним зглянутись. Здалека почувся собачий гавкіт. Зраділий Чичиков дав наказ поганяти коні. Російський візниця має добрий нюх замість очей; через це трапляється, що він, заплющивши очі, жене іноді щодуху й завжди кудись та приїжджає. Селіфан, хоч і нічогісінько не бачив, справив коні так прямо на село, що спинився тільки тоді, коли бричка вдарилась голоблями в паркан і коли вже зовсім нікуди було їхати. Чичиков тільки помітив крізь густе покривало заливного дощу щось подібне до даху. Він послав Селіфана шукати ворота, що, без сумніву, тривало б довго, якби на Русі не було замість швейцарів лихих собак, які доповіли про нього так дзвінко, що він підніс пальці до вух своїх. Світло блимнуло в одному віконці і досягло туманним струменем до паркана, показавши нашим подорожнім ворота. Селіфан заходився стукати, і незабаром, відчинивши фіртку, висунулась якась постать, напнута сіряком, і пан та слуга почули хрипкий баб'ячий голос:

— Хто стукає? Чого вас розносило?

— Приїжджі, матінко, пусти переночувати, — промовив Чичиков.

— Ач, який ти швидкий, — сказала стара, — приїхав у який час! Тут тобі не заїзд: поміщиця живе.

— Що ж робити, матінко? Бач, з дороги збились. Не ночувати ж такої пори в степу.

— Атож, пора темна, недобра пора, — додав Селіфан.

— Мовчи, дурню, — сказав Чичиков.

— А хто ви такий? — спитала стара.

— Дворянин, матінко.

Слово «дворянин» примусило стару ніби трохи замислитись.

— Заждіть я скажу панії, — промовила вона і хвилини через дві уже вернулася з ліхтарем у руці.

Ворота відчинились. Вогник блимнув і в другому вікні. Бричка, в'їхавши на подвір'я, спинилась перед невеличким будинком, який

поночі важко було роздивитись. Тільки одна його половина була осяяна світлом, що виходило з вікон; видно було ще калюжу перед будинком, на яку прямо било те ж таки світло. Дощ стукотів дзвінко по дерев'яному даху й дзюрчливими струмками стікав у підставлену бочку. Тим часом пси аж заходились на всякі голоси: один, захиливши вгору голову, виводив так протяжно й так старанно, немов за це одержував бог знає яку платню; другий дріботів прихапцем, як паламар; проміж них дзвенів, як поштовий дзвоник, невгаваючий дискант, певне молодого цуцика, і все це, нарешті, повершав бас, може бути, старик, наділений дужою собачою натурою, бо хрипів, як хрипить півчий контрабас, коли концерт у повному розпалі: тенори підводяться навшпиньки від великого бажання вивести високу ноту, і все, що тільки є, поривається догори, захиляючи голову, а він один, засунувши неголене підборіддя в краватку, присівши і пригнувшись майже до землі, пропускає звідти свою ноту, від якої трусяться і деренчать шибки. Вже по самому собачому гавкоту, добраному з таких музикантів, можна було гадати, що сельце було чимале; але обмоклий і змерзлий герой наш ні про що інше не думав, тільки про постіль. Не встигла бричка зовсім спинитись, як він уже вискочив на ґанок, заточився і трохи не впав. На ґанок знову вийшла якась жінка, молодша від першої, але дуже на неї схожа. Вона привела його до кімнати. Чичиков кинув побіжно два погляди: кімната була обвішана старенькими в смужку шпалерами; картини з якимись птахами; між вікон — старовинні маленькі дзеркала, з темними рамками у вигляді скрученого листя; за кожним дзеркалом закладені були або лист, або стара колода карт, або панчоха; на стіні годинник з намальованими квітами на циферблаті... незмога була більше нічого розглянути. Він почував, що очі йому злипались, немов їх хтось вимазав медом. Через хвилину ввійшла хазяйка, літня вже жінка, в якомусь спальному чепці, надітому похапцем, з фланелею на шиї, одна з тих «матінок», невеликих поміщиць, що скаржаться на неврожаї, збитки й тримають голову трохи набік, а тим часом складають потрохи грошенята в пістрьові торбинки, розміщені по шухлядах комодів. В одну торбинку відбирають усі карбованці; в другу полтинички, в третю четвертачки, хоч на око й здається, ніби в комоді нічого немає, крім білизни та нічних кофточок, та нитяних моточків, та розпореного салопа, що має потім обернутись на сукню, коли стара сукня як-небудь прогорить під час печіння святкових коржиків з усякими *пряженцями* або зноситься сама собою. Але

не згорить сукня й не зноситься сама собою: ощадлива бабуся, і салопові судилося довго пролежати розпореним, а потім дістатися за духівницею небозі троюрідної сестри з усяким іншим мотлохом.

Чичиков перепросив, що потурбував несподіваним приїздом.

— Нічого, нічого! — сказала хазяйка. — В яку це пору вас Бог приніс! Негода й завірюха така... З дороги слід поїсти що-небудь, та пора ж нічна, приготувати не можна.

Слова хазяйки були перервані чудним сичанням, так що гість був злякався: шум скидався на те, наче б уся кімната наповнилась гадюками; але глянувши вгору, він заспокоївся, бо збагнув, що годинникові на стіні спала охота дзвонити. За сичанням зразу ж пішло харчання і нарешті, з усієї сили натужившись, він пробив дві години таким звуком, немов хто калатав палицею по розбитому горщику, після чого маятник пішов знову спокійно цокати направо й наліво.

Чичиков подякував хазяйці, сказавши, що йому не треба нічого, щоб вона не турбувалась ні про що, що крім постелі, він нічого не вимагає і поцікавився тільки знати, в які місця заїхав він і чи далекий звідси шлях до поміщика Собакевича. На це стара сказала, що й не чула такого ймення і що такого поміщика зовсім немає.

— Принаймні Манілова знаєте? — сказав Чичиков.

— А хто такий Манілов?

— Поміщик, матінко.

— Ні, не чувала; немає такого поміщика.

— А які ж є?

— Бобров, Свіньїн, Канапатьєв, Харпакін, Трепакін, Плєшаков.

— Багаті люди, чи ні?

— Ні, батечку, дуже багатих немає. У кого двадцять душ, у кого тридцять; а таких, щоб по сотні, таких немає.

Чичиков побачив, що він заїхав у добру таки глушину.

— Чи далеко принаймні до міста?

— А верств шістдесят буде... Який жаль мені, що нічого вам поїсти! Чи не хочете, батечку, випити чаю?

— Дякую, матінко. Нічого не треба, крім постелі.

— Правда, з такої дороги й дуже треба спочити. Ось тут і положитесь, батечку, на цій канапі... Гей, Фетінья, принеси перину, подушки й простирало... Ну, й годину послав Господь: грім такий — у мене всю ніч горіла свічка перед образом... Ех, батечку мій, та в тебе, як у кабана, вся спина й бік у болоті! Де так зволив закалятись?

— Ще слава Богу, що тільки закалявся; треба дякувати, що не поламав зовсім боків.

— Свят, свят, страхи які! Та чи не треба чим потерти спину?

— Спасибі, спасибі. Не клопочіться, а звеліть тільки вашій дівці висушити й почистити мою одежу.

— Чуєш, Фетінья, — сказала хазяйка, звернувшись до тієї жінки, що виходила на ґанок зі свічкою, яка встигла вже притягти перину і, перебивши її обидва боки руками, напустила цілий потоп пір'я по всій кімнаті. — Ти візьми їхнього каптана разом із спіднім і перше просуши їх перед вогнем, як робили покійному панові, а після вимни та витіпай гарненько.

— Слухаю, пані, — казала Фетінья, постилаючи поверх перини простирало й кладучи подушки.

— Ну, ось тобі постіль готова, — сказала хазяйка. — Прощай, батечку, бажаю доброї ночі. Та чи не треба ще чого? Може, ти звик, батеньку, щоб хтось почухав на ніч п'яти? Покійник мій без цього й не засне було.

Але гість відмовився від чухання п'яток. Хазяйка вийшла, і він зразу ж поспішив роздягтися, віддавши Фетіньї всю скинуту з себе *збрую*, як верхню, так і спідню, і Фетінья, побажавши також зі свого боку доброї ночі, забрала усю цю мокру амуніцію. Залишившись на самоті, він не без задоволення глянув на свою постіль, яка була мало не під стелю. Фетінья, як видно, добре тямила перебивати перини. Коли, підставивши стільця, виліз він на постіль, вона ввігнулася під ним майже додолу, і пір'я, витиснуте ним з обсягу, розлетілось по всіх кутках кімнати. Погасивши свічку, він укрився ситцевою ковдрою і, скрутившись під нею калачиком, ту ж мить заснув. Прокинувся другого дня вже досить пізнім ранком. Сонце крізь вікно блищало йому просто в вічі, і мухи, що вчора спали спокійно на стінах та на стелі, всі звернулися до нього: одна сіла йому на губу, друга на вухо, третя наставлялась, як би сісти саме на око; а що мала необережність підсісти близько до носової ніздрі, він потяг спросонку в самий ніс, що примусило його добре чхнути; — річ, що й була причиною його пробудження. Обвівши поглядом кімнату, він тепер помітив, що на картинах не самі були птахи: між ними висів портрет Кутузова і писаний олійними фарбами якийсь старик з червоними закарвашами на мундирі, як нашивали за Павла Петровича. Годинник знову випустив сичання і пробив десять; у двері визирнуло жіноче обличчя й ту ж мить сховалось, бо Чичиков, бажаючи краще заснути, поскидав з себе геть усе.

Обличчя, що визирнуло, здалось йому ніби трохи знайомим. Він почав пригадувати собі, хто б це був, і нарешті пригадав, що це була хазяйка. Він надів сорочку; одежа, вже висушена й почищена, лежала коло нього. Одягшись, підійшов він до дзеркала і чхнув знову так голосно, що індійський півень, який підійшов на той час до вікна, — а вікно було дуже близько від землі, — забалакав йому щось відразу й вельми хутко своєю чудною мовою, мабуть «доброго здоров'я бажаю», на що Чичиков послав йому дурня. Підійшовши до вікна, він почав розглядати краєвиди, що були перед ним; вікно дивилось ледве чи не в курник; принаймні вузенький дворик, що був перед ним, увесь був повний птаства і всякої домашньої тварі. Індичкам і курям не було ліку; проміж них походжав півень розміреними кроками, струшуючи гребенем і повертаючи головою набік, немов до чогось дослухаючись; свиня з родиною опинилась тут же; тут же, розгрібаючи купу сміття, з'їла вона мимохідь курча і, не помічаючи цього, уминала далі лушпиння з кавуна своїм порядком. Цей невеликий дворик, або курник, перегороджував дощаний паркан, за яким тяглись просторі городи з капустою, цибулею, картоплею, буряком та іншим господарським овочем. По городу були розкидані де-не-де яблуні й інші фруктові дерева, накриті сітками для захисту від сорок та горобців, з яких останні цілими скісними хмарами переносилися з місця на місце. Для цієї ж самої причини позатикано було кілька опудал на довгих тичках з розчепіреними руками; на одному з них одягнутий був чепець самої хазяйки. За городами йшли селянські ізби, які були збудовані врозкид і не замкнуті в правильні вулиці, але, як відзначив собі Чичиков, показували добробут мешканців, бо були утримувані як слід: потрухлий тес на дахах скрізь був замінений новим, ворота ніде не покривились, а по обернутих до нього селянських повітках помітив він де запасного, майже нового візка, а де й два. «Та в неї сельце не мале», — сказав він і зразу ж поклав собі розмовитись і познайомитися з хазяйкою краще. Він заглянув у щілину в дверях, звідки вона була висунула голову, і побачивши, що вона сидить за чайним столом, вийшов до неї з веселим і ласкавим виглядом.

— Добридень, батечку, як спалося? — сказала хазяйка, підводячись з місця. Вона була одягнута краще, ніж учора: в темній сукні і вже не в спальному чепці; але на шиї так само було щось намотано.

— Добре, добре, — казав Чичиков, сідаючи в крісло. — Ви як, матінко?

— Погано, батечку!

— Як так?

— Безсоння. Поперек усе болить і в нозі вище кісточки так і крутить.

— Минеться, минеться, матінко! На це не треба зважати.

— Дай Боже, щоб минулось. Я вже й салом мазала і скипидаром теж примочувала... А з чим чайку ви п'єте? У пляшці фруктова.

— Непогано, матінко... покуштуємо й фруктової.

Читач, я гадаю, вже помітив, що Чичиков, не зважаючи на ласкавий вигляд, говорив, проте, вільніше, ніж з Маніловим, і зовсім не церемонився. Треба сказати, що в нас на Русі, якщо й не догнали ще де в чому чужоземців, то далеко випередили їх у вмінні поводитись. Перелічити не можна всіх відтінків і тонкостей нашого поводження. Француз або німець довіку не збагне й не зрозуміє всіх його особливостей і відмін; він майже тим самим голосом і тією самою мовою говоритиме і з мільйонщиком, і з дрібним тютюновим крамарем, хоч, звичайно, в душі попадлючить у міру перед першим. У нас не те: у нас є такі мудреці, які з поміщиком, що має двісті душ, говоритимуть зовсім інакше, ніж з тим, у кого їх триста, а з тим, у кого їх триста, говоритимуть знову ж не так, як з тим, у кого п'ятсот: а з тим, у кого їх п'ятсот, знову ж не так, як з тим, у кого їх вісімсот, — одно слово, хоч до мільйона дійди, все знайдуться відтінки. Припустімо, наприклад, існує канцелярія — не тут, а десь у тридев'ятому царстві, — а в канцелярії, припустімо, існує управитель канцелярії. Прошу подивитись на нього, коли він сидить серед своїх підлеглих — та від страху просто й слова не вимовиш! гордість і благородство, і чого вже тільки не виражає обличчя його? Просто бери пензля та й малюй: Прометей, сущий Прометей! Виглядає орлом, виступає плавко, розмірено. І той самий орел, як тільки вийшов з кімнати і наближається до кабінету свого начальника, куріпкою такою дріботить з паперами під пахвою, що й сказати годі. У товаристві й на вечірці, коли всі невеликого чину, Прометей так і залишиться Прометеєм, а як тільки трохи вищі за нього, з Прометеєм зробиться таке перетворення, якого й Овідій не вигадає: муха, менший навіть за муху, — до піщинки змалився. «Та це не Іван Петрович, — скажеш, дивлячись на нього, — Іван Петрович на зріст вищий, а цей і низенький і худенький; той говорить голосно, басом і ніколи не засміється, а цей чорт знає що: пищить пташкою і все сміється!». А підходиш ближче, глянеш — справді Іван Петрович. «Ехе-хе-хе!» — думаєш

собі... Але вернімося, проте, до дійових осіб. Чичиков, як ми вже бачили, вирішив зовсім не церемонитись і тому, взявши в руку чашку з чаєм і вливши туди фруктової, повів таку мову:

— У вас, матінко, гарне сельце. Скільки в ньому душ?

— Душ у ньому, батечку, трохи буде не з вісімдесят, — сказала хазяйка, — та от лихо, часи погані: ось і торік був такий неврожай, що боронь Боже.

— Одначе, мужички з вигляду дужі, хатки міцні. А дозвольте дізнатись прізвище ваше? Я такий неуважний... приїхав нічної пори...

— Коробочка, колезька секретарша.

— Щиро дякую. А на ім'я та по батькові?

— Настасія Петрівна.

— Настасія Петрівна? Гарне ім'я — Настасія Петрівна. У мене тітка рідна, моєї матері сестра, Настасія Петрівна.

— А вас на ім'я як? — спитала поміщиця. — Адже ви певне, засідатель?

— Ні, матінко, — відповів Чичиков, посміхнувшись, — не засідатель, а так їздимо за своїми дільцями.

— А, так ви купець! Яка ж, справді, шкода, що я продала мед купцям так дешево; а ось ти, батечку, у мене б, певне, його купив.

— А от меду й не купив би.

— А що ж інше? Хіба прядиво? Та й прядива ж у мене тепер обмаль, з півпуда тільки.

— Ні, матінко, іншого роду товарець: скажіть, у вас помирали селяни?

— Ох, батечку, вісімнадцять душ! — сказала стара, зітхнувши. — І помер такий славний народ, усе роботящі. Після, правда, народилось, та що з них? Все така дрібнота. А засідатель наїхав — подать, каже, сплачувати з душі. Народ мертвий, а плати, як за живого. На тім тижні згорів у мене коваль, такий умілий коваль, і слюсарне майстерство знав.

— Хіба у вас була пожежа, матінко?

— Бог боронив від такої біди; пожежа б ще гірше; сам згорів, батечку мій. У середині в нього щось зайнялось, випив забагато, тільки синій вогник пішов з нього, увесь зотлів, зотлів, почорнів, як вугілля; а такий був превмілий коваль! І тепер мені виїхати нічим: нема кому коней підкувати.

— На все воля Божа, матінко, — сказав Чичиков, зітхнувши, — проти мудрості Божої нічого не можна сказати... Відступіть-но їх мені, Настасіє Петрівно.

— Кого, батечку?

— Та ось тих усіх, що повмирали.

— Та як же відступити їх?

— Та так просто. Або хоч і продайте. Я вам за них дам гроші.

— Та як же? Я, далебі, в тямки не візьму. Невже хочеш ти їх викопувати з землі?

Чичиков побачив, що стара сягнула далеко і що доконечне їй треба розтлумачити, в чому річ. В небагатьох словах пояснив він їй, що передача або купівля буде значитись тільки на папері і душі будуть записані мов би живі.

— Та нащо ж вони тобі? — сказала стара, витріщивши на нього очі.

— Це вже моє діло.

— Та вони ж мертві.

— Та хто ж каже, що вони живі? Через те й збиток вам, що мертві; ви за них платите, а тепер я вас звільню від клопоту й платежу. Розумієте? Та не тільки звільню, а ще й поверх того дам вам п'ятнадцять карбованців. Ну, тепер ясно?

— Далебі, не знаю, — врозтяг промовила хазяйка, — адже я мертвих ніколи ще не продавала.

— Ще б пак! Диво було б, якби ви їх кому-небудь продали. Чи ви думаєте, що з них справді є якась користь?

— Ні, цього я не думаю. Яка там з них користь? Користі ніякої немає. Мене тільки те й клопоче, що вони вже мертві.

«Ну, баба, здається, туполоба!» — подумав сам собі Чичиков.

— Слухайте, матінко! та ви розсудіть тільки гарненько: адже ви втрачаєтесь, платите за нього подать, як за живого.

— О, батечку, і не говори про це! — підхопила поміщиця. — Ще два тижні тому сплатила більш півтораста, та засідателя підмастила.

— Ну, бачите, матінко. А тепер візьміть до уваги тільки, що засідателя вам підмащувати більше не треба, бо тепер я плачу за них — я, а не ви: я беру на себе всі повинності, я укладу навіть купчу за свої гроші, чи розумієте ви це?

Стара замислилась. Вона бачила, що справа, дійсно нібито вигідна, та тільки вже занадто нова й небувала, тому почала дуже побоюватись, щоб як-небудь не обдурив її цей покупець: адже приїхав бог знає звідки, та ще й нічної пори.

— Так що ж, матінко, по руках, чи що? — казав Чичиков.

— Далебі, батечку, ніколи ще не траплялось продавати мені покійників. От живих я й позаторік відступила протопопові — двох дівок, по сто карбованців за кожну, і дуже дякував: такі вийшли славні робітниці, самі серветки тчуть.

— Ну, та не про живих мова, Бог з ними! Я питаю мертвих.

— Далебі, я боюсь попервах, щоб як-небудь не зазнати збитку. Може, ти, батечку, мене обманюєш, а вони теє... вони більше якось коштують.

— Слухайте, матінко... ех, які ви! Що ж вони можуть коштувати? Розгляньте: це ж прах. Розумієте? Це просто прах. Ви візьміть усяку негодящу, найостаннішу річ, навіть просто ганчірку — і ганчірці є ціна: її хоч принаймні куплять на паперову фабрику, але ж це ні на що не потрібне. Ну, скажіть самі, на що воно потрібне?

— Це вже, далебі, правда. Вже ж таки зовсім ні на що не потрібне; та мене тільки те й спиняє, що вони ж уже мертві.

«Ох, яка ж дубоголова! — сказав сам собі Чичиков, якому вже починав уриватись терпець. — От і порозумійся ти з нею! У піт загнала, проклята баба».

Тут він, вийнявши з кишені хустку, почав витирати піт, що справді виступив на чолі. А втім, Чичиков даремне сердився: буває і поважна, і державна навіть людина, а справді виходить чистісінька Коробочка. Як забрав що собі в голову, то вже нічим його не пересилиш; скільки не подавай йому доводів, ясних як день, все відскакує від нього, як гумовий м'яч відскакує від стіни. Витерши піт, Чичиков вирішив спробувати, чи не можна її навести на шлях якоюсь іншою стороною.

— Ви, матінко, — сказав він, — або не хочете розуміти слів моїх, або так умисне говорите, аби щось говорити... Я вам даю гроші: п'ятнадцять карбованців асигнаціями — розумієте? Це ж таки гроші. Ви їх не знайдете на вулиці. Ну, признайтесь, почім продали мед?

— По дванадцять карбованців пуд.

— Взяли трохи гріха на душу, матінко. По дванадцять не продали.

— Їй-богу, продала.

— От бачите! Так то ж — мед. Ви збирали його, може, з рік, з турботами, дбанням, клопотом; їздили, морили бджіл, годували їх в омшанику цілу зиму, а мертві душі — річ не від світу цього. Тут ви зі свого боку ніякого не докладали дбання: на те була воля Божа, щоб вони залишили світ цей, завдавши шкоди вашому госпо-

дарству. Там ви одержали за працю, за дбання дванадцять карбованців, а тут ви берете ні за що, дурно, та й не дванадцять, а п'ятнадцять, та й не сріблом, а все синіми асигнаціями.

Після таких сильних переконань Чичиков майже вже не сумнівався, що стара нарешті подасться.

— Далебі, — відповіла поміщиця, — таке вже моє вдовине недосвідчене діло! Краще ж я трошки перечасую, може, наїдуть купці, то й прицінюся.

— Сором, сором, матінко, просто сором! Ну, що ж це ви кажете, подумайте самі! Хто ж їх купуватиме? Ну, який ужиток він може з них зробити?

— А може, в господарстві як-небудь при нагоді знадобляться, — відказала стара, та й кінчила мови, відкрила рот і дивилась на нього майже зі страхом, бажаючи знати, що він на це скаже.

— Мертві в господарстві! Ну й утяли! Горобців хіба лякати ночами на вашому городі, чи що?

— Хрест святий з нами! Які страхи ти говориш! — промовила стара, перехрестившись.

— Куди ж іще хотіли ви їх приладнати? А втім, кості й могили — все вам залишається: передача тільки на папері. Ну, то що ж? Як же? Відповідайте принаймні.

Стара знову замислилась.

— Про що ж ви думаєте, Настасіє Петрівно?

— Далебі, ніяк не доберу, як мені бути: краще я вам прядиво продам.

— Та що ж прядиво? Даруйте, я вас прошу зовсім про інше, а ви мені прядиво тичете. Прядиво — прядивом, другим разом приїду, заберу й прядиво. То як же, Настасіє Петрівно?

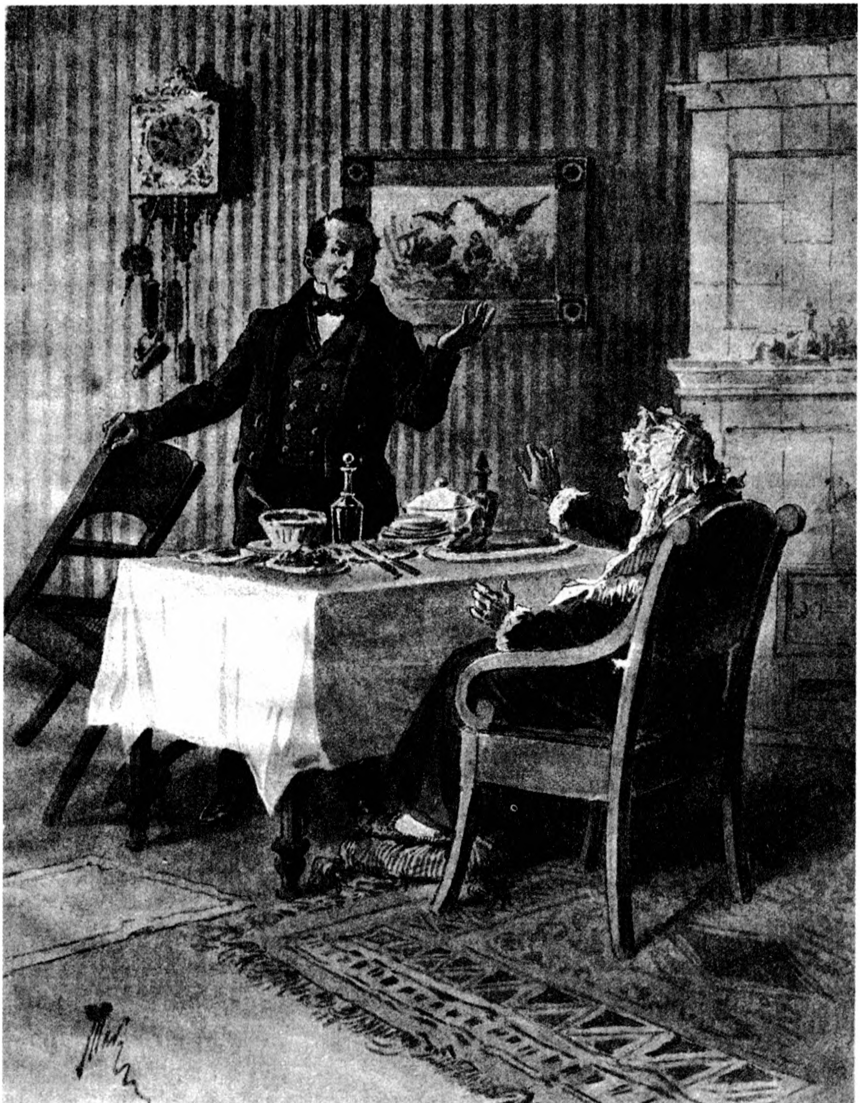
—Їй-богу, товар такий чудний, зовсім небувалий.

Тут уже Чичикову терпець урвався до краю, він грюкнув спересердя стільцем об підлогу й позичив їй чорта.

Чорта поміщиця злякалася страшенно.

— Ох, не згадуй його, Бог з ним! — скрикнула вона, вся зблІднувши. — Ще позавчора всю ніч мені снився окаянний. Надумала на ніч на карти поворожити після молитви, та, видно, за кару Бог і наслав його. Такий гидкий привидівся, а роги довші, як у вола.

— Дивуюсь, як вони вам десятками не сняться. З самої тільки людяності християнської хотів: бачу — бідна вдова побивається, терпить злидні... Та западись і згинь воно з усім вашим селом!..

Тут уже Чичикову терпець урвався до краю...

— Ах, якої ти лайки затинаєш! — сказала стара, дивлячись на нього зі страхом.

— Та не добереш слів з вами! Справді, ніби якась, щоб не сказати лихого слова, дворняжка, що лежить на сіні: і сам не гам, і другому не дам. Я хотів був закупляти у вас господарські продукти різні, бо я й казенні підряди теж веду... — Тут він прибріхнув, хоч і побіжно і без усякого дальшого намислу, але несподівано вдало. Казенні підряди подіяли дуже на Настасію Петрівну; принаймні вона промовила вже майже прохальним голосом:

— Та чого ж ти розсердився так гаряче? Коли б знаття, що ти такий сердитий, та я б зовсім тобі не перечила.

— Є за що сердитись! Справа яйця виїденого не варта, а я буду через неї сердитись!

— Ну, то нехай, я ладна віддати й за п'ятнадцять асигнаціями! Тільки гляди, батечку, щодо підрядів: якщо трапиться борошна брати житнього, чи гречаного, чи крупи, або худоби різаної, так уже, будь ласка, не покривдь мене.

— Ні, матінько, не покривджу, — казав він, а тим часом обтирав рукою піт, що рясно котився по обличчю його. Він розпитав її, чи не має вона в місті якого повіреного або знайомого, якого могла б уповноважити на укладання купчої і всього що слід.

— А як же! Протопопа, отця Кирила, син служить у палаті, — сказала Коробочка.

Чичиков попросив її написати до нього вірчого листа і, щоб звільнити від зайвого клопоту, сам навіть узявся його скласти.

«Добре б було, — подумала тим часом сама собі Коробочка, — якби він забирав у мене в казну борошно й худобу. Треба його задобрити: тісто з учорашнього вечора ще зосталось, так піти сказати Фетіньї, щоб напекла млинців. Добре б також запекти пирога прісного з яйцем: у мене його добре запікають, та й часу забирає небагато». Хазяйка вийшла за тим, щоб виконати думку про запікання пирога і, певне, поповнити її ще й іншими утворами домашньої пекарні й готування; а Чичиков вийшов до вітальні, де провів ніч, за тим щоб дістати потрібні папери зі своєї шкатулки. У вітальні давно вже було все прибрано, пишні перини винесено геть, перед канапою стояв накритий стіл. Поставивши на нього шкатулку, він дещо спочив, бо почував, що був увесь у поті, як у річці: все, що було на ньому, починаючи від сорочки до панчіх, усе було мокре. «Бач, уморила як, проклята баба!» — сказав він, трохи передихнувши, і відімкнув шкатулку. Автор певен,

що є читачі такі цікаві, які побажають навіть дізнатись про план і внутрішнє розташування шкатулки. Що ж, чому й не задовольнити? Ось воно, внутрішнє розташування: у самій середині мильниця, за мильницею шість-сім вузеньких перегородок для бритв, потім квадратні, закутки для пісочниці й чорнильниці з видовбаним між ними човником для пер, сургучів і всього, що довше; потім усякі перегородки з покришечками й без покришечок для того, що коротше, наповнені білетами візитними, похоронними, театральними й іншими, складеними на спомин. Уся верхня скринька з усіма перегородками виймалася, і під нею був простір, зайнятий паками паперів на цілий аркуш; потім була маленька потайна шухляда для грошей; яка висувалась непомітно з боку шкатулки. Її завжди так похапливо висував і засував ту ж мить хазяїн, що напевне не можна сказати, скільки було там грошей. Чичиков тут же взявся до роботи і, застругавши перо, почав писати. В цей час увійшла хазяйка.

— Гарна в тебе скринька, батечку, — сказала вона, підсівши до нього. — Чи не в Москві купована?

— У Москві, — відповів Чичиков, пишучи далі.

— Я так і знала: там усе доброї роботи. Позаторік сестра моя привезла звідти теплі чобітки дітям: такий міцний товар — і досі носять. Диви, скільки в тебе тут гербового паперу! — провадила вона, зазирнувши до нього в шкатулку. Та й справді, гербового паперу було там не мало. — Хоч би мені аркуш подарував! А в мене така скрута: трапиться в суд прохання подати, та й нема на чому.

Чичиков пояснив їй, що цей папір не такого роду, що він призначений для укладання купчих, а не для прохань. А втім, щоб заспокоїти її, він дав їй якийсь аркуш на карбованця ціною. Написавши листа, дав він підписатись і попросив маленький списочок мужиків. Виявилось, що поміщиця не вела ніяких записок, ні списків, а знала майже всіх напам'ять. Він примусив її тут же продиктувати їх. Деякі селяни трохи здивували його своїми прізвищами, а ще більше прозвищами, так що він кожного разу, почувши їх, спочатку спинявся, а тоді вже починав писати. Особливо вразив його якийсь Петро Савельїв Неуважай-Корито, так що він не міг не сказати: «Та й довгий який!» Другий мав причеплений до імені «Коров'ячий Кирпич», інший був просто: Колесо Іван. Кінчаючи писати, він потяг трохи до себе носом повітря і зачув принадний запах чогось смаженого на маслі.

— Прошу покірно закусити, — промовила хазяйка.

Чичиков оглянувся і побачив, що на столі стояли вже грибки, пиріжки, *скородумки*, *шанішки*, *прягли*, млинці, коржики з усякою присмакою: присмачені цибулькою, присмачені маком, присмачені сиром, присмачені вершками, — чого тільки не було.

— Прісний пиріг з яйцем! — сказала хазяйка.

Чичиков присунувся до прісного пирога з яйцем і, з'ївши відразу трохи більше половини, похвалив його. Та й справді, пиріг сам по собі був смачний, а після клопоту й мороки з старою видався ще смачніший.

— А млинців? — сказала хазяйка.

У відповідь на це Чичиков скрутив три млинці разом і, вмочивши їх у розтоплене масло, спровадив у рот, а губи й руки витер серветкою. Зробивши це разів зо три, він попросив хазяйку, щоб звеліла запрягати його коней. Настасія Петрівна зразу ж послала Фетінью, звелівши тим часом принести ще гарячих млинців.

— У вас, матінко, млинці дуже смачні, — сказав Чичиков, беручись до принесених гарячих.

— Та в мене їх добре печуть, — сказала хазяйка, — та от лихо, врожай поганий, борошно таке вже *неавантажне*... Та чого ж, батечку, ви так поспішаєте? — промовила вона, побачивши, що Чичиков узяв у руки картуз, — адже й бричка ще не запряжена.

— Запряжуть, матінко, запряжуть. У мене скоро запрягають.

— Так уже, будь ласка, з підрядами не забувайте.

— Не забуду, не забуду, — казав Чичиков, виходячи в сіни.

— А сала не купуєте? — сказала хазяйка, ідучи за ним.

— Чому не купувати? Купую, тільки потім.

— У мене на свята й сало буде.

— Купимо, купимо, всього купимо, і сала купимо.

— Може, пір'я буде треба? У мене в Пилипівку й пір'я буде.

— Добре, добре, — сказав Чичиков.

— От бачиш, батечку, і бричка твоя ще не готова, — сказала хазяйка, коли вони вийшли на ґанок.

— Буде, буде готова. Розкажіть тільки мені, як дістатися до великого шляху.

— Як би ж це зробити? — сказала хазяйка. — Розказати важко, поворотів багато; хіба що дам тобі дівчинку, щоб провела. Адже в тебе, мабуть, місце на козлах знайдеться, посадити де б.

— Чому не знайдеться.

— То нехай уже, дам тобі дівчинку; вона в мене дорогу знає; тільки ти, дивись! не завези її, у мене вже одну завезли купці.

Чичиков запевнив її, що не завезе, і Коробочка, заспокоївшись, уже почала роздивлятися все, що було на її подвір'ї: втупила очі в ключницю, що виносила з комори побратиму з медом, у мужика, що показався на воротях, і мало-помалу вся впірнула в господарське життя. Але навіщо так довго займатись Коробочкою? І чи Коробочка, чи Манілова, чи господарське життя, і чи негосподарське — мимо них! А то на світі дивно влаштовано: веселе раптом обертається на сумне, якщо тільки довго застоїшся перед ним, і тоді бог знає що спаде на думку. Може, почнеш навіть думати: та годі бо, чи справді ж Коробочка стоїть так низько на безмежних сходах людського вдосконалення? Чи справді така велика прірва відділяє її від сестри її, недосяжно обгороженої стінами аристократичного дому з запашними чавунними сходами, що сяють міддю, червоним деревом і килимами, яка позіхає за недочитаною книгою, чекаючи дотепного світського візиту, де їй розгорнеться поле блиснути розумом і висловити завчені думки, думки, що захоплюють, за законами моди, на цілий тиждень місто, думки не про те, що робиться в її домі та в її маєтках, заплутаних і безладних через незнання господарської справи, а про те, який політичний переворот готується у Франції, якого напряму набрав модний католицизм. Але мимо, мимо! навіщо говорити про це? Але ж навіщо серед бездумних, веселих, безтурботних хвилин сам собою раптом пролине інший чудесний струмінь: ще сміх не встиг зовсім збігти з обличчя, а вже став іншим серед тих самих людей, і вже іншим світлом освітилось обличчя...

— А ось бричка, ось бричка! — скрикнув Чичиков, побачивши нарешті, як під'їздила його бричка. — Чого ти, йолопе, так довго марудивсь? Видно, вчорашній хміль у тебе ще не ввесь вивітрило?

Селіфан на це нічого не відповів.

— Прощайте, матінко! А що ж, де ваша дівчинка?

— Гей, Пелагеє! — сказала поміщиця дівчинці років одинадцяти, що стояла біля ґанку в сукні з домашньої вибійки і з босими ногами, що здалеку здавалися чобітьми, так вони були обліплені свіжим болотом, — покажи-но панові дорогу.

Селіфан допоміг вилізти дівчинці на козли, яка ставши однією ногою на панську приступку, спочатку забруднила її болотом, а тоді вже вилізла на вершок і примостилася біля нього. Слідом за нею і сам Чичиков поставив ногу на приступку і, нахиливши бричку на правий бік, бо був важкенький, нарешті вмостився, сказавши: «А! тепер добре! Прощайте, матінко!»

Коні рушили.

Селіфан був цілу дорогу суворий і разом з тим дуже уважний до свого діла, що траплялося з ним завжди після того, коли будь у чому завинив або був п'яний, й коні були напрочуд вичищені. Хомут на одному з них, що надівався доти майже завжди в подертому вигляді, так що з-під ременю виглядало клоччя, був майстерно зашитий. Цілу дорогу був він мовчазний, тільки похльоскував батогом і не звертав ніякої повчальної промови до коней, хоча чубарому коневі, звичайно, хотілося б вислухати щось напоумливе, бо в цей час віжки завжди якось мляво лежали в руці говіркого візниці і батіг тільки для форми гуляв по спинах. Але з похмурих уст чути було цим разом самі тільки одноманітно неприємні вигуки: «Ну ж, ну, роззява! Лови, лови ґав!» — та й годі. Навіть сам гнідий і Засідатель були незадоволені, не почувши й разу ні «любі мої», ні «почтиві». Чубарий почував пренеприємні удари по своїх гладких і широких частинах. «Ач, як розносило його! — думав він сам собі, трохи прищулюючи вуха. — Либонь, знає, де вдарити. Не стібне просто по спині, а так і вибирає місце, де болячіше: по вухах зачепить або під черево хльосне».

— Праворуч, чи що? — з таким сухим запитанням звернувся Селіфан до дівчинки, що сиділа коло нього, показуючи їй батогом на почорнілу від дощу дорогу між ясно-зеленими посвіжілими полями.

— Ні, ні, нехай я покажу, — відповідала дівчинка.

— Куди ж? — сказав Селіфан, коли під'їхали ближче.

— Ось куди, — відповіла дівчинка, показуючи рукою.

— Ех ти! — сказав Селіфан. — Та це ж і є праворуч: не знає де право, де ліво!

Хоч день був дуже гарний, але земля до такої міри розгрузилася, що колеса брички, захоплюючи її, зробилися незабаром укритими нею, як повстю, що значно обтяжило екіпаж; до того ж ґрунт був глиняний і липучий надміру. І те й друге було причиною, що вони не могли вибратися з путівців раніш від полудня. Без дівчинки було б важко зробити це, бо дороги розлазились у всі боки, як спіймані раки, коли висипати їх з торби, і Селіфанові довелося б блудити вже не з своєї вини. Незабаром дівчинка показала рукою на чорніючу здалеку будівлю, сказавши:

— Он стовповий шлях!

— А будинок? — спитав Селіфан.

— Трактир, — сказала дівчинка.

— Ну, тепер ми самі доїдемо, — сказав Селіфан, — іди собі додому.

Він спинився і допоміг їй злізти, промовивши крізь зуби: «Ех ти, чорнонога!»

Чичиков дав їй мідний гріш, і вона поплєнталась додому, вже й з того задоволена, що посиділа на козлах.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

Під'їхавши до трактиру, Чичиков звелів спинитися з двох причин. З одного боку, щоб дати спочити коням, а з другого боку, щоб і самому трохи перекусити й підкріпитися. Автор повинен признатись, що вельми заздрить на апетит і шлунок такого роду людей. Для нього зовсім нічого не важать усі пани великої руки, що живуть у Петербурзі й Москві, проводять час в обмисленні, чого б поїсти завтра та який би обід вигадати на післязавтра, і беруться за цей обід не інакше, як пославши попереду в рот пігулку; ковтають *устерс*, морських павуків та інші дива, а потім їдуть до Карлсбада або на Кавказ. Ні, ці пани ніколи не збуджували в ньому заздрості. Але пани середньої руки, що на одній станції візьмуть шинки, на другій поросятини, на третій шмат осятрини або якусь запечену ковбасу з цибулею, і потім, мов і не вони, сідають за стіл якої хочеш пори, і стерляжа *уха* з миньками та молоками шипить і бурчить у них між зубами всуміш з *растегаєм* або *кулебякою* з сомовим плескачем, так що й збоку глянувши проймає апетит, — ці пани справді тішаться завидним даром неба! Не один пан великої руки пожертвував би ту ж мить половину селянських душ і половину маєтків, заставлених і незаставлених, з усіма поліпшеннями на чужоземний і російський лад, за тим тільки, щоб мати такий шлунок, який має пан середньої руки; та от лихо, що ні за які гроші, ніже маєтки, з поліпшеннями й без поліпшень, не можна набути такого шлунка, який буває в пана середньої руки.

Дерев'яний потемнілий трактир прийняв Чичикова під свій вузенький гостинний дашок на дерев'яних точених стовпчиках, схожих на старовинні ставники. Трактир був чимсь на взірець російської ізби, дещо в більшому розмірі. Різьблені мережчаті карнизи з свіжого дерева, кругом вікон і під дахом різко й жваво рябіли по темних його стінах; на віконницях були намальовані глечики з квітами.

Коли він вибрався вузенькими дерев'яними східцями нагору, в широкі сіни, назустріч йому відчинились рипучі двері й вийшла

товста баба в строкатих ситцях, що промовила: «Сюди прошу ласкаво!» В кімнаті трапились усе давні приятелі, що трапляються всякому по невеликих дерев'яних трактирах, яких не мало набудовано по шляхах, а саме: позеленілий самовар, вистругані гладенько соснові стіни, трикутня шафа з чайниками та чашками в кутку, порцелянові позолочені яєчка перед іконами на блакитних і червоних стрічках, кішка з маленькими кошенятками, дзеркало, що показувало замість двох очей чотири, а замість обличчя якийсь корж, нарешті натикані пучками пахучі трави й гвоздики за іконами, висохлі до такої міри, що бажаючий понюхати їх чхав, та й тільки.

— Порося є? — з таким запитанням звернувся Чичиков до баби, що стояла перед ним.

— Є.

— З хроном і сметаною?

— З хроном і сметаною.

— Давай його сюди!

Стара пішла поратись і принесла тарілку, серветку, таку накрохмалену, що жолобилась, як суха кора, потім ножа з пожовклою костяною колодочкою, тоненького, як кишеньковий, двозубу виделку й сільницю, яку ніяк не можна було поставити прямо на стіл.

Герой наш, своїм звичаєм, зараз зайшов з нею в розмову й розпитав, чи сама вона держить трактир, а чи є хазяїн, і скільки дає доходу трактир, і чи з ними живуть сини, і що старший син — нежонатий чи одружений, і яку взяв жінку, з великим посагом чи ні, і чи задоволений був тесть, і чи не сердився, що мало подарунків одержав на весіллі; одно слово, не проминув нічого. Само собою розуміється, що поцікавився дізнатись, які в окрузі є в них поміщики, і дізнався, що всякі є поміщики: Блохін, Почитаєв, Мильной, Чепраков полковник, Собакевич. «Як! і Собакевича знаєш? — спитав він і тут же почув, що стара знає не тільки Собакевича, але й Манілова, і що Манілов *великатніший* від Собакевича: звелить зразу зварити курку, запитає й телятинки; коли є печінка баранячa, то й баранячої печінки запитає, і всього хіба що покуштує; а Собакевич одного чогось запитає, та зате вже все з'їсть, навіть і добавки зажадає за ту саму ціну.

Коли він отак розмовляв, споживаючи порося, якого залишився вже останній шматок, то почув, як застукотів колесами, під'їхавши, екіпаж. Виглянувши у вікно, побачив він, що спини-

лась коло трактира легенька бричка, запряжена тройкою добрих коней. З брички злазило двоє якихось чоловіків: один білявий, високий на зріст, а другий трохи нижчий, чорнявий. Білявий був у темно-синій венгерці, чорнявий просто в смугастому архалуку. Здалека плентался ще колясчина, порожня, тягнена якоюсь волохатою четвіркою в подертих хомутах і мотузяній збруї. Білявий зараз же побрався сходами вгору, а чорномазий тим часом ще залишився й мацав щось у бричці, заразом розмовляючи з слугою і махаючи на коляску, що їхала за ним. Голос його здався Чичикову нібито дещо знайомим. Поки він його роздивлявся, білявий встиг уже намацати двері й відчинити їх. Це був чоловік високого зросту, з обличчя худорлявий, або, як то кажуть, виморений, з рудими вусиками. Із засмаглого обличчя його можна було зробити висновок, що він знав, що таке дим, коли не пороховий, то принаймні тютюновий.

Він увічливо вклонився Чичикову, на що останній відповів тим самим. Протягом кількох хвилин вони б, мабуть, розмовились і добре познайомилися між собою, бо вже початок був зроблений і обидва майже в один і той самий час висловили задоволення, що курява на шляху цілком прибита вчорашнім дощем і тепер їхати прохолодно і приємно, — як увійшов чорнявий його товариш, скинувши з голови на стіл картуз свій, по-молодецькому розкошлавши рукою своє чорне густе волосся. Це був середнього зросту, дуже непогано збудований молодець, з повними рум'яними щоками, з білими, як сніг, зубами і чорними, як смола, бакенбардами. Свіжий він був, як кров з молоком; здоров'я, здавалось, так і пирскало йому з обличчя.

— Те, те, те! — скрикнув він раптом і розставив обидві руки, побачивши Чичикова. — Яким вітром?

Чичиков пізнав Ноздрьова, того самого, з яким він разом обідав у прокурора і який з ним за кілька хвилин зійшовся на таку коротку стопу, що почав уже говорити «ти», хоч він зі свого боку не дав на те ніякого приводу.

— Куди їздив? — казав Ноздрьов і, не діждавшись відповіді, провадив: — А я, брат, з ярмарку. Вітай: програвся до щенту! Чи віриш, ніколи в житті ще так не програвався! Я ж обивательськими приїхав! Ось подивись навмисне у вікно! — Тут він пригнув сам голову Чичикова, так що той трохи вдарився нею об раму. — Бачиш, яка погань? Насилу дотягли, прокляті; я вже переліз от на його

бричку. — Кажучи це, Ноздрьов показав пальцем на свого товариша. — А ви ще не знайомі? Зять мій, Міжуєв! Ми з ним цілий ранок говорили про тебе. «Ну, гляди, кажу, коли ми не зустрінемо Чичикова». Ну, брат, коли б ти знав, як я програвся! Віриш, не тільки вбухав чотирьох рисаків — усе спустив. На мені ж ні ланцюжка, ні годинника... — Чичиков глянув і побачив дійсно, що на ньому не було ні ланцюжка, ні годинника. Йому навіть здавалось, що й один бакенбард був у нього менший і не такий густий, як другий. — А було б у мене тільки двадцять карбованців у кишені, — казав далі Ноздрьов, — саме двадцять, не більше, я відіграв би все, тобто, крім того, що відіграв би, от як чесна людина, тридцять тисяч зараз поклав би в гаман.

— Але ж ти й тоді так казав, — відповів білявий, — а коли я тобі дав п'ятдесят карбованців, ту ж мить просадив їх.

— І не просадив би! Їй-богу, не просадив би! Не зроби я сам дурницю, далебі, не просадив би. Не загни я після пароле на проклятій сімці качку, я б міг зірвати весь банк.

— Але ж не зірвав, — сказав білявий.

— Не зірвав, бо загнув качку невчасно. А ти думаєш, майор твій добре грає?

— Добре чи не добре, але ж тебе обіграв.

— Велика штука! — сказав Ноздрьов, — так і я його обіграю. Ні, от хай спробує він грати дублетом так отоді я подивлюсь, я подивлюсь тоді, який з нього гравець!.. Зате, брат Чичиков, як погуляли ми перші дні! Правда, ярмарок був навдивовижу. Самі купці кажуть, що ніколи не було такого з'їзду. У мене все, що тільки привезли з села, продали за найвигіднішу ціну. Ех, братику, як гульнули! Тепер навіть, як згадаєш... чорт візьми! тобто яка шкода, що тебе не було! Уяви, що за три верстви від міста стояв драгунський полк. Так віриш, що офіцери, скільки їх не було, сорок чоловік самих офіцерів було в місті... Як почали ми, братику, пити... Штабс-ротмістр Поцелуєв... такий бравий! вуса, братику, отакі! Бордо називає просто бурдашкою: «Принеси-но, брат, каже, бурдашки!» Поручник Кувшинников... Ах, братику, яка приємна людина! От уже, можна сказати, по всій формі гультяй. Ми все були з ним укупі. Якого вина продав нам Пономарьов! Треба тобі знати, що він мошенник і в його крамниці нічого не можна брати; до вина домішує всяку погань: сандалу, паленого корку і навіть бузиною, мерзотник, затирає; але зате, коли витягне з далекої кімнатки, яка зветься в нього особливою, яку-небудь пляшечку, ну,

просто, брат, опинишся в *емпіреях*. Шампанське в нас було таке... що перед ним губернаторське? просто квас. Уяви, не кліко, а якесь кліко матрадура; це означає — подвійне кліко. І ще дістав одну пляшечку французького під назвою: бонбон. Запах? — розетка і все що хочеш. Ну вже й гульнули!.. Після нас приїхав якийсь князь, послав до крамниці по шампанське, немає жодної пляшки по всьому місту, все офіцери випили. Віриш, я сам за обідом випив сімнадцять пляшок шампанського!

— Ну, сімнадцять пляшок ти не вип'єш, — зауважив білявий.

— Як чесна людина кажу, що випив, — відповів Ноздрьов.

— Ти можеш собі казати, що хочеш, а я тобі кажу, що й десяток не вип'єш.

— Ну, хочеш об заклад, що вип'ю!

— Навіщо ж об заклад?

— Ну, постав свою рушницю, що купив у місті.

— Не хочу.

— Ну, та постав, спробуй!

— І пробувати не хочу.

— Отож, був би ти без рушниці, як без шапки. Ех, брат Чичиков, тобто як я жалкував, що тебе не було. Я знаю, що ти б не розлучився з поручником Кувшинниковим. От ви з ним добре зійшлися б! Це не те, що прокурор і всі губернські скнари в нашому місті, що так і трусяться за кожною копійкою. Цей, братику, і в гальбік, і в банчець, і в усе що хочеш. Ех, Чичиков, ну що б тобі було приїхати? Справді, свинтус ти після цього, скотар та й годі! Поцілуй мене, серце, смерть як люблю тебе! Міжуєв, глянь: от доля звела! Ну, що він мені або я йому? Він приїхав бог знає звідки, я теж тут живу... А скільки було, брат, карет, і все це en gros [1]. У фортунку крутнув, виграв дві банки помади, порцелянову чашку й гітару; потім знову поставив один раз і спустив, канальство, ще й своїх віддав шість карбованців. А який, коли б ти знав, зальотник з Кувшинникова! Ми з ним були на всіх майже балах. Одна була така вбрана, рюші на ній, та *трюші*, і чорт знає чого не було... Я думаю собі тільки: «Чорт візьми!» А Кувшинников, тобто це така бестія, підсів до неї і французькою мовою підсипав їй таких компліментів... Віриш, простих баб не проминув. Це він зве: «попастись на полуничках»... Риби й баликів навезли чудових. Я таки

[1] Безліч *(фр.)*.

привіз з собою одного, — добре, що догадавсь купити, коли були ще гроші. Ти куди тепер їдеш?

— А я до чоловічка до одного, — сказав Чичиков.

— Ну! що там чоловічок? Кинь його! Їдьмо до мене.

— Ні, ні, не можна; справа.

— Ну, от уже й справа! Вже й вигадав!.. Ах, ти, Оподельодок Іванович!

— Далебі, справа, та ще й нагальна.

— Парі держу, брешеш! Ну, скажи тільки, до кого їдеш?

— Ну, до Собакевича.

Тут Ноздрьов зареготав тим дзвінким сміхом, яким заливається тільки свіжа здорова людина, в якої всі до одного показуються білі, як цукор, зуби, тремтять і стрибають щоки, і сусіда за двома дверима, в третій кімнаті, підхоплюється зо сну, витріщивши очі, і каже: «Ач, як його розібрало!»

— Що ж тут смішного? — сказав Чичиков, почасти незадоволений з такого сміху.

Але Ноздрьов усе реготав на все горло, приказуючи: «Ой, зглянься! Далебі, лусну зо сміху!»

— Нічого немає смішного: я дав йому слово, — сказав Чичиков.

— Та тобі ж життя буде немиле, коли приїдеш до нього: це просто здирця! Я ж знаю твою вдачу: гірко ти опечешся, якщо думаєш знайти там банчець і добру пляшку якого-небудь бонбону... Слухай, братику, ну к чорту Собакевича! Їдьмо до мене! Яким баликом почастую! Пономарьов, бестія, так уже вклонявся, каже: «Для вас тільки; весь ярмарок, каже, обшукайте, не знайдете такого». Але ж шахрай страшенний. Я йому в вічі це сказав: «Ви, кажу, з вашим відкупщиком найперші мошенники!» Сміється, бестія, та бороду гладить. Ми з Кувшинниковим щодня снідали в його крамниці. Ах, брат, от забув тобі сказати: знаю, що ти тепер не відчепишся, але за десять тисяч не віддам, наперед кажу... Гей, Порфирію! — закричав він, підійшовши до вікна, на свого слугу, що держав в одній руці ножика, а в другій шкоринку хліба з шматком балика, який пощастило йому мимохідь відрізати, виймаючи щось із брички. — Гей, Порфирію! — кричав Ноздрьов, — а внеси щеня!.. Ну, й щеня! — казав він, звертаючись до Чичикова. — Крадене, ні за себе самого не віддавав хазяїн. Я йому обіцяв булану кобилу, яку пам'ятаєш, виміняв у Хвостирьова... — Чичиков, проте, зроду не бачив ні буланої кобили, ні Хвостирьова.

— Пане! нічого не хочете закусити? — сказала в цей час, підходячи до нього, стара.

— Нічого. Ех, брат, як погуляли!.. А втім, давай чарку горілки. Яка в тебе є?

— Ганусівка, — відповіла стара.

— Ну, давай ганусівки, — сказав Ноздрьов.

— Давай уже й мені чарку! — сказав білявий.

— В театрі одна актриса так, каналія, співала, як канарейка! Кувшинников, що сидів біля мене, — «От, каже, брат, попастися б на полуничках!» Самих балаганів, я думаю, було п'ятдесят. Фенарді чотири години крутився млином. — Тут він прийняв чарку з рук старої, яка йому за те низько вклонилась. — А, давай його сюди! — закричав він, побачивши Порфирія, що ввійшов зі щеням. Порфирій був одягнутий так само, як і пан, в якомусь архалуку, підбитому ватою, але трохи більше заяложеному.

— Давай його, клади сюди на підлогу!

Порфирій поклав щеня на підлогу, яке, витягшись на всі чотири лапи, нюхало землю.

— От щеня! — сказав Ноздрьов, узявши його за спинку й піднявши рукою. Щеня досить жалісно заскавуліло.

— Але ж ти не зробив того, що я тобі казав, — промовив Ноздрьов, звернувшись до Порфирія і розглядаючи пильно черево щеняти, — і не подумав вичесати його?

— Ні, я його вичісував.

— А чому ж блохи?

— Не скажу. Може трапитись, як-небудь з брички поналазили.

— Брешеш, брешеш, і на думці не мав чесати. Я гадаю, дурню, ще й своїх напустив... Ось глянь-но, Чичиков, глянь, які вуха; на лишень помацай рукою.

— Та навіщо? Я й так бачу: доброї породи! — відповів Чичиков.

— Ні, ти візьми-таки, помацай вуха!

Чичиков у догоду йому помацав вуха, промовивши: «Так, гарний буде собака».

— А ніс, почуваєш, який холодний? Ось візьми рукою.

Не бажаючи образити його, Чичиков узяв і за ніс, сказавши: «Гарний нюх».

— Справжній мордаш, — провадив Ноздрьов, — я, признатись, давно гострив зуби на мордаша. На, Порфирію, віднеси його!

Порфирій, узявши щеня під черево, поніс його до брички.

— Слухай, Чичиков, ти мусиш неодмінно тепер їхати до мене: п'ять верств усього, духом домчимо, а там уже можеш і до Собакевича.

«А що ж, — подумав собі Чичиков, — заїду я, справді, до Ноздрьова. Чим же він гірший за інших? Така сама людина, та ще й програвся. Митець він, як видно, до всього; виходить у нього дурно можна дещо випросити».

— Гаразд, поїдемо, — сказав він, — тільки цур, не затримувати: час мені дорогий.

— Ну, голубе, оце так! Оце добре! Стривай же! я тебе поцілую за це. — Тут Ноздрьов і Чичиков поцілувались. — І гарно: утрьох і покотимо.

— Ні, ти вже, будь ласка, мене відпусти, — казав білявий, — мені треба додому.

— Пусте, пусте, брат, не пущу.

— Справді, дружина буде сердитись. Тепер же ти можеш пересісти ось на їхню бричку.

— Ні, ні, ні! І не думай.

Білявий був один з тих людей, в характері яких на перший погляд є якась упертість. Ще не встигнеш розкрити рот, як вони вже ладні сперечатись і, здається, ніколи не погодяться на те, що явно протилежно їхньому способові думання, що ніколи не назвуть дурного розумним, і що особливо не погодяться танцювати під чужу дудку, а кінчиться завжди тим, що в характері їхньому виявиться м'якість, що вони погодяться саме на те, що відкидали, дурне назвуть розумним і підуть потім витанцьовувати якнайкраще під чужу дудку, — одне слово, почнуть гладенько, а кінчать гиденько.

— Дурниця! — сказав Ноздрьов у відповідь на якесь заперечення білявого, надів йому на голову картуз, і білявий пішов слідом за ними.

— За горілочку, пане, не заплатили... — сказала стара.

— А, добре, добре, матінко... Слухай, зятьок! Заплати, будь ласка. В мене немає ні копійки в кишені.

— Скільки тобі? — запитав зятьок.

— Та що, батечку, за все двогривеник, — сказала стара.

— Бреши, бреши! дай їй полтину, предосить з неї.

— Малувато, пане, — сказала стара, проте взяла гроші з подякою і ще побігла мерщій відчиняти двері. Вона була не в збитку, бо заправила вчетверо проти того, що варта була горілка.

Проїжджі посідали. Бричка Чичикова їхала поруч з бричкою, де сиділи Ноздрьов та його зять, і тому вони всі троє могли між со-

бою розмовляти протягом дороги. За ними їхала, раз у раз відстаючи, невелика колясчина Ноздрьова, запряжена кощавими обивательськими кіньми. У ній сидів Порфирій з щеням.

Тим що розмова, яку подорожні вели між собою, була не дуже цікава для читача, то зробимо краще, коли скажемо що-небудь про самого Ноздрьова, якому, може, доведеться зіграти не зовсім останню роль у нашій поемі.

Обличчя Ноздрьова, певне, вже дещо знайоме читачеві. Таких людей доводилося всякому зустрічати немало. Вони звуться меткими хлопцями, вважаються ще в дитинстві й у школі за гарних товаришів і з усім тим бувають вельми боляче лупцьовані. В їхніх обличчях завжди видно щось відкрите, пряме, завзяте. Вони скоро знайомляться, і не зоглянешся, як уже говорять тобі «ти». Дружбу заведуть, здається, навіки; але майже завжди так трапляється, що хто подружиться, поб'ється з ним того ж вечора на товариській гулянці. Вони завжди балакуни, гультяї, завзятці, народ видний. Ноздрьов у тридцять п'ять років був достоту такий, яким був у вісімнадцять і двадцять: охочий погуляти. Одруження його аж ніяк не змінило, тим більше що дружина незабаром виправилась на той світ, покинувши йому двох дитинчат, які зовсім йому були не потрібні. Дітей, проте, доглядала гарненька нянька. Дома він більше дня не міг висидіти. Чуйний ніс його чув за кілька десятків верств, де був ярмарок з усякими з'їздами та балами; він уже, як оком змигнути, був там, сперечався й заводив колотнечу за зеленим столом, бо мав, подібно до всіх таких, хіть до карт.

У карти, як ми уже бачили з першої глави, грав він не зовсім безгрішно й чисто, знаючи багато різних пересмиків й інших тонкощів, і тому гра вельми часто кінчалася другою грою: або лупцювали його чобітьми, або ж учиняли пересмик його густим і дуже гарним бакенбардам, так що вертався він іноді з однією тільки бакенбардою, та й то досить рідкою. Але здорові й повні щоки його так добре були створені й містили в собі стільки рослинної сили, що бакенбарди скоро виростали знову, ще навіть кращі, ніж раніше. І що найдивніше, що може тільки на Русі трапитись, він через якийсь час уже зустрічався знову із тими приятелями, що його товкли, і зустрічався, мов би не він: і він, як то кажуть, нічого, і вони нічого.

Ноздрьов був у деякому відношенні історична людина. Ні на одному зібранні, де він був, не обходилось без історії. Яка-небудь історія неодмінно траплялася: або виведуть його під руки з залу

жандарми, або змушені бувають виштовхати свої ж приятелі. Коли ж цього не станеться, то все-таки щось та буде таке, чого з іншими ніяк не буває: або набереться в буфеті так, що тільки сміється, або забрешеться якнайжорстокіше, так що нарешті самому зробиться совісно. І набреше зовсім без ніякої потреби: зненацька розкаже, що в нього був кінь якої-небудь голубої або рожевої масті, і такі інші нісенітниці, так що слухачі нарешті всі відходять, промовивши: «Ну, брат, ти, здається, вже почав кулі відливати». Є люди, що мають хіть нагидити ближньому, іноді зовсім без ніякої причини. Інший, наприклад, навіть людина в чинах, з благородною зовнішністю, зі *звіздою* на грудях, стискатиме вам руку, розмовиться з вами про предмети глибокі, що викликають на замислення, а потім, дивишся, тут же перед вашими очима і нагидить вам. І нагидить так, як простий колезький регістратор, а зовсім не так, як людина із звіздою на грудях, яка розмовляє про предмети, що викликають на замислення, так що стоїш тільки та дивуєшся, знизуючи плечима, та й годі. Отаку чудну пристрасть мав Ноздрьов. Чим хто ближче з ним сходився, тому він найшвидше допікав: розпустить небувальщину, що вже дурнішу трудно вигадати, розладить весілля, торгову угоду і зовсім не вважає себе за вашого ворога; навпаки, коли випадок приводив його знову зустрітися з вами, він поводився знову по-дружньому і навіть казав: «Ти така мерзота, — ніколи до мене не заїдеш». Ноздрьов у багатьох відношеннях був різноманітна людина, тобто на всі руки. За одну хвилину він пропонував вам їхати, куди завгодно, хоч на край світу, ввійти в яке хочете підприємство, міняти все, що тільки є, на все, що хочете. Рушниця, собака, кінь — усе було предметом міньби, але зовсім не затим, щоб виграти: це походило просто від якоїсь невгамовної жвавості й меткості характеру. Коли йому на ярмарку пощастило натрапити на простака і обіграти його, він накуповував купу всього, що перше наверталось йому на очі в крамницях: хомутів, курильних свічок, хусток для няньки, жеребця, родзинок, срібний умивальник, голландського полотна, петльованого борошна, тютюну, пістолетів, оселедців, картин, гострильний інструмент, горщиків, чобіт, фаянсового посуду — наскільки вистачало грошей. А втім, рідко траплялось, щоб це було довезено до дому: майже того самого дня спускалось воно все іншому щасливішому гравцеві, іноді навіть додавалась власна люлька з кисетом і мундштуком, а іншим разом і вся четвірня з усім — коляскою й кучером, так що сам хазяїн вирушав у коротенькому сурдутику або

архалуку шукати якого-небудь приятеля, щоб покористуватись його екіпажем. Ось який був Ноздрьов! Може, назвуть його характером утертим, почнуть говорити, що тепер немає вже Ноздрьова. На жаль! несправедливі будуть ті, хто почне говорити так. Ноздрьов довго ще не переведеться на світі. Він усюди між нами, може, тільки ходить у іншому каптані; але легковажно непроникливі люди, і людина в іншому каптані здається їм іншою людиною.

Тим часом три екіпажі підкотили вже під ґанок дома Ноздрьова. В домі не було ніякого готування до їх прийняття. Посеред їдальні стояли дерев'яні козли і два мужики, стоячи на них, мазали стіни, заводячи якусь безконечну пісню; підлога вся була обляпана білилом. Ноздрьов звелів ту ж мить мужиків і козли геть і вибіг до другої кімнати дати повеління. Гості чули, як він замовляв кухареві обід; обміркувавши це, Чичиков, який починав уже дещо почувати апетит, побачив, що раніше п'ятої години вони не сядуть за стіл. Ноздрьов, вернувшись, повів гостей оглядати, що тільки було в нього в оселі, і за дві години з чимось показав чисто все, так що нічого вже більше не залишилось показувати. Передусім пішли вони оглядати стайню, де побачили двох кобил, одну сіру в яблуках, другу булану, потім гнідого жеребця, з вигляду й непоказного, але за якого Ноздрьов божився, що заплатив десять тисяч.

— Десять тисяч ти за нього не дав, — зауважив зять. — Він і однієї не вартий.

— Їй-богу, дав десять тисяч, — сказав Ноздрьов.

— Ти собі можеш божитись, скільки хочеш, — відповів зять.

— Ну, хочеш, поб'ємось об заклад? — сказав Ноздрьов.

Об заклад зять не захотів битись.

Потім Ноздрьов показав порожні стійла, де були раніш теж добрі коні. У цій самій стайні бачили цапа, якого, за старим повір'ям, вважали за необхідне держати при конях, який, здавалось, був з ними в злагоді, гуляв під їхніми черевами, як у себе вдома. Потім Ноздрьов повів їх дивитись вовченя, що було на припоні. «От вовченя! — сказав він, — я його вмисне годую сирим м'ясом. Мені хочеться, щоб він був цілковитим звірем». Пішли дивитися ставок, де, за словами Ноздрьова, водилась риба така завбільшки, що два чоловіки насилу витягали штуку, в чому, одначе, родич не проминув засумніватись. «Я тобі, Чичиков, — сказав Ноздрьов, — покажу чудову пару собак: міць чорних м'ясів просто нагонить здивування, щиток — голка!» — і повів їх до збудованого дуже красиво маленького домочка, оточеного великим, загороженим з усіх боків дво-

ром. Вступивши у двір, побачили там усяких собак, і густопсових, і чистопсових, усіх можливих кольорів і мастей: муругих, чорних з підпалинами, полово-рябих, муруго-рябих, червоно-рябих, чорновухих, сіровухих... Були тут усі клички, всі наказові форми: стріляй, перелай, пурхай, пожар, скосир, черкай, допікай, припікай, сервега, ластвіка, нагорода, опекунша. Ноздрьов був серед них достоту, як батько серед родини: всі вони, зразу пустивши вгору хвости, називані в собачіїв *правилами*, полетіли прямо назустріч гостям і почали з ними вітатися. Штук десять з них поклали свої лапи Ноздрьову на плечі. Перелай проявив таку саму ж дружбу Чичикову і, підвівшись на задні ноги, лизнув його язиком у самі губи, так що Чичиков тут же сплюнув. Оглянули собак, що нагонили здивування міццю чорних м'ясів — гарні були собаки. Потім пішли оглядати кримську суку, яка була вже сліпа і, за словами Ноздрьова, незабаром мала здохнути, але років зо два тому була дуже гарна сука. Оглянули й суку — сука й справді була сліпа. Потім пішли оглядати водяний млин, де бракувало *пурхлиці*, в яку встановлюється верхній камінь, що швидко обертається на веретені, — *пурхаючий*, за чудовим висловом російського мужика. «А ось тут скоро буде й кузня», — сказав Ноздрьов. Трохи пройшовши, вони побачили справді кузню; оглянули й кузню.

— На цьому ось полі, — сказав Ноздрьов, показуючи пальцем на поле, — русаків така гибель, що землі не видно. Я сам своїми руками піймав одного за задні ноги.

— Ну, русака ти не піймаєш рукою, — зауважив зять.

— А отже піймав, умисне піймав! — відповів Ноздрьов. — Тепер я поведу тебе дивитись, — провадив він, звертаючись до Чичикова, — межу, де кінчається моя земля.

Ноздрьов повів своїх гостей полем, що в багатьох місцях було з самого куп'я. Гості мусили пробиратись між перелогами й ріллею. Чичиков починав відчувати втому. В багатьох місцях ноги їх видушували під собою воду: до такої міри місце було низьке. Спочатку вони були стереглися й переступали обережно, але потім, побачивши, що все це ні до чого не служить, брели прямо, не розбираючи, де більше, а де менше болото. Пройшовши чималу відстань, побачили, справді, межу, що була з дерев'яного стовпчика та вузенького рову.

— Ось межа! — сказав Ноздрьов. — Усе, що бачиш по цей бік, усе це моє, і навіть по той бік, увесь цей ліс, що он синіє, і все, що за лісом, усе моє.

— Та коли ж цей ліс зробився твоїм? — спитав зять. — Хіба ти недавно купив його? Адже він не був твій.

— Так, я купив його недавно, — відповів Ноздрьов.

— Коли ж ти встиг його так скоро купити?

— А як же, я ще позавчора його купив, і дорого, чорт візьми, дав.

— Та ти ж був у той час на ярмарку.

— Ех ти, Софрон! Хіба не можна бути водночас на ярмарку і купити землю? Ну, я був на ярмарку, а прикажчик мій тут без мене й купив.

— Ну, хіба що прикажчик, — сказав зять, але й тут засумнівався й похитав головою.

Гості вернулись тією самою гидкою дорогою додому. Ноздрьов повів їх до свого кабінету, в якому, проте, не було помітно слідів того, що буває в кабінетах, тобто книг або паперів; висіли тільки шаблі та дві рушниці, одна на триста, а друга на вісімсот карбованців. Зять, оглянувши, похитав тільки головою. Потім були показані турецькі кинджали, на одному з яких помилково було вирізьблено: «Майстер Савелій Сибіряков». Слідом за тим показалась гостям катеринка. Ноздрьов тут же покрутив перед ними дещо. Катеринка грала не без приємності, але всередині її, здається, щось сталося, бо мазурка кінчалась піснею «Мальбруг у похід рушив»; а «Мальбруг у похід рушив» несподівано вивершувався якимсь давно знайомим вальсом. Уже Ноздрьов давно перестав крутити, але в катеринці була одна дудка, дуже жвава, що ніяк не хотіла вгамуватись, і довго ще потім свистіла вона сама. Потім показались люльки дерев'яні, глиняні, пінкові, обкурені й необкурені, обтягнуті замшею і необтягнуті, чубук з бурштиновим мундштуком, недавно виграний, кисет, вишиваний якоюсь графинею, що десь на поштовій станції закохалася в нього по вуха, у якої ручки, за словами його, були *найсубтильнішою суперфлю*, — слово, яке, мабуть, означало в нього найвищу точку досконалості. Закусивши баликом, вони сіли за стіл близько п'ятої години. Обід, як видно, не становив у Ноздрьова головного в житті, страви не відігравали великої ролі: дещо й пригоріло, дещо й зовсім не зварилось. Видно, що кухар керувався більше якимсь натхненням і клав перше, що трапляло під руку: стояв коло нього перець — він сипав перцю, капуста попалась — запихав капусту, телющив молоко, шинку, горох — одно слово, катай-валяй аби гаряче, а смак якийсь, певне, вийде. Зате Ноздрьов наполіг на вина: ще не пода-

вали супу, він уже налив гостям по великій склянці портвейну і по другій госотерну, бо в губернських і повітових містах не буває простого сотерну. Потім Ноздрьов звелів принести пляшку мадери — кращої за яку не куштував сам фельдмаршал. Мадера, справді, аж горіла в роті, бо купці, знаючи вже смак поміщиків, що любили добру мадеру, заправляли її нещадно ромом, а іноді вливали туди й царської горілки в надії, що все стерплять російські шлунки. Потім Ноздрьов звелів принести ще якусь особливу пляшку, яка, за словами його, була й бургоньон, і шампаньон разом. Він наливав дуже пильно в обидві склянки — і направо, і наліво, і зятеві, і Чичикову; проте Чичиков помітив якось побіжно, що самому собі він небагато доливав. Це примусило його бути обережним, і як тільки Ноздрьов як-небудь забалакувався або наливав зятеві, він перекидав в ту ж мить свою склянку в тарілку. В недовгому часі була принесена на стіл горобинівка, яка мала, за словами Ноздрьова, достотний смак вершків, але в якій, на диво, чути було сивушищу в усій її силі. Потім пили якийсь бальзам, що мав таке ім'я, яке навіть важко було пригадати, та й сам хазяїн удруге називав його вже іншим ім'ям. Обід давно вже кінчився, і вина були перекуштовані, але гості все ще сиділи за столом. Чичиков ніяк не хотів заговорити з Ноздрьовим при зяті про головну річ: все-таки зять був людина стороння, а річ вимагала самотньої і дружньої розмови. А втім, зять навряд чи міг бути людиною небезпечною, бо набрався, здається, вдосталь і, сидячи на стільці, щохвилини клював носом. Помітивши й сам, що перебуває не в надійному стані, він почав нарешті відпрошуватись додому, але таким лінивим і млявим голосом, немов би, за російським висловом, натягав кліщами на коня хомут.

— І ні-ні! Не пущу! — сказав Ноздрьов.

— Ні, не зобідь мене, друже мій, справді поїду, — сказав зять, — ти мене дуже зобідиш.

— Пусте, пусте! Ми спорудимо цю ж хвилину банчець.

— Ні, споруджай, брат, сам, а я не можу: дружина буде у великій претензії, справді; я мушу їй розказати про ярмарок. Треба, брат, справді треба зробити їй утіху. Ні, ти не держи мене!

— Ну її, дружину, к..! Велике, справді, діло робитимете вкупі!

— Ні, брат, вона така добра дружина. Це вже, дійсно, зразкова, така шановна й вірна! Послуги робить такі... віриш? — у мене сльози на очах. Ні, ти не держи мене; як чесна людина, поїду. Я тебе в цьому запевняю по чистій совісті.

— Хай собі їде: яка з нього користь? — сказав тихо Чичиков Ноздрьову.

— А й справді! — сказав Ноздрьов, — смерть не люблю таких тюхтіїв! — І додав уголос: — Ну чорт з тобою, їдь собі бабитися з дружиною, фетюк [1].

— Ні, брат, ти не лай мене фетюком, — відповів зять, — я їй життям зобов'язаний. Така, справді, добра, мила, такі ласки робить... аж сльоза навертається. Спитає, що бачив на ярмарку, треба все розказати... Така, справді, мила.

— Ну, їдь собі, бреши їй дурниці! Ось картуз твій.

— Ні, брат, тобі зовсім не слід про неї так висловлюватись, цим, можна сказати, самого мене ображаєш... вона така мила.

— Ну, й забирайся до неї швидше!

— Атож, брат, поїду. Вибач, що не можу залишитись. Душею радий би був, але не можу.

Зять ще довго повторяв свої пробачення, не помічаючи, що сам уже давно сидів на бричці, давно виїхав за ворота, і перед ним давно були тільки порожні поля. Треба думати, що дружина небагато почула подробиць про ярмарок.

— Така погань! — казав Ноздрьов, стоячи перед вікном і дивлячись, як від'їжджав екіпаж. — Он як поплентався. Коник пристяжний непоганий, я давно хотів підчепити його. Та з ним же не можна ніяк зійтися, фетюк, просто фетюк.

Після цього ввійшли вони в кімнату. Порфирій подав свічки, і Чичиков помітив у руках хазяїна колоду карт, що невідомо звідки взялася.

— А що, брат, — сказав Ноздрьов, притиснувши боки колоди пальцями й дещо погнувши її, так що тріснув і відскочив папірець, — ну, для проводження часу, держу триста карбованців банку.

Але Чичиков прикинувся ніби й не чув, про що мова, і сказав, немов раптом пригадавши:

— А! Щоб не забути: у мене до тебе просьба.

— Яка?

— Дай перше слово, що виконаєш.

— Та яка просьба?

— Ну, та вже дай слово!

— Будь ласка.

— Слово честі?

— Слово честі.

[1] Ф е т ю к — слово образливе для чоловіка, походить від літери θ, яку дехто вважає за непристойну.

— Ось яка просьба: у тебе є, певне, багато померлих селян, яких ще не викреслено з ревізії?

— Ну є, а що?

— Переведи їх на мене, на моє ім'я.

— А нащо тобі?

— Ну та мені треба.

— Та нащо?

— Ну та вже треба... це вже моє діло, — одно слово, треба.

— Ну вже, певне, щось затіяв. Признайся, що?

— Та що ж затіяв? З такої дурниці й затіяти нічого не можна.

— Та навіщо ж вони тобі?

— Ох, який цікавий! Йому всяку погань хотілося б помацати рукою, та ще й понюхати!

— Та чому ж ти не хочеш сказати?

— А що ж тобі за прибуток знати? Ну, просто так, спала фантазія.

— Так от же: доти, поки не скажеш, не зроблю!

— Ну, от бачиш, от уже й нечесно з твого боку: слово дав, та й відступаєшся.

— Ну, як ти собі хочеш, а не зроблю, поки не скажеш, нащо.

«Що б таке сказати йому?» — подумав Чичиков і після хвилинного замислення заявив, що мертві душі потрібні йому для набуття ваги в суспільстві, що він маєтків великих не має, так до того часу хоч би які-небудь душиці.

— Брешеш, брешеш! — сказав Ноздрьов, не давши докінчити. — Брешеш, брат!

Чичиков і сам побачив, що вигадав не дуже влучно, і привід досить слабий.

— Ну, так я ж тобі скажу пряміше, — сказав він, виправившись, — тільки, будь ласка, не проговорись нікому. Я надумав женитись, але треба тобі знати, що батько й мати нареченої преамбіційні люди. Така, справді, комісія! Не радий, що зв'язався: хочуть неодмінно, щоб у мене було ніяк не менше трьохсот душ, а як у мене цілих майже півтораста душ не вистачає...

— Ну брешеш, брешеш! — закричав Ноздрьов.

— Ну от уже тут, — сказав Чичиков, — і от на стільки не збрехав, — і показав великим пальцем на своєму мізинці манісіньку частинку.

— Голову ставлю, що брешеш.

— Одначе, це ж прикро! Що ж я таке справді? Чому я неодмінно брешу?

— Ну, та я ж знаю тебе: ти ж великий мошенник, дозволь мені це сказати тобі по дружбі! Якби я був твоїм начальником, я б тебе повісив на першому дереві.

Чичиков образився таким зауваженням. Уже всякий вислів, будь-скільки грубий або ображаючий добропристойність, був йому неприємний. Він навіть не любив допускати з собою ні в якому разі фамільярного поводження, хіба що тільки особа була надто високого звання. І тому тепер він зовсім образився.

— Їй-богу, повісив би, — повторив Ноздрьов, — я кажу тобі це відверто, не за тим, щоб тебе образити, а просто по-дружньому кажу.

— Всьому є межі, — сказав Чичиков з почуттям гідності, — коли хочеш похизуватися подібними словами, так іди в казарми, — і потім додав: — Не хочеш подарувати, так продай.

— Продати! Та я ж знаю тебе, ти ж негідник, ти ж дорого не даси за них?

— Ех! та й ти теж гарний! Дивись-но. Та що вони в тебе брильянтові, чи що?

— Ну, так і є. Я ж тебе знав.

— Даруй, брат, що ж у тебе за жидівський нахил! Ти б мусив просто віддати мені їх.

— Ну, слухай: щоб довести тобі, що я зовсім не якийсь жадюга, я не візьму за них нічого. Купи в мене жеребця, я тобі дам їх у додачу.

— Даруй, нащо ж мені жеребець? — сказав Чичиков, здивований справді такою пропозицією.

— Як нащо? Та я ж за нього заплатив десять тисяч, а тобі віддаю за чотири.

— Та нащо мені жеребець? Заводу я не держу.

— Ти слухай, ти не розумієш; адже я з тебе візьму тепер усього тільки три тисячі, а решту тисячу ти можеш заплатити мені згодом.

— Та непотрібен мені жеребець, Бог з ним!

— Ну, купи булану кобилу!

— І кобили не треба.

— За кобилу й за сірого коня, якого ти в мене бачив, візьму з тебе тільки дві тисячі.

— Та непотрібні мені коні.

— Ти їх продаси: тобі на першому ярмарку дадуть за них утроє більше.

— Так краще ж ти їх сам продай, коли певен, що виграєш утроє.

— Я знаю, що виграю, та мені хочеться, щоб і ти дістав вигоду.

Чичиков подякував за прихильність і навпрямець відмовився і від сірого коня, і від буланої кобили.

— Ну так купи собак. Я тобі продам таку пару, просто мороз поза шкурою йде! Породиста, з вусами, шерсть стоїть угору, як щетина; бочкуватість ребер незбагненна; лапа вся грудкою — землі не зачепить!

— Та навіщо мені собаки? Я не мисливець.

— Та мені хочеться, щоб у тебе були собаки. Слухай, коли вже не хочеш собак, так купи в мене катеринку. Чудова катеринка! Самому, як чесна людина, коштувала півтори тисячі; тобі віддаю за 900 карбованців.

— Та навіщо ж мені катеринка? Я ж не німець, щоб тягатись з нею по дорогах, випрошувати гроші.

— Та це ж не така катеринка, як носять німці. Це орга́н; глянь умисне: вся з червоного дерева. Ось я тобі покажу її ще! — Тут Ноздрьов, схопивши за руку Чичикова, почав тягти його до другої кімнати, і хоч як той упирався ногами в підлогу, хоч як запевняв, що він знає вже, яка катеринка, але мусив почути ще раз, яким чином рушив у похід Мальбруг. — Коли ти не хочеш на гроші, так ось що, слухай: я тобі дам катеринку і всі, скільки є в мене, мертві душі, а ти мені дай свою бричку й триста карбованців додачі.

— Ну, от іще! А я ж чим поїду?

— Я тобі дам іншу бричку. Ось ходімо в сарай, я тобі покажу її! Ти її тільки перефарбуєш і буде чудо-бричка.

«От його невгамовний біс як посів!» — подумав сам собі Чичиков і вирішив будь-що-будь спекатися всяких бричок, катеринок і всіх можливих собак, незважаючи на незбагненну бочкуватість ребер і грудкуватість лап.

— Але ж бричка, катеринка й мертві душі — усе разом!

— Не хочу! — сказав ще раз Чичиков.

— Чому ж ти не хочеш?

— Тому що просто не хочу, та й годі.

— Та який же ти, справді, такий! З тобою, як я бачу, не можна як ведеться між добрими друзями й товаришами... такий, справді! Одразу видно, що дволична людина!

— Та що ж я, дурень, чи що? Ти поміркуй сам: навіщо набувати річ, цілком для мене непотрібну?

— Ну, вже, будь ласка, не кажи. Тепер я дуже добре тебе знаю. Така, справді, ракалія! Ну, слухай: хочеш — кинемо банчик? Я поставлю всіх померлих на карту, катеринку теж.

— Ну, наважитись на банк, значить підпадати невідомості, — казав Чичиков і тим часом глянув скоса на карти, що були в нього в руках. Обидві талії видались йому дуже схожими на штучні, і самий крап виглядав дуже непевно.

— Чого ж невідомості? — сказав Ноздрьов. — Ніякої невідомості! Хай тільки буде на твоєму боці щастя, ти можеш виграти чортову прірву. Ось вона! От щастя! — казав він, починаючи метати для збудження запалу. — От щастя! От щастя! Ось — так і колотить! Ось та проклята дев'ятка, на якій я все просадив. Почував, що продасть, та вже, заплющивши очі, думаю собі: «Чорт тебе бери, продавай, проклята!»

Коли Ноздрьов це казав, Порфирій приніс пляшку. Але Чичиков відмовився рішуче як грати, так і пити.

— Чому ж ти не хочеш грати? — сказав Ноздрьов.

— Ну тому, що не маю настрою. Та, признатись сказати, я зовсім не охочий грати.

— Чому ж неохочий?

Чичиков потиснув плечима й додав:

— Бо неохочий.

— Погань ти!

— Що ж робити? Так Бог створив.

— Фетюк просто! Я думав був раніше, що ти хоч скільки-небудь порядна людина, а ти ніякого не розумієш поводження. З тобою зовсім не можна говорити, як з людиною близькою. Ніякої прямодушності, ні щирості. Чистий Собакевич, такий мерзотник!

— Та за що ж ти лаєш мене? Винен хіба я, що не граю? Продай мені душ самих, коли вже ти така людина, що трусишся над цією дурницею.

— Чорта лисого матимеш! Хотів був, задурно хотів віддати, але тепер от не матимеш! Хоч три царства давай — не віддам. Такий скупердяй, пічкур гидкий! З цього часу з тобою ніякої справи не хочу мати. Порфирію, піди скажи конюхові, щоб не давав вівса коням його, хай їдять саме сіно.

Останнього висновку Чичиков ніяк не сподівався.

— Краще б ти мені на очі не показувався! — сказав Ноздрьов.

Проте, незважаючи на таку незгоду, гість і хазяїн повечеряли вкупі, хоч цим разом не стояло на столі ніяких вин з вигадливими назвами. Стирчала одна тільки пляшка з якимсь кіпрським, яке було те, що називають кислятина у всіх відношеннях. Після вечері Ноздрьов сказав Чичикову, відвівши його до бокової кімнати, де була наготовлена для нього постіль:

— Ось тобі постіль! Не хочу й на добраніч бажати тобі!

Чичиков залишився після відходу Ноздрьова в найнеприємнішому настрої. Він внутрішньо досадував на себе, лаяв себе за те, що до нього заїхав і згаяв даремно час; а ще більше лаяв себе за те, що заговорив з ним про справу, вчинив необережно, як дитина, як дурень; бо справа, зовсім не такого роду, щоб бути звіреною Ноздрьову... Ноздрьов людина-погань, Ноздрьов може набрехати, прибільшити, розпустити чорт знає що, підуть ще якісь плітки... Негаразд, негаразд. «Просто дурень я», — казав він сам собі. Ніч спав він дуже погано. Якісь маленькі прежваві комахи кусали його нестерпуче боляче, так що він усією жменею шкріб по враженому місці, приказуючи: «А щоб вас чорт забрав разом з Ноздрьовим!» Прокинувся він раннім ранком. Першим ділом його було, надівши халат, взувши чоботи, податись через двір на стайню наказати Селіфанові зараз же запрягати бричку. Вертаючись через двір, він зустрівся з Ноздрьовим, що був теж у халаті, з люлькою в руках.

Ноздрьов привітав його по-дружньому й спитав, як йому спалось.

— Так собі, — відповів Чичиков вельми сухо.

— А я, брат, — казав Ноздрьов, — така мерзота верзлась цю ніч, що бридко й розказувати; і в роті після вчорашнього, немов ескадрон переночував. Подумай, снилось, що мене відшмагали, єй-єй! І уяви хто? От ні за що не вгадаєш: штабс-ротмістр Поцелуєв разом з Кувшинниковим.

«Атож, — подумав сам собі Чичиков, — добре, якби тебе випарили наяву».

— Їй-богу! Та ще як боляче! Прокинувся, чорт возьми, справді щось свербить; певне, відьми блохи. Ну, ти йди тепер одягайся; я до тебе зараз прийду. Треба тільки вилаяти падлюку-прикажчика.

Чичиков пішов до кімнати одягатись і вмитися. Коли після того вийшов він до їдальні, там уже стояло на столі чайне накриття з пляшкою рому. В кімнаті були сліди вчорашнього обіду й вечері: здається, замітальна щітка не доторкувалась зовсім. На підлозі валялися хлібні крихти, а тютюновий попіл видно було навіть на скатертині. Сам хазяїн, що не забарився скоро ввійти, нічого не мав у себе під халатом, крім відкритих грудей, де росла якась борода. Тримаючи в руці чубук і присьорбуючи з чашки, він був дуже гарний для маляра, який страх не любить панів, прилизаних і завиваних, подібно до цилюрних вивісок, або вистрижених під гребінку.

— Ну, так як же думаєш? — сказав Ноздрьов, трохи помовчавши. — Не хочеш грати на душі?

— Я вже сказав тобі, брат, що не граю; купити — давай, куплю.

— Продати я не хочу; це буде не по-приятельському. Я не буду знімати плівку з чорт знає чого! У банчик — інша річ. Прокиньмо хоч талію!

— Я вже сказав, що ні.

— А мінятись не хочеш?

— Не хочу.

— Ну, слухай: зіграємо в шашки; виграєш — твої всі. У мене ж багато таких, яких треба викреслити з ревізії. Гей, Порфирію, принеси-но сюди шашечницю!

— Марна праця, я не гратиму.

— Та це ж не в банк; тут ніякого не може бути щастя або фальшу: все ж від уміння. Я навіть тебе попереджаю, що я зовсім не вмію грати, хіба що-небудь мені даси вперед.

«А нум, — подумав сам собі Чичиков, — зіграю я з ним у шашки. В шашки грав я колись непогано, а на штуки йому тут трудно взятись».

— Будь ласка, хай уже по-твоєму — в шашки зіграю.

— Душі йдуть за сто карбованців!

— Навіщо ж? Досить, коли підуть за п'ятдесят.

— Ні, що ж за куш — п'ятдесят? Краще ж у цю суму включу тобі яке-небудь щеня середньої руки або золоту печатку до годинника.

— Ну, гаразд! — сказав Чичиков.

— Скільки ж ти мені даєш уперед? — сказав Ноздрьов.

— Це з якої речі? Звичайно, нічого.

— Принаймні хай будуть мої два ходи.

— Не хочу, я сам погано граю.

— Знаємо ми вас, як ви погано граєте! — сказав Ноздрьов, виступаючи шашкою.

— Давненько не брав я в руки шашок! — казав Чичиков, посуваючи теж шашку.

— Знаємо ми вас, як ви погано граєте! — сказав Ноздрьов, виступаючи шашкою.

— Давненько не брав я в руки шашок! — казав Чичиков, посуваючи шашку.

— Знаємо ми вас, як ви погано граєте! — сказав Ноздрьов, посуваючи шашку, та в той же самий час посунув вилогою рукава й другу шашку.

— Давненько не брав я в руки... Е, е! Це, брат, що? Подай-но її назад! — сказав Чичиков.

— Кого?

— Та шашку ж, — сказав Чичиков, і в той же час побачив майже перед самим носом своїм і другу, що, як здавалось, пробиралася в дамки. Звідки вона взялася, це один тільки Бог знав.

— Ні, — сказав Чичиков, уставши з-за столу, — з тобою немає ніякої змоги грати. Так не ходять — трьома шашками за раз!

— Чому ж трьома? Це помилково. Одна посунулась ненавмисне; я її відсуну, будь ласка!

— А друга ж звідки взялася?

— Яка друга?

— А ось ця, що в дамки пробирається?

— От тобі й на! Ніби не пам'ятаєш!

— Ні, брат, я всі ходи рахував і все пам'ятаю. Ти її тільки тепер примостив. Їй місце — он де!

— Як, де місце? — сказав Ноздрьов, почервонівши. — Та ти, брат, як я бачу, на вигадки майстер.

— Ні, брат, це, здається, ти майстер, та тільки невдало.

— За кого ж ти мене маєш? — сказав Ноздрьов. — Що я, шахрувати буду?

— Я тебе ні за кого не маю, а тільки з цього часу ніколи не гратиму.

— Ні, ти не можеш відмовитись, — сказав Ноздрьов, розпалюючись, — гра почата!

— Я маю право відмовитись, бо ти не граєш, як личить чесній людині.

— Ні, брешеш, ти цього не можеш сказати!

— Ні, брат, сам ти брешеш!

— Я не шахрував, а ти відмовитись не можеш; ти мусиш кінчити партію!

— Цього ти мене не примусиш зробити, — сказав Чичиков холоднокровно і, підійшовши до дошки, перемішав шашки.

Ноздрьов спалахнув і підійшов до Чичикова так близько, що той відступив кроків два назад.

— Я тебе примушу грати! То дарма, що ти перемішав шашки! Я пам'ятаю всі ходи. Ми поставимо їх знову так, як були.

— Ні, брат, справа кінчена: я з тобою не гратиму.

— Так ти не хочеш грати?

— Ти сам бачиш, що з тобою немає змоги грати.

— Ні, скажи напрямець: ти не хочеш грати? — сказав Ноздрьов, підступаючи ще ближче.

— Не хочу, — сказав Чичиков і підніс, проте, обидві руки про всяк випадок ближче до обличчя, бо справа ставала справді гаряча. Ця обачність була вельми доречна, бо Ноздрьов розмахнувся рукою... і дуже могло б статися, що одна з приємних і повних щік нашого героя вкрилася б незмивним безчестям, але, щасливо відвівши удар, він схопив Ноздрьова за обидві задирливі його руки й держав його міцно.

— Порфирію, Павлушка! — кричав Ноздрьов у шаленстві, пориваючись вирватись.

Почувши ці слова, Чичиков, щоб не робити дворових людей свідками спокусливої сцени і разом з тим почуваючи, що держати Ноздрьова було даремне, пустив його руки. В цей самий час увійшов Порфирій і з ним Павлушка, хлопець дужий, з яким мати справу було зовсім невигідно.

— Так ти не хочеш кінчати партію? — казав Ноздрьов. — Відповідай мені напрямець!

— Партію немає змоги кінчати, — казав Чичиков і глянув у вікно. Він побачив свою бричку, що стояла зовсім готова, а Селіфан чекав, здавалося, тільки помаху, щоб підкотити до ґанку; але з кімнати не було ніякої змоги вибратись: на дверях стояли два дужі кріпосні дурні.

— Так ти не хочеш докінчити партію? — повторив Ноздрьов, з обличчям, що горіло, як у вогні.

— Якби ти грав, як личить чесній людині... але тепер не можу.

— А! Так ти не можеш, негідник! Коли побачив, що не твоя бере, так і не можеш! Бийте його! — кричав він несамовито, звернувшись до Порфирія і Павлушки, а сам схопив у руку черешневий чубук. Чичиков став блідий, як полотно. Він хотів щось сказати, але почував, що губи його ворушились без звуку.

— Бийте його! — кричав Ноздрьов, пориваючись уперед з черешневим чубуком, увесь в жару, в поту, немов підступав під неприступну фортецю. — Бийте його! — кричав він таким самим голосом, як під час великого приступу кричить своїй чоті: «Хлопці, вперед!» який-небудь одчайдушний поручник, якого шалена хоробрість уже набула такої слави, що дається спеціальний наказ держати його за руки під час гарячих діл. Але поручник уже відчув бойовий запал, усе пішло обертом у голові його; перед ним носиться Суворов, він лізе на велике діло. «Хлопці, вперед!» — кричить він пориваючись, не помишляючи, що шкодить уже обміркованому планові загального приступу, що мільйони рушничних дул

— Бийте його! — кричав Ноздрьов, пориваючись уперед з черешневим чубуком...

виставилися в амбразури неприступних, що йдуть за хмари, мурів фортеці, що злетить, як пух, у повітря його безсила чота і що вже свище фатальна куля, готуючись заткнути його крикливе горло. Та коли Ноздрьов виразив собою одчайдушного, знавіснілого поручника, що підступав під фортецю, то фортеця, на яку він ішов, ніяк не була схожа на неприступну. Навпаки, фортеця почувала такий страх, що душа її сховалась аж у п'яти. Вже стілець, яким він надумав був боронитись, був вирваний кріпосними людьми з його рук; уже, заплющивши очі, ні живий ні мертвий, він готувався покуштувати черкеського чубука свого хазяїна, і бог знає чого не сталося б з ним; але долі вгодно було врятувати боки, плечі й усі добровиховані частини нашого героя. Несподіваним чином дзенькнули раптом, як з хмар, деренчливі звуки дзвінка, пролунав ясно стукіт коліс повозки, що підлетіла до ґанку, і озвалися навіть у самій кімнаті важкий храп, тяжке відсапування розгарячілих коней спиненої тройки. Всі мимоволі глянули у вікно: хтось з вусами, у напіввійськовому сурдуті, злазив з повозки. Розпитавшись у передпокої, увійшов він саме тієї хвилини, коли Чичиков не встиг ще опам'ятатися від усього страху і був у найжалюгіднішому стані, в якому будь-коли бував смертний.

— Дозвольте дізнатись, хто тут пан Ноздрьов? — сказав незнайомий, подивившись з деяким недомислом на Ноздрьова, що стояв з чубуком у руці, і на Чичикова, що ледве починав очунювати від сього невигідного стану.

— Дозвольте раніш дізнатись, з ким маю честь говорити? — сказав Ноздрьов, підходячи до нього ближче.

— Капітан-справник.

— А що ви бажаєте?

— Я приїхав вам оголосити одержане мною повідомлення, що ви перебуваєте під судом до часу ухвалення вироку у вашій справі.

— Що за дурниця, в якій справі? — сказав Ноздрьов.

— Ви були причетні до історії з нагоди заподіяння поміщикові Максимову особистої образи різками у п'яному вигляді.

— Ви брешете! Я і в вічі не бачив поміщика Максимова!

— Шановний пане! Дозвольте вам заявити, що я офіцер. Ви можете це сказати вашому слузі, а не мені!

Тут Чичиков, не чекаючи, що відповідатиме Ноздрьов, швидше за шапку та поза спиною капітана-справника вислизнув на ґанок, сів у бричку й звелів Селіфанові поганяти коней щодуху.

ГЛАВА П'ЯТА

Герой наш, проте, добре налякався. Хоч бричка мчала на все пропаще і село Ноздрьова давно зникло з очей, закрившись полями, пологостями й пагорками, але він усе ще поглядав назад зі страхом, немов чекаючи що от-от налетить погоня. Він насилу переводив подих, і коли він спробував прикласти руку до серця, то почув, що воно билось, як перепілка в клітці. «От якого жару завдав! Дивись ти, який!» Тут багато було назичено Ноздрьову нелегких і сильних бажань; трапились навіть і негарні слова. Що ж поробиш? Російська людина, та ще і в гніві!.. До того ж, справа була зовсім не в жарт. «Що не кажи, — сказав він сам собі, — а не нагодись капітан-справник, мені б, може, й не далося б більше й на світ Божий глянути. Пропав би, як булька на воді, без усякого сліду, не залишивши нащадків, не здобувши майбутнім дітям ні достатку, ні чесного імени!» Герой наш дуже дбав про своїх нащадків.

«Та й пан же паскудний! — думав собі Селіфан. — Я ще не бачив такого пана. Просто плюнути б йому за це! Ти краще людині не дай їсти, а коня ти мусиш нагодувати, бо кінь любить овес. Це його продовольство: що, приміром, нам кошт, то для нього овес: він його продовольство».

Коні теж, здавалось, думали невигідно про Ноздрьова: не тільки гнідий і Засідатель, але й сам чубарий був не в настрої. Хоч йому на долю і припадав завжди гірший овес і Селіфан не інакше засипав йому в жолоб, як сказавши попереду: «Ех ти, падлюка!», проте це все ж таки був овес, а не просте сіно: він жував його залюбки і часто тикався довгою мордою своєю в жолоби до товаришів — покуштувати, яка в них була харч, особливо, коли Селіфана не було в стайні; але тепер саме сіно — не гаразд! Усі були незадоволені.

Та незабаром усі незадоволені були перервані серед жалів своїх раптовим і зовсім несподіваним способом. Усі, не виключаючи й самого кучера, опам'яталися й очунялися тільки тоді, коли на них наскочила коляска з шестериком коней і майже над головами їх розітнулися крики дам, що сиділи в колясці, і лайка та загрози чужого кучера. «Ах ти ж мошенник! Я ж тобі кричав уголос: звертай, гаво, праворуч!.. П'яний ти, чи що?» Селіфан відчув свою необачність, але тим що російська людина не любить признатись перед іншим, що вона винна, то зразу ж вимовив, підбадьорившись: «А

ти чого так розігнався? Очі свої в шинку заставив, чи що?» Слід за цим він узявся збивати назад бричку, щоб визволитись таким чином з чужої упряжі, та ба — усе переплуталось. Чубарий з цікавістю обнюхував нових своїх приятелів, що опинились по обидва боки його. Тим часом дами, що сиділи в колясці, дивились на все це з виразом страху на обличчях. Одна була стара, друга молоденька, шістнадцятилітня, з золотим волоссям, вельми старанно і мило пригладженим на невеличкій голівці. Гарненький овал обличчя її круглився, як свіженьке яєчко, і, подібно до нього, білів якоюсь прозорою білістю, коли свіже, щойно знесене, воно держиться проти світла в смуглих руках ключниці, що випробовує його, і пропускає крізь себе проміння сяючого сонця; її тоненькі вушка теж прозоріли, рожевіючи теплим світлом, що проймало їх. Разом з тим переляк у відкритих застиглих устах, на очах сльози — усе це в ній було таке миле, що герой наш дивився на неї кілька хвилин, не звертаючи ніякої уваги на колотнечу, що сталася між кіньми й кучерами. «Назад подай, чи що, нижегородська ґава!» — кричав чужий кучер. Селіфан потяг віжками назад, чужий кучер зробив те саме, коні трохи подалися назад і потім знову збилися, переступивши посторонки. При цій нагоді чубарому коневі так сподобалося нове знайомство, що він ніяк не хотів виходити з колії, в яку впровадила його непередбачена доля, і, поклавши свою морду на шию свого нового приятеля, здавалось, щось нашіптував йому в саме вухо, мабуть, страшенну нісенітницю, бо приїжджий безперестанку стріпував вухами.

Одначе на таке сум'яття встигли зібратися мужики з села, яке було, на щастя, неподалік. Тим що таке видовище для мужика — суща благодать: все одно, що для німця газети або клуб, то незабаром біля екіпажа збилося їх безліч, а на селі залишились тільки старі баби та малі діти. Посторонки відв'язали; кілька стусанів чубарому коневі в морду примусили його податись назад; одно слово, їх розрізнили й розвели. Але чи досада, яку відчували приїжджі коні за те, що розлучили їх з приятелями, чи просто дурість, — тільки, хоч скільки хльоскав їх кучер, вони не рушились і стояли як укопані. Завзяття мужиків зросло до неймовірного ступеня. Кожен навперейми набивався з порадою: «Іди-но, Андрюшко, проведи пристяжного, що з правого боку, а дядя Митяй хай сяде на корінного! Сідай, дядьку Митяй!». Сухорлявий і довгий дядя Митяй, з рудою бородою, виліз на корінного коня і зробився схожим на сільську дзвіницю або, краще, на журавля, яким тягають воду з

колодязя. Кучер ударив по конях, але дарма: нічого не пособив дядя Митяй. «Стій, стій! — кричали мужики, — сідай-но ти, дядьку Митяй, на пристяжного, а на корінного хай сяде дядя Миняй!» Дядя Миняй, широкоплечий мужик з чорною, як вугілля, бородою і черевом, схожим на той велетенський самовар, у якому вариться *сбітень* для всього перемерзлого базару, охоче сів на корінного, який мало не пригнувся під ним до землі. «Тепер піде діло! — кричали мужики. — Шквар, шквар його! пришпар батогом он того мишастого, — чого він корячиться, як корамора [1]?» Але, побачивши, що діло не йшло і не допомогло ніяке пришпарення, дядя Митяй і дядя Миняй сіли обидва на корінного, а на пристяжного посадили Андрюшку. Нарешті, кучерові урвався терпець, і він прогнав і дядю Митяя, і дядю Миняя; і добре зробив, бо від коней пішла така пара, немов вони відмахали, не зводячи духу, станцію. Він дав їм хвилину перепочити, після чого вони пішли самі собою.

Протягом усієї цієї витівки Чичиков дивився дуже уважно на молоденьку незнайомку. Він пробував кілька разів з нею заговорити, але якось не випало так. А тим часом дами поїхали, гарненька голівка, з тоненькими рисами обличчя й тоненьким станом, зникла, як щось подібне до видіння, і знову залишилась дорога, бричка, трійка відомих читачеві коней, Селіфан, Чичиков, гладінь і порожнеча навколишніх полів. Скрізь, де б не було в житті, чи серед черствих, шерстко-бідних і неохайно заплïснявілих низьких рядів його, чи серед одноманітно-холодних і нудно-охайних станів вищих — скрізь хоч раз зустрінеться на шляху людині явище, не схоже на все те, що траплялось їй бачити доти, яке хоч раз збудить у ній почуття, не схоже на ті, які судилось їй почувати все життя. Скрізь, наперекір яким би не було печалям, що з них плететься життя наше, весело пролине блискуча радість, як іноді блискучий екіпаж із золотою упряжжю, картинними кіньми й сяючим блиском шибок, раптом несподівано промчить повз якесь занедбане бідне сільце, що не бачило нічого, крім сільського воза: і довго мужики стоять сторопіло, з розкритими ротами, не надіваючи шапок, хоч давно уже промчав і зник з очей дивний екіпаж. Так і блондинка теж раптом зовсім несподіваним чином показалась у на-

[1] К о р а м о р а — великий, довгий, млявий комар; іноді залітає до кімнати й стирчить десь самотою на стіні. До нього спокійно можна підійти й ухопити його за ногу, у відповідь на що він тільки настовбурчується або «корячиться», як каже народ.

шій повісті й так само зникла. Здибайся на той час замість Чичикова, якийсь двадцятилітній юнак, чи гусарин він, чи студент він, чи просто хтось, що допіру вийшов на життьове поле — і Боже! чого б не прокинулось, не заворушилось, не заговорило в ньому! Довго б стояв він безпам'ятно на одному місці, втупивши нестямно очі в далину, забувши і дорогу, і всі, що мали на нього впасти, догани й картання за проволоку, забувши і себе, і службу, і світ, і все, що тільки є на світі.

Але герой наш був уже середніх літ і обачливо-охолодженого характеру. Він теж задумався і думав, але статечніше, не такі несвідомі й навіть почасти дуже ґрунтовні були його думки. «Гарна жіночка! — сказав він, відкривши табакерку й понюхавши тютюну. — Але що ж найбільше в ній гарне? Гарне те, що вона зараз тільки, як видно, випущена з якогось пансіону або інституту, що в ній, як то кажуть, немає ще нічого баб'ячого, тобто саме того, що в них є найнеприємнішого. Вона тепер, як дитя; все в ній просте: вона скаже, що на думку спаде, засміється, де захоче засміятись. З неї все можна зробити, вона може бути чудо, а може вийти й погань — і вийде погань. Ось хай-но тільки за неї візьмуться тепер матусі й тітусі. За один рік так її наповнять усяким бабством, що сам рідний батько не пізнає. Звідки візьметься й надутість і вимушеність; почне ворочатись за витвердженими напученнями; почне сушити голову й вигадувати, з ким і як, і скільки треба говорити, як на кого дивитись; кожну хвилину боятиметься, щоб не сказати більше, ніж треба; заплутається нарешті сама, і кінчиться тим, що почне нарешті брехати все життя, і вийде просто чортзна-що!» Тут він деякий час помовчав і потім додав: «А цікаво б знати, чиїх вона? що, як її батько? чи багатий поміщик статечної вдачі, чи просто добромисна людина з капіталом, набутим на службі? Адже коли б, припустімо, цій дівчині та додати тисячок двісті посагу, з неї б міг вийти дуже, дуже ласий шматочок. Це могло б скласти, так би мовити, щастя порядної людини». Двісті тисячок так принадно почали вимальовуватись у голові його, що він внутрішньо почав досадувати на самого себе, навіщо протягом крутанини коло екіпажів не розвідавсь у форейтора або кучера, хто такі були проїжджі. Проте село Собакевича, що незабаром показалося, розсіяло його думки і примусило їх звернутись до свого постійного предмета.

Село здалось йому досить велике; два ліси, березовий і сосновий, як два крила — одне темніше, друге світліше, були в ньому

праворуч і ліворуч; посередині виднівся дерев'яний будинок з мезоніном, червоним дахом і темно-сірими або, краще, дикими стінами, — будинок на зразок тих, що в нас будують для військових поселень і німецьких колоністів. Було помітно, що, будуючи його, будівничий безнастанно боровся зі смаком хазяїна. Будівничий був педант і хотів симетрії, хазяїн — зручності і, як видно, внаслідок того позабивав з одного боку всі відповідні вікна і прокрутив на місці їх одне маленьке, що було потрібне, мабуть, для темної комірки. Фронтон теж ніяк не припав на середину будинку, хоч як бився архітектор, бо хазяїн звелів одну колону збоку викинути, і тому стало їх не чотири, як було призначено, а тільки три. Подвір'я обведене було міцними й надмірно товстими штахетами. Поміщик, здавалось, дбав дуже про міцність. На стайні, клуні й кухні були вжиті ваговиті й товсті колоди, призначені на вікове стояння. Сільські хати мужиків теж поставлені були навдивовижу: не було рівно витесаних стін, різьблених візерунків і інших витівок, але все було припасоване міцно й як слід. Навіть колодязь був оброблений у такий міцний дуб, який іде тільки на млини та на кораблі. Одно слово, все, на що тільки дивився він, було тривке, непохитне, в якомусь міцному й незграбному ладі. Під'їжджаючи до ґанку, помітив він два обличчя, що виглянули з вікна майже одночасно: жіноче в чепці, вузьке, довге, як огірок, і чоловіче кругле, широке, як молдаванські кабаки, звані горлянками, з яких роблять на Русі балалайки, двострунні, легкі балалайки, красу і розвагу хвацького двадцятилітнього хлопця, моргуна й чепуруна, що і підморгує, і посвистує на білогрудих та білошиїх дівчат, які зібралися послухати його тихострунного тринькання. Виглянувши, обидва обличчя ту ж хвилину сховались. На ґанок вийшов лакей у сірій куртці з блакитним стоячим коміром і ввів Чичикова до сіней, сказав уривчасто: «Прошу!» — повів його у внутрішні житла.

Коли Чичиков глянув скоса на Собакевича, він йому цим разом здався вельми подібним до середньої величини ведмедя. Для довершення подібності, фрак на ньому був зовсім ведмежого кольору, рукава довгі, панталони довгі, ступнями він ступав криво й косо і наступав раз у раз на чужі ноги. Колір обличчя мав розжарений, гарячий, який буває на мідному п'ятаку. Відомо, що є багато на світі таких облич, над обробкою яких природа недовго мудрувала, не вживала ніяких дрібних інструментів, як-от: терпугів, сверделець та іншого, а просто рубала з усього плеча: ударила сокирою раз — став ніс, ударила вдруге — стали губи, великим

свердлом колупнула очі і, не обстругавши, пустила в світ, мовивши: «Живе!» Отакий міцний і на диво оточений образ був у Собакевича: тримав він його більше вниз, ніж угору, шиєю не ворочав зовсім і, через такий неповорот, рідко дивився на того, з ким говорив, але завжди або на ріг пічки, або на двері. Чичиков ще раз глянув на нього скоса, коли проходили вони їдальню: ведмідь! достоту ведмідь! Треба ж такого чудного зближення: його навіть звали Михайлом Семеновичем. Знаючи звичку його наступати на ноги, він дуже обережно пересував своїми й давав йому дорогу вперед. Хазяїн, здавалось, сам почував за собою цей гріх і зразу ж спитав: «Чи не потурбував я вас?» Але Чичиков подякував, сказавши, що ще не сталося ніякої турботи.

Увійшовши до вітальні, Собакевич показав на крісло, сказавши знову: «Прошу». Сідаючи, Чичиков глянув на стіни і на картини, що висіли на них. На картинах усе були молодці, усе грецькі полководці, гравіровані на весь зріст: Маврокордато в червоних панталонах і мундирі, з окулярами на носі, Міаулі, Канарі. Усі ці герої були з такими товстими стегнами й нечуваними вусами, що дріж проходив по тілу. Між міцними греками, невідомо яким способом і навіщо, помістився Багратіон, тонкий, худенький, з маленькими прапорами й гарматами внизу і в щонайвужчих рамках. Далі знову була героїня грецька Бобеліна, якої одна нога здавалась більшою за весь тулуб тих чепурунів, що наповнюють теперішні вітальні. Хазяїн, будучи сам людина здорова і міцна, здавалось, хотів, щоб і кімнату його прикрашали теж люди міцні й здорові. Коло Бобеліни, біля самого вікна, висіла клітка, з якої виглядав дрізд темного кольору з білими цяточками, дуже подібний теж до Собакевича. Гість і хазяїн не встигли й двох хвилин помовчати, як двері у вітальні відчинились і ввійшла хазяйка, дама вельми висока, в чепці з стрічками, перефарбованими домашньою фарбою. Увійшла вона статечно, тримаючи голову прямо, як пальма.

— Це моя Федулія Іванівна, — сказав Собакевич.

Чичиков підійшов до ручки Федулії Іванівни, яку вона майже увіпхнула йому в губи, причому він мав нагоду помітити, що руки були вимиті огірковим розсолом.

— Серденько, рекомендую тобі, — провадив Собакевич, — Павло Іванович Чичиков! У губернатора й поштмейстера мав честь познайомитись.

Федулія Іванівна попросила сідати, сказавши також: «Прошу!» — і зробивши рух головою, подібно до актрис, що вдають ко-

ролев. Потім вона сіла на канапі, напнулася своєю мериносовою хусткою і вже не ворухнула більше ні оком, ні бровою.

Чичиков знову підвів очі вгору і знову побачив Канарі з товстенними стегнами й нескінченними вусами, Бобеліну й дрозда в клітці.

Майже протягом цілих п'яти хвилин усі зберігали мовчанку, лунав тільки стукіт, чинений носом дрозда об дерево дерев'яної клітки, на дні якої вудив він хлібні зернятка. Чичиков, ще раз обвів оком кімнату і все, що тільки в ній було: усе було міцне, незграбне в найбільшій мірі і мало якусь чудну подібність до самого хазяїна дому. В кутку вітальні стояло пузате горіхового дерева бюро на пребезглуздих чотирьох ногах — достоту ведмідь. Стіл, крісла, стільці — усе було найважчої і найнеспокійнішої властивості; одно слово, кожна річ, кожен стілець, здавалось, говорив: «І я теж Собакевич!» або: «І я теж дуже схожий на Собакевича!»

— Ми про вас згадували в голови палати, у Івана Григоровича, — сказав нарешті Чичиков, побачивши, що ніхто не має наміру починати розмову, — минулого четверга. Дуже приємно провели там час.

— Так, я не був тоді в голови, — відповів Собакевич.

— А прекрасна людина!

— Хто такий? — сказав Собакевич, дивлячись на ріг печі.

— Голова.

— Ну, може, це вам так здалося: він тільки й того, що масон, а такий дурень, якого світ не родив!

Чичиков трохи спантеличився таким почасти різким визначенням, але потім, виправившись, провадив:

— Звичайно, всяка людина не без слабостей, але зате губернатор — яка чудова людина!

— Губернатор чудова людина?

— Хіба не так?

— Перший розбійник у світі.

— Як губернатор — розбійник? — промовив Чичиков і зовсім не міг зрозуміти, як губернатор міг потрапити в розбійники. — Признаюсь, цього б я ніяк не подумав, — казав він далі. — Але дозвольте, проте, зауважити: вчинки його зовсім не такі; навпаки, скоріше навіть м'якості в ньому багато. — Тут він навів на доказ навіть гаманці, вишивані його власними руками, і висловився з похвалою про ласкавий вираз його обличчя.

— І обличчя розбійницьке! — сказав Собакевич. — Дайте йому тільки ножа та випустіть на великий шлях — заріже, за копійку заріже! Він та ще віце-губернатор — це Гога й Магога.

«Ні, він з ними не в ладах, — подумав сам собі Чичиков. — А от заговорю я з ним про поліцеймейстера: він, здається, друг його...»

— А втім, щодо мене, — сказав він, — мені, признатись, найбільше з усіх подобається поліцеймейстер. Якийсь такий характер прямий, відвертий; в обличчі видно щось щиросердне.

— Мошенник! — сказав Собакевич дуже холоднокровно, — продасть, обманить, ще й пообідає з вами. Я їх знаю всіх: це все мошенники; все місто там таке: мошенник на мошеннику сидить і мошенником поганяє. Всі христопродавці. Одна там тільки й є порядна людина — прокурор, та й той, коли сказати правду, свиня.

Після таких похвальних, хоч дещо коротких біографій, Чичиков побачив, що про інших чиновників нема чого згадувати, і пригадав, що Собакевич не любив ні про кого добре озиватися.

— Що ж, серденько, ходім обідати, — сказала Собакевичу його дружина.

— Прошу! — сказав Собакевич.

По цьому, підійшовши до столу, де була закуска, гість і хазяїн випили як слід, по чарці горілки, закусили, як закушує вся простора Росія по містах і селах, тобто всякими солоностями й іншими збудними благодатями, і потекли всі до їдальні; поперед них, як плавка гуска, полинула хазяйка. Невеликий стіл був накритий на чотири накриття. На четверте місце з'явилась дуже скоро — важко сказати напевне, хто така, дама чи дівчина, родичка, господарка, чи просто на прожитті в домі жінка — щось без чепця, близько тридцяти років, у строкатій хустці. Є особи, що існують на світі не як річ, а як сторонні цяточки або плямочки на речі. Сидять вони на тому самому місці, однаково тримають голову, їх майже ладен прийняти за меблю і думаєш, що зроду ще не виходило слово з таких уст; а де-небудь у дівочій або в коморі виявиться просто — ого-го!

— Щі, моє серце, сьогодні дуже гарні, — сказав Собакевич, сьорбнувши щів і відкраявши собі з блюда величезний шматок *няні*, відомої страви, що подається до щів, а робиться з баранячого шлунка, начиненого гречаною кашею, мозком та ніжками. — Такої *няні*, — казав він далі, звертаючись до Чичикова, — ви не їстимете в місті: там вам чорт знає що подадуть!

— Але ж у губернатора непоганий стіл, — сказав Чичиков.

— Та чи знаєте ви, з чого це все готується? Ви їсти не будете, коли дізнаєтесь.

— Не знаю, як готується, про це я не можу судити; але свинні котлети й розварна риба були чудові.

— Це вам так здалося! Адже я знаю, що вони на ринку купують. Купить он той каналія-кухар, що вивчився у француза, кота, облупить його та й подає на стіл замість зайця.

— Фу, яку ти неприємність говориш! — сказала дружина Собакевича.

— А що ж, серденько! так у них робиться; я не винен, так у них у всіх робиться. Всякий непотріб, усе, що Акулька в нас кидає, даруйте на слові, в помийницю, вони його в суп, та в суп! туди його!

— Ти за столом завжди отаке розкажеш, — відказала знову дружина Собакевича.

— Що ж, серце моє, — сказав Собакевич, — коли б я сам це робив, але я тобі прямо в вічі скажу, що я гидоти всякої не їстиму. Мені жабу хоч цукром обліпи, не візьму її в рот, і устриці теж не візьму: я знаю, на що устриця схожа. Візьміть барана, — казав він далі, звертаючись до Чичикова, — це бараняче ребро з кашею. Це не ті фрикасе, що робляться на панських кухнях з баранини, яка діб по чотири на ринку валяється. Все це вигадали доктори німці та французи, я б їх перевішав за це. Вигадали дієту — лікувати голодом! Що в них німецька рідкокоста натура, так вони уявляють, що й з російським шлунком управляться! Ні, це все не те, це все вигадки, це все... — тут Собакевич аж головою сердито покрутив. — Балакають: освіта, освіта, а ця освіта... фук! Сказав би й інше слово, так от тільки що за столом непристойно. У мене не так. У мене, коли свинина — цілу свиню давай на стіл, баранина — цілого барана тягни, гуска — цілу гуску! Краще я з'їм дві страви, та з'їм до міри, як душа вимагає. — Собакевич потвердив це ділом: він перекинув половину баранячого ребра до себе на тарілку, з'їв усе, обгриз, обсмоктав до останньої кісточки.

«А так, — подумав Чичиков, — у цього губа смак знає».

— У мене не так, — сказав Собакевич, витираючи серветкою руки, — у мене не так, як у якогось Плюшкіна: вісімсот душ має, а живе й обідає гірш за мого пастуха.

— Хто такий цей Плюшкін? — спитав Чичиков.

— Мошенник, — відповів Собакевич. — Такий скнара, що уявити важко. В тюрмі колодники краще живуть, ніж він: усіх людей переморив голодом.

— Справді? — підхопив із співчуттям Чичиков, — і ви кажете, що в нього дійсно люди вмирають у великій кількості?

— Як мухи мруть.

— Невже, як мухи? А дозвольте спитати, як далеко живе він від вас?

— За п'ять верств.

— За п'ять верств! — скрикнув Чичиков і навіть відчув невелике сердечне биття. — А коли виїхати з ваших воріт, це буде праворуч чи ліворуч?

— Я вам навіть не раджу дороги знати до цієї собаки! — сказав Собакевич. — Вибачніше сходити до якогось непристойного місця, ніж до нього.

— Ні, я спитав не для будь-яких... а тому тільки, що цікавлюсь пізнанням усякого роду місць, — відповів на це Чичиков.

За баранячим боком пішли ватрушки, з яких кожна була більша за тарілку; тоді індик завбільшки з теля, набитий усяким добром: яйцями, рисом, печінками і не знати чим, що все лягало грудкою у шлунку. Цим обід і кінчився; але, коли встали з-за столу, Чичиков відчув у собі ваги на цілий пуд більше. Пішли до вітальні, де вже з'явилося на блюдечку варення — ні груша, ні слива, ні якась інша ягода, — до якого, проте, не доторкнулись ні гість, ні хазяїн. Хазяйка вийшла за тим, щоб накласти його й на інші блюдечка. Скористувавшись її відсутністю, Чичиков звернувся до Собакевича, який, лежачи в кріслі, тільки покректував після такого ситого обіду й видавав ротом якісь невиразні звуки, хрестячись і затуляючи щохвилини його рукою. Чичиков звернувся до нього з такими словами:

— Я хотів був поговорити з вами про одне дільце.

— Ось ще варення, — сказала хазяйка, вертаючись з блюдечком, — редька, варена на меду!

— А от ми його потім! — сказав Собакевич. — Ти йди тепер до своєї кімнати, ми з Павлом Івановичем скинемо фраки, трошки спочинемо!

Хазяйка вже виявила була готовість послати за пуховиками й подушками, але хазяїн сказав: «Дарма, спочинемо в кріслах», — і хазяйка вийшла.

Собакевич злегка пригнув голову, готуючись слухати, в чому було дільце.

Чичиков почав якось дуже здалека, торкнувся взагалі всієї російської держави і озвався з великою похвалою про її простір, ска-

зав, що навіть найдавніша римська монархія не була така велика, і чужоземці справедливо дивуються... (Собакевич усе слухав, нахиливши голову.) І що за існуючими положеннями цієї держави, в славі якій немає рівної, ревізькі душі, закінчивши життьове поле, числяться, проте, до подання нової ревізької сказки, нарівні з живими, щоб таким чином не обважнювати присутственні місця безліччю дріб'язкових марних довідок і не збільшувати складність і так уже вельми складного державного механізму... (Собакевич усе слухав, нахиливши голову.) і що, проте, попри всю справедливість цього заходу він буває почасти обтяжливий для багатьох власників, зобов'язуючи їх сплачувати податі так, немов за живу річ, і що він, почуваючи пошану особисто до нього, ладен би навіть почасти взяти і на себе цей дійсно важкий обов'язок. Щодо головного предмета, Чичиков висловився дуже обережно: ніяк не назвав душі померлими, а тільки неіснуючими.

Собакевич слухав усе так само, нахиливши голову, і хоч би що-небудь схоже на вираз з'явилось на обличчі його. Здавалось, у цьому тілі зовсім не було душі, або вона в нього була, але зовсім не там, де слід, а, як у безсмертного Кощея, десь за горами і вкрита такою товстою шкаралупою, що все, що тільки ворушилося на дні її, не позначалось аж ніяким струсом на поверхні.

— Отже?... — сказав Чичиков, чекаючи не без деякої тривоги відповіді.

— Вам треба мертвих душ? — спитав Собакевич дуже просто, без найменшого здивування, так ніби мова була про хліб.

— Так, — відповів Чичиков і знову пом'якшив вислів, додавши: — неіснуючих.

— Знайдуться... чому не бути... — сказав Собакевич.

— А коли знайдуться, то вам, без сумніву... буде приємно від них звільнитися?

— Будь ласка, я готовий продати, — сказав Собакевич, вже трохи підвівши голову й зміркувавши, що покупець, певне, мусить мати тут якусь вигоду.

«Чорт візьми! — подумав Чичиков, — цей уже продає раніше, ніж я заікнувся!» — І промовив уголос: — А, наприклад, яка ж ціна?.. а втім, це така річ... що про ціну навіть чудно...

— Та щоб не правити з вас зайвого, по сто карбованців за штуку, — сказав Собакевич.

— По сто! — скрикнув Чичиков, роззявивши рот і подивившись йому в самі очі, не знаючи, чи сам він недочув, чи язик Со-

бакевича, з своєї важкої натури, не так повернувшись, бовкнув замість одного друге слово.

— Що ж, хіба це для вас дорого? — промовив Собакевич і потім додав: — А яка ж була б ваша ціна?

— Моя ціна! Ми, певне, якось помилились або не розуміємо один одного, забули, в чому полягає річ. Я гадаю, з свого боку, поклавши руку на серце: по вісім гривеників за душу — це найбільша ціна!

— Он куди загнули — по вісім гривеничків!

— Що ж, на моє міркування, як я думаю, більше не можна.

— Я ж продаю не личаки.

— А проте погодьтесь самі, це ж і не люди.

— Так ви думаєте, знайдете такого дурня, щоб вам продав за двогривений ревізьку душу?

— Але дозвольте: навіщо ви їх називаєте ревізькими? Адже душі самі давно вже померли, залишився тільки недіткненний почуттями звук. А втім, щоб не заходити в дальші розмови в цій справі, по півтора карбованця, гаразд, дам, а більше не можу.

— Сором вам і говорити таку суму! Ви торгуйтеся, кажіть справжню ціну!

— Не можу, Михайле Семеновичу: вірте моїй совісті, не можу: що вже не можна зробити, того ніяк не можна зробити, — казав Чичиков, проте по полтиннику ще накинув.

— Та чого ви скупуєте? — сказав Собакевич. — Справді, недорого! Інший мошенник обманить вас, продасть вам погань, а не душі; а в мене, мов ядерний горіх, всі одна в одну: не ремісник, так інший який-небудь здоровий мужик. Ви розгляньте: ось, наприклад, каретник Михеєв! адже більше ніяких екіпажів і не робив, як тільки ресорні. І не те, як буває московська робота, що на одну годину: міцність така... сам і обіб'є, сам і лаком укриє!

Чичиков відкрив рот за тим, що зауважити, що Михеєва, одначе, давно немає на світі; але Собакевич увійшов, як то кажуть, у саму силу мови: де та ристь узялася і дар слова.

— А Пробка Степан, тесляр? Та я головою закладаюсь, коли ви де знайдете такого мужика. А що вже силенний був! Служив би він у гвардії, йому б бог знає що дали: три аршини з вершком на зріст!

Чичиков знову хотів зауважити, що й Пробки немає на світі, але Собакевича, видно, прорвало: полились такі потоки слів, що тільки треба було слухати.

— Мілушкін, цегельник! Міг поставити піч у якому завгодно будинку. Максим Телятников, швець: що шилом кольне, то й чоботи; що чоботи, то й спасибі, і хоч би в рот хмільного. А Єремій Сорокопльохін! Та цей мужик сам стане за всіх: у Москві торгував, самого чиншу приносив по п'ятсот карбованців. Ось воно який народ! Це не те, що вам продасть який-небудь Плюшкін!

— Але дозвольте, — сказав нарешті Чичиков, приголомшений такою великою повіддю висловів, яким, здавалось, краю не було, — навіщо ви перераховуєте всі їхні якості? З них же користі тепер ніякої, це ж усе народ мертвий. Мертвим тілом хоч паркан підіпри, каже прислів'я.

— Так, звичайно, мертві, — сказав Собакевич, немов схаменувшись і пригадавши, що вони справді були вже мертві; а потім додав: — А втім, і те сказати: що з цих людей, які числяться тепер живими? Що це за люди? мухи, а не люди.

— А все-таки вони існують, а це ж мрія.

— Ну, ні, не мрія! Я вам скажу, який був Михеєв, так ви таких людей не знайдете: машинище таке, що в цю кімнату не ввійде; ні, це не мрія. А в плечищах у нього була така сила, якої в коня немає. Хотів би я знати, де б ви в іншому місці знайшли таку мрію!

Останні слова він уже сказав, звернувшись до розвішаних на стіні портретів Багратіона й Колокотроні, як звичайно буває з розмовниками, коли один з них раптом, невідомо чому, звернеться не до тієї особи, до якої стосуються слова, а до якої-небудь третьої, що несподівано прийшла, навіть зовсім незнайомої, від якої, знає, що не почує ні відповіді, ні думки, ні потвердження, але на яку, одначе, так утупить погляд, ніби закликає її в посередники: дещо зніяковівши першої хвилини, незнайомий не знає, чи відповідати йому на ту справу, про яку нічого не чув, чи так стояти, додержавши належної пристойності, і потім уже піти геть.

— Ні, більше двох карбованців я не можу дати, — сказав Чичиков.

— Гаразд, щоб не претендували на мене, що багато правлю і не хочу зробити вам ніякої ласки — по сімдесят п'ять карбованців за душу, тільки асигнаціями, справді, тільки для знайомства!

«Що він дійсно, — подумав сам собі Чичиков, — за дурня, чи що, мене має?» — і додав потім уголос:

— Мені чудно, справді: здається, між нами відбувається якась театральна вистава або комедія; інакше я не можу собі пояснити... Ви, здається, людина досить розумна, здобули відомості освіченості. Адже річ просто — фу-фу! Чого ж вона варта? Кому потрібна?

— Та от ви ж купуєте, виходить потрібна.

Тут Чичиков прикусив губу і не добрав, що відповісти. Він почав був говорити про якісь обставини [фамільні й сімейні], але Собакевич відповів просто:

— Мені не треба знати, які у вас відносини; я до справ фамільних не втручаюсь, це ваш клопіт. Вам потрібні душі, я й продаю вам, і будете каятись, що не купили.

— Два карбованчики, — сказав Чичиков.

— Ото справді! Заторочила сорока про Якова, одно про всякого, як каже прислів'я; як з'їхали на два, так не хочете з них і рушити. Ви давайте справжню ціну!

«Ну, вже чорт його бери! — подумав сам собі Чичиков, — полтинника йому набавлю, собаці, на горіхи!»

— Гаразд, полтинника набавлю.

— Ну, гаразд, і я вам скажу теж моє останнє слово: п'ятдесят карбованців! Справді, збиток собі, дешевше ніде не купите такого гарного народу!

«От кулак!» — сказав сам собі Чичиков і потім додав уголос з деякою досадою:

— Та що справді?.. немов би дійсно сурйозна справа! Та я в іншому місці задарма візьму. Ще мені всякий охоче збуде їх, щоб тільки швидше звільнитися від них. Дурень хіба держатиме їх при собі й платитиме за них податі!

— Але чи знаєте, що такого роду покупки — я це кажу між нами, по дружбі — не завжди дозволені, і коли б розказав я або хто інший, такій людині не буде ніякої довіреності щодо контрактів чи вступу в які-небудь вигідні зобов'язання.

«Бач, куди ціляє, негідник!» — подумав Чичиков і тут же промовив з найбільш холоднокровним виглядом:

— Як собі знаєте, я купую не для якоїсь потреби, як ви гадаєте, а так... з нахилу власних думок. Два з половиною не хочете — прощайте!

«Його не зіб'єш, не податливий», — подумав Собакевич.

— Ну, Бог з вами, давайте по тридцять і беріть їх собі!

— Ні, я бачу, ви не хочете продати; прощайте!

— Дозвольте, дозвольте! — сказав Собакевич, не випускаючи його руки і наступивши йому на ногу, бо герой наш забув постерегтися і за кару мусив засичати й підскочити на одній нозі.

— Прошу прощення! Я, здається, вас потурбував. Будь ласка, сідайте сюди! Прошу! — тут він посадив його в крісло з деякою на-

віть спритністю, як такий ведмідь, що вже побував у руках, уміє і перекидатись, і робить усякі штуки на запитання: «А покажи, Міша, як баби паряться?» або: «А як, Міша, малі хлопці горох кладуть?»

— Справді, марно час гаю; мені треба поспішати.

— Посидьте одну хвилиночку, я вам зараз скажу одне приємне для вас слово. — Тут Собакевич підсів ближче і сказав йому стиха на вухо, ніби секрет: — Хочете — ріжок?

— Тобто двадцять п'ять карбованців? Ні, ні, ні! Навіть чверті ріжка не дам, копійки не набавлю.

Собакевич замовк. Чичиков теж замовк. Хвилини дві тривала мовчанка. Багратіон з орлиним носом дивився зі стіни надзвичайно уважно на цю купівлю.

— Яка ж буде ваша остання ціна? — сказав нарешті Собакевич.

— Два з половиною.

— Справді, у нас душа людська все одно, що парена ріпа. Вже ж хоч по три карбованці дайте!

— Не можу.

— Ну, нема що робити з вами, беріть! Збиток, та вже вдача така собача: не можу не зробити втіхи ближньому. Та ще, певне, й купчу треба укласти, щоб усе було до ладу?

— Розуміється.

— Ну, отож-то; треба буде їхати в місто.

Так закінчилася справа. Обоє вирішили, щоб завтра ж бути в місті й управитися з купчою кріпостю. Чичиков попросив списочок селян. Собакевич охоче погодився і тут же, підійшовши до бюра, власноручно взявся виписувати всіх не тільки поіменно, але навіть з означенням похвальних якостей.

А Чичиков знічев'я почав, будучи позаду, розглядати всю його простору постать. Як глянув він на його спину, широку, як у в'ятських присадкуватих коней, і на ноги його, подібні до чавунних тумб, які ставлять на тротуарах, не міг не скрикнути внутрішньо: «Та й наділив же тебе Бог! от уже справді, як то кажуть, недоладно скроєно, та міцно пошито. Чи ти вже народився отаким ведмедем, чи зведмедило тебе закутнє життя, хлібні посіви, клопіт з мужиками, і ти через них зробився те, що називають людина-кулак? Але ні: я думаю, ти все-таки був би той самий, хоч навіть виховали б тебе по моді, дали б тобі широку дорогу і жив би ти в Петербургу, а не в глухому закутку. Вся різниця в тому, що тепер ти впораєш пів баранячого ребра з кашею, закусивши ватрушкою з тарілку завбільшки, а тоді б ти їв які-небудь котлетки з трюфелями. Та от те-

пер у тебе під владою мужики: ти з ними в злагоді і, звичайно, їх не покривдиш, бо вони — твої, тобі ж буде гірше; а тоді б у тебе були чиновники, яких би ти сильно цукав, зміркувавши, що вони не твої ж кріпаки, або грабував би ти казну. Ні, хто вже кулак, тому не розігнутися в долоню. А розігни кулакові один чи два пальці — буде ще гірше. Хай тільки покуштує він злегка вершечків якоїсь науки, — дасть він знати потім, посівши значну посаду, всім тим, хто дійсно пізнав якусь науку! Та ще, мабуть, скаже потім: "Дай-но, себе покажу!" Та таку вигадає мудру постанову, що багатьом не з медом прийдеться... Ех, коли б усі кулаки!..»

— Готова записка! — сказав Собакевич, обернувшись.

— Готова? Будь ласка її сюди! — Він перебіг її очима і здивувався з акуратності й точності: не тільки було докладно записано ремесло, звання, літа й родинний стан, а навіть на берегах були особливі примітки щодо поведінки, тверезості, — одно слово, аж глянути любо.

— Тепер, будь ласка, завдаточок! — сказав Собакевич.

— Нащо ж вам завдаточок? Ви одержите в місті за одним разом усі гроші.

— Все ж, знаєте, так ведеться, — відказав Собакевич.

— Не знаю, як вам дати: я не взяв з собою грошей. Та ось десять карбованців є.

— Що ж там десять! Давайте, принаймні, хоч п'ятдесят.

Чичиков почав був відмагатись, що немає, але Собакевич так твердо сказав, що в нього є гроші, що він вийняв ще папірця, сказавши: — Хай так, ось вам ще п'ятнадцять, разом двадцять п'ять. Будь ласка, тільки розписку.

— Та нащо ж вам розписка?

— Все ж, знаєте, краще розписку. Всяко буває... все може трапитись.

— Добре, давайте ж сюди гроші.

— Нащо гроші? У мене ось вони в руці! Як тільки напишете розписку, ту ж хвилину їх візьмете.

— Але дозвольте, як же мені писати розписку? Перше треба бачити гроші.

Чичиков випустив з рук папірці Собакевичу, який, наблизившись до столу й накривши їх пальцями лівої руки, другою написав на клаптику паперу, що завдаток двадцять п'ять карбованців державними асигнаціями за продані душі одержав цілком. Написавши розписку, він ще раз переглянув асигнації.

— А папірчик старенький, — промовив він, розглядаючи одну з них на світло, — трохи подертий, ну та між приятелями на це не дивляться.

«Кулак, кулак! — подумав сам собі Чичиков, — та ще й бестія на додачу!»

— А жіночої статі не хочете?

— Ні, дякую.

— Я б недорого взяв. Для знайомства, по карбованчику за штуку.

— Ні, жіночої статі не потребую.

— Ну, як не потребуєте, то нема що й говорити. На смаки нема закону: хто любить попа, а хто попадю, говорить прислів'я.

— Ще хотів би я вас попросити, щоб ця угода залишилася між нами, — сказав Чичиков, прощаючись.

— Та вже само собою розуміється. Третього сюди нема що плутати; що по щирості відбувається між близькими друзями, те мусить залишитись у взаємній їхній дружбі. Прощайте! Дякую, що відвідали; прошу й надалі не забувати: коли виберется вільна годинка, приїжджайте пообідати, час провести. Може, знову доведеться прислужитись чим-небудь одне одному.

«Атож, ще б пак! — думав сам собі Чичиков, сідаючи на бричку. — По два з половиною за мертву душу здер, чортів кулак!»

Він був незадоволений поведінкою Собакевича. Все-таки, хоч як там, а людина знайома, і в губернатора, і в поліцмейстера бачились, а повівся, ніби зовсім чужий: за погань узяв гроші! Коли бричка виїхала з двору, він оглянувся назад і побачив, що Собакевич усе ще стояв на ґанку, придивлявся, бажаючи знати, куди гість поїде.

— Негідник, досі ще стоїть! — промовив Чичиков крізь зуби і велів Селіфанові, повернувши до селянських ізб, від'їхати таким чином, щоб не можна було бачити екіпажа з панського двору. Йому хотілося заїхати до Плюшкіна, в якого, за словами Собакевича, люди вмирають, як мухи; але не хотілося, щоб Собакевич знав про це. Коли бричка була вже в кінці села, він підкликав до себе першого мужика, що, попавши десь на шляху товстелезну колоду, тяг її на плечі, мов невтомний мураш, до себе додому.

— Гей, борода! А як проїхати звідси до Плюшкіна так, щоб не повз панський двір?

Мужикові, здавалось, це запитання завдало труднощів.

— Що, може, не знаєш?

— Ні, пане, не знаю.

— Ех ти! А ще до сивого волосу дожив! Скнару Плюшкіна не знаєш, того, що погано годує людей?

— А! латаний, латаний! — скрикнув мужик. Був ним доданий ще іменник до слова латаний, дуже вдалий, але не вживаний у світській розмові, а тому ми його проминемо. А втім, можна догадуватись, що цей іменник висловлений був дуже влучно, бо Чичиков, хоч мужик давно вже зник з очей і далеко від'їхали вперед, проте все ще посміхався, сидячи на бричці. Висловлюється сильно російський народ! І коли нагородить кого слівцем, то піде воно йому в рід і потомство, потягне він його з собою і на службу, і у відставку, і в Петербург, і на край світу. І хоч як уже потім хитруй і вшляхетнюй своє прозвище, хоч примусь пишущих людців виводити його за найману плату від давнєкнязівського роду, ніщо не допоможе: кракне само за себе прозвище на все своє вороняче горло і скаже ясно, звідки вилетіла пташка. Промовлене влучно, все одно що писане, — сокирою не вирубується. А яке ж то буває влучне все те, що вийшло з глибини Русі, де немає ні німецьких, ні чухонських, ні всяких інших племен, а все сам-самородок, живий і меткий російський розум, що не лазить за словом до кишені, не висиджує його, як квочка курчат, а вліпить відразу, як пашпорт на вічне посідання, і нема чого додавати потім, який у тебе ніс або губи: однією рисою змальований ти з ніг до голови.

Яка незчисленна безліч церков, монастирів з банями, верхами, хрестами розсипана по святій благочестивій Русі, така незчисленна безліч племен, поколінь, народів товпиться, майорить і метається по лицю землі. І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої осібності й інших дарів Божих, своєрідно відзначився кожен своїм власним словом, що ним висловлюючи яку тільки є річ, відбиває в цьому вислові частину власного свого характеру. Серцевіданням і мудрим пізнанням життя озветься слово британця; легким чепуруном блисне й розвіється недовговічне слово француза; вигадливо складе своє, не кожному приступне, розумно-кощаве слово німець; але немає слова, що було б таке замашне, метке, що так вирвалося б з-під самого серця, так би кипіло й мінилося, як влучно сказане російське слово.

ГЛАВА ШОСТА

Колись давно, в літа моєї юності, в літа мого дитинства, що промайнуло без вороття, мені було весело під'їжджати уперше до незнайомого місця: байдуже, чи було то сільце, бідне повітове містечко, чи село, слобідка — цікавого багато відкривав у ньому дитячий цікавий погляд. Кожна будівля, все, що тільки носило на собі знаменування якоїсь помітної особливості, усе спиняло мене і вражало. Чи кам'яний казенний будинок відомої архітектури з половиною фальшивих вікон, що один-однісінький стирчав серед бревенчастої тесаної купи одноповерхових міщанських обивательських домиків; чи кругла, правильна баня, вся оббита листовим білим залізом, піднесена над вибіленою, як сніг, новою церквою; чи ринок, чи франт повітовий, що здибався серед міста, — нічого не минала свіжа тонка увага, і, виткнувши носа з похідної повозки своєї, я дивився і на небачений доти покрій якого-небудь сурдута, і на дерев'яні ящики із цвяхами, з сіркою, що жовтіла віддалік, з родзинками й милом, що миготіли з дверей овочевої крамниці разом з банками висохлих московських цукерок; дививсь і на піхотного, що йшов збоку, офіцера, занесеного бог знає з якої губернії в повітову нудьгу; і на купця, що промайнув у сибірці на бігунках, — і линув думками за ними в бідне життя їхнє. Повітовий чиновник пройде повз — я вже й задумувався: куди він іде, чи на вечірку до якогось свого брата, чи просто до себе додому, щоб, посидівши з півгодини на ґанку, поки не зовсім ще смеркло, сісти за ранню вечерю з матусею, з дружиною, з сестрою дружини і всією родиною; і про що буде мова в них у той час, коли дворова дівка в намисті або хлопець у товстій куртці внесе, вже після супу, лойову свічку в довговічному домашньому свічнику. Під'їжджаючи до села якогось поміщика, я цікаво дивився на високу, вузьку дерев'яну дзвіницю або на широку, стару, темну дерев'яну церкву. Принадливо мигтіли мені здалека, крізь зелень дерев, червоний дах і білі димарі поміщицького будинку, і я чекав нетерпляче, поки розступляться на обидва боки сади, що його заступали, і він покажеться весь зі своїм, тоді — на жаль! — зовсім неутертим виглядом, і по ньому намагався я вгадати: хто такий сам поміщик, чи товстий він, і чи сини в нього, чи аж шестеро дочок із дзвінким дівочим сміхом, розвагами й неодмінною красунею меншою сестричкою, і чи кароокі вони, і чи веселун він сам, чи похмурий, як вересень в останніх днях, дивиться в календар і говорить про нудні для юності жито та пшеницю.

Тепер байдуже під'їжджаю до всякого незнайомого села і байдуже дивлюся на його утертий вигляд; моєму схололому зорові неприємно, мені не смішно, і те, що збудило б у минулі роки живий рух на обличчі, сміх і нескінченні розмови, те проминає тепер мимо, і безприхильне мовчання заховують мої незрушні уста. О моя юність! О моя свіжість!

Поки Чичиков думав і внутрішньо посміхався з прозвища, яке приточили мужики Плюшкінові, він не помітив, як в'їхав у середину просторого села з безліччю хат та вулиць. Проте незабаром дав помітити йому це прездоровий поштовх, спричинений бервенчастою бруківкою, перед якою міська кам'яна була ніщо. Це бервення, як фортеп'янні клавіші, піднімалось то вгору, то вниз, і необачний їздець набував або гулю на потилицю, або синю пляму на лоб, або ж траплялось своїми власними зубами відкусити преболяче хвостик власного ж язика. Якусь особливу ветхість помітив він у всіх сільських будівлях: дерево на хатах було темне й старе, багато дахів просвічувало, як решето; на деяких залишився самий гребінь угорі та лати по боках у вигляді ребер. Здається, самі хазяїни поздирали з них дранку і ґонт, міркуючи, і, звичайно, справедливо, що в дощ хати не криють, а за погоди й так не тече, бабитися ж у ній нема чого, коли є простір і в шинку, і на великому шляху, — одно слово, де хочеш. Вікна в хатах були без шибок, деякі позатикані ганчір'ям або свитою; балкончики під дахами з поручнями, невідомо для яких причин роблені в деяких руських *ізбах*, покривились і почорніли навіть немальовниче. Поза хатами тяглися в багатьох місцях рядами величезні скирти хліба, що застоювались, як видно, довго: кольором скидались вони на стару, погано випалену цеглу, на верхів'ї їх росла всяка погань і навіть кущ причепився збоку. Хліб, як видно, був панський. З-за хлібних скирт і ветхих дахів підносились і мигтіли в чистому повітрі то праворуч, то ліворуч в міру того, як бричка робила повороти, дві сільські церкви, одна коло одної — занедбана дерев'яна і кам'яна, з жовтенькими стінами, облуплена, потріскана. Частинами почав показуватись панський будинок і нарешті глянув увесь у тому місці, де низка хат перервалась і намість них залишився пустирем город або капусник, обведений низькою, місцями поламаною огорожею. Якимсь спорохнілим інвалідом дивився цей чудний замок, довгий, довгий надмірно. Місцями був він на один поверх, місцями на два; на темному даху, що не скрізь надійно боронив його старість, стриміло два бельведери, один проти одного, обидва вже похитну-

ті, позбавлені фарби, що колись укривала їх. Стіни будинку показували місцями голе тинкове риштування і, як видно, багато зазнали від усяких негод, дощів, вихрів та осінніх змін. З вікон тільки двоє були розчинені, решта були заставлені віконницями або навіть забиті дошками. Ці двоє вікон, з свого боку, теж були підсліпуваті, на одному з них темнів наліплений трикутник з синього цукрового паперу.

Старий просторий сад, що тягнувся позад будинку, виходив за село і потім зникав у полі, зарослий і занехаяний, тільки один відсвіжував це просторове село і один був цілком мальовничий у своєму картинному занедбанні: зеленими хмарами й неправильними трепетолистими банями лежали на небесному обрії з'єднані верховіття розбуялих на волі дерев. Білий колосальний стовбур берези, позбавленої верхівки, відламаної бурею чи грозою, здіймався з цієї зеленої гущавини і круглився в повітрі, як правильна мармурова блискуча колона; косий гострий злам його, яким він закінчувався вгорі замість капітелі, темнів на сніжній білості його, як шапка або чорний птах. Хміль, що глушив унизу кущі бузини, горобини та ліщини і пробіг потім по вершку всього частоколу, вибігав нарешті вгору і обвивав до половини зламану березу. Досягши середини її, він звисав звідти вниз і починав уже чіпляти верхів'я інших дерев або ж висів у повітрі, зав'язавши кільцями свої тонкі, чіпкі гачки, легко колихані повітрям. Місцями розступалися зелені хащі, осяяні сонцем, і показували неосвітлену між ними заглибину, що зяяла, як темна паща; вона була вся огорнута тінню, і ледве-ледве мріли в чорній глибині її: вузенькою стрічкою стежка, обвалене поруччя, покривлена альтанка, дуплястий дряхлий стовбур верби, сивий чагарник, що густою щетиною вистромляв з-за верби посохлі від страшної глушини, поплутані й перехрещені листя й сучки; і, нарешті, молода гілка клена, що простягла збоку свої зелені лапи-листки, під один з яких, забравшись бог відає яким чином, сонце обертало його раптом на прозорий та вогнистий, чудово сяючий у цій густій темряві. Осторонь, біля самого краю саду, кілька високорослих, не врівень з іншими, осокорів піднімали величезні вороняч гнізда на тремтливі свої верхів'я. На деяких з них надламані і ще не зовсім відпалі гілки звисали вниз разом з посохлим листям. Одно слово, усе було гарне, як не вигадати ні природі, ні мистецтву, як буває тільки тоді, коли вони об'єднаються разом, коли по згромадженій, часто без пуття, праці людини пройде остаточним різцем

своїм природа, полегшить важкі маси, знищить грубо помітну правильність і жебрацькі дірки, крізь які прозирає неприхований голий план, і надасть чудової теплоти всьому, що утворилось у холоді розміреної чистоти та охайності.

Зробивши один чи два повороти, герой наш опинився нарешті перед самим будинком, що здавався тепер ще сумнішим. Зелена цвіль вкрила ветхе дерево на огорожі й воротах. Натовп будівель — людських, комор, льохів, що видимо хилилися, сповнював двір; біля них праворуч і ліворуч видно було ворота до інших дворів. Усе говорило, що тут колись господарство текло у великому розмірі, і все дивилося нині похмуро. Нічого не помітно було оживлюючого картину: ні відчинюваних дверей, ні людей, що звідкись виходили б, ніякого живого клопоту й турбот у домі! Самі тільки головні ворота були розчинені, та й то тому, що в'їхав мужик з навантаженим возом, укритим рогожею, показавшись ніби навмисне для оживлення цього вимерлого місця, — іншим часом і вони були б замкнуті наглухо, бо в залізній клямрі висів замок-велетень. Біля однієї з будівель Чичиков незабаром помітив якусь постать, що почала перекорятися з мужиком, який заїхав возом. Довго він не міг розпізнати, якої статі була постать — баба чи мужик. Одяг на ній був зовсім не визначений, схожий дуже на жіночий капот, на голові ковпак, які носять сільські дворові баби; один тільки голос видався йому дещо хрипким для жінки. «Ой, баба!» — подумав він сам собі й зразу ж додав: «Ой, ні!» — «Звичайно, баба!» — нарешті сказав він, роздивившись пильніше. Постать зі свого боку дивилася на нього теж пильно. Здавалось, гість був для неї навдивовижу, бо вона оглянула не тільки його, а й Селіфана, і коней, починаючи з хвоста до морди. По ключах, що висіли в неї за поясом, і з того, що вона лаяла мужика досить крутими словами, Чичиков виснував, що це, певне, ключниця.

— Слухай, матінко, — сказав він, виходячи з брички: — що пан?..

— Немає дома, — перебила ключниця, не чекаючи кінця запитання, і потім, хвилину згодом, додала: — А що вам треба?

— Маю справу.

— Ідіть у кімнату! — сказала ключниця, відвернувшись і показавши йому спину всю в борошні, з великою діркою трохи нижче.

Він вступив у темні широкі сіни, з яких подуло холодом, як з льоху. З сіней потрапив до кімнати, теж темної, ледве-ледве осяяної світлом, що виходило з широкої щілини внизу дверей. Відчи-

нивши ці двері, він нарешті опинився у світлі і був вражений картиною безладдя. Здавалось, ніби в домі відбувалося миття підлог і сюди на час нагромадили всі меблі. На одному столі стояв навіть поламаний стілець і поруч нього годинник із зупиненим маятником, до якого павук уже припасував павутиння. Тут же стояла прихилена боком до стіни шафа зі старовинним сріблом, карафками й китайською порцеляною. На бюрі, викладеному перламутровою мозаїкою, що місцями вже випала й лишила після себе тільки жовтенькі рівчачки, наповнені клеєм, лежало безліч усякої всячини: купа списаних дрібно папірців, накритих мармуровим позеленілим пресом з яєчком зверху, якась старовинна книга в шкіряній оправі з червоним обрізом, цитрина, зовсім висохла, на зріст не більша лісового горіха, відламана ручка крісла, чарка з якоюсь рідиною і трьома мухами, накрита листом, шматочок сургучика, шматочок десь піднятої ганчірки, два пера, вимазані в чорнило, висохлі як у сухотах, зубочистка, зовсім пожовкла, якою хазяїн, може, копирсав у зубах своїх ще до навали на Москву французів.

По стінах навішано було вельми тісно й недоладно кілька картин: довгий пожовклий гравюр якоїсь битви з величезними барабанами, гарматами, кричущими солдатами в трикутних капелюхах і тонучими кіньми, без скла, вставлений у раму червоного дерева з тоненькими бронзовими смужками й бронзовими ж кружечками на ріжках. Поряд з ними займала півстіни величезна почорніла картина, писана олійними фарбами, що зображувала квіти, фрукти, розрізаний кавун, кабанячу морду й качок, що висіли вниз головою. З середини стелі висіла люстра в полотняному мішку, яка від пилу зробилась подібно до шовковичного кокона, де сидить червак. У кутку кімнати була навалена долі купа того, що грубіше і недостойне лежати на столах. Що саме було в тій купі, розібрати було важко, бо пилу в ній було так рясно, що руки всякого, хто торкався, ставали схожими на рукавички; помітніше від іншого вистромлялися звідти уламок дерев'яної лопати й стара підошва з чобота. Ніяк би не можна було сказати, що в цій кімнаті мешкала жива істота, коли б не сповіщав про її перебування старий зношений ковпак, що лежав на столі. Поки він розглядав усю чудну її оздобу, відчинились бокові двері й ввійшла та сама ключниця, яку зустрів він на подвір'ї. Але тут побачив він, що це був скоріше ключник, ніж ключниця: ключниця принаймні не голить бороди, а цей, навпаки, голив і, здавалось, досить рідко, бо все підборіддя з нижньою частиною щоки скидалось у нього на шкребло з залізного

дроту, яким чистять на стайні коней. Чичиков, надавши запитального виразу обличчю своєму, чекав з нетерпінням, що хоче сказати йому ключник. Ключник теж зі свого боку чекав, що хоче йому сказати Чичиков. Нарешті останній, здивований таким чудним непорозумінням, наваживсь запитати:

— Що ж пан, у себе, чи що?

— Тут хазяїн, — сказав ключник.

— Де ж? — повторив Чичиков.

— Чи ви сліпі, батечку, чи що? — сказав ключник. — Ото! Адже ж хазяїн — я!

Тут герой наш мимоволі відступив назад і глянув на нього пильно. Йому траплялося бачити немало всякого роду людей, навіть таких, яких нам з читачем, може, ніколи не доведеться бачити; але такого він ще не бачив. Обличчя його не являло нічого особливого: воно було майже таке, як у багатьох худорлявих стариків; одне тільки підборіддя виступало дуже далеко вперед, так що він мусив щоразу закривати його хусткою, щоб не заплювати; маленькі очиці його не погасли і бігали з-під високо порослих брів, як миші, коли висунувши вуха і моргаючи вусом, вони дивляться, чи не затаївся де кіт або пустун-хлопчисько, і нюхають підозріло саме повітря. Далеко визначніше було вбрання його. Ніякими засобами й стараннями не можна б докопатись, з чого змайстрований був його халат: рукава й передні поли так заялозились і залиснілись, що скидалися на юхту, яка йде на чоботи; замість двох, теліпалось чотири поли, з яких клаптями лізла вата. На шиї в нього теж було пов'язане щось таке, чого не можна було розібрати: чи панчоха, чи підв'язка або, може, начеревник, тільки ніяк не краватка. Одне слово, якби Чичиков зустрів його, отак причепуреного, десь під церковними дверима, то, мабуть, дав би йому гріш, бо на честь героя нашого треба сказати, що серце він мав жалісливе і ніяк не міг утриматись, щоб не подати бідній людині мідний гріш. Але перед ним стояв не жебрак, перед ним стояв поміщик. У цього поміщика було понад тисячу душ, і спробував би хто знайти у кого іншого стільки хліба зерном, борошном і просто в скиртах, у кого б комори, клуні й сушарні захаращені були такою безліччю полотен, сукон, смухів, вироблених і сирових, сушеної риби і всякого овощу та губ. Заглянув би хто до нього на робочий двір, де наготовлено було про запас усякого дерева, всякого посуду, ніколи не вживаного, — йому б здалося, чи не потрапив він часом у Москву на дров'яний двір, куди щодня вирушають розторопні тещі й свекру-

Тут герой наш мимоволі відступив назад...

хи, з куховарками позаду, робити свої господарські запаси, і де горами біліє всяке дерево — шите, точене, стругане й плетене: бочки, перерізи й цебра, барильця, джбани з носиками і без носиків, побратими, сита й підситки, микальниці, куди баби кладуть свої мички, і інший мотлох, короби з тонкої, гнутої осики, кошики з плетеного луб'я і багато всього, що йде на потребу багатої і бідної Русі. Нащо б, здавалось, потрібна була Плюшкінові така гибель цих виробів? За все життя не довелося б їх ужити навіть на два такі маєтки, як у нього; але йому й цього здавалось мало. Не задовольняючись цим, він ходив ще кожного дня по вулицях свого села, зазирав під містки, під перекладини і все, що тільки траплялось йому, — стара підошва, баб'яча ганчірка, залізний цвях, глиняний черепок, — усе тягнув до себе й складав у купу, що Чичиков помітив у кутку кімнати. «Он уже рибалка вийшов на полювання!» — казали мужики, коли бачили, як він ішов по здобич. І справді, після нього не було чого замітати вулицю: трапилось проїжджому офіцерові загубити острогу — острога ця вмить спроваджувалась у відому купу; коли баба, як-небудь заґавившись біля колодязя, забувала відро, він підхоплював і відро. А втім, коли мужик помічав і виявляв його тут же, він не сперечався і віддавав вкрадену річ; та коли тільки вона потрапляла в купу, то вже по всьому: він божився, що річ його, куплена ним отоді й он у того або дісталася від діда. У кімнаті своїй він піднімав з підлоги все, що тільки бачив: сургучик, клаптик папірця, пір'їнку, — і все це клав на бюро або на віконце.

А був же час, коли він тільки був ощадливим хазяїном! Був жонатий і сім'янин, і сусіда заїжджав до нього пообідати, слухати і вчитись у нього господарювання та мудрої скупості. Усе йшло жваво і відбувалось розміреним ходом: рухалися млини, валюші, працювали сукняні фабрики, столярні верстати, прядильні; скрізь усього наглядало зірке око хазяїна і, як працьовитий павук, бігав клопітливо, але розторопно по всіх кінцях свого господарського павутиння. Занадто сильні почуття не відбивались у рисах обличчя його, але в очах було видно розум; досвідченістю і знанням світу була перейнята мова його, і гостеві було приємно його слухати; привітна й говірка господиня славилася хлібосольством; назустріч виходили дві миловидні дочки, обидві біляві й свіжі, як троянди; вибігав син, спритний хлопчина, і цілувався з усіма, мало звертаючи уваги на те, радий чи не радий був цьому гість. У домі були відчинені всі вікна, антресолі були зайняті квартирою вчителя-фран-

цуза, що прегарно голився і був великий стрілець: приносив завжди на обід тетірок або качок, а іноді й самі тільки горобині яйця, з яких замовляв собі яєшню, бо більше в цілому домі ніхто її не їв. На антресолях жила також його компатріотка, вихователька двох дівчат. Сам хазяїн з'являвся до столу в сурдуті, хоч трохи приношеному, але охайному, лікті були в порядку, ніде ніякої латки. Але добра хазяйка померла; частина ключів, а з ними й дрібного клопоту, перейшла до нього. Плюшкін став турботніший і, як усі вдівці, підозріливіший і скупіший. На старшу дочку, Олександру Степанівну, він не міг у всьому покластися, та й мав рацію, бо Олександра Степанівна скоро втекла з штабс-ротмістром бог відає якого кавалерійського полку і обвінчалася з ним десь нашвидку в сільській церкві, знаючи, що батько не любить офіцерів з чудного упередження, ніби всі військові — картярі й мотяжки. Батько послав їй на дорогу прокльон, а переслідувати не турбувався. У домі стало ще порожніше. У власнику стала помітно виявлятися скупість; вірна подруга її, сивина, що блиснула в шерсткому волоссі, допомогла їй ще більше розвинутись; учитель-француз був відпущений, бо синові прийшов час на службу; мадам була прогнана, бо виявилась не безгрішною у викраді Олександри Степанівни. Син, будучи посланий до губернського міста за тим, щоб дістати в палаті, на батькову думку, служби істотної, вступив натомість до полку і написав до батька вже після свого вступу, просячи грошей на обмундирування; вельми природна річ, що він одержав на це те, що зветься в простолюдді дуля. Нарешті остання дочка, що залишилася з ним у домі, померла, і старий опинився сам сторожем, охоронцем і володарем своїх багатств. Самотнє життя дало ситу поживу скупості, що, як відомо, має вовчий голод і чим більше пожирає, тим стає невситиміша; людські почуття, які й так не були глибокі, міліли щохвилини, і кожного дня щось утрачалося в цій зношеній руїні. І от трапилося ж під таку хвилину, неначе навмисне, на потвердження його думки про військових, що син його програвся в карти; він послав йому від щирого серця свій батьківський прокльон і ніколи вже не цікавився знати, існує він на світі чи ні. З кожним роком більше зачинялися вікна в його будинку, нарешті залишилось тільки двоє, з яких одне, як уже бачив читач, було заліплене папером; з кожним роком уникали з очей більше й більше головні частини господарства, і дрібний погляд його звертався до папірців та пір'їнок, що він збирав у своїй кімнаті; непоступливішим ставав він до покупців, що приїжджали забирати в

нього господарські вироби; покупці торгувались і нарешті кидали його зовсім, сказавши, що це біс, а не людина; сіно й хліб пріли; скирти й стоги обертались на чистий гній, хоч розводь на них капусту; борошно в підвалах перетворилось на камінь, і треба було його рубати; до сукон, полотен і домашніх матерій страшно було й доторкнутись; вони обертались на порох. Він уже позабував сам, скільки в нього було чого, і пам'ятав тільки, в якому місці стояла в нього в шафі карафка з недопитком якоїсь настоянки, на якій він сам зробив позначку, щоб ніхто злодійським чином її не випив, та де лежало пірце або сургучик. А тим часом у господарстві дохід збирався по-давньому: стільки ж чиншу мусив принести мужик, таким же приносом горіхів обкладена була всяка баба, стільки ж сувоїв полотна повинна була наткати ткаля — все це звалювалось у комори, і все ставало гнилизною й проточиною, і сам він обернувся нарешті на якусь проточину на людстві. Олександра Степанівна якось приїжджала двічі з маленьким синком, випробовуючи, чи не можна що-небудь одержати, видно похідне життя зі штабс-ротмістром не було таке принадне, яким здавалось до весілля. Плюшкін, проте, її простив і навіть дав маленькому внучкові погратись якогось ґудзика, що лежав на столі, але грошей нічого не дав. Удруге Олександра Степанівна приїхала з двома малятками й привезла йому паску до чаю та нового халата, бо в батенька був такий халат, що на нього дивитись не тільки було совісно, але навіть і соромно. Плюшкін приголубив обох унуків і, посадивши їх собі одного на праве коліно, а другого на ліве, погойдав їх зовсім так, немов вони їхали на конях; паску й халат узяв, але дочці нічогісінько не дав. З тим і поїхала Олександра Степанівна.

Отже, ось якого роду поміщик стояв перед Чичиковим! Треба сказати, що подібні явища рідко трапляються на Русі, де все любить скоріше розгорнутись, ніж звинутись, і тим разючіше буває воно, що тут же в сусідстві нагодиться поміщик, який гуляє на всю широчінь російського молодецтва й панства, який пропікає, як то кажуть, наскрізь життя. Небувалий проїжджий спиниться з подивом перед його житлом, не розуміючи, який володарний принц опинився зненацька серед маленьких темних власників: палацами дивляться його білі кам'яниці з незчисленною силою димарів, бельведерів, флюгерів, оточені стадом флігелів, всякими помешканнями для приїжджих гостей. Чого тільки немає в нього? Театри, бали, всю ніч сяє прибраний вогнями й каганчиками, оголошений громом музики сад. Півгуберні вичепурено й весело гуляє під де-

ревами, і нікому не з'являється дике й загрозливе в цьому насильному освітленні, коли театрально вискакує з гущавини дерев осяяна підробленим світлом гілка, позбавлена своєї яскравої зелені, а вгорі темніше і суворіше, і у двадцятеро грізніше з'являється через це нічне небо, і, далеко тріпочучи листям у високості, відходячи глибше в непробудний морок, обурюються суворі вершини дерев на цей оманний блиск, що освітлив знизу їхнє коріння.

Вже кілька хвилин стояв Плюшкін, не мовлячи ні слова, а Чичиков усе ще не міг почати розмови, відвернутий як виглядом самого хазяїна, так і всього того, що було в його кімнаті. Довго не міг він придумати, якими б словами пояснити причину своїх відвідин. Він уже хотів був висловитись у такому дусі, що, начувшись про чесноту й високі властивості душі його, визнав за обов'язок принести особисто данину пошани, але похопився й відчув, що це занадто. Скоса кинувши ще один погляд на все, що було в кімнаті, він відчув, що слова *чеснота* й *виняткові властивості душі* можна з успіхом замінити словами — *економія* і *лад*; і тому, перетворивши таким чином мову, він сказав, що, начувшись про економію його й виняткове керування маєтками, він визнав за обов'язок познайомитись і висловити особисто свою пошану. Звичайно, можна було б навести іншу кращу причину, але нічого іншого не навернулось тоді на думку.

На це Плюшкін щось промимрив собі крізь губи, бо зубів не було, що саме, не відомо, але, певне, зміст був такий: «А забрав би тебе чорт з твоєю пошаною!» Але тим що гостинність у нас у такій силі, що й скнара неспроможен переступити її законів, то він додав зразу ж дещо виразніше: «Прошу уклінно сідати!»

— Я давненько не бачу гостей, — сказав він, — та, признатися, в них мало бачу користі. Завели пренепристойний звичай їздити один до одного, а в господарстві й недогляд... та й коней їхніх годуй сіном! Я давно вже по обіді, а кухня в мене низька, препогана, і димар зовсім розвалився; почнеш топити, то ще пожежі наробиш.

«Он воно як! — подумав сам собі Чичиков. — Добре ж, що я в Собакевича перехопив ватрушку та шматок баранячого ребра».

— І такий препоганий анекдот, що сіна хоч би жмуток на господарстві! — провадив Плюшкін. — Та й справді, як прибережеш його? Земельки обмаль, мужик ледачий, робити не любить, думає, як би в шинок... так і дивись, підеш на старості літ під вікнами.

— А проте мені казали, — скромно зауважив Чичиков, — що у вас понад тисячу душ.

— Та хто це казав? А ви б, батечку, заплювали очі тому, котрий це казав! Він глузівник, видно, хотів пожартувати з вас. Ось славлять, тисячі душ, а піди-но полічи, то й нічого не злічиш! Останні три роки проклята гарячка виморила в мене здоровенний гурт мужиків.

— Скажіть! І багато виморила? — скрикнув Чичиков зі співчуттям.

— Так, поховали багатьох.

— А дозвольте дізнатись: скільки числом?

— Душ вісімдесят.

— Ні?

— Не буду брехати, батечку.

— Дозвольте ще спитати: адже ці душі, я гадаю, ви рахуєте з дня подання останньої ревізії?

— Це б іще слава Богу, — сказав Плюшкін, — та от лихо, що з того часу до ста двадцяти набереться.

— Справді? Аж сто двадцять? — скрикнув Чичиков і навіть роззявив трохи рот від здивування.

— Старий я, батечку, щоб брехати: осьмий десяток живу! — сказав Плюшкін. Він, здавалось, образився таким майже радісним вигуком. Чичиков помітив, що справді непристойна така безучасність до чужого горя і тому зітхнув тут же й сказав, що вболіває.

— Та ж вболівання в кишеню не покладеш, — сказав Плюшкін. — Ось біля мене живе капітан, чорт знає його, звідки взявся, каже — родич: «Дядечку, дядечку!» — і в руку цілує, а як почне вболівати, то так завиває, що вуха болять, з обличчя весь червоний: пінної, мабуть, на смерть держиться. Певне, згайнував грошики, служивши в офіцерах, або театральна акторка виманила, так от він і вболіває тепер!

Чичиков подбав пояснити, що його вболівання зовсім не такого роду, як капітанове, і що він не пустими словами, а ділом готовий довести його і, не відкладаючи справи далі, без усяких манівців, тут же виявив готовість узяти на себе обов'язок платити податки за всіх селян, що повмирали з таких нещасних випадків. Пропозиція, здавалось, зовсім вразила Плюшкіна. Він, виторопивши очі, довго дивився на нього й нарешті спитав:

— Та ви, батечку, чи не служили у військовій службі?

— Ні, — відповів Чичиков досить лукаво, — служив по штатській.

— По штатській? — перепитав Плюшкін і почав жувати губами, немов що-небудь їв. — Та як же? Це ж вам самим на збиток?

— Для втіхи вашої готовий і на збиток.

— Ах, батечку! Ах, добродійнику мій, — скрикнув Плюшкін, не помічаючи від радощів, що в нього з носа визирнув вельми некартинно тютюн, на зразок густого кофею, і поли халата, розкрившись, показали одежу не вельми пристойну для розглядання. — Оце потішили старого! Ах, Господи ти мій! Ах, святителі ви мої! — Далі Плюшкін і говорити не міг. Але не минуло й хвилини, як ця радість, що миттю показалась на дерев'яному обличчі його, миттю й погасла, немов її зовсім не бувало, і обличчя його знову прибрало турботного виразу. Він навіть утерся хусткою і, згорнувши її жужмом, почав нею водити собі по верхній губі.

— Як же, з дозволу вашого, щоб не розгнівити вас, ви за всякий рік беретеся платити за них подать? І гроші мені даватимете чи в казну?

— Та ми ось як зробимо: ми укладемо на них купчу так, мовби вони були живі і ви їх мені продали.

— Атож, купчу... — сказав Плюшкін, замислився і знову почав жувати губами. — Адже ж купчу, все це витрати. *Приказні* такі безсовісні! Раніш, бувало, півкарбованцем міді відбудешся та мішком борошна, а тепер відсилай цілу підводу крупи та червоного папірця додай, отаке сріблолюбство! Я не знаю, як [священики] не звертають на це уваги; сказав би яке-небудь душеспасне слово! Адже що там не кажи, а проти [слова Божого] не встоїш.

«Ну, ти, я думаю, встоїш!» — подумав сам собі Чичиков і промовив тут же, що, з пошани до нього, він готовий узяти навіть витрати по купчій на свій кошт.

Почувши, що навіть витрати по купчій він бере на себе, Плюшкін зробив висновок, що гість мусить бути зовсім дурний і тільки прикидається, ніби служив по штатській, а, певне, був в офіцерах і вганяв за акторками. З усім тим він, одначе, не міг затаїти своєї радості й побажав усяких утіх не тільки йому, але навіть діткам його, не спитавши, чи були вони в нього, чи ні. Підійшовши до вікна, постукав він пальцями в шибку й гукнув: «Гей, Прошка!» За хвилину було чути, хтось убіг спохвату в сіни, довго порався там і стукав чобітьми, нарешті двері відчинились і ввійшов Прошка, хлопець років тринадцяти, у таких великих чоботях, що, ступаючи, мало не губив їх з ноги. Чому в Прошки були такі великі чоботи, це можна дізнатися зараз же: у Плюшкіна на всю двірню, скільки її було в домі, були одні тільки чоботи, які мусили завжди перебувати в сінях. Усякий кликаний до панських покоїв звичай-

но витанцьовував через увесь двір босий, але входячи в сіни, взував чоботи і вже так з'являвся в кімнату. Виходячи з кімнати, він залишав чоботи знову в сінях і рушав знову на власній підошві. Якби хто глянув з віконця осінньої пори, і особливо коли вранці починаються маленькі приморозки, то побачив би, що вся двірня робила такі стрибки, які навряд чи вдасться виробити на театрах найметкішому танцівникові.

— Ось гляньте, батечку, яка пика! — сказав Плюшкін до Чичикова, показуючи пальцем на Прошчине обличчя. — Дурний же, як дерево, а спробуй що-небудь покласти, вмить украде! Ну, чого ти прийшов, дурню? скажи чого? — Тут він зробив невеличку мовчанку, на яку Прошка відповів теж мовчанкою. — Настанови самовар, чуєш? та ось візьми ключа, та віддай Маврі, щоб пішла в комірку: там на полиці є сухар з паски, що привезла Олександра Степанівна, щоб подали його до чаю!.. Стривай, куди ж ти? Дурило! Ну, й дурило ж!.. Біс у тебе в ногах, чи що, свербить? Ти перше вислухай: сухар зверху, мабуть, попсувався трохи, так хай зішкребе його ножем, та кришок не кидає, а віднесе в курник. Та дивись ти, не заходь, брат, у комірку, а то я тебе, знаєш! — березовим віником, щоб смачніше! Ось у тебе тепер добрий апетит, та щоб ще був кращий! Тільки спробуй піти в комірку, а я тим часом з вікна дивитимусь... Їм ні в чому не можна довіряти, — казав він далі, звернувшись до Чичикова, після того як Прошка забрався разом зі своїми чобітьми. Слідом за тим він почав і на Чичикова поглядати підозріло. Риси такої незвичайної великодушності почали йому здаватися неймовірними, і він подумав сам собі: «Адже чорт його знає, може, це просто хвалько, як усі ці мотяжки: набреше, набреше, щоб побалакати та напитися чаю, а потім і поїде собі!» А тому з обачності й разом бажаючи дещо випробувати його, сказав він, що непогано б укласти купчу якнайшвидше, бо, мовляв, усяко буває з людьми, сьогодні живий, а завтра й Бог відає.

Чичиков виявив готовість укласти хоч цю ж хвилину й зажадав тільки списка всіх селян.

Це заспокоїло Плюшкіна. Помітно було, що він надумував щось зробити, і дійсно, взявши ключі, наблизився до шафи і, відімкнувши дверці, нишпорив довго між склянками й чашками і нарешті промовив:

— От же не знайдеш, а в мене був славний лікерчик, якщо тільки не випили! народ такі злодії! А ось хіба це не він? — Чичиков побачив у руках його карафку, що вся була в пилу, як у фуфай-

ці. — Ще покійниця робила, — провадив Плюшкін, — мошенниця-ключниця зовсім була його закинула і навіть не заткнула, каналія! Кузьки і всяка погань були поналазили туди, але я все сміття повиймав, і тепер ось чистенька; я вам наллю чарочку.

Але Чичиков подбав відмовитись від такого лікерчика, сказавши, що вже і пив, і їв.

— Пили вже і їли! — сказав Плюшкін. — Та, звичайно, доброго товариства людину хоч де пізнаєш, він не їсть, а ситий; а як отакий який злодійчук, так його скільки не годуй... От хоч би капітан приїде: «Дядечку, каже, дайте чогось поїсти!» А я йому такий дядечко, як він мені дідусь. У себе дома їсти, мабуть, нічого, так от він і тиняється... Так вам же потрібен реєстрик усіх цих дармоїдів? Як же, я ніби знав, усіх їх списав на окремий папірець, щоб при першому поданні ревізії усіх їх викреслити.

Плюшкін надів окуляри й почав ритися в паперах. Розв'язуючи всякі пачки, він почастував гостя таким пилом, що той чхнув. Нарешті витяг папірця всього списаного кругом. Селянські імена всипали його тісно, як мошка. Були там усякі: і Парамонов, і Піменов, і Пантелеймонов, і навіть визирнув якийсь Григорій Доїжджай-не-доїдеш; усіх було понад сто двадцять. Чичиков посміхнувся, побачивши таку численність. Сховавши його в кишеню, він зауважив Плюшкінові, що йому треба буде для укладання купчої приїхати в місто.

— У місто? Та як же? А дім як залишиш? У мене ж народ або злодій, або мошенник: за день так обберуть, що й каптан ні на чому буде повісити.

— Так чи не маєте когось знайомого?

— Та кого ж знайомого? Усі мої знайомі перемерли або differnt роззнайомились... Ах, батечку! як не мати, маю! — скрикнув він. — Адже знайомий сам голова, їздив навіть за старих літ до мене, як не знати! однокоритники були, разом по парканах лазили! як незнайомий? такий вже знайомий!.. Так чи не до нього й написати?

— Та звичайно, до нього!

— Як же, там такий знайомий! у школі були приятелі...

І на цьому дерев'яному обличчі раптом пролинув якийсь теплий промінь, виявилось не почуття, а якийсь блідний відбиток почуття, явище, подібне до несподіваної появи на поверхні вод тонущого, який викликав радісний крик у юрбі, що обступила берег. Але даремно зраділі брати й сестри кидають з берега мотузку й чекають, чи не вирине знову спина або стомлені борнею руки, — по-

ява була остання. Глухо все, і ще страшніша й порожніша стає після того затихла поверхня дзеркальної стихії. Так і обличчя Плюшкіна слідом за почуттям, що на мить пролинуло по ньому, стало ще бездушнішим і ще ницішим.

— Лежала на столі чвертка чистого паперу, — сказав він, — та не знаю, де заподілась: люди в мене такі непутящі! — Тут він почав заглядати і під стіл, і на стіл, нишпорив скрізь і нарешті закричав: «Мавро, а Мавро!» На поклик з'явилась жінка з тарілкою в руках, на якій лежав сухар, уже знайомий читачеві. І між ними відбулася така розмова:

— Де ти поділа, розбійнице, папір?

— Їй-богу, пане, не бачила, опріч невеличкого клаптичка, яким зволили прикрити чарку.

— А от я по очах бачу, що підцупила.

— Та нащо ж би я підцупила? Мені ж користі з нього ніякої; неписьменна я.

— Брешеш, ти занесла паламарчукові: він трохи тямить, так ти йому й занесла.

— Та паламарчук, коли схоче, так дістане собі паперу. Не бачив він вашого клаптика!

— От зажди-но: на Страшному суді чорти припечуть тебе за це залізними гаками! Ось побачиш, що припечуть!

— Та за що ж припікати, коли я не брала і в руки чвертки? Хай уже іншою якою бабською вадою, а злодійством ще мене ніхто не дорікав.

— А от чорти ж тебе й припечуть! Скажуть: «Оце тобі, мошенннице, за те, що пана свого дурила!» та гарячими тебе й припечуть!

— А я скажу: «Ні за що! Їй-богу, ні за що, не брала я...» Та ось він лежить на столі. Завжди отак — даремне дорікаєте!

Плюшкін дійсно побачив чвертку і на хвилину спинився, пожував губами й промовив:

— Ну, чого ж ти розприскалася так? От яка загониста! Їй скажи тільки одно слово, а вона вже у відповідь десяток! Піди принеси-но вогнику запечатати листа. Та стій, ти схопиш лойову свічку, лій річ топка: згорить — та й нема, тільки збиток; а ти принеси-но мені скіпочку!

Мавра пішла, а Плюшкін, сівши в крісло і взявши в руку перо, довго ще крутив на всі боки чвертку, роздумуючи, чи не можна відділити від неї ще вісьминку, але нарешті переконався, що ніяк не можна; вмочив перо в чорнильницю з якоюсь заліснявілою рідиною і безліччю мух на дні й почав писати, виставляючи літери,

схожі на музичні ноти, стримуючи щохвилини жвавість руки, що розскакувалась по всьому папері, ліплячи скупо рядок до рядка і не без жалю міркуючи про те, що все ще залишиться багато чистого паперу.

І до такого нікчемства, дріб'язковості, гидоти могла занепасти людина! могла так змінитися! І схоже це на правду? Все схоже на правду, все може статися з людиною. Теперішній палкий юнак відскочив би з жахом, якби показали йому його ж портрет у старості. Забирайте ж з собою в дорогу, виходячи з м'яких юнацьких літ у сувору жорстокодійну мужність, забирайте з собою всі людські порухи, не залишайте їх на шляху, не піднімете потім! Грізна, страшна прийдешня старість, і нічого не віддає назад і навідворіт! Могила милосердніша за неї, на могилі напишеться: «Тут почиває людина!», але нічого не прочитаєш у холодних, бездушних рисах нелюдяної старості.

— А чи не знаєте ви якогось вашого приятеля, — сказав Плюшкін, згортаючи листа, — якому б знадобилися втікацькі душі?

— А у вас і втікачі є? — швидко запитав Чичиков, опам'ятавшись.

— В тому то й річ, що є. Зять робив довідки: каже, ніби й слід пропав, але ж він людина військова, майстер острогою притупувати, а якби поклопотались по судах...

— А скільки їх буде числом?

— Та десятків із сім теж набереться.

— Ні?

— А їй-богу, так! У мене ж що рік, то й тікають. Народ дуже вже зажерливий: через неробство завів звичку лопати, а в мене їсти й самому нема чого... А я б уже за них що тільки дай, узяв би. Так порадьте вашому приятелеві: хай би хоч десяток знайшовся, так от у нього й добрий гріш. Адже ревізька душа ходить по п'ятсот карбованців.

«Ні, цього ми приятелеві й понюхати не дамо», — сказав сам собі Чичиков і потім пояснив, що такого приятеля ніяк не знайдеться, що самі витрати в цій справі коштуватимуть більше; бо від судів треба відрізати поли власного каптана та тікати чимдалі; та коли вже він дійсно в такій скруті, то, будучи порушений співчуттям, він ладен дати... але це така дрібниця, про яку навіть не варто й говорити.

— А скільки б ви дали? — спитав Плюшкін і сам ізжаднів: руки його затремтіли, як живе срібло.

— Я б дав по двадцять п'ять копійок за душу.

— А ви як купуєте, на готові?

— Так, зразу гроші.

— Тільки, батечку, ради злиднів моїх, дали б уже по сорок копійок.

— Добродію! — сказав Чичиков, — не тільки по сорок копійок, по п'ятсот карбованців заплатив би! Залюбки заплатив би, бо бачу — поважний, добрий старик терпить з причини власної добродушності.

— А їй-богу, так! Їй-богу, правда! — сказав Плюшкін, звісивши голову вниз і журливо похитавши її, — все через добродушність.

— Ну, чи бачите, я відразу збагнув ваш характер. Отже, чому ж не дати мені по п'ятсот карбованців за душу, але... достатку немає; по п'ять копійок, будь ласка, ладен прикинути, щоб кожна душа обійшлась, таким чином, по тридцять копійок.

— Ну, батечку, воля ваша, хоч по дві копійки долучіть.

— По дві копійки долучу, будь ласка. Скільки їх у вас? Ви, здається, сказали сімдесят?

— Ні. Всіх набереться сімдесят вісім.

— Сімдесят вісім, сімдесят вісім, по тридцять дві копійки за душу, це буде... — тут герой наш одну секунду, не більше, подумав і сказав відразу: — це буде двадцять чотири карбованці дев'яносто шість копійок! — Він на арифметиці знався. Тут же примусив він Плюшкіна написати розписку й видав йому гроші, які той прийняв у обидві руки й поніс до бюра так обережно, немов ніс якусь рідину, щохвилини боючись розхлюпати її. Підійшовши до бюра він переглянув їх ще раз і поклав теж надзвичайно обережно до однієї з шухляд, де, певне, їм судилося бути похованими доти, поки отець Карп і отець Полікарп, два священики його села, не поховають його самого, на несказáнну радість зятеві й дочці, а може й капітанові, що записався йому в рідню. Сховавши гроші, Плюшкін сів у крісло і вже, здавалось, більше не міг знайти матерії, про що говорити.

— А що, ви вже збираєтесь їхати? — сказав він, помітивши невеликий рух, який зробив Чичиков для того тільки, щоб дістати з кишені хустку.

Це запитання нагадало йому, що справді нема чого більше баритись.

— Так, мені вже час, — промовив він, взявшись за капелюх.

— А чайку?

— Ні, хай краще чайку вже колись іншим разом.

— Як же, а я наказав самовар. Я, признатись сказати, не охочий до чаю: питво дороге, та й ціна на цукор піднялась немилосердна... Прошка! не треба самовара! Сухаря віднеси Маврі, чуєш: хай його покладе на те саме місце, або ні, дай його сюди, я вже занесу його сам. Прощайте, батечку. Хай благословить вас Бог, а листа голові ви таки віддайте. Та хай прочитає, він мій давній знайомий. Як же! Були з ним однокоритниками!

Потому це дивне явище, цей зіщулений стариган провів його з подвір'я, після чого звелів ворота зараз же замкнути; тоді обійшов комори затим, щоб оглянути, чи на своїх місцях сторожі, що стояли на всіх рогах, калатаючи дерев'яними лопатками у порожнє барильце замість чавунної дошки; після того зазирнув до кухні, де з тої приключки, щоб покуштувати, чи добре їдять люди, наївся добряче щів з кашею і, вилаявши всіх до одного за злодійство і погану поведінку, вернувсь до своєї кімнати. Залишившись сам, він навіть подумав про те, як би йому віддячити гостеві за таку справді безприкладну великодушність. «Я йому подарую, — подумав він сам собі, — кишенькового годинника: він же гарний, срібний годинник, а не те, щоб якийсь томпаковий чи бронзовий, трошки зіпсований, але ж він собі полагодить; він чоловік молодий, так йому потрібний годинник, щоб сподобатись своїй нареченій! Або ні, — додав він, після деякого замислення, — краще я залишу його йому після моєї смерті, в духівниці, щоб згадував про мене».

Але герой наш і без годинника був у найвеселішому настрої. Таке несподіване придбання було сущим подарунком. Справді, хоч що кажи, не самі тільки мертві душі, а ще й утікацькі, і всього понад двісті чоловік. Звичайно, під'їжджаючи до села Плюшкіна, він уже передчував, що буде деяка пожива, але такої прибуткової ніяк не сподівався. Всю дорогу він був веселий незвичайно, посвистував, награвав губами, приставивши до рота кулак, ніби грав на трубу, і нарешті завів якусь пісню, до такої міри незвичайну, що сам Селіфан слухав, слухав і потім, похитавши злегка головою, сказав: «Чи ти ба, як пан співає!» Був уже густий присмерк, коли під'їхали вони до міста. Тінь із світлом перемішалась зовсім і, здавалось, самі речі перемішались також. Строкатий шлагбаум набув якогось невиразного кольору; вуса в солдата, що стояв на варті, здавались на лобі й багато вище від очей, а носа ніби не було зовсім. Гуркіт і стрибки дали помітити, що бричка в'їхала на брук. Ліхтарі ще не засвічувались; де-не-де тільки починали освітлюватись вікна будинків, а в провулках та завулках відбувалися сцени й

розмови, нерозлучні з цим часом у всіх містах, де багато солдатів, візників, робітників і особливого роду істот, у вигляді дам у червоних шалях і черевиках без панчіх, що, як летючі миші, шмигляють по перехрестях. Чичиков не помічав їх і навіть не помітив багатьох тоненьких чиновників з ціпочками, які, мабуть, зробивши прогулянку за місто, вертались додому. Зрідка доходили до слуху його якісь, здавалось, жіночі вигуки: «Брешеш, п'янице! я ніколи не дозволяла йому такого грубіянства!» або: «Ти не бийся, мурло, а ходім у *відділок*, там я тобі доведу!» Одно слово, ті слова, які зненацька обіллють, як варом, якого-небудь замріяного двадцятилітнього юнака, коли, вертаючись з театру, несе він у голові іспанську вулицю, ніч, чудовий жіночий образ з гітарою та кучерями. Чого тільки немає і чого тільки не мріється в голові його? Він на небесах і до Шиллера заїхав у гості, — і раптом розтинаються над ним, як грім, фатальні слова, і бачить він, що знову опинився на землі, і навіть на Сінному майдані, і навіть поблизу шинка, і знову пішло по-буденному вихилятись перед ним життя.

Нарешті бричка, зробивши чималий стрибок, спустилася, немов у яму, у ворота гостиниці, і Чичиков був зустрінутий Петрушкою, що однією рукою придержував полу свого сурдута, бо не любив, щоб розходилися поли, а другою почав допомагати йому злазити з брички. *Половой* теж вибіг зі свічкою в руці й серветкою на плечі. Чи зрадів Петрушка приїздові пана, невідомо; принаймні вони переморгнулися з Селіфаном, і звичайно сувора його зовнішність цим разом ніби трохи проясніла.

— Довго зволили погуляти, — сказав половой, присвічуючи на сходах.

— Так, — сказав Чичиков, коли вийшов на сходи. — Ну, а ти як?

— Слава Богу, — відповів половой, уклоняючись. — Учора приїхав поручник якийсь військовий, зайняв шістнадцятий номер.

— Поручник?

— Невідомо який з Рязані, гніді коні.

— Добре, добре, поводься й надалі добре! — сказав Чичиков і ввійшов до своєї кімнати. Проходячи передпокій, він покрутив носом і сказав Петрушці:

— Ти б принаймні хоч вікна відчинив!

— Та я їх відчиняв! — сказав Петрушка, та й збрехав. А втім, пан і сам знав, що він збрехав, але вже не хотів нічого перечити. Після зробленої подорожі він почував велику втому. Запитавши

найлегшу вечерю, з самого тільки поросяти, він відразу роздягнувся і, забравшись під ковдру, заснув добре, міцно, заснув чудовим сном, як сплять ті щасливці, що не відають ні геморою, ні бліх, ні занадто великих розумових здібностей.

ГЛАВА СЬОМА

Щасливий подорожній, що після довгої нудної путі, з її холодами, сльотою, болотом, невиспаними станційними доглядачами, бряжчанням дзвоників, лагодженням, сварками, *ямщиками*, ковалями і всякого роду дорожніми негідниками, бачить нарешті знайомий дах з вогниками, що линуть назустріч, і постануть перед ним знайомі кімнати, радісний крик вибіглих назустріч людей, шум і біганина дітей і заспокійлива тиха мова, уривана поцілунками, владними винищити все сумне з пам'яті. Щасливий сім'янин, що має такий куток, але горе нежонатому!

Щасливий письменник, який повз нудні, огидні характери, що вражають сумною своєю дійсністю, наближається до характерів, перейнятих високою достойністю людини; який з великого водостою щоденних навратливих образів обрав лише нечисленні винятки; який не змінив ні разу високого ладу своєї ліри, не знижувався з вершини своєї до бідних нікчемних братів своїх і, не торкаючись землі, весь поринав у свої далеко відчахнуті від неї і звеличені образи. Подвійно завидна прекрасна доля його: він серед них, як у рідній сім'ї; а тим часом далеко й голосно лунає його слава. Він окурив чарівним куривом людські очі, він дивно підлестив їх, приховавши сумне в житті, показавши їм прекрасну людину. Все, плескаючи у долоні, лине за ним і мчить слідом за врочистою його колісницею. Великим світовим поетом іменують його, шугаючим високо над усіма іншими геніями світу, як шугає орел над іншими високолетними. Від самого імені його проймаються трепетом молоді палкі серця, одповідні сльози йому блищать у всіх очах... немає рівного йому в силі — він бог!.. Та не такий талан, і інша доля письменника, який насмілився викликати назовні все, що кожної хвилини перед очима і чого не зрять байдужі очі, всю страшну разючу твань дрібниць, що обплутали наше життя, всю глибину холодних, подрібнених, повсякденних характерів, якими кишіє наша земна, часом гірка й нудна дорога, і міцною силою невблаганного різця насмілився виставити їх опукло і яскраво на всенародні очі! Йому не зібрати народних оплесків, йому не зріти

вдячних сліз і одностайного захвату схвильованих ним душ; до нього не полетить назустріч шістнадцятилітня дівчина з запамороченою головою і геройським захопленням; йому не забутись у солодкому зачаруванні ним же породжених звуків; йому не уникнути, нарешті, сучасного суду, лицемірно бездушного сучасного суду, який назве нікчемними й низькими ним плекані створіння, приділить йому злиденний куток серед письменників, що ображають людство, надасть йому якостей ним же зображених героїв, відніме в нього і серце, і душу, і божественне полум'я таланту. Бо не визнає сучасний суд, що однаково дивні стекла, які оглядають сонця і відтворюють рух непомітних комах; бо не визнає сучасний суд, що багато треба глибини душевної, щоб осяяти картину, взяту з погорджуваного життя й піднести її в перл створіння, бо не визнає сучасний суд, що високий, захоплений сміх годен стати поруч з високим ліричним порухом і що ціла прірва між ними і кривлянням балаганного блазня! Не визнає цього сучасний суд і все оберне на докір і ганьбу невизнаному письменникові: без поділу, без відповіді, без співчуття, як безсімейний мандрівник, залишиться він сам серед шляху.

Суворе його поприще, і гірко відчує він свою самотність.

І довго ще призначено мені дивною владою іти поруч з моїми чудними героями, озирати весь незмірний гін життя, озирати його крізь видний світові сміх і незримі, невідомі йому сльози! І далекий ще той час, коли іншим джерелом грізна хуртовина натхнення здійметься з огорнутої в священний жах і сяйво голови і почують у збентеженому трепеті величний грім іншої мови.

В дорогу! в дорогу! геть набіглі на чоло зморшки і сувору хмурість обличчя! Відразу і вмить пірнімо в життя з усією його беззвучною тріскотнявою та бубонцями і подивімося, що робить Чичиков.

Чичиков прокинувся, витягнув руки й ноги і відчув, що виспався добре. Полежавши хвилини дві на спині, він клацнув рукою і згадав з просяяним обличчям, що в нього тепер за малим менше чотириста душ. Зараз же схопився з ліжка, не подивився навіть на своє обличчя, яке любив щиро і в якому, здається, за найпринадніше вважав підборіддя, бо вельми часто хвалився ним перед ким-небудь з приятелів, особливо коли це траплялося під час гоління... «Ось глянь, — казав він звичайно, поглажуючи його рукою, — яке в мене підборіддя, зовсім кругле!» Але тепер він не глянув ні на підборіддя, ні на обличчя, а просто так, як був, узув

сап'янці з вирізаними викладками всяких кольорів, якими жваво торгує місто Торжок, завдяки халатним потягам російської натури, і по-шотландському в самій короткій сорочці, забувши свою статечність і пристойні середні літа, вчинив по кімнаті два стрибки, пришльопнувши себе вельми спритно п'яткою ноги. Потім ту ж хвилину взявся до справи: перед шкатулкою потер руки з таким самим задоволенням, як потирає їх, виїхавши на слідство, непідкупний земський суд, підходячи до закуски, і зразу ж вийняв свої папери. Йому хотілось якнайшвидше кінчити все, не зволікаючи. Сам вирішив він скласти купчі, написати й переписати, щоб не платити нічого піддячим. Форменний порядок був йому достотно відомий; спритно виставив він великими літерами: «Тисяча вісімсот такого-то року», потім слідом за тим дрібнішими: «поміщик такий-то», і все, що слід. За дві години готове було все. Коли глянув він потім на ці листки, на мужиків, які справді колись були мужиками, працювали, орали, пиячили, візникували, обманювали панів, а може, й просто були гарними мужиками, то якесь чудне, незрозуміле йому самому почуття опанувало його. Кожна з записочок нібито мала якийсь особливий характер, і через те нібито самі мужики набували свого власного характеру.

Мужики, що належали Коробочці, всі майже були з додатками й прізвищами. Записка Плюшкіна відзначалася лаконічністю в стилі: часто були виставлені тільки початкові слова імен та по батькові, і потім дві крапки. Реєстр Собакевича вражав незвичайною повністю та докладністю; жодна з якостей мужика не була пропущена: про одного було сказано: «гарний столяр», до другого дописано було: «тямущий і п'янкого не бере». Позначено було також докладно, хто батько і хто мати, і якої були обоє поведінки; в одного тільки якогось Федотова було написано: «батько невідомо хто, а народився від дворової дівки Капітоліни, але вдачі гарної і не злодій». Усі ці подробиці надавали якогось особливого вигляду свіжості: здавалось, нібито мужики ще вчора були живі. Дивлячись довго на імена їхні, він розчулився і, зітхнувши, промовив: «Ненечко моя, скільки вас тут напхано! Що ви, сердешні мої, пороблялли на віку своєму? як перебивались?» І очі його мимоволі спинились на одному прізвищі; це був відомий Петро Савельїв Неуважай-Корито, що належав колись поміщиці Коробочці. Він знову не втерпів, щоб не сказати: «Ех, який довгий, на весь рядок роз'їхався! Чи майстер ти був, чи просто мужик, і якою смертю тебе прибрало? Чи в шинку, чи серед дороги переїхала тебе сонного не-

поворотка валка?.. Пробка Степан, тесляр, тверезості зразкової... А! ось він, Степан Пробка, ось той богатир, що в гвардію годився б! Мабуть, усі губернії виходив з сокирою за поясом і чобітьми на плечах, з'їдав на гріш хліба та на два сушеної риби, а в гамані, певне, притягав щоразу додому карбованців сотню, а може, й державну зашивав у полотняні штани або запихав у чобіт, — де тебе прибрало? Чи заліз ти для більшого заробітку під церковну баню, а може, й на хреста потягся і, послизнувшись, звідти, з перекладини, гримнув об землю, і тільки який-небудь дядя Михей, що стояв біля тебе, промовив, почухавши рукою в потилиці: "Ех, Ваню, і надало ж тобі!" — а сам, обв'язавшись мотузом, поліз на твоє місце. Максим Телятников, швець. Хе, швець! "П'яний, як швець", — каже прислів'я. Знаю, знаю тебе, голубчику: коли хочеш, усю історію твою розкажу: вчився ти в німця, що годував вас усіх разом, бив ременем по спині за неакуратність і не пускав на вулицю волочитись, і був ти чудо, а не швець, і не нахвалиться було тобою німець, говорячи з дружиною або з камрадом. А як кінчилась твоя наука: "А ось тепер заведусь я своєю хатою, — сказав ти, — та не так, як німець, що за копійкою труситься, а зразу забагатію". І ось, давши панові чималий чинш, завів ти свою крамничку, набрав замовлень купу та й ну працювати. Добув десь за дешевий гріш гнилої шкіри й виграв справді вдвоє на кожному чоботі, та через тижнів два потріскались твої чоботи, і вилаяли тебе найганебнішим способом. І от крамничка твоя спорожніла, і ти почав запивати та валятись по вулицях, приказуючи: "Ні, погано на світі! Немає життя російській людині, все німці заважають". А це що за мужик: Єлизавета Воробей? Ото лихо: баба! вона як сюди затесалась? Негідник, Собакевич, і тут обдурив!» Чичиков мав рацію: це була справді баба. Як вона забралась туди, невідомо, але так вправно була записана, що здалека можна було прийняти її за мужика і навіть ім'я закінчувалось на літеру *ъ*, тобто не Єлизавета, а Єлизаветъ. А проте він цього не взяв до уваги й тут же її викреслив. «Григорій Доїжджай-не-доїдеш! Ти що був за чоловік? Чи візництвом промишляв і, завівши трійку й рогожану буду, зрікся навіки дому, рідного лігва і пустився тинятися з купцями по ярмарках? Чи на дорозі ти віддав душу Богові, чи вколошкали тебе твої ж приятелі за якусь гладку й червонощоку солдатку, чи запали в око лісовому бродязі ремінні твої рукавиці та трійка присадкуватих, але міцних коників; чи, може, й сам, лежачи на *полатях*, думав, думав, та з доброго дива завернув у шинок, а потім прямо в опо-

лонку, і поминай як звали. Ех, російський народець! Не любить помирати своєю смертю! А ви як, мої голуб'ята? — казав він далі, переводячи очі на папірець, де були позначені втікацькі душі Плюшкіна: — ви хоч і живі ще, та яке з вас пуття? Те саме, що й мертві, і де то носять вас тепер ваші прудкі ноги? Чи погано вам було в Плюшкіна, чи просто зі своєї охоти гуляєте по лісах та обдираєте проїжджих? Чи по тюрмах сидите, чи пристали до інших панів і орете землю? Єремей Карякін, Нікіта Волокіта, син його Антон Волокіта — ці, і по прізвищу видно, що добрі бігуни. Попов, дворовий чоловік, мабуть грамотій: ножа, я певен, не взяв, а прокрався благородним способом. Та ось уже тебе безпаспортного піймав капітан-справник. Ти стоїш бадьоро на зведенні. "Чий ти?" — каже капітан-справник, докинувши тобі при цій вірній оказії деяке круте слівце. "Такого й такого поміщика", — відповідаєш ти жваво. "Чого ти тут?" — каже капітан-справник. "Відпущений на чинш", — відповідаєш ти, не запинаючись. "Де твій паспорт?" — "У хазяїна, міщанина Піменова". — "Покликати Піменова! Ти Піменов?" — "Я Піменов". — "Давав він тобі паспорт свій?" — "Ні, не давав він мені ніякого паспорта". — "Що ж ти брешеш?" — "Так точно, — відповідаєш ти жваво, — я не давав йому, бо прийшов додому пізно, а віддав на подержання Антипові Прохорову, дзвонареві". — "Покликати дзвонаря! Давав він тобі паспорт?" — "Ні, не одержував від нього паспорта". — "Що ж ти знову брешеш? — каже капітан-справник, скріпивши мову деяким крутим слівцем. — Де ж твій паспорт?" — "Він у мене був, — кажеш ти проворно, — та, може статись, видно, якось дорогою витрусився". — "А солдатську шинелю, — каже капітан-справник, загвоздивши тобі знову на додачу деяке круте слівце, — навіщо потяг? і в священика теж скриню з мідними грошима?" — "Аж ніяк, — кажеш ти, й не зворухнувшись, — в злодійському ділі ніколи ще не бував". — "А чому ж шинелю знайшли в тебе?" — "Не можу знати: мабуть, хтось інший приніс її". — "Ах, ти бестія! — каже капітан-справник, похитуючи головою і взявшись у боки. — А набийте йому колодки на ноги та відведіть у тюрму". — "Будь ласка! я з охотою", — відповідаєш ти. І от, добувши з кишені табакерку, ти частуєш приязно якихось двох інвалідів, що набивають на тебе колодки, і розпитуєш їх, чи давно вони у відставці і на якій війні бували. І от ти собі живеш у тюрмі, поки в суді чиниться твоя справа. І пише суд: перепровадити тебе з Царевококшайська в тюрму такого-то міста, а той суд пише знову: перепровадити тебе до якого-небудь Весьєгонська, і ти переїжджаєш собі з тюр-

ми до тюрми і говориш, оглядаючи нову оселю: “Ні, ось весьєгонська тюрма так куди тобі краща: там хоч і в бабки, так є місце, та й товариства більше!” Абакум Фиров! Ти, брат, як? де, в яких місцях тиняєшся? Чи на Волгу тебе занесло, і полюбив ти вільне життя, приставши до бурлаків?..» — Тут Чичиков спинився і злегка задумався. Про що він задумався! Чи задумався він про долю Абакума Фирова, чи задумався так сам собою, як задумується всякий росіянин, хоч яких він літ, чину і стану, коли замислить про розгул широкого життя? Та й справді, де тепер Фиров? Гуляє шумно і весело на хлібній пристані, умовившись з купцями. Квіти й стрічки на капелюху, вся веселиться бурлацька ватага, прощаючись з коханками й дружинами, високими, стрункими, в намистах і стрічках; танки, співи, клекотить увесь майдан, а носії тим часом під крики, лайку й підганяння, начіпляючи гаком по дев'ять пудів собі на спину, з шумом сиплять горох та пшеницю в глибокі судна, валять лантухи з вівсом та крупами, і далеко видніють по всьому майдану купи навалених у піраміду, як ядра, мішків, і громаддям виглядає весь хлібний арсенал, поки не навантажиться увесь у глибокі судна-суряки і не полине птахом разом з весняною кригою безконечний флот. Отам-то ви наробитесь, бурлаки! І дружно, як раніш гуляли й казились, візьметесь за працю і піт, тягнучи тягло під одну безкінечну, як Русь, пісню.

— Ех-хе! дванадцята година! — сказав нарешті Чичиков, глянувши на годинника. — Що ж це я так закопався? Та ще хай би діло робив, а то ні з того ні з сього спочатку теревені правив, а тоді задумався. От який я справді дурень!

Сказавши це, він змінив свій шотландський костюм на європейський, стягнув міцніше пряжкою свій повний живіт, збризнув себе одеколоном, узяв у руки теплий картуз і папери під пахву й вирушив до цивільної палати вчиняти купчу. Він поспішав не тому, що боявся спізнитись, спізнитись він не боявся, бо голова був людина знайома і міг здовжити і вкоротити, з його бажання, присутствіє, мов давній Зевес Гомера, що здовжував дні і насилав бистрі ночі, коли треба було припинити битву любих йому героїв або дати їм засіб добитися; але він сам у собі почував бажання якнайшвидше довести справу до кінця, до того часу йому здавалося все неспокійно і незручно; все-таки спадала думка, що душі не зовсім справжні і що в таких випадках цей клопіт завжди треба чимшвидше з плеч. Не встиг він вийти на вулицю, міркуючи про все це і заразом тягнучи на плечах ведмедя, критого коричневим сукном, як на самому повороті у провулок стикнувся теж з паном у ведмедях,

критих коричневим сукном, і в теплому картузі з вухами. Пан крикнув; це був Манілов. Вони взяли тут же один одного в обійми і хвилин п'ять залишались на вулиці в такому стані. Поцілунки з обох боків були такі міцні, що в обох цілий день майже боліли передні зуби. У Манілова від радості залишились тільки ніс та губи на обличчі, очі зовсім зникли. З чверть години тримав він обіруч руку Чичикова і нагрів її страшенно. У зворотах найтонших і найприємніших він розповів, як летів обняти Павла Івановича; мова була закінчена таким компліментом, що личив хіба тільки дівчині, з якою йдуть танцювати. Чичиков відкрив рот, ще не знаючи сам, як дякувати, коли це Манілов вийняв з-під шуби папір, звинений у трубочку і зв'язаний рожевою стрічкою.

— Це що?

— Мужики.

— А! — Він тут же розгорнув його, перебіг очима й здивувався чистоті й красі письма. — Славно записано, — сказав він, — не треба й переписувати. Ще й крайка навколо! Хто це так майстерно зробив крайку?

— Ну, вже не питайте, — сказав Манілов.

— Ви?

— Дружина.

— Ах, Боже мій! мені, далебі, соромно, що завдав стільки труднощів.

— Для Павла Івановича не існує труднощів.

Чичиков уклонися з подякою. Дізнавшись, що він ішов до палати вчинити купчу, Манілов виявив готовність супроводити його. Приятелі взялись під руку й пішли разом. При всякому невеликому підвищенні або горбку, або приступці, Манілов підтримував Чичикова і мало не піднімав його рукою, додаючи з приємною посмішкою, що він не допустить ніяк Павлу Івановичу забити свої ніжки. Чичиков соромився, не знаючи, як дякувати, бо почував, що був трохи важкенький. У взаємних послугах вони дійшли нарешті до майдану, де стояли присутственні місця — великий триповерховий кам'яний будинок, увесь білий, як крейда, мабуть, для зображення чистоти душ урядових осіб, що в ньому містились; інші будівлі на майдані не відповідали величністю кам'яному будинкові. Це були: сторожова будка, біля якої стояв солдат з рушницею, дві-три візничі біржі й довгі паркани з відомими парканними написами та малюнками, надряпаними вуглем і крейдою; більше не було нічого на цьому самотньому або, як у нас висловлюються,

красивому майдані. З вікон другого й третього поверху висувались непідкупні голови жерців Феміди і ту ж мить ховалися знову; мабуть, на той час заходив до кімнати начальник. Приятелі не зійшли, а збігли вгору сходами, бо Чичиков, намагаючись уникнути підтримування під руки з боку Манілова, прискорював крок, а Манілов теж зі свого боку летів уперед, намагаючись не дозволити Чичикову втомитись, і тому обидва задихались вельми дуже, коли вступили в темний коридор. Ні в коридорах, ні в кімнатах очі їхні не були вражені чистотою. Тоді ще не дбали про неї; і те, що було брудне, так і залишалося брудним, не набуваючи принадного вигляду. Феміда просто, яка є, в негліже й халаті приймала гостей. Слід було б описати канцелярські кімнати, якими проходили наші герої, але автор має великий острах до всіх присутственних місць. Коли й траплялось йому проходити їх навіть у блискучому вшляхетненому вигляді з лакованими підлогами й столами, він намагався пробігти якомога швидше, смиренно спустивши і втупивши очі в землю, а тому зовсім не знає, як там усе благоденствує і процвітає. Герої наші бачили багато паперу, і чорнового і білого, нахилені голови, широкі потилиці, фраки, сурдути губернського крою і навіть просто якусь ясно-сіру, з-поміж усіх вельми відмінну куртку, яка скрививши голову набік і поклавши її майже на самий папір, виписувала шпарко й замашно який-небудь протокол про відсудження землі або опис маєтку, захопленого якимсь мирним поміщиком, що спокійно доживав віку свого під судом, наживши собі і дітей, і внуків під його захистом; та чути було уривками короткі вислови, промовлювані хрипким голосом: «Дайте з ласки вашої, Федосіє Федосієвичу, дільце за № 368!» — «Ви завжди кудись затягнете затичку з казенної чорнильниці!» Іноді голос більш величавий, без сумніву, одного з начальників, розтинавсь владно: «На, перепиши! а то скинуть чоботи, і ти просидиш у мене шість діб не ївши». Шум від пер був великий і скидався на те, немовби кілька возів із хмизом проїжджали через ліс, завалений на чверть аршина усохлим листом.

Чичиков і Манілов підійшли до першого столу, де сиділи два чиновники ще юного віку, і запитали:

— Дозвольте дізнатись, де тут справи по кріпостях?

— А що вам треба? — сказали обидва чиновники, обернувшись.

— А мені треба подати прохання.

— А що ви купили таке?

— Я б хотів попереду знати, де кріпосний стіл, тут чи в іншому місці?

— Та скажіть попереду, що купили і за яку ціну, так ми вам тоді й скажемо де; а так не можна знати.

Чичиков зразу побачив, що чиновники просто були цікаві, як усі молоді чиновники, і хотіли надати більше ваги й значення собі й своїй роботі.

— Слухайте, любі, — сказав він, — я дуже добре знаю, що справи по кріпостях, незалежно від ціни, всі в одному місці, а тому прошу вас показати нам стіл; а коли ви не знаєте, що у вас робиться, так ми спитаємо інших.

Чиновники на це нічого не відповіли, один з них тільки ткнув пальцем у куток кімнати, де сидів за столом якийсь старий, що позначав якісь папери. Чичиков і Манілов проміж столами пройшли просто до нього. Старий працював дуже уважно.

— Дозвольте дізнатись, — сказав Чичиков, уклонившись, — чи тут справи по кріпостях?

Старий підвів очі й промовив урочисто:

— Тут немає справ по кріпостях.

— А де ж?

— Це в кріпосній експедиції.

— А де ж кріпосна експедиція?

— Це в Івана Антоновича.

— А де ж Іван Антонович?

Старий ткнув пальцем у другий куток кімнати. Чичиков і Манілов пішли до Івана Антоновича. Іван Антонович уже пустив одне око назад і оглянув їх скоса, але ту ж хвилину поринув ще уважніше в писання.

— Дозвольте дізнатись, — сказав Чичиков, уклонившись, — тут кріпосний стіл?

Іван Антонович немовби й не чув і заглибився зовсім у папери, не відповідаючи нічого. Видно було зразу, що цей уже був людина розважливого віку, не те що молодий балакун та вертихвіст. Іван Антонович, здавалося, мав уже далеко за сорок років, волосся на ньому було чорне, густе; вся середина обличчя виступала в нього вперед і пішла в ніс, одно слово, це було те обличчя, яке називають в обихідку кувшинним рилом.

— Дозвольте дізнатись, тут кріпосна експедиція? — сказав Чичиков.

— Тут, — сказав Іван Антонович, повернув своє кувшинне рило і намірився знову писати.

— А в мене справа ось яка: куплені мною в різних власників тутешнього повіту селяни на вивід; купча є, залишається вчинити.

— А продавці наявні?

— Деякі тут, а від інших довіреність.

— А прохання принесли?

— Приніс і прохання. Я б хотів, мені треба поспішити... так чи не можна, наприклад, кінчити справу сьогодні?

— Атож, сьогодні! сьогодні не можна, — сказав Іван Антонович. — Треба поробити ще довідки, чи немає заборон.

— А втім, щодо того, щоб прискорити справу, так Іван Григорович, голова, мені великий друг...

— Але ж Іван Григорович не один, бувають і інші, — сказав суворо Іван Антонович.

Чичиков зрозумів закарлючку, яку загнув Іван Антонович, і сказав:

— Іншим теж кривди не буде; я сам служив, порядок знаю...

— Ідіть до Івана Григоровича, — сказав Іван Антонович, голосом дещо ласкавішим. — Хай він дасть наказ, кому слід, а за нами діло не стане.

Чичиков, вийнявши з кишені папірця, поклав його перед Іваном Антоновичем, якого той зовсім не помітив, і накрив його зараз же книгою. Чичиков хотів був показати йому його, але Іван Антонович рухом голови дав знати, що не треба показувати.

— Ось він вас проведе в присутствіє, сказав Іван Антонович, кивнувши головою, і один зі священнодіючих, тут же присутніх, який так ревно приносив жертви Феміді, що обидва рукави тріснули на ліктях і давно лізла звідти підкладка, за що й дістав він свого часу колезького регістратора, прислужився нашим приятелям, як колись Вергілій прислужився Данту, і повів їх до кімнати присутствія, де стояло одне тільки широке крісло, і в ньому за столом перед зерцалом та двома товстими книгами сидів один, як сонце, голова. В цьому місці новий Вергілій відчув побожність, що ніяк не зважився ступити туди ногою і повернув назад, показавши свою спину, витерту, як рогожка, з прилиплим десь курячим пір'ям. Увійшовши в залу присутствія, вони побачили, що голова був не сам, коло нього сидів Собакевич, зовсім заслонений зерцалом. Прихід гостей спричинив вигук, урядове крісло було відсунуте з шумом. Собакевич теж підвівся зі стільця, став видний з усіх боків з довгими своїми рукавами. Голова прийняв Чичикова в обійми, і кімната присутствія оголосилась поцілунками; спитали один в одного про здоров'я; вияви-

лось, що в обох болить трохи поперек, що тут же було віднесено до сидячого життя. Голова, здавалось, уже був повідомлений Собакевичем про купівлю, бо заходився вітати, що спочатку трохи збентежило нашого героя, особливо коли він побачив, що й Собакевич та Манілов, обидва продавці, з якими справа була полагоджена келійно, тепер стояли разом віч-на-віч. Проте він подякував голові і, звернувшись зразу до Собакевича, спитав:

— А ваше як здоров'я?

— Слава Богу, не поскаржусь, — сказав Собакевич.

І справді, ні на що було скаржитись: швидше залізо могло застудитись і кашляти, ніж цей на диво сформований поміщик.

— Та ви завжди славилися здоров'ям, — сказав голова, — і покійний ваш батенько був теж кріпкий чоловік.

— Так, на ведмедя сам ходив, — відповів Собакевич.

— Мені здається, проте, — сказав голова, — ви б теж повалили ведмедя, якби захотіли вийти проти нього.

— Ні, не повалю, — відповів Собакевич, — покійник був міцніший за мене, — і, зітхнувши, казав далі: — Ні, тепер не ті люди, от хоч і моє життя — що за життя? так якось собі...

— Чим же ваше життя не гарне? — сказав голова.

— Негаразд, негаразд! — сказав Собакевич, похитавши головою. — Ви посудіть, Іване Григоровичу: п'ятий десяток живу, ні разу не був хворий, хоч би тобі горло заболіло, або чиряк якийсь вискочив. Ні, не на добро! Колись доведеться покутувати за це. — Тут Собакевич поринув у меланхолію.

«Ото який! — подумали разом і Чичиков, і голова, — на що задумав нарікати!»

— До вас у мене є писемко, — сказав Чичиков, вийнявши з кишені Плюшкінового листа.

— Від кого? — сказав голова і, розпечатавши, скрикнув: — А! від Плюшкіна! Він ще й досі животіє на світі? От доля! Яка була розумна, багатюща людина! А тепер...

— Собака, — сказав Собакевич, — мошенник, усіх людей переморив голодом.

— Гаразд, гаразд, — сказав голова, прочитавши листа. — я готовий бути повіреним. Коли ви хочете вчинити купчу, тепер чи потім?

— Тепер, — сказав Чичиков, — я проситиму навіть вас, якщо можна, сьогодні, бо мені завтра хотілося б виїхати з міста; я приніс і купчу, і прохання.

— Усе це добре, тільки вже як хочете, ми вас не відпустимо так рано. Купчі будуть учинені сьогодні, а ви все-таки з нами поживете. Ось я зараз дам наказ, — сказав він і відчинив двері в канцелярську кімнату, всю наповнену чиновниками, що уподобилися до працьовитих бджіл, розсипаних по щільнику, якщо тільки щільника можна уподобити до канцелярських справ: — Іван Антонович тут?

— Тут! — озвався голос із середини.

— Покличте його сюди!

Уже відомий читачам Іван Антонович кувшинне рило показався в залі присутствія і шанобливо вклонився.

— Ось візьміть, Іване Антоновичу, всі ці купчі їхні...

— Та не забудьте, Іване Григоровичу, — підхопив Собакевич, — треба буде свідків, хоч по два з кожної сторони. Пошліть зараз же до прокурора, він людина гуляща і, певне, сидить дома, за нього все робить *стряпчий* Золотуха, найперший хапуга в світі. Інспектор лікарської управи, він теж людина гуляща і, певне, вдома, якщо не поїхав кудись грати в карти, та ще тут багато є, хто ближче: Трухачевський, Бєгушкін, усі вони даремне обтяжують землю!

— А так, так! — сказав голова й зразу відрядив по них усіх канцелярського.

— Ще я попрошу вас, — сказав Чичиков, — пошліть по повіреного однієї поміщиці, з якою я теж уклав угоду, по сина протопопа отця Кирила, він служить у вас же.

— Як же, пошлемо й по нього! — сказав голова. — Все буде зроблено, а чиновним ви нікому не давайте нічого, про це я вас прошу. Приятелі мої не повинні платити. — Сказавши це, він тут же дав Іванові Антоновичу якийсь наказ, який тому, видно, не сподобався. Купчі справили, здається, гарне враження на голову, особливо коли він побачив, що всіх покупок було майже на сто тисяч карбованців. Кілька хвилин він дивився у вічі Чичикову з виразом великої втіхи і нарешті сказав: — Так он як! ось яким способом, Павле Івановичу! так от ви придбали!

— Придбав, — відповів Чичиков.

— Добре діло! Справді, добре діло!

— Та я бачу сам, що кращого діла не міг би й почати. Хоч як там, а мета людини все ще не визначена, коли вона не стала нарешті твердою ногою на міцну підвалину, а не на якусь вільнодумну химеру юності. — Тут він вельми до речі вилаяв за лібералізм, і

по заслузі, всіх молодих людей. Але знаменна річ, у словах його була все ж якась нетвердість, немов тут же казав він сам собі: «Ех, брат, брешеш ти, та ще й дуже!» Він навіть не глянув на Собакевича й Манілова, боячись зустріти що-небудь на їхніх обличчях. Але даремно боявся він: обличчя Собакевича не зворухнулось, а Манілов, заворожений фразою, від утіхи тільки порушував схвально головою, поринувши в такий стан, у якому перебуває любитель музики, коли співачка перевершила саму скрипку і писнула таку тонку ноту, яка не по змозі й пташиному горлу.

— Та чому ви не скажете Іванові Григоровичу, — озвався Собакевич, — що саме ви придбали? А ви, Іване Григоровичу, чому не спитаєте, яке придбання вони зробили? Який же народ! Просто золото. Адже я їм продав і каретника Михеєва.

— Ні, невже й Михеєва продали? — сказав голова. — Я знаю каретника Михеєва: славний майстер; він мені дрожки переробив. Тільки дозвольте, як же... Ви ж мені сказали, що він помер...

— Хто, Михеєв помер? — сказав Собакевич, аж ніяк не збентежившись. — Це його брат помер, а він преживісінький і став здоровіший, ніж був. Днями таку бричку налагодив, що й у Москві не зроблять. Йому по-справжньому тільки на самого государя працювати.

— Атож, Михеєв славний майстер, — казав голова, — і я дивуюсь навіть, як ви могли з ним розлучитись.

— Та хіба один Михеєв! А Пробка Степан, тесляр, Милушкін, цегельник, Телятников Максим, швець, — усі ж пішли, усіх продав! — А коли голова спитав, навіщо ж вони пішли, будучи людьми необхідними для дому й майстрами, Собакевич відповів, махнувши рукою: — А, так просто, напала примха: дай, кажу, продам, та й продав з дурної голови! — Потому він похилив голову так, ніби сам каявся в цій справі, й додав: — От і до сивого волосу дожив, а досі не набрався розуму.

— Але дозвольте, Павле Івановичу, — сказав голова, — як же ви купуєте селян без землі? Хіба на вивід?

— На вивід.

— Ну, на вивід інша річ. А в які місця?

— В місця... в Херсонську губернію.

— О, там чудові землі! — сказав голова і озвався з великою похвалою про буйність тамтешніх трав.

— А земля в достатній кількості?

— В достатній, стільки, скільки треба для куплених селян.

— Річка чи став?

— Річка. А втім, і став є. — Сказавши це, Чичиков глянув ненароком на Собакевича, і хоч Собакевич був, як і раніше, нерухомий, але йому здавалося, ніби було написано на обличчі його: «Ой, брешеш ти! Навряд чи є річка й став, та й уся земля!»

Поки тривали розмови, почали помалу з'являтися свідки: знайомий читачеві прокурор-моргун, інспектор лікарської управи, Трухачевський, Бєгушкін та інші, що, за словами Собакевича, даремно обтяжували землю. Багато з них були зовсім незнайомі Чичикову; бракуючих і зайвих набрано було тут же з палатських чиновників. Привели також не тільки сина протопопа отця Кирила, але навіть і самого протопопа. Кожен зі свідків вмістив себе з усіма своїми достойностями й чинами, хто обережним шрифтом, хто навскоси, хто просто мало не догори ногами, вміщаючи такі літери, яких навіть і не бачено було в російському алфавіті. Відомий Іван Антонович впорався вельми проворно, купчі були записані в книгу й куди слід з узяттям півпроцентових і за видрукування у «Ведомостях», і Чичикову довелося заплатити зовсім дрібничку.

Навіть голова дав наказ, що з митних грошей з нього взяли тільки половину, а друга, невідомо яким способом, була поставлена на рахунок якогось іншого просителя.

— Отже, — сказав голова, коли все покінчили, — залишається тепер тільки покропити покупочку.

— Я готовий, — сказав Чичиков, — від вас залежить тільки призначити час. Був би гріх з мого боку, якби для такого приємного товариства та не розкоркувати другу-третю пляшечку шипучого.

— Ні, ви не так узяли справу: шипучого ми самі поставимо, — сказав голова, — це наш обов'язок, наша повинність. Ви у нас гість, ми мусимо частувати. Знаєте що, панове! Поки там, а ми ось як зробимо: рушаймо всі так, як є, до поліцеймейстера, він у нас чудотворець: йому варто тільки моргнути, проходячи повз рибний ряд або льох, так ми, знаєте, як закусимо! та й у вістовник при цій оказії.

Від такої пропозиції ніхто не міг відмовитись. Свідки вже від самої згадки про рибний ряд відчули апетит; узялися всі зразу ж за картузи й шапки, і присутствіє скінчилось. Коли проходили вони канцелярією, Іван Антонович кувшинне рило, шанобливо вклонившись, сказав стиха Чичикову:

— Селян накупили на сто тисяч, а за труди дали тільки одну біленьку.

— Та які ж селяни, — відповів йому на це теж пошепки Чичиков, — ледач та нікчема, і половини не варті.

Іван Антонович зрозумів, що відвідувач був характеру твердого і більше не дасть.

— А почім купили душу Плюшкіна? — шепнув йому на друге вухо Собакевич.

— А Вороб'я навіщо дописали? — сказав йому у відповідь Чичиков.

— Якого Вороб'я? — сказав Собакевич.

— Та бабу, Єлизавету Вороб'я, ще й літеру ъ поставили на кінці.

— Ні, ніякого Вороб'я я не дописував, — сказав Собакевич і відійшов до інших гостей.

Гості добрались нарешті гуртом до поліцеймейстера. Поліцеймейстер був справді чудотворець: тільки почув він, у чім річ, гукнув квартального, промітного хлопця в лакованих ботфортах, і, здається, всього два слова шепнув йому на вухо та додав тільки: «розумієш?» — а вже там у другій кімнаті протягом того часу, що гості різались у віст, з'явилася на столі білуга, осетри, сьомга, ікра паюсна, ікра свіжопросольна, оселедці, севрюжки, сири, копчені язики й балики — це все було з боку рибного ряду. Потім з'явились додатки з хазяйського боку, вироби кухні: пиріг з головизною, куди ввійшли хрящ і щоки десятипудового осетра, другий пиріг з груздями, пряженці, маслянці, зваренці. Поліцеймейстер був до певної міри батько й добродійник у місті. Він був серед горожан зовсім як у рідній сім'ї, а до крамниць та купецького ряду навідувавсь, як до власної комори. Взагалі він сидів, як то кажуть, на своєму місці і посаду свою збагнув досконало. Важко було навіть і вирішити, чи він був створений для місця, чи місце для нього. Справа була так доведена розумно, що він одержував удвоє більше доходів проти всіх своїх попередників, а тимчасом заслужив любов усього міста. Купці перші його дуже любили, саме за те, що не гордий; і справді, він хрестив у них дітей, кумався з іншими і хоч обдирав їх часом дуже, але якось надзвичайно спритно: і по плечу поляскає, і засміється, і чаєм напоїть, пообіцяє і сам прийти пограти в шашки, розпитає про все: як ведеться, що і як. Коли дізнається, що дитинча якось прихворіло, то й ліки присадить, одно слово, молодець! Поїде на дрожках, дасть лад, а тим часом і слівце промовить тому-іншому: «Що, Михеїчу! Треба б нам з тобою дограти колись у горку». — «А так, Олексію Івановичу, — відповідає той, скидаючи шапку, — треба б». — «Ну, брат, Ілля Парамоновичу, приходь до мене подивитись рисака: навипередки з твоїм піде,

та й свого запряжи в бігунки; спробуємо». Купець, що на рисаку був схиблений, посміхався на це з особливою, як то кажуть, охотою і, погладжуючи бороду, казав: «Спробуємо, Олексію Івановичу!» Навіть усі прикажчики, звичайно поскидавши в цей час шапки, з задоволенням поглядали один на одного й ніби хотіли сказати: «Олексій Іванович гарна людина!» Одно слово, він устиг набути цілковитої народності, і думка купців була така, що Олексій Іванович «хоч воно й візьме, так зате вже ніяк тебе не видасть».

Помітивши, що закуска була готова, поліцеймейстер запропонував гостям закінчити віст після сніданку, і всі пішли до тієї кімнати, звідки долинаючий запах давно починав якнайприємніше лоскотати ніздрі гостям, і куди вже Собакевич давно зазирав крізь двері, намітивши здалека осетра, що лежав збоку на великому блюді. Гості, випивши по чарці горілки темного, оливкового кольору, який буває тільки на сибірських прозорих каменях, що з них ріжуть на Русі печатки, приступили з усіх боків з виделками до столу й почали виявляти, як то кажуть, кожен свій характер і нахили, налягаючи хто на ікру, хто на сьомгу, хто на сир. Собакевич, залишивши поза всякою увагою всі ці дрібниці, примостився до осетра, і, поки ті пили, розмовляли та їли, він за якусь чверть години умолов його всього, так що коли поліцеймейстер згадав був про нього і, сказавши: «А як вам, панове, здається цей утвір природи?» — підійшов був до нього з виделкою разом з іншими, то побачив, що від утвору природи залишився самий тільки хвіст, а Собакевич прищулився так, мов би й не він, і, підійшовши до тарілки, яка була далі від інших, штиркав виделкою в якусь сушену маленьку рибку. Упоравши осетра, Собакевич сів у крісло і вже більше не їв, не пив, а тільки мружив і кліпав очима. Поліцеймейстер, здається, не любив жаліти вина: тостам не було числа. Перший тост був випитий, як читачі, може, й самі догадаються, за здоров'я нового херсонського поміщика, потім за благоденство селян його і щасливе їхнє переселення, потім за здоров'я майбутньої дружини його — красуні, що зірвало приємну посмішку з уст нашого героя. Приступили до нього з усіх боків і почали просити пильно залишитись хоч на два тижні в місті:

— Ну, Павле Івановичу, як ви собі хочете, це виходить хату тільки холодити: на поріг, та й назад! Ні, ви проведіть час з нами! Ось ми вас одружимо. Адже правда, Іване Григоровичу, одружимо його?

— Одружимо, одружимо! — підхопив голова. — Хоч як опинайтеся руками й ногами, ми вас одружимо! Ні, батечку, потрапили сюди, так не нарікайте. Ми жартувати на любимо.

— Що ж, навіщо опинатися руками й ногами, — сказав, посміхнувшись, Чичиков, — одруження не така річ, теє... аби була наречена.

— Буде й наречена! Чому не бути? Все буде, все, що хочете!...

— А коли буде...

— Браво, залишається! — закричали всі. — Віват, ура, Павлу Івановичу! Ура! — І всі пішли до нього цокатися з бокалами в руках.

Чичиков перецокався з усіма. «Ні, ні, ще!» — казали ті , що були завзятіші, і знову перецокались; потім полізли втретє цокатись і перецокались і втретє. За недовгий час усім зробилось весело надзвичайно. Голова, це був премила людина, коли розвеселявся, обнімав кілька разів Чичикова, промовляючи в сердечному звіренні: «Душа ти моя! мамонька моя!» — і навіть, клацнувши пальцями, пустився пританцьовувати круг нього, приспівуючи відому пісню: «Ах ти такий і он який камаринський мужик». Після шампанського розкоркували угорське, яке додало ще більше духу й розвеселило товариство. Про віст забули цілковито, спорили, кричали, говорили про все: про політику, про військову навіть справу, викладали вільні думки, за які іншим часом самі б відшмагали своїх дітей. Розв'язали тут же безліч найтрудніших питань. Чичиков ніколи ще не почував себе в такому веселому настрої, уявляв себе вже справжнім херсонським поміщиком, говорив про всякі поліпшення: про трипільне господарство, про щастя й блаженство двох душ і почав читати Собакевичу послання віршами Вертера до Шарлотти, на які той кліпав тільки очима, сидячи в кріслі, бо після осетра почував великий потяг до сну. Чичиков зміркував і сам, що почав уже занадто розв'язуватись, попросив екіпаж і скористувався прокурорськими дрожками. Прокурорський кучер, як виявилось дорогою, був хлопець досвідчений, бо правив однією тільки рукою, а другу засунув назад і придержував нею пана. Таким чином, уже прокурорськими дрожками доїхав він до себе в гостиницю, де довго ще в нього крутилася на язиці всяка дурниця: білява наречена з рум'янцем і ямочкою на правій щоці, херсонські села, капітали. Селіфанові навіть дано було деякі господарські накази — зібрати всіх новопереселених мужиків, щоб зробити всім особисто поголовний перелік. Слеліфан мовчки слухав дуже довго й потім вийшов з кімнати, сказавши Петрушці: «Іди-но роздягати пана!» Петрушка заходився скидати з нього чоботи і трохи не стяг разом з ними на підлогу й самого пана. Але нарешті чоботи були

зняті, пан роздягся як слід і, проворочавшись якийсь час на постелі, що рипіла немилосердно, заснув зовсім херсонським поміщиком. А Петрушка тим часом виніс на коридор панталони й фрак брусничного кольору з іскрою, який, розіп'явши на дерев'яну вішалку, почав бити прутом і щіткою, напустивши пилюки на весь коридор. Збираючись уже зняти їх, він глянув з галереї вниз і побачив Селіфана, що вертався зі стайні. Вони зустрілись поглядами і нюхом зрозуміли одне одного: пан, мовляв, уклався спати, можна й навідатись декуди. Зараз же віднісши до кімнати фрак і панталони, Петрушка зійшов униз, і обидва пішли разом, не кажучи один одному нічого про мету подорожі й балакаючи дорогою зовсім стороннє. Прогулянку зробили вони недалеку, а саме: перейшли тільки на другий бік вулиці, до будинку, що був навпроти гостиниці, і ввійшли в низенькі скляні, закурені двері, що провадили майже в підвал, де вже сиділо за дерев'яними столами багато всяких: і з голеними, і з неголеними бородами, і в некритих кожухах, і просто в сорочці, а дехто й у фризовій шинелі. Що робили там Петрушка з Селіфаном, Бог їх відає, але вийшли вони звідти через годину, побравшись за руки, додержуючи цілковитої мовчанки, виявляючи один до одного велику увагу і застерігаючи взаємно від усяких ріжків. Рука в руку, не випускаючи один одного, вони цілу чверть години вибиралися на сходи, нарешті таки подолали їх і зійшли.

Петрушка постояв з хвилину перед низеньким своїм ліжком, розмірковуючи, як би лягти пристойніше, і ліг зовсім упоперек, так що ноги його впиралися в підлогу. Селіфан ліг і собі на тому ж самому ліжку, вмістивши голову в Петрушки на череві й забувши про те, що йому слід було спати зовсім не тут, а може, в людській, якщо не в стайні біля коней. Обидва заснули ту ж хвилину, знявши хропіння нечуваної густоти, на яке пан з другої кімнати відповідав тонким носовим свистом. Незабаром слідом за ними все принишкло, і гостиниця пойнялась непробудним сном; тільки в одному віконці видно ще було світло, де жив якийсь прибулий з Рязані поручник, дуже, мабуть, охочий до чобіт, бо замовив уже чотири пари і безнастанно приміріював п'яту. Кілька разів підходив він до постелі, з тим щоб їх скинути й лягти, але ніяк не міг: чоботи справді були добре пошиті, і довго ще підводив він ногу та оглядав спритно й напрочуд пригнаний закаблук.

ГЛАВА ВОСЬМА

Покупки Чичикова зробилися предметом розмов. У місті пішли поголоски, чутки, міркування про те, чи вигідно купувати на вивід селян. У суперечках багато хто відзначився досконалим знанням справи.

— Звичайно, — говорив дехто, — це так, проти цього нічого не скажеш: землі в південних губерніях справді гарні й родючі; але як то буде селянам Чичикова без води? Адже річки немає ніякої.

— Це б ще нічого, що немає води, це б нічого, Степане Дмитровичу, але ж переселення ненадійна річ. Річ відома, що таке мужик: на новій землі, та ще братися до хліборобства, та нічого в нього немає — ні хати, ні кілка, ні дрючка, — утече, як двічі два, так п'ятами накиває, що й сліду не дошукаєшся.

— Ні, Олексію Івановичу, дозвольте, дозвольте, я не погоджуюся з тим, що ви кажете, що мужик від Чичикова втече. Російська людина здатна до всього і звикає до всякого клімату. Пошли її хоч на Камчатку, та дай тільки теплі рукавиці, вона поплескає руками, сокиру в руки, і пішла ставити собі нову хату.

— Але, Іване Григоровичу, ти спустив з ока одну важливу річ: ти не спитав ще, який мужик у Чичикова. Забув про те, що гарну людину не продасть поміщик; я ладен голову покласти, коли мужик у Чичикова не злодій і не п'яниця в останній мірі, гультяй і буйної поведінки.

— Так, так, на це я згоден, це правда, ніхто не продасть гарних людей, і мужик у Чичикова — п'яниця, але треба взяти до уваги, що ось тут і є мораль, отут і полягає мораль: вони тепер негідники, а переселившись на нову землю зразу можуть зробитися чудовими підданцями. Уже було не мало таких прикладів: просто в житті, та й з історії також.

— Ніколи, ніколи, — казав управитель казенних фабрик, — повірте, ніколи цього не може бути. Бо в селян Чичикова будуть тепер два сильні вороги. Перший ворог є близькість губерній малоросійських, де, як відомо, вільний продаж вина. Я вас запевняю, за два тижні вони зіп'ються і будуть квачі. Другий ворог є сама звичка до бродяжницького життя, яка невідмінно набувається мужиками під час переселення. Треба хіба, щоб вони вічно були перед очима Чичикова, щоб він держав їх у шорах, ганяв би їх за всяку дрібницю, та не те щоб покладаючись на когось, а щоб сам-таки, особисто, де слід, дав би й зуботичку й потилишника.

— Навіщо ж Чичикову морочитись самому й давати потилишники? Він може знайти й управителя.

— Еге, знайдіть управителя: всі мошенники!

— Це правда! — підхопили багато хто.

— Коли пан сам хоч будь-скільки тямить у господарстві та вміє розбирати людей, у нього завжди буде гарний управитель.

Але управитель казенних фабрик сказав, що менше як за п'ять тисяч не можна знайти гарного управителя. Але голова сказав, що можна й за три тисячі знайти. Але управитель сказав: «Де ж ви його знайдете? Хіба в себе в носі?» Але голова сказав: «Ні, не в носі, а в тутешньому ж повіті, а саме — Петро Петрович Самойлов: ось управитель, якого треба для мужиків Чичикова». Багато хто дуже брали до серця становище Чичикова, і труднощі переселення такої величезної кількості селян їх надзвичайно лякали; почали дуже побоюватись, щоб не сталося навіть бунту між таким неспокійним народом, як селяни Чичикова. На це поліцеймейстер зауважив, що бунту нема чого боятись, що для запобігання йому існує влада капітана-справника, що капітанові-справнику самому і їхати не треба, а послати тільки замість себе один картуз свій, то один цей картуз пожене селян до самого місця проживання. Багато хто запропонували свої думки про те, як викорінити буйний дух, що посів селян Чичикова. Думки були всякого роду: були такі, що вже занадто відгонили військовою жорстокістю та суворістю, мабуть, чи не зайвою; були, проте, й такі, що дихали лагідністю. Поштмейстер зауважив, що перед Чичиковим лежить священний обов'язок, що він може зробитися серед своїх селян у деякому роді батьком, за його висловом, запровадити навіть добродійну освіту, і при цій нагоді озвався з великою похвалою про Ланкастерову школу взаємного навчання.

Отак міркували й говорили в місті, і багато хто, спонукувані співчуттям, переказали навіть Чичикову деякі з цих порад; пропонували навіть конвой для безпеки перепровадження селян на місце проживання. За поради Чичиков дякував, кажучи, що при нагоді не промине з них скористуватися, а від конвою відмовився рішуче, кажучи, що він зовсім не потрібний, що куплені ним селяни напрочуд сумирної вдачі, почувають самі добровільний нахил до переселення і що бунту між ними ні в якому разі бути не може.

Усі ці поголоски й міркування призвели, проте, до найсприятливіших наслідків, яких тільки міг сподіватись Чичиков. А саме, пішли чутки, що він не більше і не менше як мільйонщик. Жителі міста і так, як уже бачили в першій главі, сердечно полюбили

Чичикова, а тепер, після таких чуток, полюбили ще сердечніше. А втім, коли сказати правду, вони все були народ добрий, жили між собою в злагоді, поводились зовсім по-приятельському і бесіди їхні мали печать якоїсь особливої простодушності й близькості: «Любий друже Ілля Ілліч», «Слухай, брат, Антіпатор Захарович!», «Ти забрехався, мамочко, Іван Григорович!» До поштмейстера, якого звали Іван Андрійович, завжди додавали: «Шпрехен зі дейч, Іван Андрейч?» — одно слово, усе було дуже родинно. Багато було не без освіти: голова палати знав напам'ять «Людмилу» Жуковського, яка ще була тоді непростиглою новиною, і майстерно читав багато місць, особливо: «Бір заснув, долина спить» і слово: «чу!» так, що справді ввижалось, ніби долина спить: для більшої подібності він навіть у цей час заплющував очі. Поштмейстер удався більше в філософію і читав вельми пильно, навіть ночами, Юнгові «Ночі» і «Ключ до таїнств натури» Еккартсгаузена, з яких робив вельми довгі виписки, але якого роду вони були, це нікому не було відомо. А втім, він був дотепник, барвистий у словах і любив, як сам висловлювався, присмачити мову. А присмачував він мову безліччю різних часток, як-от: «добродіє ти мій», «отакий який-небудь», «знаєте», «розумієте», «можете собі уявити», «відносно так би мовити», «деяким чином» та іншими, які сипав він мішками, присмачував він мову теж досить удало підморгуванням, примруженням одного ока, що все надавало вельми їдкого виразу багатьом його сатиричним натякам. Інші теж були більше чи менше люди освічені: хто читав Карамзіна, хто «Московские ведомости», хто навіть і зовсім нічого не читав. Хто був те, що звуть «тюрюк», тобто людина, яку треба було піднімати стусаном на що-небудь; хто був просто байбак, що лежав, як то кажуть, цілий вік на боці, так що й підіймати його було б марною справою: не встане ні в якому разі. Щодо пристойності, вже відомо, всі вони були люди надійні: сухотного між ними нікого не було. Усі були такого роду, яким дружини в ніжних розмовах, що відбуваються на самоті, давали назви: кубушки, товстунчика, пузанчика, чорнушки, кікі, жужу та ін. Але взагалі вони були народ добрий, повний гостинності, і людина, що зажила з ними хліба-солі або просиділа вечір за вістом, уже ставала чимсь близьким, тим більше Чичиков зі своїми чарівними якостями й способами, який знав справді велику таємницю — подобатись. Вони так полюбили його, що він не бачив засобів, як вирватися з міста; тільки й чув він: «Ну, тиждень, ще один тиждень поживіть з нами, Павле Івanови-

чу!» — одно слово, він був ношений, як то кажуть, на руках. Незрівнянно визначніше було враження (річ цілком дивовижна!), яке справив Чичиков на дам. Щоб це будь-скільки пояснити, слід було б сказати багато про самих дам, про їхнє товариство, описати, як то кажуть, живими фарбами їхні душевні якості; але для автора це дуже важко. З одного боку, спиняє його безмежна пошана до дружин сановників, а з другого боку... з другого боку — просто важко. Дами міста N. були... ні, ніякими способами не можу; почувається ніби острах. У дамах міста N. найвизначніше було те... Аж дивно, зовсім не піднімається перо, немов оливо якесь сидить у ньому. Та вже хай: про характер їхній, видно, треба полишити сказати тому, в кого живіші фарби й більше їх на палітрі, а нам доведеться хіба слів двоє про зовнішність та про те, що поверховіше. Дами міста N. були те, що зветься презентабельні, і в цьому відношенні їх можна було сміливо поставити за зразок усім іншим. Щодо того, як поводитись, додержати тону, підтримати етикет, безліч пристойностей найтонших, а особливо допильнувати моди до найостанніших дрібниць, то в цьому вони випередили навіть дам петербурзьких і московських. Одягалися вони з великим смаком, їздили по місту в колясках, як веліла остання мода, позаду похитувався лакей, і ліврея в золотих позументах. Візитна картка, будь вона писана хоч на трефовій двійці або бубновому тузі, але річ була дуже священна. Через неї дві дами, великі приятельки і навіть родички, пересварилися зовсім, а саме за те, що одна з них якось манкувала контрвізитом. І вже хоч як намагалися чоловіки й родичі помирити їх, але ні: виявилось, що все можна зробити на світі, одного тільки не можна — помирити двох дам, що посварились за манкування візиту. Так обидві дами й залишилися у взаємній неприхильності, за висловом міського світу. Щодо займання перших місць, відбувалася теж безліч вельми сильних сцен, які навіювали чоловікам іноді зовсім лицарські великодушні поняття про заступництво. Дуелі, звичайно, між ними не відбувалися, бо всі були цивільні чиновники, але зате один одному намагався накапостити, де було можна, що, як відомо, часом буває важче за всяку дуель. У звичаях дами міста N. були суворі, сповнені благородного обурення проти всього порочного і всяких спокус, карали без усякого жалю всякі слабкості. Якщо ж між ними й відбувалося яке-небудь те, що зветься *друге-третє*, то воно відбувалося потай, так що не давалося ніяк у знаки, що відбувалося; зберігалася уся гідність, і сам чоловік був так підготовлений, що коли й бачив *друге-третє* або

чув про нього, то відповідав коротко й розважливо прислів'ям: «Яке кому діло, що кума з кумом сиділа». Ще треба сказати, що дами міста N. відзначалися, як і багато дам петербурзьких, незвичайною обережністю і пристойністю в словах і висловах. Ніколи не говорили вони: «я висякалась», «я спітніла», «я плюнула», а говорили: «я полегшила собі ніс», «я обійшлася за допомогою хусточки». Ні в якому разі не можна було сказати: «ця склянка або ця тарілка воняє». І навіть не можна було сказати нічого такого, що дало б натяк на це, а говорили замість того: «ця склянка негарно поводиться», або щось на зразок цього. Щоб ще більше ушляхетнити російську мову, половина майже слів була викинута зовсім з розмови, а тому вельми часто треба було вдаватись до французької мови, зате вже там, по-французькому, інша річ: там дозволялися такі слова, які були багато грубіші від згаданих. Отже, ось що можна сказати про дам міста N., говорячи більш поверхово. Та коли заглянути глибше, то, звичайно, відкриється багато інших речей, але вельми небезпечно заглядати глибше в дамські серця. Отже, обмежившись поверхнею, будемо продовжувати. Досі всі дами якось мало говорили про Чичикова, віддаючи йому, проте, все належне в приємності світського поводження; але з того часу, як пройшли чутки про його мільйонство, знайшлися й інші якості. А втім, дами були зовсім не інтересантки; виною було слово «мільйонщик», — не сам мільйонщик, а якраз тільки слово; бо в самому звуку цього слова, поза всяким грошовим мішком, міститься щось таке, що діє і на людей негідників, і на людей ні се ні те, і на людей хороших, — одне слово, на всіх діє. Мільйонщик має ту вигоду, що може бачити підлоту зовсім некорисливу, чисту підлоту, не засновану на жодних розрахунках: багато хто дуже добре знає, що нічого не одержить від нього і не має ніякого права одержати, але неодмінно хоч забіжить поперед нього, хоч засміється, хоч скине капелюх, хоч напроситься насильно на той обід, куди дізнається, що запрошено мільйонщика. Не можна сказати, щоб ця ніжна прихильність до підлоти була відчута дамами; а проте у багатьох вітальнях почали говорити, що, звичайно, Чичиков не перший красун, але зате такий, як слід бути мужчині, що будь він трохи товщий або повніший, це вже було б недобре. При цьому було сказано якось навіть дещо образливо про тоненького мужчину, що він більш нічого, як щось ніби зубочистка, а не людина. В дамських убраннях виявилося багато різних додатків. У купецькому ряду стався натовп, мало не тиск; утворилося навіть гуляння, до

такої міри наїхало екіпажів. Купці дивувались, побачивши, як кілька штук матерії, що були привезені ними з ярмарку й не сходили з рук з причини ціни, яка здавалася високою, пішли відразу в діло й були розкуплені нарозхват. Під час обідні в однієї з дам помітили внизу таке *руло*, яке розтопирило сукню на півцеркви, так що присутній тут же пристав дав наказ посунути народові далі, тобто ближче до паперті, щоб якось не прим'явсь туалет її високоблагородія. Сам навіть Чичиков не міг почасти не помітити такої незвичайної уваги. Одного разу, вернувшись до себе додому, він знайшов на столі в себе листа: звідки й хто приніс його, нічого не можна було дізнатись, трактирний слуга озвався, що принесли, мовляв, і не веліли казати від кого. Лист починався дуже рішуче, а саме так: «Ні, я мушу до тебе писати!» Потім говорено було про те, що є таємне співчуття між душами; ця істина скріплена була кількома крапками, що зайняли майже піврядка; потім ішло кілька думок, вельми визначних своєю справедливістю, так що вважаємо майже за необхідне їх виписати: «Що життя наше? Долина, де оселилися скорботи. Що світ? Юрба людей яка не почуває». Далі писальниця згадувала, що змочує слізьми рядки ніжної матерії, яка, минуло двадцять п'ять років, як уже не існує на світі; запрошувала Чичикова в пустелю, залишити назавжди місто, де люди в душних мурах не користуються повітрям; закінчення листа бриніло навіть цілковитим розпачем і замикалось таким віршем:

Дві горлиці покажуть,
Де мій холодний прах;
Воркуючи, прокажуть,
Що вона сконала в сльозах.

В останньому рядку не було розміру, а втім це байдуже: лист був написаний в дусі тодішнього часу. Ніякого підпису теж не було: ні імені, ні прізвища, ні навіть місяця та дня. У post scriptum[1] було тільки додано, що його власне серце мусить відгадати, хто писала, і що на балу в губернатора, який має бути завтра, буде присутній сам оригінал.

Це дуже його заінтересувало. В анонімі було так багато принадного й підбурюючого цікавість, що він перечитав і вдруге, і втретє листа і нарешті сказав: «Цікаво б, одначе, знати, хто б це така писала!» Одно слово, справа, як видно, зробилася серйозна;

---

[1] У приписці *(лат.)*.

більше години він усе думав про це, нарешті, розставивши руки й нахиливши голову, сказав: «А листа дуже, дуже кучеряво написано!» Потім, само собою розуміється, лист був згорнутий і відкладений у шкатулку, в сусідстві з якоюсь афішею й запросним весільним білетом, що сім років зберігався в тому самому стані й на тому самому місці. Трохи згодом принесли до нього, дійсно, запрошення на бал до губернатора, — справа вельми звичайна в губернських містах; де губернатор, там і бал, інакше ніяк не буде належної любові та пошани з боку дворянства.

Усе стороннє було ту ж мить відставлено й відсунуто геть, і все скеровано на готування до балу; бо дійсно було багато спонукальних і під'южуючих причин. Зате, може, від самого створення світу не було вжито стільки часу на туалет. Ціла година була присвячена тільки на саме розглядання обличчя в дзеркалі. Пробувалось йому надати безліч різних виразів: то поважного й статечного, то шанобливого, але з деякою посмішкою, то просто шанобливого без посмішки; відважено було в дзеркало кілька поклонів у супроводі неясних звуків, почасти схожих на французькі, хоч по-французькому Чичиков не знав зовсім. Він зробив навіть самому собі безліч приємних сюрпризів, підморгнув бровою й губами і зробив навіть дещо язиком; одно слово, чого тільки не робиш, залишившись сам, почуваючи до того ж, що гарний, та до того ж будучи певний, що ніхто не заглядає в щілину. Нарешті він злегка плеснув себе по підборіддю, сказавши: «Ах ти, морданчик такий!» — і почав одягатись. Якнайбільш задоволений настрій супроводив його весь час одягання: надіваючи підтяжки або пов'язуючи краватку, він човгав ногою і вклонявся з особливою спритністю і хоч ніколи не танцював, але зробив антраша. Це антраша спричинило маленький невинний наслідок: затремтів комод і впала зі столу щітка.

Поява його на балі вчинила незвичайну дію. Усе, що тільки було, повернулось йому назустріч, хто з картами в руках, хто на найцікавішому пункті розмови, промовивши: «а нижній земський суд відповідає на це...», але що таке відповідає земський суд, це вже він кинув набік і поспішив з привітанням до нашого героя. «Павле Івановичу!.. Ах, Боже мій, Павле Івановичу! Найшановніший Павле Івановичу!.. Серце моє Павле Івановичу!.. Ось де ви, Павле Івановичу!.. Ось він, наш Павло Іванович!.. Дозвольте стиснути вас, Павле Івановичу!.. Давайте-но сюди, ось я його поцілую міцно, мого дорогого Павла Івановича!» Чичиков відразу відчув себе в кількох обіймах. Не встиг зовсім видряпатися з обіймів голови, як опинився вже в обіймах поліцеймейстера; поліцеймейстер здав

його інспекторові лікарської управи; інспектор лікарської управи — відкупщикові, відкупщик — архітекторові... Губернатор, що в той час стояв коло дам і держав в одній руці цукерковий білет і болонку, побачивши його, кинув на підлогу і білет, і болонку, — тільки заскавчало собача; одно слово, поширив він радість і веселість надзвичайну. Не було обличчя, на якому не виявилася б утіха або принаймні відбиток загальної втіхи. Так буває на обличчях чиновників під час огляду прибулим начальником доручених керуванню їх місць: після того, як уже перший страх минув, вони побачили, що багато що йому подобається, і сам він зволив нарешті пожартувати, тобто промовити з приємною посмішкою кілька слів. Сміються вдвоє у відповідь на це, обступивши його, прибічні чиновники; сміються від душі ті, хто, правда, не зовсім добре почув промовлені ним слова, і, нарешті, стоячий далеко біля дверей, біля самого виходу, який-небудь поліцейський, що зроду не сміявся за все життя і допіру показав народові кулака, і той, за незмінними законами відбиття, виявляє на обличчі своєму якусь посмішку, хоч ця посмішка більше подібна до того, якби хто-небудь збирався чхнути після міцного тютюну. Герой наш відповідав усім і кожному і почував якусь спритність незвичайну: вклонявся направо й наліво, своїм звичаєм трохи набік, але зовсім вільно, так що зачарував усіх. Дами тут же обступили його блискучою гірляндою і нанесли з собою цілі хмари всякого роду пахощів: одна дихала трояндами, від другої віяло весною і фіалками, третя вся наскрізь була напахчена резедою; Чичиков підводив тільки ніс догори та нюхав. У вбраннях їхніх смаку було прірва: мусліни, атласи, серпанки були таких блідих модних кольорів, яким навіть і назви не можна було добрати (до такої міри дійшла тонкість смаку). Стрічкові банти й букети квітів пурхали там і там по сукнях у найкартиннішому безладі, хоч над цим безладом працювала багато порядна голова. Легкий головний убір держався тільки на самих вухах і, здавалося, казав: «Ой полечу, шкода тільки, що не підійму з собою красуню!» Талії були обтягнені й мали найміцніші та найприємніші для ока форми (треба зауважити, що взагалі всі дами міста N. були дещо повні, але шнурувалися так майстерно і мали таке приємне поводження, що товщини ніяк не можна було примітити). Усе було в них обмірковане й завбачене з надзвичайною уважністю: шия, плечі були відкриті саме стільки, скільки треба, і ніяк не далі; кожна оголила свої володіння до тієї межі, поки почувала з власного переконання що вони здатні погубити людину; решта все було приховано з надзвичайним смаком: або якась леге-

сенька краватка зі стрічки, легша від тістечка, відомого під ім'ям «поцілунку», ефірно обіймала шию, або випущені були з-за пліч, з-під сукні, маленькі зубчасті стінки з тонкого батисту, відомі під ім'ям «скромностей». Ці «скромності» приховували спереду і ззаду те, що вже не могло завдати згуб людині, а тимчасом примушували підозрювати, що саме там і була та згуба. Довгі рукавички були наділі не щільно до рукавів, але навмисне залишали оголеними збудні частини рук вище ліктя, які в багатьох дихали завидною повнотою; у деяких навіть тріснули лайкові рукавички, спонукані насунутися далі; одно слово, здається, на всьому було написано: ні, це не губернія, це столиця, це сам Париж! Тільки місцями раптом висувався якийсь небачений землею чепець або навіть якесь мало не павичеве перо всупереч всім модам на власний смак. Але ж без цього не можна, така вже властивість губернського міста: неодмінно воно де-небудь та спіткнеться. Чичиков, стоячи перед ними, думав: «Котора ж, одначе, дописувачка?» і висунув був уперед ніс; але по самому носі шарпнула його ціла низка ліктів, вилог рукавів, кінців стрічок, пахучих шемізеток і суконь. Галопад летів на все пропаще: поштмейстерша, капітан-справник, дама з блакитним пером, дама з білим пером, грузинський князь Чіпхайхілідзев, чиновник з Петербургу, чиновник з Москви, француз Куку, Перхуновський, Беребендовський — усе знялось і полинуло...

— Овва! пішла писати губернія! — промовив Чичиков, одступивши назад, і як тільки дами порозсідались по місцях, він знову почав виглядати, чи не можна по виразу в обличчі і в очах пізнати, котра була дописувачка; але ніяк не можна було пізнати ні по виразу в обличчі, ні по виразу в очах, котра була дописувачка. Скрізь було помітно таке ледь-ледь виявлене, невловимо тонке — у, яке тонке!.. «Ні, — сказав сам собі Чичиков, — жінки це та річ... — тут він і рукою махнув, — просто годі й говорити! Піди-но, спробуй розповісти або передати все те, що бігає в їхніх обличчях, всі ті заломинки, натяки, а от просто нічого не передаси. Самі очі їхні така безконечна держава, в яку заїхала людина — і згадуй тільки, як звали! Вже її звідти ні гачком, нічим не витягнеш. Ну, спробуй, наприклад, описати самий блиск їхній: вогкий, оксамитовий, цукровий. Бог їх знає, якого немає ще! І твердий, і м'який, і навіть зовсім томний, або, як дехто каже, в млості, або без млості, але гірше,ніж у млості, бо зачепе за серце та й проведе по всій душі, немов смичком. Ні, просто не обереш слова: галантерна половина людського роду, та й тільки».

Пробачте! здається, з уст нашого героя злетіло слівце, примічене на вулиці. Що ж поробиш? Таке на Русі становище письменника! А втім, коли слово з вулиці потрапило в книгу, не письменник винен, винні читачі, і передусім читачі з вищого товариства: від них перших не почуєш жодного порядного російського слова, а французькими, німецькими та англійськими вони, мабуть, наділять у такій кількості, що й не захочеш, і наділять навіть з додержанням усіляких вимов: по-французькому в ніс і гаркавлячи, по-англійському вимовлять, як личить птахові, і навіть фізіономію зроблять пташину, і навіть посміються з того, хто не зуміє зробити пташиної фізіономії; а от тільки російським нічим не наділять, хіба що з патріотизму збудують собі на дачі хату на російський смак. Ось які читачі вищого стану, а за ними і всі, хто залічує себе до вищого стану! А тим часом яка вибагливість! Хочуть неодмінно, щоб усе було написане мовою найдобрішою, очищеною та благородною, — одно слово, хочуть, щоб російська мова сама собою спустилася відразу з хмар, вироблена як слід, і сіла їм прямо на язик, а їм би більше нічого, як тільки роззявити рота та виставити його. Звичайно, мудрована жіноча половина людського роду; але шановні читачі, треба признатись, бувають ще мудрованіші.

А Чичиков заходив тим часом у цілковитий недомисел і не міг вирішити, котра з дам була дописувачка листа. Спробувавши втупити уважніше погляд, він побачив з дамського боку теж вияв чогось, що посилало разом таку надію і такі солодкі муки в серце бідного смертного, що він нарешті сказав: «Ні, ніяк не можна вгадати!» А проте це ні трохи не зменшило веселого настрою, в якому він перебував. Він невимушено й спритно розмінявся з деякими дамами приємними словами, підходив до тієї і другої дрібним кроком, або, як то кажуть, дріботів ніжками, як звичайно роблять маленькі старигани-чепуруни на високих закаблуках, звані мишачими жеребчиками, що забігають вельми моторно коло дам. Подріботівши з досить зручними поворотами направо й наліво, він човгнув тут же ніжкою у вигляді коротенького хвостика або на зразок коми. Дами були дуже задоволені й не тільки відшукали в ньому купу приємностей і люб'язностей, але навіть почали знаходити величний вираз у обличчі, щось навіть марсівське і військове, що, як відомо, дуже подобається жінкам. Навіть через нього вже починали трохи сваритись: помітивши, що він ставав звичайно біля дверей, деякі наперебій поспішали зайняти стільця ближче до дверей, і коли одній пощастило зробити це раніше, то мало не сталася

пренеприємна історія, і багатьом, що бажали собі зробити те саме, здалося вже занадто огидним таке зухвальство.

Чичиков так зайнявся розмовами з дамами, або, краще, дами так зайняли й закрутили його своїми розмовами, підсипаючи купу найвигадливіших і найтонших алегорій, які всі треба було розгадувати, від чого навіть виступив у нього на лобі піт, що він забув виконати обов'язок пристойності і підійти передусім до хазяйки. Згадав він про це вже тоді, коли почув голос самої губернаторші, що стояла перед ним уже кілька хвилин. Губернаторша промовила дещо ласкавим і лукавим голосом з приємним похитуванням голови: «А, Павле Івановичу, так ось як ви!..» Достоту не можу переказати слів губернаторші, але було сказано щось сповнене великої люб'язності в тому дусі, в якому висловлюються дами й кавалери в повістях наших світських письменників, охочих описувати вітальні і похвалитися знанням вищого тону, в дусі того, що «невже заполонили так ваше серце, що в ньому немає більше місця, ні найтіснішого куточка для безжально забутих вами?» Герой наш повернувся ту ж хвилину до губернаторші і вже зібрався дати їй відповідь, мабуть нічим не гіршу від тих, що дають у модних повістях Звонські, Лінські, Лідіни, Греміни і всякі спритні військові люди, як, ненавмисне підвівши очі, спинивсь відразу, мов прибитий громом.

Перед ним стояла не сама губернаторша: вона держала під руку молоденьку шістнадцятилітню дівчинку, свіженьку блондинку з тоненькими й ладними рисами обличчя, яке художник узяв би за зразок для Мадонни і яке тільки рідким випадком трапляється на Русі, де любить усе оказатися в широкому розмірі, усе, що тільки є: і гори, і ліси, і степи, і обличчя, і губи, і ноги; ту саму блондинку, яку він зустрів по дорозі, їхавши від Ноздрьова, коли з дурості кучерів або коней їхні екіпажі так чудно зіткнулись, переплутавшись упряжжю і дядя Митяй з дядею Миняєм узялись розплутувати справу. Чичиков так збентежився, що не міг промовити жодного путнього слова і пробурмотів чортзна-що таке, чого б уже ніяк не сказав ні Гремін, ні Звонський, ні Лідін.

— Ви не знаєте ще моєї дочки? — казала губернаторша, — інститутка, щойно випущена.

Він відповів, що він уже мав щастя несподіваним чином познайомитись; спробував ще дещо додати, але дещо зовсім не вийшло. Губернаторша, сказавши двоє-троє слів, нарешті відійшла з дочкою в другий кінець зали до інших гостей, а Чичиков усе стояв

нерухомо на одному й тому самому місці, як людина, яка весело вийшла на вулицю за тим, щоб прогулятися, з очима, схильними дивитися на все, і раптом нерухомо спинилася, згадавши, що вона забула щось, і вже тоді дурнішого нічого не може бути за таку людину: вмить безтурботний вираз злітає з обличчя її; вона силкується пригадати, що забула вона: чи не хустку? але хустка в кишені; чи не гроші? але гроші теж у кишені, все, здається, при ній, а тимчасом якийсь невідомий дух шепоче їй на вухо, що вона забула щось. І от уже дивиться вона розгублено й невиразно на юрбу, що рухається перед нею, на літаючі екіпажі, на ківери й рушниці проходячого полку, на вивіску, і нічого гаразд не бачить. Так і Чичиков раптово зробився чужий усьому, що діялося навколо нього. В цей час з дамських благовонних уст до нього полинула безліч натяків і запитань, перейнятих наскрізь точністю і люб'язністю. «Чи дозволено нам, бідним жителям землі, бути таким зухвалим, щоб спитати вас, про що мрієте?» — «Чи можна дізнатись ім'я тієї, що завдала вас у цю солодку долину задумливості?» Але він відповідав на все цілковитою неуважністю, і приємні фрази канули, як у воду. Він навіть до того був неґречний, що скоро відійшов від них у другий бік, бажаючи доглянути, куди пішла губернаторша зі своєю дочкою. Але дами, здається, не хотіли залишити його так скоро; кожна внутрішньо вирішила вжити всіх можливих знарядь, таких небезпечних для сердець наших, і пустити в діло все, що було найкращого. Треба зауважити, що в деяких дам, я кажу, в деяких, це не те, що у всіх, є маленька слабкість: коли вони помітять у себе щось особливо гарне, чи лоб, чи рот, чи руки, то вже думають, що найкраща частина обличчя їхнього так перша і впаде всім у вічі, і всі відразу заговорять в один голос: «Подивіться, подивіться, який у неї прекрасний грецький ніс!» або «Який правильний, чарівний лоб!» У котрої ж гарні плечі, та певна наперед, що всі молоді люди будуть цілком захоплені й раз у раз повторюватимуть у той час, коли вона буде проходити повз: «Ах, які чудесні в цієї плечі», — а на обличчя, волосся, ніс, лоб навіть не глянуть, а коли й глянуть, то як на щось стороннє. Таким чином думають деякі дами. Кожна дама дала собі внутрішню обітницю бути якомога чарівнішою в танцях і показати в усьому блиску добірність того, що в неї було найдобірнішого. Поштмейстерша, вальсуючи, з такою томністю спустила набік голову, що почувалося справді щось неземне. Одна дуже люба дама, що приїхала зовсім не за тим, щоб танцювати, з причини невеликого, як сама висловилась, *інкомодіте*, що сталося

їй у вигляді горошинки на правій нозі, внаслідок чого мусила навіть надіти плисові чобітки, — проте, не втерпіла й зробила кілька кол у плисових чобітках, саме для того, щоб поштмейстерша не забрала справді забагато собі в голову.

Але все це ніяк не справило гаданої дії на Чичикова. Він навіть не дивився на кола, роблені дамами, але раз у раз підводився навшпиньки виглядати поверх колів, куди б могла забратись цікава блондинка, присідав вниз також, видивляючись поміж плечей і спин, нарешті дошукався й побачив її, що сиділа разом з матір'ю, над якою величаво похитувалась якась східна чалма з пером. Здавалось, ніби він хотів узяти їх приступом; чи весняний настрій так подіяв на нього, чи штовхав його хто ззаду, тільки він протискався рішуче вперед, незважаючи ні на що; відкупщик дістав від нього такий поштовх, що заточився і ледве-ледве втримався на одній нозі, а то б, звичайно, повалив за собою цілий ряд; поштмейстер теж оступився і подивився на нього з подивом, змішаним з досить тонкою іронією, але він на них не глянув; він бачив тільки здалеку блондинку, що надівала довгу рукавичку і без сумніву, палала бажанням пуститися літати по паркету. А вже там, збоку чотири пари витинали мазурку; закаблуки ламали підлогу, і армійський штабс-капітан працював і душею, і тілом, і руками, і ногами, викручуючи такі па, яких і вві сні нікому не траплялось викручувати. Чичиков прошмигнув повз мазурку майже по самих закаблуках і прямо до того місця, де сиділа губернаторша з дочкою. Проте він підступив до них дуже боязко, не дріботів так жваво й франтовито ногами, навіть дещо зам'явся і в усіх рухах виявилась якась ніяковість.

Не можна сказати напевне, чи дійсно прокинулося в нашому герої почуття кохання, навіть сумнівно, щоб добродії такого роду, тобто не так щоб товсті, а втім і не те щоб тонкі, здатні були до кохання. Але з усім тим тут було щось таке чудне, щось у такому роді, чого він сам не міг собі пояснити: йому здалося, як сам він потім признався, що весь бал з усім своїм гомоном і шумом став на кілька хвилин ніби десь далеко; скрипки й труби затинали десь за горами, і все пойнялося туманом, схожим на недбало намальоване поле на картині. І з цього млистого, абияк накиданого поля виходили ясно й викінчено самі тільки тонкі риси знадливої блондинки: її овально-заокруглене личко, її тоненький, тоненький стан, який буває в інститутки перших місяців після випуску, її біла, майже проста сукенка, що легко і зручно охопила в усіх місцях мо-

лоденькі і стрункі члени, які позначалися в якихось чистих лініях. Здавалось, вона вся скидалася на якусь іграшку, виразно виточену зі слонової кості; вона тільки одна біліла й виходила прозорою і світлою з каламутної непрозорої юрби.

Видно, так уже буває на світі, видно, й Чичикови на кілька хвилин у житті обертаються на поетів, але слово «поет» буде вже занадто. Принаймні він відчув себе зовсім чимсь ніби молодий чоловік, мало-мало не гусарин. Побачивши біля них порожнього стільця, він зразу ж його зайняв. Розмова спочатку не клеїлась, але після справа пішла, і розмова навіть почала набувати форсу але... Тут, на превеликий жаль, треба зауважити, що люди статечні й на важливих посадах якось трохи важкуваті в розмовах з дамами; на це майстри пани поручники, і ніяк не далі капітанських чинів. Як вони роблять, Бог їх відає: здається, й не дуже мудрі речі говорять, а дівиця раз у раз качається на стільці від сміху; статський же радник бог знає що розкаже: або поведе мову про те, що Росія дуже простора держава, або пустить компліментa, якого, звичайно, вигадано не без дотепності; а якщо скаже що-небудь смішне, то сам незрівнянно більше сміється, ніж та, що його слухає. Тут це зауважено для того, щоб читачі бачили, чому блондинка почала позіхати під час оповідань нашого героя. Проте герой зовсім цього не помічав, розповідаючи безліч приємних речей, які вже траплялось йому виповідати в подібних випадках в різних місцях, а саме: в Симбірській губернії в Софрона Івановича Беспечного, де була тоді дочка його Аделаїда Софронівна з трьома зовицями: Марією Гаврилівною, Олександрою Гаврилівною та Адельгейдою Гаврилівною; у Федора Федоровича Перекроєва в Рязанській губернії; у Фрола Васильовича Победоносного в Пензенській губернії та в брата його Петра Васильовича, де були своячениця його Катерина Михайлівна і троюрідні сестри її, Роза Федорівна та Емілія Федорівна; у В'ятській губернії в Петра Варсоноф'євича, де була сестра невістки його Пелагея Єгорівна з небогою Софією Ростиславівною й двома зведеними сестрам Софією Олександрівною та Маклатурою Олександрівною.

Всім дамам зовсім не сподобалось таке поводження Чичикова. Одна з них умисне пройшла повз нього, щоб дати йому це помітити, і навіть зачепила блондинку досить недбало товстим руло своєї сукні, а шарфом, що пурхав круг плеч її, розпорядилася так, що він махнув кінцем своїм її по самому обличчю; в той самий час позад нього з одних дамських уст злинуло разом із запахом фіалок досить

колюче й ущипливе зауваження. Але чи він не почув справді, чи прикинувся, що не почув, тільки це було негаразд, бо думкою дам треба дорожити: в цьому він і покаявся, але вже після, отже пізно.

Обурення, у всіх відношеннях справедливе, відобразилось на багатьох обличчях. Хоч яка велика була в товаристві вага Чичикова, хоч він і мільйонщик і в обличчі його виявлялася велич і навіть щось марсівське та військове, але є речі, що їх дами не простять нікому, хоч хто він буде, і тоді прямо пиши пропало! Є випадки, де жінка, хоч яка слабка й безсила характером порівняно з чоловіком, але стає відразу твердіша не тільки за чоловіка, але й за все, що тільки є на світі. Зневага, виявлена Чичиковим, майже невмисна, відновила між дамами навіть згоду, яка була на краю загибелі з нагоди заволодіння стільцем. У промовлених ним випадково якихось сухих і звичайних словах знайшли колючі натяки. На довершення лиха якийсь із молодих людей склав тут же сатиричні вірші на танцююче товариство, без чого, як відомо, ніколи майже не обходиться на губернських балах. Ці вірші були приписані відразу ж Чичикову. Обурення зростало, і дами почали говорити про нього в різних кутках найбільш несприятливим чином, а бідна інститутка була знищена цілковито, і вирок їй уже був підписаний.

А тим часом героєві нашому готувалася найнеприємніша несподіванка: в той час, коли блондинка позіхала, а він розповідав їй деякі історійки, що траплялися за різних часів і навіть торкнувся був грецького філософа Діогена, показався з останньої кімнати Ноздрьов. Чи з буфету він вирвався, чи з невеликої зеленої вітальні, де відбувалася гра сильніша, ніж у звичайний віст, чи своєю волею, чи виштовхали його, тільки він з'явився веселий і радісний, ухопивши під руку прокурора, якого, мабуть, уже тягав деякий час, бо бідний прокурор повертав на всі боки свої густі брови, немов добираючи засобу визволитися від цієї дружньої підручної подорожі. Справді, вона була нестерпна. Ноздрьов, хильнувши куражу в двох чашках чаю, звичайно не без рому, брехав немилосердно. Побачивши ще здалека його, Чичиков зважився навіть на жертву, тобто залишити своє завидне місце і скільки мога хутчіше віддалитися; нічого доброго не віщувала йому ця зустріч. Та, як на лихо, в це час нагодився губернатор, який виявив незвичайну радість, що знайшов Павла Івановича, і спинив його, просячи бути за суддю в спорі його з двома дамами щодо того, чи довготривала жіноча любов, чи ні; а тим часом Ноздрьов уже побачив його і йшов прямо назустріч.

— А, херсонський поміщик, херсонський поміщик! — кричав він, підходячи і заливаючись сміхом, від якого тремтіли його свіжі, рум'яні, як весняна троянда, щоки. — Що? багато наторгував мертвих? Ви ж не знаєте, ваше превосходительство, — горлав він тут же, обернувшись до губернатора, — він торгує мертвими душами! Їй-богу! Слухай, Чичиков! ти ж, я тобі кажу по дружбі, ось ми всі тут твої друзі, ось і його превосходительство тут, я б тебе повісив, їй-богу, повісив!

Чичиков просто не знав, де сидів.

— Чи повірите, ваше превосходительство, — провадив Ноздрьов, — як сказав він мені: «Продай мертвих душ», — я так і луснув зо сміху. Приїжджаю сюди, мені кажуть, що накупив на три мільйони селян на вивід. Яких на вивід! та він торгував у мене мертвих. Слухай, Чичиков, та ти скотина, їй-богу, скотина, ось його превосходительство тут, чи правда, прокуроре?

Але прокурор, і Чичиков, і сам губернатор зайшли в таке замішання, ще не добрали зовсім, що відповісти, а тимчасом Ноздрьов, нітрохи не звертаючи уваги, плів напівтверезу мову:

— Ти вже, брат, ти, ти... я не відійду від тебе, поки не дізнаюсь, навіщо ти купував мертві душі. Слухай, Чичиков, тобі ж, певне, соромно, у тебе, ти сам знаєш, немає кращого друга, як я. Ось і його превосходительство тут, чи правда, прокуроре? Ви не повірите, ваше превосходительство, як ми один до одного прив'язані, тобто просто, коли б ви сказали, ось я тут стою, а ви б сказали: «Ноздрьов, скажи по совісті, хто тобі дорожчий, батько рідний або Чичиков?» — скажу: «Чичиков», їй-богу! Дозволь, серце, я тобі вліплю один безе. Вже ж ви дозвольте, ваше превосходительство, поцілувати мені його. Атож, Чичиков, ти вже не переч, одну безешку дозволь відтиснути тобі на білосніжну щоку твою.

Ноздрьов був так відіпхнутий зі своїм безе, що мало не полетів на землю; від нього всі відступились і не слухали більше; та все ж слова його про купівлю мертвих душ були промовлені на все горло і супроводжені таким голосним сміхом, що привернули увагу навіть тих, хто був у найдальших кутках кімнати. Ця новина такою здалася дивною, що всі спинилися з якимсь дерев'яним, безглуздо запитливим виразом. Чичиков помітив, що багато дам переморгнулося між собою з якоюсь злісною їдкою посмішкою, і у виразі деяких облич показалося щось таке двозначне, яке ще дужче збільшило це збентеження. Що Ноздрьов брехун неосвітенний, це було відомо всім, і зовсім не було вдивовижу чути від нього цілко-

виті нісенітниці; але смертний, дійсно, важко навіть зрозуміти, як злагоджений цей смертний: хоч яка буде безглузда новина, а тільки б вона була новина, він неодмінно перекаже її другому смертному, хоч би саме для того тільки, щоб сказати: «Дивіться, яку брехню пустили!» А другий смертний залюбки прихилить вухо, хоч потім скаже сам: «Та це зовсім ница брехня, не варта ніякої уваги!» І слідом за тим зараз же відрядиться шукати третього смертного, щоб, розповівши йому, потім разом з ним скрикнути з благородним обуренням: «Яка ница брехня!» І це неодмінно обійде все місто, і всі смертні, скільки їх є, неодмінно наговоряться вдосталь і потім визнають, що це не варте уваги й не гідне, щоб про нього говорити.

Ця недоладна нібито пригода помітно розстроїла нашого героя. Хоч які дурні слова дурня, а іноді бувають вони достатні, щоб збентежити розумну людину. Він почав почувати себе незручно, негаразд; достоту немов прегарно вичищеним чоботом уступив раптом у брудну смердючу калюжу; одно слово, недобре, зовсім недобре! Він пробував про це не думати, намагався розвіятись, розважитись, присів у віст, але все пішло, як криве колесо: двічі походив він під чужу масть і, забувши, що по третій не б'ють, розмахнувся з усієї руки й ударив здуру свою ж. Голова ніяк не міг збагнути, як Павло Іванович, що так добре й, можна сказати, тонко розуміється на грі, міг зробити такі помилки і підвів навіть під обух його пікового короля, на якого він, за власним висловом, надіявся, як на Бога. Звичайно, поштмейстер і голова, і навіть сам поліцеймейстер, як ведеться, жартували з нашого героя, що вже чи не закоханий він, і що ми знаємо, мовляв, що серденько Павла Івановича кульгає, знаємо ким і підстрелене, але все це ніяк його не тішило, хоч як він пробував посміхатись і віджартовуватись. За вечерею теж він ніяк не був спроможний розгорнутись, незважаючи на те що товариство за столом було приємне і що Ноздрьова давно вже вивели, бо самі навіть дами нарешті помітили, що поведінка його занадто ставала скандальозна. Посеред котильйону він сів на підлогу й почав хапати за поли танцюючих, що було вже ні на що не схоже, за висловом дам. Вечеря була дуже весела, всі обличчя, що мигтіли перед потрійними свічниками, квітами, цукерками й пляшками, були осяяні найбільш невимушеним задоволенням. Офіцери, дами, фраки — все зробилося люб'язне аж до нудоти. Чоловіки схоплювалися зі стільців і бігли віднімати в слуг блюда, щоб з незвичайною вправністю запропонувати їх дамам.

Один полковник подав дамі тарілку з соусом на кінці оголеної шпаги. Чоловіки поважних літ, між якими сидів Чичиков, голосно сперечалися, заїдаючи путнє слово рибою чи яловичиною, умоченою нещадним способом у гірчицю, і сперечалися про ті речі, в яких він сам навіть завжди брав участь; але він був подібний до якоїсь людини стомленої або розбитої далекою дорогою, якій нічого не йде на думку і яка не здолає ввійти ні в що. Навіть не діждався він закінчення вечері і поїхав до себе незрівнянно раніше, ніж мав звичай від'їздити.

Там, у цій кімнаті, такій знайомій читачеві, з дверима, заставленими комодом, і тарганами, що іноді визирали з кутків, стан думок і духу його був так само неспокійний, як неспокійне те крісло, в якому він сидів. Неприємно, смутно було в нього на серці, якась важка пустка залишалася там. «Бодай вас чорт забрав усіх, хто вигадав ці бали! — казав він спересердя. — Ну, чого здуру зраділи? В губернії неврожай, дорожнеча, так ось вони до балів! От штука: повбирались у бабські ганчірки! Диво яке, що інша накрутила на себе тисячу карбованців! Та це ж коштом селянського чиншу або, ще гірше, коштом совісті нашого брата. Відомо ж, навіщо береш хабаря і кривиш душею: на те, щоб дружині дістати на шаль або на всякі роброни, щоб вони запались, як їх називають. А через віщо? Щоб не сказала яка-небудь наплюжка Сидоровна, що на поштмейстерші краща була сукня, так через неї бух тисячу карбованців. Кричать: "Бал, бал, веселість!" Просто погань бал, не в російському дусі, не в російській натурі, чорт знає що таке: дорослий, повнолітній раптом вискочить увесь у чорному, обскубаний, обтягнений, як чортик, і давай місити ногами. Інший навіть, стаючи в пару, перемовляється з другим про важливу справу, а ногами в той самий час, як козеня, вензелі направо й наліво... Все через мавпування, все через мавпування! Що француз у сорок років така ж дитина, яким був і в п'ятнадцять, так ось нумо й ми! Ні, дійсно... після всякого балу справді ніби який гріх зробив; і згадати навіть про нього не хочеться. У голові просто нічого, як після розмови зі світською людиною: усього вона наговорить, усього злегка торкнеться, усе скаже, чого насмикала з книжок — строкато, красно, а в голові хоч би що з того виніс, і бачиш потім, як навіть розмова з простим купцем, що знає одне своє діло, але знає його твердо й досвідчено, краща за всі ці брязкотельця, ну що ти з нього витиснеш, з цього балу? Ну коли б, припустимо, який-небудь письменник надумав описувати усю цю сцену так, як вона є? Ну і в книзі, і

там була б вона така ж безглузда, як і в натурі. Що вона таке: чи моральна, чи неморальна? Просто чорт його знає що таке! Плюнеш, та й книгу потім закриєш». Так озивався несприятливо Чичиков про бали взагалі; але здається, сюди домішалася інша причина обурення. Головна досада була не на бал, а на те, що трапилось йому спіткнутися, що він зненацька показався перед усіма бог знає в якому вигляді, що заграв якусь чудну, двозначну роль. Звичайно, глянувши оком розважливої людини, він бачив що все це пусте, що дурне слово нічого не важить, особливо тепер, коли головну справу вже оброблено як слід. Але дивною є людина: його засмучувала неприхильність тих самих, кого він не поважав і про яких озивався різко, ганячи їхню суєтність і вбрання. Це тим більше було йому прикро, що, розібравши справу ясно, він бачив, що причиною цього був почасти сам. Проте на себе він не розсердився і в тому, звичайно, мав рацію. Всі ми маємо маленьку слабкість трохи щадити себе, а подбаємо краще відшукати якого-небудь ближнього, на кому б відомстити свою досаду, наприклад, на слузі, на чиновнику, на підлеглому, який вчасно нагодився, на дружині або, нарешті, на стільці, який жбурнеться чорт знає куди, аж до дверей, так що відлетить від нього ручка й спинка: хай, мовляв, знає, що таке гнів. Так і Чичиков скоро знайшов ближнього, який потяг на плечах своїх усе, що тільки могла навіяти йому досада. Ближній цей був Ноздрьов, і, нема що казати, він був так відчищений з усіх боків і сторін, як хіба тільки якийсь пройдисвіт староста або ямщик буває відчищений якимсь бувалим досвідченим капітаном, а іноді й генералом, що понад багато висловів, які зробилися класичними, додає ще багато невідомих, яких винайдення належить власне йому, увесь родовід Ноздрьова був перебраний, і багато членів його фамілії у висхідній лінії дуже потерпіли.

Але протягом того, як він сидів у твердому своєму кріслі, тривожений думками й безсонням, частуючи рясно Ноздрьова й усю рідню його, і перед ним блимала лойова свічка, якої гніт давно вже накрився нагорілою чорною шапкою, щохвилини загрожуючи погаснути, і дивилася йому у вікна сліпа, темна ніч, маючи ось-ось посиніти від наближення світанку, і пересвистувалися віддалік далекі півні, і в зовсім заснулому місті, може, пленталася де-небудь фризова шинеля, бідолаха невідомо якого класу й чину, яка знає одну тільки (на жаль!) занадто второвану російським гультяйським народом дорогу, — в цей час на другому кінці міста відбувалась подія, що мала ще збільшити неприємність становища нашого героя.

А саме, по далеких вулицях і закутках міста деренчав вельми чудний екіпаж, що викликав сумнів щодо свої назви. Не був він схожий ні на тарантас, ні на коляску, ні на бричку, а був скоріше схожий на товстощокий опуклий кавун, поставлений на колеса. Щоки цього кавуна, тобто дверці, що мали сліди жовтої фарби, зачинялись дуже погано з причини поганого стану ручок замків, абияк зв'язаних мотузками. Кавун був наповнений ситцевими подушками у вигляді кисетів, валків і просто подушок; напханий мішками з хлібом, калачами, *кокурками*, *скородумками* й кренделями з заварного тіста. Пиріг з курятиною і пиріг-розсольник виглядали навіть наверх. Зап'ятки були зайняті особою лакейського походження, в куртці з доморобної вибійки, з неголеною шпакуватою бородою, особа відома під ім'ям «малого». Шум і виск від залізних скобок та іржавих гвинтів розбудили на другому кінці міста будочника, який підвівши свою алебарду, закричав спросоння що було сили: «Хто йде?» — але, побачивши, що ніхто не йшов, а чулося тільки здалека деренчання, піймав у себе за коміром якогось звіра і, підійшовши до ліхтаря, скарав його тут же в себе на нігті. Після чого, залишивши алебарду, знову заснув за статутами свого лицарства. Коні раз у раз падали на передні коліна, бо були нековані, і до того ж, як видно, спокійний міський брук їм був мало знайомий. Буда, зробивши кілька поворотів з вулиці на вулицю, нарешті звернула в темний провулок повз невелику парафіяльну церкву Миколи на Недотичках і спинилась перед ворітьми будинку протопопші. З брички вилізла дівка з хусткою на голові, в тілогрійці, і гримнула обома кулаками у ворота так дуже, хоч би й чоловікові (*малий* у вибійчаній куртці був уже потім стягнутий за ноги, бо спав як мертвий). Собаки загавкали і ворота, роззявившись нарешті, проковтнули, хоч на превелику силу, цей незграбний дорожній утвір. Екіпаж заїхав на тісне подвір'я, завалене дровами, курниками і всякими хлівцями, з екіпажу вилізла пані: ця пані була поміщиця, колезька секретарка Коробочка. Старенька незабаром по від'їзді нашого героя в такий зайшла неспокій щодо обману, який міг статися з його боку, що, не поспавши три ночі підряд, зважилась поїхати до міста, незважаючи на те що коні не були ковані, і там дізнатися напевне, почому йдуть мертві душі й чи не схибила вона, боронь Боже, продавши їх, може, за півдарма. До якого призвело наслідку це прибуття, читач може дізнатися з однієї розмови, що відбулася між одними двома дамами. Розмова ця... але хай краще розмова ця буде в дальшій главі.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА

Уранці, раніше навіть за той час, який призначено в місті N. для візитів, з дверей оранжевого дерев'яного будинку з мезоніном і голубими колонами випурхнула дама в картатому чепурному клоку, супроводжена лакеєм у шинелі з кількома комірами й золотим галуном на круглому налощеному капелюху. Дама спурхнула відразу з незвичайною похапливістю по відкинутих приступках у коляску, що стояла біля ґанку. Лакей зараз же причинив даму дверцями, закидав приступками й, ухопившись за ремені позаду коляски, гукнув кучерові: «Пішов!» Дама везла щойно почуту новину і почувала потяг непереможний швидше її переказати. Щохвилини виглядала вона з вікна й бачила, собі на несказанну досаду, що все ще залишається півдороги. Всякий будинок здавався їй довшим, ніж звичайно; білий кам'яний шпиталь з вузенькими вікнами тягся нестерпно довго, так що вона нарешті не стерпіла, щоб не сказати: «Проклята будівля, і краю немає!» Кучер уже двічі дістав наказ: «Швидше, швидше, Андрюшка! Ти сьогодні незносно довго їдеш!» Нарешті мета буля досягнута. Коляска спинилась перед дерев'яним же одноповерховим будинком темно-сірого кольору з білими барельєфчиками над вікнами, з високими дерев'яними штахетами перед самими вікнами й вузьким палісадником, за штахетами якого тоненькі деревця побіліли від міської куряви, що ніколи з них не сходила. У вікнах мигтіли горщики з квітами, папуга, що хитався в клітці, учепившись дзьобом за кільце, і дві собачки, що спали на сонці. В цьому будинку жила щира приятелька прибулої дами. Автор надзвичайно утруднюється, як назвати йому обох дам таким чином, щоб не розсердилися на нього, як сердилися давніше. Назвати вигаданим прізвищем небезпечно. Хоч яке вигадай ім'я, а вже неодмінно знайдеться в якомусь кутку нашої держави, добро, що велика, хто-небудь, що ним зветься, і неодмінно розсердиться не на життя, а на смерть, почне говорити, що автор умисне приїздив секретно, щоб вивідати все, що таке він сам і в якому кожушку ходить, і до якої Аграфени Іванівни навідується, і що любить поїсти. Назвати ж по чинах, боронь Боже, ще небезпечніше. Тепер у нас усі чини й стани такі роздратовані, що все, що тільки буває в друкованій книзі, уже здається їм особистим: такий уже, видно, нахил у повітрі. Досить сказати тільки, що є в одному місті дурна людина, це вже й особисте; раптом вискочить пан поважного вигляду й закричить: «Адже я теж людина,

виходить, я теж дурень», — одно слово, вмить зміркує, в чому річ. А тому, щоб уникнути всього цього, зватимемо даму, що до неї приїхала гостя, так, як вона звалась майже одностайно в місті N., а саме: дамою приємною у всіх відношеннях. Цю назву вона набула законним способом, бо дійсно нічого не пожаліла, щоб зробитись люб'язною до останньої міри. Хоч, звичайно, крізь люб'язність прокрадалася ух яка в'юнка жвавість жіночого характеру! і хоча часом у кожному приємному слові її стриміла ух яка шпилька! а вже не доведи Господи, що кипіло в серці проти тієї, яка б пролізла як-небудь і чим-небудь у перші. Але все це було огорнуте найтоншою світськістю, яка тільки буває в губернському місті. Всякий рух робила вона зі смаком, навіть любила вона вірші, навіть іноді мрійно вміла тримати голову, — і всі погодились, що з неї, дійсно, дама приємна у всіх відношеннях. А друга дама, тобто прибула, не мала такої різноманітності в характері, і тому зватимемо її: просто приємна дама.

Приїзд гості збудив собачок, що спали на сонці: кудлату Адель, що безнастанно плуталась у власній шерсті, і песика Попурі на тоненьких ніжках. Той і та з гавкотом понесли бубликами хвости свої в передпокій, де гостя звільнялась від свого клока й опинилася в сукні модного узору й кольору та в довгих хвостах на шиї; жасміни полинули по всій кімнаті. Ледве тільки у всіх відношеннях приємна дама дізналася про приїзд просто приємної дами, так і вибігла до передпокою. Дами схопились за руки, поцілувалися і скрикнули, як скрикують інститутки, зустрівшись невдовзі після випуску, коли маменьки ще не встигли пояснити їм, що батько в однієї бідніший й нижчий чином, ніж у другої. Поцілунок учинився дзвінко, бо собачки загавкали знову, за що були ляпнуті хусткою, і обидві дами пішли до вітальні, певна річ, блакитної, з канапою, овальним столом і навіть ширмочками, обвитими плющем; слідом за ними побігли з гарчанням кудлата Адель і високий Попурі на тоненьких ніжках. «Сюди, сюди, ось у цей куточок! — казала хазяйка, саджаючи гостю в куток канапи. — Ось так, ось так! Ось вам і подушка!» Сказавши це, вона запхнула їй під спину подушку, на якій був вишитий гарусом лицар таким способом, як їх завжди вишивають по канві: ніс вийшов драбинкою, а губи чотирикутником. «Яка ж я рада, що ви... я чую, хтось під'їхав, та думаю собі, хто б міг так рано? Параша каже: "віце-губернаторша", а я кажу: "ну от, знову приїхала дура набридати", і вже хотіла сказати, що мене немає вдома...»

Гостя хотіла була братися до справи й переказати новину. Але вигук, що видала в цей час дама приємна у всіх відношеннях, відразу надав іншого напрямку розмові:

— Який веселенький ситець! — скрикнула у всіх відношеннях приємна дама, дивлячись на сукню просто приємної дами.

— Так, дуже веселенький. А втім, Прасковія Федорівна вважає, що краще, коли б клітинка була дрібніша і щоб не коричневі були цяточки, а блакитні. Сестрі я послала матерійку: це таке зачарування, якого просто не можна висловити. Уявіть собі: смужечки вузенькі-вузенькі, які тільки може уявити людська фантазія, фон блакитний і через смужку очка й лапки, очка й лапки, очка й лапки... Одно слово, незрівнянно! Можна сказати рішуче, що нічого ще не було подібного на світі.

— Любонько, це строкато.

— Ах, ні, не строкато!

— Ах, строкато!

Треба зауважити, що у всіх відношеннях приємна дама була почасти матеріалістка, схильна до заперечення й сумніву, і відкидала вельми багато що в житті.

Тут просто приємна дама пояснила, що це аж ніяк не строкато, і скрикнула:

— А, вітаю вас: оборок більше не носять.

— Як не носять?

— Замість них фестончики.

— Ах, це негарно — фестончики!

— Фестончики, все фестончики: пелеринка з фестончиків, на рукавах фестончики, еполетики з фестончиків, унизу фестончики, скрізь фестончики.

— Негарно, Софіє Іванівно, коли все фестончики.

— Гарно, Анно Григорівно, до неймовірності; шиється на два рубчики, широкі пройми і зверху... та ось, ось коли ви здивуєтесь, ось коли ви вже скажете, що... Ну, дивуйтесь: уявіть, ліфчики пішли ще довші, спереду ріжечком і передня кісточка зовсім виходить поза межі, спідниця вся збирається кругом, як бувало в старовину фіжми, навіть позаду трохи підкладають вати, щоб була справжня бель-фам.

— Ну, вже це просто: признаюсь! — сказала дама приємна у всіх відношеннях, зробивши рух головою з почуттям гідності.

— Справді, це вже дійсно: признаюсь! — відповіла просто приємна дама.

— Вже як ви собі хочете, я нізащо не буду це наслідувати.

— Я сама теж... Справді, як уявиш, до чого іноді доходить мода... ні на що не схоже! Я випросила в сестри викройку навмисне для сміху; Маланья моя заходилася шити.

— Так у вас хіба є викройка? — скрикнула у всіх відношеннях приємна дама не без помітного сердечного зворушення.

— Як же, сестра привезла.

— Серденько, дайте мені її, ради всього святого.

— Ах, я вже дала слово Прасковії Федорівні. Хіба після неї.

— Хто жноситиме після Прасковії Федорівни? Це вже занадто дивно буде, коли ви чужим даєте перевагу перед своїми.

— Та вона теж мені двоюрідна тітка.

— Вона вам тітка ще бог знає яка: з чоловікового боку... Ні, Софіє Іванівно, я й слухати не хочу, це виходить — ви мені хочете заподіяти таку образу... Видно, я вам набридла вже; видно, ви хочете припинити зо мною всяке знайомство.

Бідна Софія Іванівна не знала зовсім, що їй робити. Вона почувала сама, між яких сильних вогнів себе поставила. От тобі й похвасталась! Вона б ладна була поколоти за це голками дурний язик.

— Ну, що ж наш красунчик? — сказала тим часом дама приємна у всіх відношеннях.

— Ах, Боже мій! що ж це я так сиджу перед вами! Оце добре! Чи ви знаєте, Анно Григорівно, з чим я приїхала до вас? — Тут гості дух затнувся, слова, як яструби, готові були пуститися в погоню одне за одним, і тільки треба було до такої міри бути нелюдяною, яка була щира приятелька, щоб наважитися спинити її.

— Хоч як вихваляйте і підносьте його, — казала вона з жвавістю, більше ніж звичайно, — а я скажу прямо, і в вічі йому скажу, що він негідна людина, негідна, негідна!

— Та послухайте тільки, що я вам відкрию...

— Розпустили чутки, що він гарний, а він зовсім не гарний, зовсім не гарний, і ніс у нього... найнеприємніший ніс.

— Дозвольте ж, дозвольте ж тільки розказати вам... серденько, Анно Григорівно, дозвольте розказати! Це ж історія, розумієте: історія, *сконапель істоар*, — казала гостя з виразом майже розпачу і зовсім благальним голосом. Не завадить зауважити, що до розмови обох дам домішувалось дуже багато чужоземних слів і цілком іноді довгі французькі фрази. Та хоч який сповнений автор побожності перед тими спасенними користями, що дає французька мова Росії,

хоч який сповнений побожності перед хвальним звичаєм нашого вищого товариства, що висловлюється нею у всі години — звичайно, з глибокого почуття любови до вітчизни, — але, з усім тим, ніяк не зважиться вставити фразу будь-якої чужої мови в цю російську свою поему. Отже, будемо продовжувати по-російському.

— Яка ж історія?

— Ах, життя моє, Анно Григорівно! коли б могли ви тільки уявити те становище, в якому я перебувала! Уявіть — приходить до мене сьогодні протопопша — протопопша, отця Кирила дружина — і щоб ви думали? наш смиренник, приїжджий наш — який, а?

— Як, невже він і протопопші *строїв кури*?

— Ах, Анно Григорівно, хай би ще *кури*, то ще дарма; слухайте тільки, що розповіла протопопша. Приїхала, каже, до неї поміщиця Коробочка, перелякана й бліда як смерть, і розказує, і як розказує, слухайте тільки, справжній роман: зненацька глупої ночі, коли все вже спало в домі, розтинається у ворота стук, страшенний, який тільки можна собі уявити; кричать: «Відчиніть, відчиніть, а то висадимо ворота!» Як вам це подобається? Як вам після цього красунчик?

— Та що Коробочка, хіба молода й гарна з себе?

— Аж ніяк, зовсім стара.

— Ах, чудово! Так він до старої взявся? Ну, гарний же після цього смак у наших дам, знайшли в кого закохатись.

— Та ні ж бо, Анно Григорівно, зовсім не те, що ви гадаєте. Уявіть собі тільки те, що з'являється озброєний з ніг до голови, на зразок Рінальда Рінальдіні, і вимагає: «Продайте, каже, всі душі, які померли». Коробочка відповідає дуже резонно, каже: «Я не можу продати, бо вони мертві». — «Ні, каже, вони не мертві; це моє, каже, діло знати, чи мертві вони, чи ні; вони не мертві, не мертві, кричить, не мертві!» — одно слово, скандальозу наробив страшенного: усе село збіглося, дитята плачуть, усе кричить, ніхто нікого не розуміє, ну просто *оррьор, оррьор, оррьор*!.. Але ви собі уявити не можете, Анно Григорівно, як я перетривожилася, коли почула все це. «Голубонько пані, — каже мені Машка, — гляньте в дзеркало: ви бліді». — «Не до дзеркала, кажу, мені: я мушу їхати розповісти Анні Григоровні». Ту ж хвилину наказую запрягати коляску; кучер Андрюшка питає мене, куди їхати, а я нічого не можу й говорити, дивлюся йому просто в вічі, як дурна; я гадаю, що він подумав, що я божевільна. Ах, Анно Григорівно, коли б ви тільки могли собі уявити, як я перетривожилася!

— Проте це ж дивно, — сказала у всіх відношеннях приємна дама, — щоб таке могли означати ці мертві душі? Я, признаюся, тут нічогісінько не розумію. Ось уже вдруге я все чую про ці мертві душі, а чоловік мій ще каже, що Ноздрьов бреше; щось, певне, та є.

— Але ж уявіть, Анно Григорівно, яке було моє становище, коли я почула це. «І тепер, — каже Коробочка, — я не знаю, каже, що мені робити. Примусив, каже, підписати мене якогось фальшивого папера, кинув п'ятнадцять карбованців асигнаціями; я, каже, недосвідчена, безпорадна вдова, я нічого не знаю...» От так пригода!.. та тільки якби ви могли хоч будь-скільки уявити, як я вся перетривожилася!

— Та тільки, як собі хочете, тут не мертві душі, тут криється щось інше.

— Я, признаюсь, теж, — промовила не без здивування просто приємна дама й відчула тут же велике бажання дізнатись, щоб таке могло тут критися. Вона навіть промовила уривчасто: — А що ж, ви гадаєте, тут криється?

— Ну, як ви думаєте?

— Як я думаю? Я, признаюсь, зовсім гублюся.

— А проте я б усе-таки хотіла знати, які ваші щодо цього думки?

Але приємна дама нічого не добрала сказати. Вона вміла тільки тривожитись, але щоб скласти якесь кмітливе припущення, на це її ніяк не вистачало, і тому більше, ніж усяка інша, вона мала потребу в ніжній дружбі та порадах.

— Ну, слухайте, що таке ці мертві душі, — сказала дама приємна у всіх відношеннях, і гостя при таких словах уся обернулася в слух: вушка її витяглися самі собою, вона підвелася, майже не сидячи і не тримаючись на канапі, і незважаючи на те що була почасти важкувата, зробилася відразу тонша, стала подібна до легкого пуху, що ось так і полетить у повітря від подиху.

Так російський пан, собачій і зух-мисливець, під'їжджаючи до лісу, звідки от-от вискочить загнаний у поле доїжджачими заєць, обертається увесь з конем своїм і піднесеним арапником в одну застиглу мить, у порох, до якого от-от піднесуть вогонь. Увесь уп'явся він очима в імлисте повітря і вже наздоганяє звіра, вже допече його невідбійний, хоч як хай здіймається проти нього весь збурений сніговий степ, що пускає срібні зірки йому в уста, у вуса, в очі, в брови і в боброву шапку.

— Мертві душі... — промовила у всіх відношеннях приємна дама.

— Що, що? — підхопила гостя вся в хвилюванні.

— Мертві душі!..

— Ах, говоріть, ради Бога!

— Це просто вигадано тільки для омани, а річ ось у чому: він хоче викрасти губернаторську дочку!

Цей висновок дійсно був ніяк несподіваний і у всіх відношеннях незвичайний. Приємна дама, почувши це, так і скам'яніла на місці, зблідла, зблідла як смерть і справді перетривожилася не на жарт.

— Ах, Боже мій! — скрикнула вона, сплеснувши руками, — цього вже я б ніяк не могла гадати.

— А я, признаюсь, як ви тільки розкрили рот, зміркувала, в чому річ, — відповіла дама приємна у всіх відношеннях.

— Але яке ж після цього, Анно Григорівно, інститутське виховання! От і невинність!

— Яка невинність! Я чула, як вона говорила такі речі, що, признаюсь, у мене не стане духу вимовити їх.

— Знаєте, Анно Григорівно, це ж просто серце крається, коли бачиш, до чого дійшла нарешті неморальність.

— А чоловіки за нею дух ронять. А як на мене, так я, признаюсь, нічого не знаходжу в ній...

— Манірна нестерпно!

— Ах, життя моє, Анно Григорівно! Вона статуя і хоч би який-небудь вираз у обличчі.

— Ах, яка манірна! Ах, яка манірна! Боже, яка манірна! Хто навчив її, я не знаю, але я ще не бачила жінки, в якій було б стільки маніжності.

— Серденько! Вона статуя і бліда як смерть.

— Ах, не говоріть, Софіє Іванівно: рум'яниться безбожно.

— Ах, що ви, Анно Григорівно: вона крейда, крейда, справжнісінька крейда.

— Люба, я сиділа біля неї: рум'янець на палець завтовшки і відпадає, як тинк, шматками. Мати вивчила, сама кокетка, а дочка ще перевершить матінку.

— Ну, дозвольте, ну складіть самі присягу, яку хочете, я ладна позбутися дітей, чоловіка, всього маєтку, коли в неї є хоч одна крапелька, хоч часточка, хоч тінь якогось рум'янцю!

— Ах, що це ви говорите, Софіє Іванівно, — сказала у всіх відношеннях приємна дама і сплеснула руками.

— Ах, які ж ви, справді, Анно Григорівно! Я з подивом на вас дивлюся! — сказала приємна дама і сплеснула теж руками.

Хай не здається читачеві чудним, що обидві дами були незгодні між собою в тому, що бачили майже одного й того самого часу. Є дійсно на світі багато таких речей, що мають таку властивість: коли на них гляне одна дама, вони вийдуть зовсім білі, а гляне друга — вийдуть червоні, червоні, як брусниці.

— Ну, ось вам ще доказ, що вона бліда, — провадила приємна дама, — я пам'ятаю, як зараз, що я сиджу коло Манілова й кажу йому: гляньте, яка вона бліда! Справді, треба бути до такої міри безтямними, як наші чоловіки, щоб захоплюватись нею. А наш красунчик... Ах, яким він мені видався бридким! Ви не можете собі уявити, Анно Григорівно, до якої міри він мені видався бридким.

— А проте знайшлися деякі дами, що були небайдужі до нього.

— Я, Анно Григорівно? От уже ніколи ви не можете сказати цього, ніколи, ніколи!

— Та я й не говорю про вас, нібито, крім вас, нікого немає.

— Ніколи, ніколи, Анно Григорівно! Дозвольте мені вам зауважити, що я дуже добре себе знаю; хіба що з боку яких-небудь інших дам, які грають роль неприступних.

— Це вже пробачте, Софіє Іванівно! Дозвольте вам сказати, що за мною таких скандальозностей ніколи ще не водилося. За ким іншим хіба, а вже за мною ні, дозвольте мені це вам зауважити.

— Чого ж ви образились? Там же були й інші дами, були навіть такі, що перші захопили стільця біля дверей, щоб сидіти до нього ближче.

Ну, вже після цих слів, промовлених приємною дамою, мусила б неминуче настати буря, але, на превелике диво, обидві дами зразу притихли, і зовсім нічого не настало. У всіх відношеннях приємна дама згадала, що викройка від модної сукні ще не в її руках, а просто приємна дама зміркувала, що вона не встигла вивідати ніяких подробиць щодо відкриття, зробленого її щирою приятелькою, і тому мир настав дуже скоро. А втім, не можна сказати, щоб обидві дами мали в своїй натурі потребу завдавати прикрості, і взагалі в характерах їхніх нічого не було злого, а так, невідчутно в розмові народжувалося само собою маленьке бажання діткнути одна одну; просто одна одній для невеличкої втіхи при нагоді вкине якесь живе слівце: ось, мовляв, тобі! на, візьми, з'їж! Різного роду бувають потреби в серцях як чоловічої, так і жіночої статі.

— Я не можу, одначе, зрозуміти тільки того, — сказала просто приємна дама, — як Чичиков, будучи людина заїжджа, міг насмілитись на такий відважний пасаж. Не може бути, щоб тут не було учасників.

— А ви думаєте, немає їх?

— А хто ж би, гадаєте, міг допомагати йому?

— Ну, та хоч і Ноздрьов.

— Невже Ноздрьов?

— А що ж? Його ж на це вистачить. Ви знаєте, він батька рідного хотів продати або, ще краще, програти в карти.

— Ах, Боже мій, які цікаві новини я дізнаюся від вас! Я б ніяк не могла припустити, щоб і Ноздрьов був заплутаний у цій історії.

— А я завжди припускала.

— Як подумаєш, справді, чого тільки не діється на світі: ну, чи можна було гадати, коли, пам'ятаєте, Чичиков щойно приїхав до нас у місто, що він учинить такий чудний марш у світі? Ах, Анно Григорівно, коли б ви знали, як я перетривожилася! Якби не ваша прихильність і дружба... от уже, дійсно, на краю загибелі... Куди ж? Машка моя бачить, що я бліда як смерть: «Серденько, пані, — каже мені, — ви бліді як смерть». — «Машка, кажу, мені не до того тепер»... Так от який випадок! Так і Ноздрьов тут, прошу покірно!

Приємній дамі дуже хотілося вивідати дальші подробиці щодо вкраду, тобто, о котрій годині й інше, але багато захотіла. У всіх відношеннях приємна дама прямо відмовилась незнанням. Вона не вміла брехати: припустити що-небудь — це інша річ, та й то в такому разі, коли припущення спиралося на внутрішнє переконання; коли вже було відчуто внутрішнє переконання, тоді вона вміла постояти за себе, і спробував би якийсь дока-адвокат, що славиться хистом перемагати чужі думки, спробував би він змагатися тут, побачив би він, що значить внутрішнє переконання.

Що обидві дами цілком нарешті переконалися в тому, що спершу припустили лише, як припущення, — в цьому немає нічого незвичайного. Наш брат, народ розумний, як ми звемо себе, робить майже так само, і за доказ можуть бути наші вчені розправи. Спочатку вчений під'їздить у них надзвичайним підлотником, починає боязко, поміркованно, починає найсмиреннішим запитом: чи не звідти? чи не з того кутка дістала ім'я така-то країна? або: чи не належить цей документ до іншого, пізнішого, часу? або: чи не треба під цим народом розуміти ось який народ? Цитує негайно тих та інших давніх письменників і скоро тільки побачить якийсь

натяк або просто здалося йому натяком, вже він дістає ристь і бадьориться, розмовляє з давніми письменниками запросто, ставить їм запити і сам навіть відповідає за них, забуваючи зовсім про те, що почав боязким припущенням; йому вже здається, що він це бачить, що це ясно, — і розправу закінчено словами: «так ось як воно було, так ось який народ треба розуміти, так ось з якої точки зору треба дивитись на предмет!» Потім на повний голос з кафедри, — і новознайдена істина пішла гуляти по світу, набираючи собі послідовників та прихильників.

У той час, коли обидві дами так вдало й так дотепно розв'язали таку заплутану обставину, увійшов до вітальні прокурор з незмінною нерухомою своєю фізіономією, густими бровами й моргаючими очима. Дами наперебій заходилися викладати йому всі події, розповіли про купівлю мертвих душ, про намір викрасти губернаторську дочку й збили його зовсім з глузду, так що скільки не стояв він на одному місці, не кліпав лівим оком і не бив себе хусткою по бороді, змітаючи звідти тютюн, але нічогісінько не міг зрозуміти. Так на тому й залишили його обидві дами й вирушили кожна в свій бік бунтувати місто. Цей захід удалося здійснити їм за півгодини з чимось. Місто було цілковито збунтоване; скрізь сталося заворушення, і хоч би хто міг що-небудь зрозуміти. Дами вміли напустити такого туману в вічі всім, що всі, а особливо чиновники, якийсь час залишилися приголомшеними. Становище їхнє першої хвилини було подібне до становища школяра, якому, сонному, товариші, що встали раніше, засунули в ніс гусарина, тобто папірець з тютюном. Потягши спросоння весь тютюн до себе з усією пильністю сплячого, він прокидається, схоплюється, дивиться, як дурень, витріщивши очі, на всі боки і не може зрозуміти, де він, що з ним було, і потім уже відрізняє осяяні косим промінням сонця стіни, сміх товаришів, що поховались по кутках, і свіжий ранок, що заглядає у вікно разом з ожилим лісом, що бринить тисячами пташиних голосів, і освітленою річкою, що там і там зникає сліпучими зарічками між тонких очеретів, усю всипану голими дітлахами, що закликають на купання, і потім уже нарешті почуває, що в носі в нього сидить гусарин.

Таке достоту було першої хвилини становище мешканців і чиновників міста. Кожен, як баран, спинився, витріщивши очі. Мертві душі, губернаторська дочка й Чичиков збилися й поплуталися в головах їхніх надзвичайно чудно; і потім уже, після першого запаморочення, вони ніби почали відрізняти їх і відділяти одне від од-

ного, почали вимагати звіту і сердитись, бачачи, що справа ніяк не хоче пояснитися. Що за притча справді, що за притча ці мертві душі? Логіки немає ніякої в мертвих душах, як же купувати мертві душі? Де ж дурень такий візьметься і на які сліпі гроші купуватиме він їх? І навіщо, до якого діла можна приткнути ці мертві душі? І чого вплуталася сюди губернаторська дочка? Якщо він хотів викрасти її, так на що для цього купувати мертві душі? Якщо ж купувати мертві душі, так нащо викрадати губернаторську дочку? Подарувати, чи що, він хотів їй мертві душі? Що за дурницю, справді, рознесли по місту? Що за напрям такий, що не встигнеш повернутись, а тут уже й пустять історію, і хоч би якийсь глузд був... А от рознесли ж, виходить, була якась причина? Яка ж причина в мертвих душах? Навіть і причини немає. Це, виходить, просто — на городі бузина, нісенітниця, курзуверзу, химери! це просто чорт візьми!.. Одно слово, пішли чутки, чутки, і все місто заговорило про мертві душі й губернаторську дочку, про Чичикова й мертві душі, про губернаторську дочку й Чичикова, і все, що тільки було, зрушилось. Як вихор, крутнулося доти, здавалось, дрімливе місто! Вилізли з нір усі маруди й бабаки, що позалежувались у халатах по кілька років дома, складаючи провину то на шевця, що пошив тісні чоботи, то на кравця, то на п'яницю-кучера; усі ті, що припинили давно вже всякі знайомства й зналися тільки, як то кажуть, з поміщиками Завалішиним та Полежаєвим (знамениті терміни, виведені від дієслів «полежати» та «завалитись», які у великому обігу в нас на Русі, так само, як фраза: «заїхати до Сопикова та Храповицького», яка означає всякі мертві сни на боці, на спині й у всіх інших положеннях з вихрапами, носовими висвистами й іншими властивостями), усі ті, яких не можна було виманити з дому навіть закликом на уху за п'ятсот карбованців з двохаршинними стерлядями і всякими танучими в роті кулебяками, одно слово, виявилось, що місто і людне, і велике, і населене як слід. Показався якийсь Сисой Пафнутьєвич і Макдональд Карлович, що про них і не чути було ніколи; у вітальнях застовбичив якийсь довгий-довгий з простреленою рукою, такий високий на зріст, якого навіть і не бачено було. На вулицях показалися криті дрожки, невідомі лінійки, торохтілки, колесосвистки — і заварилася каша.

Іншим часом і в інших обставинах такі чутки, може, й не звернули б на себе ніякої уваги, але місто N. давно вже не діставало ніяких зовсім звісток. Навіть не траплялося протягом трьох місяців нічого такого, що звуть у столицях комеражами, а це, як відо-

мо, для міста те саме, що вчасний довіз харчових припасів. У міському поговорі виявились відразу дві зовсім протилежні думки й утворилися відразу дві протилежні партії: чоловіча й жіноча. Чоловіча партія, найбільш безтямна, звернула увагу на мертві душі. Жіноча зайнялася виключно викрадом губернаторської дочки. У цій партії, треба зауважити на честь дамам, було незрівнянно більше ладу й обачності. Таке вже, видно, саме призначення їх бути гарними хазяйками й розпорядницями. Все в них незабаром набуло живого, певного вигляду, одяглося в ясні й очевидні форми, пояснилось і очистилось, одно слово, вийшла викінчена картинка. Виявилось, що Чичиков давно вже був закоханий, і бачились вони в саду при місячному світлі, що губернатор навіть віддав би за нього дочку, бо Чичиков багатий, як лихвар, коли б причиною не була дружина його, яку він покинув (звідки вони дізнались, що Чичиков жонатий, — це нікому не було відомо), і що дружина, яка страждає від безнадійного кохання, написала листа губернаторові найзворушливішого, і Чичиков, побачивши, що батько й мати ніколи не погодяться, зважився на викрад. В інших домах розповідалося трохи інакше: що в Чичикова немає зовсім ніякої дружини, але що він, людина тонка та із розрахунком, вирішив за тим, щоб дістати доччину руку, почати справу з матері і мав з нею сердечний таємний зв'язок, і що потім зробив декларацію щодо доччиної руки; але мати, злякавшись, щоб не сталося злочину, противного релігії, і почуваючи в душі муки сумління, відмовила цілком, і що ось тому Чичиков зважився на викрад. До всього цього приєдналося багато пояснень і поправок у міру того, як чутки проходили в найглухіші провулки. На Русі ж товариства нижчі дуже люблять поговорити про плітки, що бувають у товариствах вищих, а тому почали про все це говорити в таких домках, де навіть у вічі не бачили й не знали Чичикова, пішли додатки й ще більші пояснення. Сюжет ставав щохвилини цікавіший, набував щодня викінченіших форм і нарешті такий, як є, у всій своїй викінченості, внесений був у власні вуха губернаторші. Губернаторша, як мати родини, як перша в місті дама, нарешті, як дама, що не підозрювала нічого подібного, була вкрай ображена такими історіями і пройнялась обуренням у всіх відношеннях справедливим. Бідна блондинка витримала найприкріший tete-a-tete, який тільки будь-коли траплялося мати шістнадцятилітній дівчині. Полилися цілі потоки розпитів, допитів, доган, загроз, докорів, намов, так що дівчина кинулася в сльози, ридала й не могла зрозуміти жодного

слова; швейцарові був даний найсуворіший наказ не приймати ні в який час і ні в якому разі Чичикова.

Зробивши своє діло щодо губернаторші, дами напосілись на чоловічу партію, намагаючись схилити їх на свій бік і твердячи, що мертві душі вигадка і вжита тільки на те, щоб відвернути всяку підозру й успішно вчинити викрад. Багато навіть з чоловіків були зваблені й пристали до їхньої партії, незважаючи на те, що підпали великим наріканням від своїх же товаришів, які вилаяли їх бабами й спідницями, іменами, як відомо, дуже образливими для чоловічої статі.

Та хоч як озброювались і опинались чоловіки, а в їхній партії зовсім не було такого ладу, як у жіночій. Усе в них було якесь черстве, неотесане, недоладне, негоже, незграйне, негарне; в голові розгардіяш, колотнеча, плутаність, неохайність у думках — одно слово, так і визначалась у всьому пуста природа чоловіка, природа груба, важка, нездатна ні до домоврядництва, ні до сердечних переконань, маловірна, ледача, сповнена безупинних сумнівів і вічного страху. Вони казали, що все це дурниця, що викрадання губернаторської дочки більше справа гусарська, аніж цивільна, що Чичиков не зробить цього, що баби брешуть, що баба — як мішок: що поклади, те й несе; що головна річ, на яку треба звернути увагу, є мертві душі, які, проте, чорт його знає, що вони означають, але в них полягає, одначе, вельми погане, недобре. Чому здавалося чоловікам, що в них полягає погане й недобре, цю ж хвилину довідаємось: у губернію призначений був новий генерал-губернатор — подія, що, як відомо, доводить чиновників до тривожного стану: підуть перебирання, розпікання, прочуханки й службові юшки, якими частує начальник своїх підлеглих! «Ну що, — думали чиновники, — як він дізнається тільки просто, що в місті їхньому он які дурні чутки, та за це одне може припекти не на життя, а на смерть!» Інспектор лікарської управи раптом зблід: йому уявилося бог знає що: що під словом «мертві душі» чи не розуміються хворі, які повмирали в значній кількості в лазаретах і в інших місцях від пошесної гарячки, проти якої не було вжито належних заходів, і що Чичиков чи не є підісланий чиновник з канцелярії генерал-губернатора для проведення таємного слідства. Він повідомив про це голову. Голова відповів, що це дурниця, і потім раптом зблід сам, задавши собі запитання: а що, коли душі, куплені Чичиковим, справді мертві? а він допустив учинити на них купчу, та ще сам зограв роль повіреного Плюшкіна, і дійде це до відома гене-

рал-губернатора, що тоді? Він про це більше нічого, як тільки сказав тому й другому, і раптом зблідли і той, і другий: страх причепливіший за чуму і передається вмить, усі відразу познаходили в собі такі гріхи, яких навіть не було. Слово «мертві душі» так пролунало невиразно, що почали підозрювати навіть, чи немає тут натяку на скороспішно поховані тіла, внаслідок двох, що не так давно трапились, подій.

Перша подія була з якимись сольвичегодськими купцями, що приїхали до міста на ярмарок і завдали після торгів бенкет приятелям своїм, устьсисольським купцям, бенкет на російський зразок з німецькими витівками: аршадами, пуншами, бальзамами та інш. Бенкет, як годиться, скінчився бійкою. Сольвичегодські упорали на смерть устьсисольських, хоч і від них зазнали добрих буханів у боки, під ребра і в печінки, які свідчили про надмірну величину кулаків, якими були наділені покійники. Одному з переможців було навіть ущент збито насос, за висловом бойців, тобто геть розтрощено ніс, так що не залишилось його на обличчі й на півпальця. У вчинку своєму купці повинились, висловлюючись, що трохи попустували; ходили чутки, що ніби разом до повинної голови вони доклали по чотири державної кожен; а втім, справа занадто темна. З учинених довідок і слідства виявилось, що устьсисольські хлопці померли від чаду, а тому так їх і поховали, як учаділих. Друга подія, що недавно трапилась, була така: казенні селяни сельця Вошива-пиха, з'єднавшись з такими ж селянами сельця Боровки, Задирайлово-теж, знесли з лиця землі нібито земську поліцію в особі засідателя, якогось Дробяжкіна; що нібито земська поліція, тобто засідатель Дробяжкін, унадився вже занадто часто їздити в їхнє село, що іншим разом варте пошесної гарячки, а причина, мовляв, та, що земська поліція, маючи деякі слабкості з боку сердечного, накидав оком на баб і сільських дівчат. А втім, напевне невідомо, хоч у зізнаннях селяни висловились просто, що земська поліція був, мовляв, блудливий, як кіт, і що вже не раз вони його підстерігали й одного разу навіть вигнали голяком з якоїсь хати, куди він був заліз. Звичайно, земська поліція годен був кари за сердечні слабкості, але мужиків як Вошивої-пихи, так і Задирайлова-теж не можна було також виправдати за самоправство, якщо вони тільки брали участь у вбивстві. Але справа була темна, земську поліцію знайшли на шляху, мундир чи сурдут на земській поліції був гірший за ганчірку, а вже фізіономії і пізнати не можна було. Справа ходила по судах і надійшла нарешті до палати, де бу-

ла спочатку на самоті розсуджена в такому сенсі: тим що невідомо, хто з селян саме брав участь, а всіх їх багато, Дробяжкін же людина мертва, отже, йому небагато в тому пуття, коли б навіть він і виграв справу, а мужики були ще живі, отже, для них вельми важить рішення на їхню користь — то внаслідок того вирішено було так: що засідатель Дробяжкін сам був причиною, вчиняючи несправедливі утиски мужикам Вошивої-пихи та Задирайлова-теж, а помер, мовляв, він, вертаючись санками, від апоплексичного удару. Справа, здавалось, оброблена була кругло, але чиновники, невідомо чому, почали думати, що, мабуть, про ці мертві душі йдеться тепер.

А ще так трапилось, що, як умисне, в той час, коли пани чиновники й без того були в скруті, прийшли до губернатора разом два папери. В одному з них містилося, що за одержаними свідченнями й донесеннями перебуває в їхній губернії підробник фальшивих асигнацій, ховаючись під різними іменами, і щоб негайно був учинений найсуворіший розшук. Другий папір містив у собі повідомлення губернатора сусідньої губернії про втіклого від законного переслідування розбійника, і що коли виявиться в їхній губернії якась підозріла людина, яка не подасть ніяких свідоцтв і паспортів, то затримати її. Ці два папери так і приголомшили всіх. Попередні висновки й здогади зовсім були збиті з глузду. Звичайно, ніяк не можна було припускати, щоб тут стосувалося що-небудь Чичикова, а проте всі, коли розважили кожен зі свого боку, коли пригадали, що вони ще не знають, хто такий справді є Чичиков, що він сам вельми неясно озивався щодо власної особи, говорив, правда, що потерпів на службі за правду, та все це якось невиразно, і коли згадали до того ж, що він навіть висловився, ніби мав багато ворогів, що важили на життя його, то замислилися ще більше: виходить життя його було в небезпеці, виходить його переслідували, виходить він зробив же щось таке... та хто ж він справді такий? Звичайно, не можна думати, щоб він міг робити фальшиві папери, а тим більше бути розбійником: зовнішність добромисна; але з усім тим, хто ж би, одначе, він був такий справді? І от пани чиновники поставили собі тепер запитання, яке мусили поставити собі спочатку, тобто в першій главі нашої поеми. Вирішено було ще зробити кілька запитів у тих, у кого були куплені душі, щоб принаймні дізнатись, що за купівля, і що саме треба розуміти під цими мертвими душами, і чи не пояснив він кому, хоч, може, ненароком, хоч побіжно як-небудь,

справжніх своїх намірів і чи не сказав він кому-небудь про те, хто він такий? Передусім звернулись до Коробочки, але тут почерпнули небагато: купив, мовляв, за п'ятнадцять карбованців, і пташине пір'я теж купує, і багато всього обіцяв накупити, в казну сало теж постачає і тому, певне, шахрай, бо вже був один такий, що купував пташине пір'я і в казну сало постачав, та й обдурив усіх і протопопшу нагрів більше як на сто карбованців. Усе, що вона говорила далі, було повторення майже одного й того самого, і чиновники побачили тільки, що Коробочка просто дурна баба. Манілов відповів, що за Павла Івановича завжди він ладен ручитися, як за себе самого, що він пожертвує усім своїм маєтком, щоб мати соту частину якостей Павла Івановича, і озвавсь про нього взагалі в найприємніших висловах, додавши кілька думок щодо дружби вже із заплющеними очима. Ці думки, звичайно, задовільно пояснили ніжний порух його серця, але не пояснили чиновникам справжнього діла. Собакевич відповів, що Чичиков, на його думку, людина гарна, а що селян він йому продав на вибір і народ у всіх відношеннях живий; але що він не ручиться за те, що станеться згодом, що коли вони трохи вимруть під час труднощів переселення в дорозі, то не його провина, і в тому владен Бог, а гарячок і всяких смертодайних хвороб є на світі немало, і бувають приклади, що вимирають цілі села.

Пани чиновники вдалися були ще до одного засобу, не вельми благородного, але який, проте, іноді вживається, тобто стороною, за допомогою всяких лакейських знайомств, розпитати людей Чичикова, чи не знають вони яких подробиць щодо попереднього життя й обставин панових, але почули теж небагато. Від Петрушки почули тільки запах жилого покою, а від Селіфана, що він сповняв службу государську та служив раніш на митниці, та й тільки. У цього класу людей вельми чудний звичай. Коли його спитати прямо про щось, він ніколи не згадає, не добере всього в тяму і навіть просто відповість, що не знає; а коли спитати про щось інше, отут він і приплете його й розкаже з такими подробицями, що їх і знати не захочеш. Усі розшуки, вчинені чиновниками, відкрили їм тільки те, що вони напевне ніяк не знають, що таке Чичиков, а проте Чичиков що-небудь та мусить бути неодмінно. Вони поклали нарешті поговорити остаточно про цей предмет і вирішити принаймні, що і як їм робити, і яких заходів ужити, і що саме він таке: чи така людина, яку треба затримати й схопити, як недобромисного, а чи така він людина, яка може сама схопити й затримати

їх усіх, як недобромисних. Для цього всього задумано було зібратися навмисне в поліцеймейстера, вже відомого читачам батька й добродійника міста.

ГЛАВА ДЕСЯТА

Зібравшись у поліцеймейстера, вже відомого читачам батька й добродійника міста, чиновники мали нагоду зауважити один одному, що вони схудли від цих турбот і тривог. Справді, призначення нового генерал-губернатора і ці одержані папери такого серйозного змісту, і ці бог знає які чутки, все це полишило помітні сліди на їхніх обличчях, і фраки на багатьох зробилися помітно просторіші. Усе подалось: і голова схуд, і інспектор лікарської управи схуд, і якийсь Семен Іванович, ніколи не називаний на прізвище, що носив на вказівному пальці перстень, який давав розглядати дамам, навіть і той схуд. Звичайно, знайшлися, як і скрізь буває, дехто неполохливого десятка, що не стратили духу, але їх було вельми небагато: поштмейстер один тільки. Він один не змінився в постійно рівному характері і завжди в таких випадках мав звичку говорити: «Знаємо ми вас, генерал-губернаторів! Вас може три, чотири зміниться, а я ось уже, добродію мій, тридцять років сиджу на одному місці». На це звичайно зауважували інші чиновники: «Добре тобі, шпрехен зі дейч, Іван Андрейч: у тебе справа поштова — прийняти та відіслати експедицію; хіба тільки обдуриш, замкнувши присутствіє на годину раніше та візьмеш із запізнілого купця за прийом листа невказаного часу, або перешлеш інший пакунок, який не слід пересилати: тут, звичайно, всякий буде святий. А от хай до тебе унадиться чорт підвертатися щодня під руку, так що от і не хочеш брати, а він сам трутить. Тобі, певна річ, півбіди, у тебе один синок, а тут, брат, Прасковію Федорівну наділив Бог такою благодаттю — що рік, то й несе або Праскушку, або Петрушку; тут, брат, іншої заспіваєш». Так говорили чиновники, а чи можна справді встояти проти чорта, про це судити не авторське діло. В нараді, що зібралася цим разом, дуже помітна була відсутність тієї необхідної речі, яку в простолюдді називають глуздом. Взагалі, ми якось не створились для представницьких засідань. У всіх наших зібраннях, починаючи з селянського громадського сходу і до всяких можливих учених і інших комітетів, коли в них немає однієї голови, яка всім керує, буває чимала таки плутанина. Важко навіть і сказати, чому це; видно, вже народ такий, що тільки й удаються ті наради, які складаються для того, щоб погуляти або пообідати, як-от клуби й

усякі воксали на німецький зразок. А готовність щохвилини є, мабуть, до всього. Ми відразу, як вітром повіє, заведемо товариства благодійні, сприяльні й не знати які. Мета буде прекрасна, а з усім тим нічого не вийде. Може, це буває тому, що ми зразу задовольняємося на самому початку і вже гадаємо, що все зроблено. Наприклад, затіявши якесь благодійне товариство для бідних і пожертвувавши значні суми, ми зразу для відзначення такого схвального вчинку завдаємо обід усім першим сановникам міста, розуміється, на половину всіх пожертвуваних сум; на решту наймається тут же для комітету препишна квартира з опаленням і сторожами, а тоді й залишається всієї суми для бідних п'ять карбованців з половиною, та й тут у розподілі цієї суми ще не всі члени згодні між собою і кожен пхає яку-небудь свою куму.

А втім, нарада, що зібралася нині, була зовсім іншого роду; вона утворилася внаслідок необхідності. Не про якихось бідних чи сторонніх була справа, справа стосувалася кожного чиновника особисто; справа стосувалася біди, яка всім однаково загрожувала, отже, поневолі тут мусило бути однодушніше, щільніше. Але, з усім тим, вийшло чортзна-що таке. Не згадуючи вже про незгоди, властиві всім нарадам, у думках зібраних виявилась якась навіть незбагненна нерішучість: один казав, що Чичиков підробник державних асигнацій і потім сам додавав: «а може, й не підробник»; другий твердив, що він чиновник генерал-губернаторської канцелярії і зараз же застерігався: «а втім, чорт його знає, на лобі ж не прочитаєш». Проти здогаду, чи не переодягнений це розбійник, озброїлися всі; визнали, що, крім зовнішності, яка сама по собі була вже добромисна, в розмовах його не було нічого такого, що показувало б людину з буйними вчинками. Зненацька поштмейстер, що залишався кілька хвилин заглибленим у якесь замислення, чи внаслідок раптового натхнення, що окрило його, чи чого іншого, скрикнув несподівано: «А, знаєте, панове, хто це?» Голос, яким він промовив це, мав у собі щось разюче, так що примусив скрикнути всіх разом: «А хто?» — «Це, панове, добродію мій, не хто інший, як капітан Копєйкін!» А коли всі зразу в один голос запитали: «Хто такий цей капітан Копєйкін?» — поштмейстер сказав:

— Так ви не знаєте, хто такий капітан Копєйкін?

Усі відповіли, що ніяк не знають, хто такий капітан Копєйкін.

— Капітан Копєйкін, — сказав поштмейстер, що розкрив свою табакерку наполовину, боячись, щоб хто з сусід не занурив туди своїх пальців, у чистоту яких він мало вірив, і навіть мав звичку

приказувати: «Знаємо батечку; ви пальцями своїми, може, не знати в які місця навідуєтесь, а тютюн річ, яка вимагає чистоти». — Капітан Копєйкін, — повторив він, уже понюхавши тютюну, — а втім, коли це розповісти, вийде прецікава для якого-небудь письменника в деякому роді ціла поема.

Усі присутні виявили бажання упізнати цю історію, або, як висловився поштмейстер, прецікаву для письменника в деякому роді цілу поему, і він почав так:

ПОВІСТЬ ПРО КАПІТАНА КОПЄЙКІНА

«Після кампанії дванадцятого року, добродію ти мій, — так почав поштмейстер, незважаючи на те, що в кімнаті сидів не один добродій, а цілих шестеро, — після кампанії дванадцятого року разом з раненими присланий був і капітан Копєйкін. Чи під Красним, чи під Лейпцигом, тільки можете уявити, йому відірвало руку й ногу. Ну, тоді ще не зроблено було щодо ранених ніяких, знаєте, таких розпоряджень, цей який-небудь інвалідний капітал уже заведено, можете уявити собі, в деякому роді багато пізніше. Капітан Копєйкін бачить: треба працювати б, тільки рука от у нього, розумієте, ліва. Навідався додому він до батька; батько каже: "Мені нічим тебе годувати, я, — можете уявити собі, — сам ледве дістаю хліб". От мій капітан Копєйкін вирішив податись, добродію мій, у Петербург, щоб просити государя, чи не буде якої монаршої милості: "що от, мовляв, так і так, у деякому роді, так би мовити, життям жертвував, проливав кров..." Ну, якось так, знаєте, з обозами чи фурами казенними, одно слово, добродію мій, дотягся він абияк до Петербурга. Ну, можете уявити собі такий який-небудь, тобто, капітан Копєйкін та опинився раптом у столиці, якій подібної, так би мовити, немає в світі! Раптом перед ним світло, так би мовити, деяке поле життя, казкова Шехерезада. Раптом який-небудь такий, можете уявити собі, Невський проспект, або там, знаєте, яка-небудь Горохова, чорт візьми! або так яка-небудь Літейна, там шпиль такий який-небудь у повітрі; мости там висять таким чортом, можете уявити собі, без усякого, тобто, дотику, — одне слово, Семіраміда, добродію, та й тільки! Посунувся був найняти квартири, тільки все це кусається страшенно: гардини, штори, чортовиння таке, розумієте, килими — Персія цілком, ногою, так би мовити, топчеш капітали. Ну просто, тобто, йдеш вулицею, а вже ніс тобі так і чує, що пахне тисячами; а в мого капітана Ко-

пєйкіна весь асигнаційний банк, розумієте, складається з яких-небудь десяти синюх. Ну якось там притулився в ревельському трактирі за карбованця на добу; обід — щі, шматок битої яловичини. Бачить, заживатися нічого. Розпитав, куди звернутись. Кажуть є, в деякому роді, найвища комісія, правління, розумієте, таке, і начальником генерал-аншеф такий-то. А государя, треба вам знати, в той час не було в столиці; військо, можете собі уявити, ще не верталося з Парижа, все було за кордоном. Копєйкін мій, уставши раненько, поскріб собі лівою рукою бороду, бо платити цирульникові — це становитиме, в деякому роді, рахунок, — натяг на себе мундир і на дерев'яній своїй, можете уявити, пробрався до самого начальника, до вельможі. Розпитав квартиру. "Он", — кажуть, показавши йому будинок на Палацовій на набережній. Хатинка, розумієте, мужицька: шибочки у вікнах, можете собі уявити, півторасажневі, дзеркала, так що вази й усе, що там тільки є в кімнатах, здається ніби назовні: міг би, в деякому роді, дістати з вулиці рукою, дорогоцінні мармури на стінах, металеві галантерії, яка-небудь ручка у дверях — конфорт найпершої марки, так що треба, розумієте, забігти попереду до роздрібної крамнички та купити на гріш мила, та раніш годин дві, терти ним руки, та потім уже зважатись ухопитись за неї. Сам швейцар уже дивиться генералісимусом: визолочена булава, графська фізіономія, як відгодований гладкий мопс який-небудь, батистові комірчики, канальство!.. Копєйкін мій виволікся якось зі своєю дерев'янкою до приймальні, притулився там у кутку собі, щоб не штовхнути ліктем, можете собі уявити, яку-небудь Америку або Індію — роззолочену, розумієте, порцелянову таку вазу. Ну, розуміється, що він настоявся там удосталь, бо, можете собі уявити, прийшов ще такого часу, коли генерал, у деякому роді, ледве підвівся з постелі і камердинер, може, підніс йому яке-небудь срібне цеберко для різних, розумієте, умивань таких. Чекає мій Копєйкін години чотири, аж ось увіходить, нарешті, ад'ютант або там інший черговий чиновник. "Генерал, — каже, — зараз вийде до приймальні". А в приймальні вже народу, як бобів на тарілці. Все це не те, що наш брат холоп, усе четвертого або п'ятого класу, полковники, а де й товстий макарон блищить на еполеті — генералітет, одно слово, он який. Раптом у кімнаті, розумієте, пролинув ледве помітний рух, як ефір який-небудь тонкий. Почулося там і там: "шу, шу", і нарешті тиша настала страшна. Вельможа виходить. Ну... можете уявити собі: державна людина! В обличчі, так би мовити... ну, відповідно до

звання, розумієте... до високого чину... такий і вираз, розумієте. Все, що тільки було в приймальні, розуміється, ту ж хвилину струнко, дожидає, тремтить, чекає рішення, в деякому роді, долі. Міністр або вельможа підходить до одного, до другого: "За чим ви? за чим ви?.. що вам завгодно? яка у вас справа?" Нарешті, добродію мій, до Копєйкіна. Копєйкін, зібравшись з духом: "Так і так, ваше превосходительство, проливав кров, позбувся, в деякому роді, руки й ноги, працювати не можу, насмілююсь просити монаршої милості". Міністр бачить, людина на дерев'янці і правий рукав порожній пристібнуто до мундира. "Добре, — каже, — навідайтесь днями". Копєйкін мій виходить мало не в захваті: одне те, що вдостоївся аудієнції, так би мовити, з першорядним вельможею, а друге те, що ось тепер нарешті розв'яжеться, в деякому роді, щодо пенсіону. В настрої, розумієте, такому підскакує по тротуару. Зайшов до Палкінського трактиру випити чарку горілки, пообідав, добродію мій, у "Лондоні", звелів подати собі котлетку з каперсами, пулярку запитав з різними фінтерлеями, запитав пляшку вина, увечері вирушив до театру, одно слово, розумієте, гульнув. На тротуарі, бачить, якась струнка англійка, як лебідь такий, можете собі уявити. Мій Копєйкін, кров, знаєте, заграла в ньому, побіг до неї на своїй дерев'янці, тюп, тюп, слідом, — "та ні, — подумав, — хай після, коли одержу пенсіон; тепер щось я розгулявся занадто". Ось, добродію мій, яких-небудь через три, чотири дні з'являється Копєйкін мій знову до міністра, діждався виходу. "Так і так, каже, прийшов, каже, почути наказ вашого високопревосходительства за одержаними хворобами й через рани..." й інше таке, розумієте, в урядовому стилі. Вельможа, можете собі уявити, зразу його пізнав: "А, каже, добре, каже, цей раз нічого не можу сказати вам більше, як тільки те, що вам треба буде чекати приїзду государя; тоді, без сумніву, будуть зроблені розпорядження щодо ранених, а без монаршої, так би мовити, волі я нічого не можу зробити". Поклін, розумієте, і — прощайте. Копєйкін, можете собі уявити, вийшов у становищі найбільш невиразному. Він же думав, що ось йому завтра так і видадуть гроші: "На тобі, голубчику, пий та веселись"; а замість того йому наказано чекати, та й часу не призначено. От він совою такою зійшов з ганку, як пудель, розумієте, якого кухар облив водою: і хвіст у нього межи ніг, і вуха повісив. "Ну, ні, — думає собі, — піду вдруге, поясню, що останній шматок доїдаю, — не допоможете, мушу померти, в деякому роді, з голоду". Одно слово, приходить

він, добродію мій, знову на Палацову набережну, кажуть: "Не можна, не приймають, приходьте завтра". Другого дня — те ж; а швейцар на нього просто й дивиться не хоче. А тим часом у нього з синюх тих, розумієте, уже залишається одна в кишені. То, бувало їв щі, яловичини шматок; а тепер у крамничці візьме якого-небудь оселедця або огірок солоний та хліба на два гроші, одне слово, голодує бідолаха, а тимчасом апетит вовчий. Проходить повз такий який-небудь ресторан: кухар, можете собі уявити, чужоземець, француз такий з відкритою фізіономією, білизна на ньому голландська, фартух білістю дорівнює снігам, виробляє там фензерв яких-небудь, котлетки з трюфелями, — одно слово, розсупе-делікатес такий, що просто себе, тобто, з'їв би від апетиту. А то пройде повз Мілютінську крамницю, там з вікна виглядає, в деякому роді, сьомга така, вишеньки — по п'ять карбованців штука, кавун-страховище, диліжанс такий, висунувся з вікна і, так би мовити, шукає дурня, щоб заплатив сто карбованців, — одно слово, на кожному кроці спокуса така, слинки котяться, а він чує тимчасом усе "завтра". Так, можете собі уявити, яке його становище: тут, з одного боку, так би мовити, сьомга й кавун, а з другого — йому підносять одну й ту саму страву: "завтра". Нарешті бідоласі, в деякому роді, урвавсь терпець, вирішив будь-що-будь пролізти штурмом, розумієте. Діждався біля під'їзду, чи не пройде ще який проситель, і там за якимсь генералом, розумієте, прослизнув зі своєю дерев'янкою до приймальні. Вельможа, за звичаєм, виходить: "За чим ви? за чим ви? А, — каже, побачивши Копєйкіна, — я ж уже оголосив вам, що ви мусите чекати рішення". — "Дозвольте, ваше високопревосходительство, не маю, так би мовити, шматка хліба..." — "Що ж поробиш? Я для вас нічого не можу зробити; подбайте поки що допомогти самі собі, шукайте самі засобів". — "Але, ваше високопревосходительство, самі можете, в деякому роді, судити, які засоби можу вишукати, не маючи ні руки, ні ноги". — "Але, — каже сановник, — погодьтесь, я не можу вас утримувати, в деякому роді, своїм коштом, у мене багато ранених, всі вони мають однакове право... Озбройтесь терпінням. Приїде государ, я можу дати вам слово честі, що його монарша милість вас не залишить". — "Але, ваше високопревосходительство, я не можу чекати", — каже Копєйкін і каже, в деякому відношенні, грубо. Вельможі, розуміється, зробилося вже досадно. Справді: тут з усіх боків генерали чекають рішень, наказів, справи, так би мовити, державні, які вимагають щонайшвидшого виконання, —

хвилина прогаяння, може, важлива, — а тут ще прив'язався з боку настирливий чорт. "Вибачте, — каже, — мені ніколи... мене чекають справи, важливіші за ваші". Нагадує способом, в деякому роді, тонким, що пора нарешті й вийти. А мій Копєйкін, — голод, розумієте, підострожив його: "Як знаєте, ваше високопревосходительство, каже, не зійду з місця доти, поки не дасте резолюції". Ну... можете уявити: відповідати таким чином вельможі, якому варт тільки слово, так от уже й полетів шкереберть, так що й чорт тебе не відшукає... Тут коли нашому братові скаже чиновник, одним чином менший, подібне, так уже й грубість. Ну, а там розмір, розмір який: генерал-аншеф і який-небудь капітан Копєйкін! Дев'яносто карбованців і нуль! Генерал, розумієте, більше нічого, як тільки глянув, а погляд — вогнепальна зброя: душі вже немає, вона вже пішла в п'ятки. А мій Копєйкін, можете уявити, ні з місця, стоїть, як укопаний. "Що ж ви?" — каже генерал, і взяв його, як то кажуть, за карк. А втім, сказати правду, обійшовся він ще досить милостиво: інший би полохнув так, що дня три крутилася б після того вулиця догори ногами, а він сказав тільки: "Добре, каже, коли вам тут дорого жити і ви не можете в столиці спокійно чекати рішення вашої долі, так я вас вишлю казенним коштом. Покликати фельд'єгеря! Перепровадити його на місце проживання". А фельд'єгер уже там, розуміється, і стоїть: триаршинний мужичище який-небудь, ручища в нього, можете уявити, самою натурою збудована для ямщиків, — одно слово, дантист такий... Ось його, раба Божого, схопили, добродію мій, та на візок з фельд'єгерем. "Ну, — Копєйкін думає, — принаймні не треба платити, прогонів, і за те спасибі". От він, добродію мій, їде на фельд'єгері та, їдучи на фельд'єгері, в деякому роді, так би мовити, міркує сам собі: "Коли генерал каже, щоб я пошукав сам засобу допомогти собі, — добре, каже, я, знайду, засоби!" Ну, вже як його приставили на місце і куди саме привезли, нічого цього невідомо. Так, розумієте, і чутки про капітана Копєйкіна канули в річку забуття, в яку-небудь таку Лету, як називають поети. Але, дозвольте, панове, отут і починається, можна сказати, нитка, зав'язка роману. Отже, де подівся Копєйкін, невідомо; але не минуло, можете уявити собі, двох місяців, як з'явилась у рязанських лісах шайка розбійників, і отаман цієї шайки був, добродію мій, не хто інший...»

— Тільки дозволь, Іване Андрійовичу, — сказав раптом, урвавши його, поліцеймейстер, — адже капітан Копєйкін, ти сам сказав, без руки й без ноги, а в Чичикова...

Тут поштмейстер скрикнув і ляснув з усього розмаху рукою по своєму лобі, назвавши себе прилюдно при всіх телятиною. Він не міг зрозуміти, як така обставина не спала йому на думку на самому початку оповідання, і признався, що зовсім справедлива приказка: «Російська людина пізнім розумом мудра». А проте через хвилину він тут же почав хитрувати й спробував був вивернутись, кажучи, що, зрештою, в Англії дуже вдосконалена механіка, що видно з газет, як один винайшов дерев'яні ноги таким чином, що від одного дотику до непомітної пружини заносили ці ноги людину бог знає в які місця, так що після ніде й відшукати її не можна було.

Але всі дуже засумнівалися, щоб Чичиков був капітан Копєйкін, і визнали, що поштмейстер сягнув уже занадто далеко. А втім, вони з свого боку теж не спіткнулися, і наведені дотепним здогадом поштмейстера, забралися навряд чи не далі. З числа багатьох у своєму роді кмітливих припущень було, нарешті, одне, — дивно навіть і сказати, — що чи не є Чичиков переодягнений Наполеон, що англієць здавна заздрить, що Росія, мовляв, така велика й простора, що навіть кілька разів виходили й карикатури, де росіянин змальований розмовляючим з англійцем. Англієць стоїть і ззаду тримає на мотузці собаку, і під собакою розуміється Наполеон: «Дивись, мов, каже, коли що не так, так я на тебе зараз випущу цього собаку!» — і ось тепер вони, може, й випустили його з острова Єлени, і ось він тепер і пробирається в Росію нібито Чичиков, а справді зовсім не Чичиков.

Звичайно, повірити цьому чиновники не повірили, а втім загадалися і, розглядаючи цю справу кожен сам собі, визнали, що обличчя Чичикова, коли він повернеться і стане боком, дуже скидається на портрет Наполеона. Поліцеймейстер, що служив за кампанії дванадцятого року й особисто бачив Наполеона, не міг теж не признатись, що на зріст він ніяк не буде вищий за Чичикова і що будовою своєї постаті Наполеон теж не можна сказати, щоб занадто товстий, проте й не так, щоб тонкий. Може, деякі читачі назвуть усе це неймовірним, автор теж на догоду їм ладен би назвати все це неймовірним; але, як на лихо, усе відбулося саме так, як оповідається, і тим ще дивніше, що місто було не в глуші, а навпаки, недалеко від обох столиць. А втім, треба пам'ятати, що все це відбувалося невдовзі після славетного вигнання французів. У цей час усі наші поміщики, чиновники, купці, прикажчики і всякий письменний і навіть неписьменний народ зробились, принаймні на цілих вісім років, запеклими політиками. «Московские

ведомости» і «Сын Отечества» зачитувались немилосердно і доходили до останнього читця клаптиками, непридатними ні до якого вжитку. Замість запитань: «Почім, батечку, продали мірку вівса? як скористувалися вчорашньою порошею?» — говорили: «А що пишуть у газетах, чи не випустили знову Наполеона з острова?» Купці цього дуже побоювались, бо цілком вірили провіщенню одного пророка, що вже три роки сидів в острозі; пророк прийшов невідомо звідки, в личаках і невкритому кожусі, що страшенно тхнули тухлою рибою, і провістив, що Наполеон є антихрист і держиться на кам'яному ланцюгу за шістьма мурами й сімома морями, але згодом розірве ланцюг і заволодіє всім світом. Пророк за провіщення потрапив, як годиться, в острог, але тим не менше діло своє зробив і скаламутив зовсім купців. Довго ще під час навіть найприбутковіших угод купці, виряжаючись до трактира запивати їх чаєм, гомоніли про антихриста. Багато з чиновників і благородного дворянства теж мимоволі задумувались про це і, заряджені містицизмом, що був тоді, як відомо, у великій моді, бачили в кожній літері, з яких було складено слово «Наполеон», якесь особливе значення; багато хто навіть відкрив у ньому апокаліпсичні цифри. Отже, нічого немає дивного, що чиновники мимоволі задумувались на цьому пункті; проте скоро й похопились, помітивши, що уява їхня вже занадто прудка і що все це не те. Думали, думали, розважали, розважали й нарешті вирішили, що непогано б ще розпитати гарненько Ноздрьова. Тим що він перший виніс історію про мертві душі і був, як то кажуть, у якихось щільних стосунках з Чичиковим, отже, без сумніву, знає дещо з обставин його життя, — то ще спробувати, що скаже Ноздрьов.

Чудні люди, ці пани чиновники, а за ними й усі інші звання: адже дуже добре знали, що Ноздрьов брехун, що йому не можна вірити в жодному слові, ні в найменшій дрібниці, а тимчасом удалися саме до нього. Піди ж ти, порозумійся з людиною! Не вірить у Бога, а вірить, що коли засвербить перенісся, то неодмінно помре; пропустить мимо утвір поета, який, як день, увесь перейнятий згодою і високою мудрістю простоти, а кинеться якраз на те, де якийсь молодець наплутає, наплете, поламає, виверне природу, і йому цей утвір сподобається, і він почне кричати: «Ось воно, ось справжнє знання таємниць серця!» Все життя ні за що має лікарів, а кінчиться тим, що звернеться нарешті до баби, яка лікує зашіптуванням і запльовуванням або, ще краще, вигадає сам якийсь декохт з не знати якої погані, яка бог знає чому уявиться йому саме засо-

бом проти його хвороби. Звичайно, можна почасти вибачити панів чиновників дійсно скрутним їхнім становищем. Тонущий, кажуть, хапається й за маленьку тріску, і в нього немає в цей час розсудку подумати, що на трісці може хіба що проїхатись верхи муха, а в ньому ваги мало не чотири пуди, якщо навіть не цілих п'ять: але не спадає йому в той час міркування в голову, і він хапається за тріску. Так і пани наші вхопились нарешті за Ноздрьова.

Поліцеймейстер ту ж хвилину написав до нього записочку завітати на вечірку, і квартальний у ботфортах, з привабливим рум'янцем на щоках, побіг ту ж хвилину, притримуючи шпагу, вистрибом на квартиру Ноздрьова. Ноздрьов був зайнятий важливою справою; аж чотири дні вже не виходив він з кімнати, не впускав нікого і одержував обід у віконце, — одно слово, навіть схуд і позеленів. Справа вимагала великої уважності: вона полягала в добиранні з кількох десятків дюжин карт однієї талії, але найпозначнішої, на яку можна було б покластися, як на найвірнішого друга. Роботи залишалося ще принаймні на два тижні; протягом усього цього часу Порфирій повинен був чистити меделянському щеняті пуп особливою щіткою і мити його тричі на день у милі. Ноздрьов був дуже розгніваний за те, що потривожили його самотність; передусім він послав квартального к чорту, та коли прочитав у записці городничого, що може трапитися пожива, бо на вечірку чекають якогось новака, злагіднів ту ж хвилину, замкнув кімнату нашвидку ключем, одягся абияк і вирушив до них. Зізнання, свідчення і припущення Ноздрьова становили таку різку протилежність міркуванням панів чиновників, що й останні їхні здогади були збиті з пантелику. Це була рішуча людина, для якої не існувало сумнівів зовсім; і скільки в них помітно було хиткості й боязкості в припущеннях, стільки в нього твердості і впевненості. Він відповів на всі пункти, навіть не затнувшись; заявив, що Чичиков накупив мертвих душ на кілька тисяч, і що він сам продав йому, бо не бачить причини, чому не продати; на запитання, чи не шпіон він і чи не намагається щось розвідати, Ноздрьов відповів, що шпіон, що ще в школі, де він разом з ним учився, його називали фіскалом, і що за це товариші, в тому числі й він, трохи його потовкли, так що треба було потім приставити до самих висків двісті сорок п'явок, тобто він хотів був сказати сорок, а двісті сказалось якось само собою. На запитання, чи не підробник він фальшивих паперів, він відповів, що підробник, і при цій нагоді розповів анекдот про незвичайну спритність Чичикова: як, дізнавшись, що в його домі бу-

ло на два мільйони фальшивих асигнацій, запечатали дім його й поставили варту, на кожні двері по два солдати, і як Чичиков перемінив їх усі за одну ніч, так що другого дня, коли зняли печаті, побачили, що все були асигнації справжні. На запитання, чи дійсно Чичиков мав намір викрасти губернаторську дочку і чи правда, що він сам узявся допомагати й брати участь у цій справі, Ноздрьов відповів, що допомагав, і що коли б не він, то не вийшло б нічого; тут він і схаменувся був, бачачи, що збрехав зовсім даремне і міг таким чином накликати на себе біду, але язика ніяк уже не міг стримати. А втім, і важко було, бо виявились самі собою такі цікаві подробиці, від яких ніяк не можна було відмовитись: навіть названо було на ім'я село, де містилася та парафіяльна церква, в якій покладено було вінчатись, а саме — село Трухмачовка, піп отець Сидір, за вінчання сімдесят п'ять карбованців, та й то не погодився б, якби він не налякав його, обіцяючись донести на нього, що перевінчав лабазника Михайла з кумою; що він відступив навіть свою коляску й заготував на всіх станціях підставних коней. Подробиці дійшли до того, що вже починав називати на ім'я ямщиків. Спробували були заікнутися про Наполеона, та самі були не раді, що спробували, бо Ноздрьов почав плести таку нісенітницю, яка не тільки не мала ніякої подоби правди, але навіть просто ні до чого не мала подоби, так що чиновники, зітхнувши, всі вийшли геть; один тільки поліцеймейстер довго ще слухав, думаючи, чи не буде принаймні чого-небудь далі, але нарешті й він махнув рукою, сказавши: «Чорт знає, що таке!» І всі погодились на тому, що як з биком не битись, а все молока від нього не добитись. І залишилися чиновники ще в гіршому становищі, ніж були раніше, і розв'язалася справа тим, що ніяк не могли дізнатись, що таке був Чичиков. І виявилось ясно, якого роду створіння людина: мудра, розумна і тямуща вона буває у всьому, що стосується інших, а не себе. Яких обачних, твердих порад надає вона в скрутних випадках життя! «Яка кмітлива голова! — кричить юрба. — Який непохитний характер!» А налетить на цю кмітливу голову якась біда, і доведеться їй самій бути поставленій у скрутні випадки життя, куди й подінеться характер, увесь розгубиться непохитний муж, і вийшов з нього жалюгідний страхополох, нікчемна, квола дитина або просто фетюк, як називає Ноздрьов.

Усі ці балачки, думки й чутки невідомо з якої причини найбільше подіяли на бідного прокурора. Вони подіяли на нього до такої міри, що він, прийшовши додому, почав думати і раптом, як

то кажуть, ні з сього ні з того помер. Чи паралічем його, чи чим іншим пристукнуло, тільки як він сидів, так і повалився зі стільця навзнак. Скрикнули, як ведеться, сплеснувши руками: «Ах, Боже мій!» — послали по доктора, щоб пустити кров, але побачили, що прокурор був уже тільки бездушне тіло. Лише тоді тільки з уболіванням дізналися, що в покійника була дійсно душа, хоч він по скромності своїй ніколи її не показував. А тим часом поява смерті так само була страшна в малій, як страшна вона у великій людині: той, хто ще не так давно ходив, рухався, грав у віст, підписував різні папери й був так часто видний між чиновників зі своїми густими бровами й моргаючим оком, тепер лежав на столі, ліве око вже не моргало зовсім, але брова одна все ще була підведена з якимсь запитальним виразом. Про що покійник запитував: чого він помер, чи чого жив, про це один Бог відає.

Та це ж, одначе, недоладно! це незгідно ні з чим! це неможливо, щоб чиновники так могли самі себе налякати, вигадати таку дурницю, так відійти від правди, коли навіть дитині видно, в чому річ! Так скажуть багато читачів і докорять авторові за недоладність або назвуть бідних чиновників дурнями, бо щедра людина на слово «дурень» і ладна прислужитися ним двадцять разів на день своєму ближньому. Досить з десяти сторін мати одну дурну, щоб бути визнаному за дурня мимо дев'яти гарних. Читачам легко судити, дивлячись зі свого спокійного кутка й верхівки, звідки відкритий увесь обрій на все, що діється внизу, де людині видно тільки близьку річ. І в світовому літописі людства багато є цілих століть, що їх би, здавалося, викреслив і знищив, як непотрібні. Багато сталося в світі омилень, що їх би, здавалося, тепер не зробила й дитина. Які викривлені, глухі, вузькі, непрохідні, відхилені далеко вбік дороги обрало людство, прагнучи досягти вічної істини, тоді як перед ним увесь був відкритий прямий шлях, подібний до шляху, що веде в пишну храмину, призначену цареві на палац! За всі інші шляхи ширший і розкішніший він, осяяний сонцем і освітлений цілу ніч вогнями; але мимо нього в глухій темряві текли люди. І кілька разів, уже наведені посланим з неба розумом, вони й тут уміли відсахнутись і збочити, уміли серед білого дня потрапити знову в непрохідні закутки, уміли напустити знову туману одне одному в вічі і, тягнучись за болотяними вогнями, уміли таки дістатися до прірви, щоб потім з жахом спитати одне одного: де вихід, де дорога? Бачить тепер усе ясно поточне покоління, дивується з омилень, сміється з нерозуму своїх предків, не зрячи, що

небесним вогнем покреслений цей літопис, що кричить у ньому кожна літера, що звідусюди настановлений проникливий перст на нього ж, на поточне покоління; але сміється поточне покоління і самовпевнено, згорда починає ряд нових омилень, з яких також потім посміються нащадки.

Чичиков нічого про все це не знав зовсім. Мов умисне в той час він дістав легку застуду, флюс і невеличке запалення в горлі, на дарування яких надзвичайно щедрий клімат багатьох наших губернських міст. Щоб не припинилося, боронь Боже, як-небудь життя без нащадків, він вирішив краще посидіти днів зо три в кімнаті. Протягом цих днів він полоскав безупинно горло молоком з фігою, яку потім з'їдав, і носив прив'язану до щоки подушечку з ромену й камфори. Бажаючи чим-небудь зайняти час, він зробив кілька нових і докладних списків усім накупленим селянам, прочитав навіть якийсь том герцогині Лавальєр, що знайшовся в чемодані, переглянув у скринці різні, що там були, речі й записочки, дещо перечитав удруге і все це дуже надокучило йому. Ніяк не міг він зрозуміти, що б означувало, що жоден з міських чиновників не приїхав до нього хоч би раз довідатись про здоров'я, тоді як ще недавно раз у раз стояли перед гостиницею дрожки — то поштмейстерські, то прокурорські, то голови. Він знизував тільки плечима, ходячи по кімнаті. Нарешті почув він себе краще і зрадів бог знає як, коли побачив змогу вийти на свіже повітря. Не відкладаючи, узявся він негайно до туалету, відімкнув свою шкатулку, налив у склянку гарячої води, вийняв щітку й мило і розташувався голитись; а втім, цьому була давно пора і час, бо, помацавши бороду рукою і глянувши в дзеркало, він уже промовив: «Ач, яким тут лісом поросло!» І справді ліс не ліс, а по всій щоці й підборідді висипав досить густий засів. Поголившись, узявся він до одягання жваво й швидко, так що мало не вистрибнув з панталон. Нарешті він був одягнутий, збризнутий одеколоном і, закутаний тепло, вибрався на вулицю, зав'язавши з обережності щоку. Вихід його, як усякої видужалої людини, був ніби святковий. Усе, що тільки траплялося йому, прибирало сміючого вигляду; і будинки, і прохожі мужики, — досить, проте, серйозні, з яких дехто вже встиг затопити свого брата у вухо. Перший візит він мав намір зробити губернаторові. Дорогою багато спадало йому всяких думок: крутилася в голові блондинка, уява почала навіть злегка пустувати, і він уже сам почав трохи жартувати й кепкувати з себе. В такому настрої опинився він перед губернаторським ганком. Уже почав він

був у сінях похапцем скидати з себе шинелю, коли швейцар уразив його цілком несподіваними словами:

— Не велено приймати!

— Як, що ти, ти, видно, не пізнав мене? Ти придивись гарненько до обличчя! — казав йому Чичиков.

— Як не пізнати, адже я вас не вперше бачу, — сказав швейцар. — Та вас от саме одного й не велено пускати, інших усіх можна.

— От тобі й маєш! Чого? Чому?

— Такий наказ; так уже, видно, слід, — сказав швейцар і додав до того слово «атож». Після чого став перед ним зовсім невимушено, не зберігаючи того ласкавого вигляду, з яким раніше поспішав скидати з нього шинелю. Здавалося, він думав, дивлячись на нього: «Еге, вже коли пани женуть тебе, так ти, видно, собі шушваль яка-небудь!»

«Незрозуміло!» — подумав сам собі Чичиков і вирушив зразу ж до голови палати, але голова палати так зніяковів, побачивши його, що не міг зв'язати двох слів і наговорив такої погані, що навіть їм обом зробилося совісно. Ідучи від нього, хоч як намагався Чичиков допевнитись дорогою і добрати, що таке розумів голова і що до чого могли стосуватися слова, але нічого не міг зрозуміти. Потім зайшов до інших: до поліцеймейстера, до віце-губернатора, до поштмейстера, але всі або не прийняли його, або прийняли так дивно, таку вимушену й незрозумілу провадили розмову, так розгубилися і таке вийшло безглуздя з усього, що він усумнівився в здоров'ї їхнього мозку. Спробував був ще зайти до декого, щоб дізнатися принаймні причину, і не добрав ніякої причини. Як напівсонний блукав він без мети по місту, не будучи спроможний вирішити, чи він збожеволів, чи чиновники втратили глузд, чи вві сні все це діється, чи наяву заварилися дурощі гірші за сон. Пізно вже, майже смерком, вернувся він до себе в гостиницю, з якої був вийшов у такому гарному настрої, і з нудьги звелів подати собі чаю. В задумі і в якомусь безтямному міркуванні про чудноти становища свого почав він наливати чаю, коли це відчинилися двері його кімнати і став перед ним Ноздрьов зовсім несподіваним способом.

— От говорить прислів'я: для друга сім верств не круг, — казав він, скидаючи картуз. — Проходжу повз, бачу світло у вікні, думаю собі, зайду, певне не спить. А! от добре, що в тебе на столі чай, вип'ю залюбки чашечку: сьогодні за обідом об'ївся всякої погані, по-

чуваю, що вже починається в шлунку розгардіяш. Звели-но мені набити люльку! Де твоя люлька?

— Та я ж не курю люльки, — сказав сухо Чичиков.

— Пусте, нібито я не знаю, що ти курій. Ех! як пак звати твого чоловіка? Ей, Вахрамею, слухай!

— Та не Вахрамей, а Петрушка.

— Як то? Та в тебе ж раніше був Вахрамей?

— Ніякого не було в мене Вахрамея.

— Так, дійсно, це в Деребіна Вахрамей. Уяви, Деребінові таке щастя: тітка його посварилася з сином за те, що одружився з кріпачкою, і тепер записала йому весь маєток. Я думаю собі: от якби таку тітку мати на колись! Та що ти, брат, так відійшов від усіх, ніде не буваєш? Звичайно, я знаю, що ти зайнятий іноді вченими речами, любиш читати (чому вже Ноздрьов виснував, що герой наш займається вченими речами і любить почитати, цього, признаємось, ми ніяк не можемо сказати, а Чичиков і поготів). Ах, брат Чичиков, якби ти тільки побачив... от уже дійсно була б пожива твоєму сатиричному розумові (чому в Чичикова був сатиричний розум, це теж невідомо). Уяви, брат, у купця Ліхачова грали в горку, от де вже сміху було! Перепендєв, що був зо мною: «От, каже, коли б тепер Чичикова, от уже б йому дійсно!» (тим часом Чичиков зроду не знав ніякого Перепендєва). Та ж признайся, брат, адже ти, справді, препідло повівся тоді зо мною, пам'ятаєш, як грали в шашки, адже я виграв. Атож, брат, ти просто обшахрав мене. Але ж я, чорт знає, ніяк не можу сердитись. Нещодавно з головою палати... Ага, я ж тобі мушу сказати, що в місті всі проти тебе. Вони думають, що ти робиш фальшиві папірці, пристали до мене, та я за тебе горою, наговорив їм, що з тобою вчився і батька знав; ну і, нема вже чого казати, чималу їм вилив кулю.

— Я роблю фальшиві папірці? — скрикнув Чичиков, підвівшися зі стільця.

— Тільки навіщо ти так налякав їх? — провадив Ноздрьов. — Вони, чорт знає, збожеволіли від страху: пошили тебе в розбійники і в шпіони. А прокурор з переляку помер, завтра ховатимуть. Ти не будеш? Вони, сказати правду, бояться нового генерал-губернатора, щоб через тебе чогось не вийшло; а я про генерал-губернатора такої думки, що коли він підніме носа й запишається, то з дворянством аж нічогісінько не вдіє. Дворянство вимагає привітності, адже так? Звичайно, можна заховатися до себе в кабінет і не дати

жодного балу, тільки що ж цим? Цим же нічого не виграєш. Але ж ти, Чичиков, рисковиту справу затіяв.

— Яку рисковиту справу? — спитав занепокоєно Чичиков.

— Та викрасти губернаторську дочку. Я, признаюсь, сподівався цього, їй-богу, сподівався! Вперше, як тільки побачив вас разом на балі, ну вже, думаю собі, Чичиков, певне, не дурно... А втім, даремно ти зробив такий вибір: я нічого в ній не знаходжу гарного. А є одна родичка Бікусова, сестри його дочка, так от уже дівчина! можна сказати: чудо коленкор!

— Та що ти, що ти мелеш? Як викрасти губернаторську дочку, що ти? — сказав Чичиков, витопивши очі.

— Та годі, брат, от яка потайна людина! Я признаюсь, до тебе за тим прийшов: будь ласка, я готовий тобі допомагати. Нехай так: подержу вінець тобі, коляска й підставні коні будуть мої, тільки з умовою: ти мусиш позичити мені три тисячі. Потрібні, брат, хоч заріж!

Протягом усієї балаканини Ноздрьова Чичиков протирав кілька разів собі очі, бажаючи пересвідчитися, чи не вві сні він усе це чує. Підробник фальшивих асигнацій, викрад губернаторської дочки, смерть прокурора, якої причиною нібито він, приїзд генерал-губернатора — усе це нагнало на нього чималого переляку. «Ну, вже коли пішло на те, — подумав він сам у собі, — так баритися більше нема чого, треба звідси забиратись чим швидше».

Він подбав збутися чимшвидше Ноздрьова, покликав до себе зараз же Селіфана і звелів йому бути готовим удосвіта за тим, щоб завтра ж о шостій годині вранці виїхали з міста неодмінно, щоб усе було переглянуте, бричка підмазана і інше, і інше. Селіфан промовив: «Слухаю, Павле Івановичу», — а проте спинився деякий час коло дверей, не рушаючи з міста. Пан тут же звелів Петрушці витягти з-під ліжка чемодан, що вкрився вже чимало порохом, і заходився вкладати разом з ним, без великого розбору, панчохи, сорочки, білизну прану й непрану, шевські колодки, календар... Усе вкладалося абияк: він хотів неодмінно бути готовим звечора, щоб назавтра не могло статись ніякої затримки. Селіфан, постоявши хвилини дві коло дверей, нарешті дуже поволі вийшов з кімнати. Поволі, як тільки можна уявити собі поволі, зійшов він зі сходів, відтискуючи своїми мокрими чобітьми сліди по збитих приступках, що спускалися вниз, і довго чухав у себе рукою в потилиці. Що означало це чухання? і що взагалі воно означає? Чи досада на те, що ось не вдалися задумані на завтра сходини з своїм братом у

лихенькому кожушку, підперезаному поясом, де-небудь у царевому шинку, чи вже завелася на новому місці коханочка, і доводиться залишати вечірнє стояння біля воріт і політичне держання за білу ручку в той час, як насувається на місто присмерк, парубійко в червоній сорочці бринькає на балалайці перед дворовою челяддю і снує по роботі тиху мову різночинний народ? Чи просто шкода залишати нагріте вже місце в людській кухні під кожухом біля печі та щі з міським м'яким пирогом, за тим щоб знову тягтися під дощ і сльоту, і всяку дорожню негоду? Бог відає, не вгадаєш. Багато чого всякого означає в російського народу чухання в потилиці.

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА

Проте нічого не сталося так, як гадав Чичиков. По-перше, прокинувся він пізніше, ніж думав, — це була перша неприємність. Уставши, він послав зараз же довідатись, чи запряжена бричка і чи все готове; але донесли, що бричка ще не була запряжена і нічого не було готове. Це була друга неприємність. Він розсердився, зібрався навіть завдати щось ніби прочуханки приятелеві нашому Селіфанові й чекав тільки з нетерпінням, яку той з свого боку наведе причину на виправдання. Незабаром Селіфан показався в дверях, і пан мав утіху почути ті самі слова, які звичайно чуються від прислуги в тому разі, коли треба скоро їхати.

— Адже, Павле Івановичу, треба буде коней кувати.

— Ах ти, чурбан! телепень! а раніше чому про це не сказав? Не було хіба часу?

— Та час був!... Та от і колесо теж, Павле Івановичу, шину треба буде зовсім перетягнути, бо тепер дорога вибоїста, трус такий скрізь учинився... Та коли дозволите доповісти, передок у брички зовсім розхитався, так що вона, може, й двох станцій не зробить.

— Негідник ти! — скрикнув Чичиков, сплеснувши руками, і підійшов до нього так близько, що Селіфан з остраху, щоб не одержати від пана подарунка, оступився трохи назад і посторонився. — Убити ти мене зібрався? га? зарізати мене хочеш? На великому шляху зібрався мене зарізати, розбійник, блазень ти, проклятий, потвора морська! га? га? Три тижні сиділи на місці, га? Хоч би заїкнувся, безпутній, а ось тепер на останню годину й пригнав? Коли вже майже на останку сісти б та й їхати, га? а ти ось тут і нашкодив, га? га? Ти ж знав це раніше? Ти ж знав це, га? га? Відповідай, знав, га?

— Знав, — відповів Селіфан, похиливши голову.

— Ну, так чому ж ти не сказав, га?

На це питання Селіфан нічого не відповів, але, похиливши голову, здавалося, говорив сам собі: «Ач, як воно мудровано сталося: і знав же, та не сказав!»

— А ось тепер іди, приведи коваля, та щоб за дві години все було зроблено. Чуєш? Неодмінно за дві години, а коли не буде, так я тебе, я тебе... рогом скручу й вузлом зав'яжу! — Герой наш був дуже розгніваний.

Селіфан повернувся був до дверей за тим, щоб іти виконувати наказ, але спинився й сказав:

— Та ще, пане, чубарого коня, далебі, хоч би продати, бо він, Павле Івановичу, зовсім падлюка, він такий кінь, просто не доведи Господи, тільки завада.

— Атож, ось піду, побіжу на ринок продавати!

— Їй-богу, Павле Івановичу, він тільки що з вигляду показний, а на ділі найоблудніший кінь, такого коня ніде...

— Дурню! Коли захочу продати, так продам. Ще пустився в міркування! Ось подивлюсь я: коли ти мені не приведеш зараз ковалів, та за дві години не буде все готове, так я тобі такої дам прочуханки... сам себе не пізнаєш! Пішов! Геть!

Селіфан вийшов.

Чичиков зробився зовсім не в настрої і жбурнув на підлогу шаблю, що їздила з ним у дорозі для навіяння належного страху кому слід. З чверть, коли не більше, години проморочився він з ковалями, поки домовився, бо ковалі, як ведеться, були неосвітенні негідники і, зміркувавши, що робота спішна, заправили рівно вшестеро. Хоч як він гарячився, називав їх мошенниками, розбійниками, грабіжниками проїжджих, натякнув навіть на Страшний суд, але ковалів нічим не дійняв. Вони цілком витримали характер: не тільки не відступилися від ціни, але навіть поралися з роботою замість двох годин аж п'ять з половиною. Протягом цього часу він мав утіху зазнати приємних хвилин, відомих кожному подорожньому, коли в чемодані все вкладене і в кімнаті залишаються тільки мотузочки, папірці та всяке сміття, коли людина належить ні до дороги, ні до сидіння на місці, бачить у вікна прохожих людей, що плентаються, балакаючи про свої *гривни*, і з якоюсь дурною цікавістю підводять очі, щоб, глянувши на нього, знову йти далі своїм шляхом, що ще більше роз'ятрює лихий настрій бідного неїдучого подорожнього. Все, що тільки є, все, що тільки бачить

він: і крамничка проти його вікон, і голова старої жінки, що живе в супротивному будинку й підходить до вікна з коротенькими завісками, — все йому гидке, а проте він не відходить від вікна. Стоїть, то забуваючись, то звертаючи знову якусь притуплену увагу на все, що перед ним рухається, і душить з досади якусь муху, що в цей час дзижчить і б'ється об шибку під його пальцем.

Але всьому буває край, і сподівана хвилина настала: все було готове, передок у брички як слід був налагоджений, колесо було обтягнуте новою шиною, коні приведені з водопою і розбійники-ковалі пішли собі, перелічивши одержані карбованці й побажавши добробуту. Нарешті й бричка була запряжена, і два гарячі калачі, щойно куплені, покладені туди, і Селіфан уже засунув дещо для себе в кишеню, що була коло кучерських козел, і сам герой нарешті при помахах картуза полового, що стояв у тому ж демікотоновому сурдуті, при трактирних і чужих лакеях та кучерах, що зібралися поглипати, як від'їжджає чужий пан, і при всяких інших обставинах, що супроводять від'їзд, сів у екіпаж, — і бричка, якою їздять нежонаті, яка так довго застоялася в місті і так, може, набридла читачеві, нарешті виїхала з воріт гостиниці. «Слава тобі, Господи!» — подумав Чичиков і перехрестився. Селіфан хвисьнув батогом, до нього присів, повисівши спочатку якийсь час на приступці, Петрушка, і герой наш, умостившись краще на грузинському килимку, заклав за спину собі шкіряну подушку, притиснув два гарячі калачі, і екіпаж пішов знову підскакувати та похитуватись на бруківці, що мала, як відомо, підкидну силу. З якимсь невиразним почуттям дивився він на будинки, стіни, паркани й вулиці, які теж зі свого боку, ніби підстрибуючи, поволі відходили назад і які, Бог знає, чи судила йому доля побачити ще на віку своєму.

На повороті в одну з вулиць бричка мусила спинитися, бо на всю довжину її проходила безконечна погребна процесія. Чичиков, висунувшись, звелів Петрушці спитати, кого ховають, і дізнався, що ховають прокурора. Сповнений неприємних відчуттів, він зразу сховався в куток, запнув себе шкірою і засмикнув завіски. В цей час, коли екіпаж був таким чином спинений, Селіфан і Петрушка, побожно поскидавши шапки, розглядали, хто, як, у чому й чим їхав, лічили навіть, скільки було всіх, і піших і їдучих, а пан, звелівши їм не признаватись і не вклонятися нікому зі знайомих лакеїв, теж узявся розглядати боязко крізь шибочки, що були в шкіряних завісках: за труною ішли, поскидавши капелюхи, всі

чиновники. Він почав був побоюватися, щоб не впізнали його екіпажу, але їм було не до того. Вони навіть не зайнялися різними житейськими розмовами, які звичайно ведуть між собою ті, хто проводить покійника. Всі думки їхні були зосереджені в цей час у самих собі: вони думали, який то буде новий генерал-губернатор, як візьметься за діло і як прийме їх. За чиновниками, що йшли пішки, їхали карети, з яких виглядали дами в жалобних чепцях. По рухах губ і рук видно було, що вони були зайняті жвавою розмовою; може, вони теж говорили про приїзд нового генерал-губернатора й робили здогади щодо балів, які він дасть, і клопоталися про повсякчасні свої фестончики та нашивочки. Нарешті за каретами їхало кілька порожніх дрожок, що витяглися низкою, нарешті й нічого не залишилось, і герой наш міг їхати. Відсунувши шкіряні завіски, він зітхнув, промовивши від душі: «От прокурор! жив, жив, а потім і помер. І от надрукують у газетах, що впокоївся, на жаль підлеглим і всьому людству, шановний громадянин, рідкосний батько, зразковий дружина і багато напишуть усякої всячини; додадуть, мабуть, що був супроводжений плачем удів і сиріт; але ж коли розібрати гарненько справу, то насправді в тебе всього тільки й було, що густі брови». Тут він звелів Селіфанові їхати швидше і тим часом подумав сам собі: «А проте це добре, що зустрівся похорон; кажуть, то на щастя, коли зустрінеш покійника».

Бричка тим часом завернула на порожніші вулиці; незабаром потяглися самі тільки довгі дерев'яні паркани, що віщували кінець міста. Ось уже й бруківка кінчилась, і шлагбаум, і місто позаду, нічого немає, і знову в дорозі. І знову обабіч стовбового шляху полинули верстви, станційні доглядачі, колодязі, обози, сірі села з самоварами, бабами й метким бородатим хазяїном, що біжить із заїзду з вівсом у руці; пішоходець у протертих личаках, що плентається за вісімсот верств; містечка, побудовані нашвидкуруч, з дерев'яними крамничками, борошняними бочками, личаками, калачами й іншим дріб'язком; рябі шлагбауми, лагоджені мости, поля неозорі по цей і по той бік, поміщицькі *ридвани*, солдат верхи на коні, везучи зелений ящик з олив'яним горохом і підписом: такої-то артилерійської батареї; зелені, жовті й свіжопоорані чорні смуги, що миготять по степах, заведена віддалік пісня, соснові верховіття в тумані, розвіяний у далечині дзвін, ворони, як мухи, і обрій без краю... Русь! Русь! бачу тебе, з мого чудового, прекрасного далека тебе бачу: вбого, розкидано й незатишно в тобі; не звеселять, не злякають погляду зухвалі дива природи, вінчані зухвалими

дивами мистецтва, міста з багатовіконними, високими палацами, що вросли у скелі, картинні дерева й плющі, що вросли в будинки, в шумі й вічній куряві водоспадів; не захилиться назад голова подивитись на згромаджені без краю над нею і в високостях кам'яні брили; не блиснуть крізь накинуті одна на одну темні арки, обплутані виноградними лозами, плющами й незліченними мільйонами диких троянд, не блиснуть крізь них віддалік вічні лінії сяючих гір, що стримлять у срібні ясні небеса. Відкрито порожнє і рівне все в тобі; як крапки, як значки непримітно стирчать серед рівнини невисокі твої міста; ніщо не знадить і не зачарує погляду. Але яка ж незбагненна таємна сила пориває до тебе? Чому чується і лунає невгамовно у вухах твоя журлива, що лине по всій довжині і широчині твоїй, від моря до моря, пісня? Що в ній, у цій пісні? Що кличе і ридає, і тисне на серце? Які звуки болісно цілують, і прагнуть у душу, і в'ються круг мого серця? Русь! чого ж ти хочеш від мене? Який незбагненний зв'язок таїться між нами? Чого дивишся ти так, і навіщо все, що є в тобі, звернуло на мене повні чекання очі?.. І ще повний недомислу, нерухомо стою я, а вже голову оповила грізна хмара, важка прийдешніми дощами, і зніміла думка перед твоїм простором. Що пророкує цей неосяжний простір? Чи ж не тут, не в тобі народитись безмежній думці, коли ти сама без краю? Чи ж не тут бути богатиреві, коли є місце, де розгорнутись і пройтись йому? І грізно обіймає мене могутній простір, страшною силою відбившись у глибині моїй; неприродною владою осяялись мої очі: у! яка блискуча, чудова, незнана землі далина! Русь!..

— Держи, держи, дурню! — кричав Чичиков Селіфанові.

— Ось я тебе палашем! — кричав фельд'єгер з аршинними вусами, що скакав назустріч. — Не бачиш, дідько роздер би твою душу: казенний екіпаж!

І, як привид, зникла з громом і курявою тройка.

Яке дивне, і звабне, і поривне, і чудове в слові: дорога! і яка чудова сама вона, ця дорога! Ясний день, осіннє листя, холодне повітря... щільніше в дорожню шинелю, шапку на вуха, тісніше й захисніше притиснімося в куток! Востаннє пробігши, пройняв тіло дріж, і вже змінила його приємна теплота. Коні мчать!.. Як спокусливо скрадається дрімота і скліплюються очі, і вже крізь сон чується: і «Не білі сніги», і сап коней, і шум коліс, і вже хропеш, притиснувши в куток свого сусіду. Прокинувся — п'ять станцій відбігло назад; місяць, невідоме місто, церкви зі старовинними дерев'яними банями і чорніючими шпилями, темні бервенчасті й

білі кам'яні будинки. Сяйво місяця там і там: немов білі полотняні хустки розвішалися по стінах, по бруку, по вулицях, косяками перетинають їх чорні, як вугілля, тіні, мов блискучий метал, висвічують навскоси дерев'яні дахи, і ніде ні душі — все спить. Хіба що одним однісінький десь у віконці блимає вогник: чи міщанин міський шиє свою пару чобіт, чи пекар порається в печурці — що до них? А ніч!.. небесні сили! яка ніч діється у високостях! А повітря! а небо, далеке, високе, яке там, у неприступній глибині своїй, так неосяжно, гучно і ясно розгорнулося!.. Але дихають свіжо в самі очі холодні нічні подихи і заколисують тебе, і ось дрімаєш, і забуваєшся, і хропеш, і ворочається сердито, почувши на собі вагу, бідний притиснутий у куток сусіда. Прокинувся — і вже знову перед тобою поля й степи, ніде нічого: скрізь пустир, усе відкрите. Верства з цифрою летить тобі у вічі, займається ранок; на побілілому холодному небосхилі золота бліда смуга, свіжіший і шерсткіший стає вітер: щільніше в теплу шинелю!.. Який славний холод! який чудовий сон знову обіймає тебе! Поштовх — і знову прокинувся. У високості неба сонце. «Легше! легше!» — чується голос; повозка спускається з кручі: внизу гребля широка і широкий ясний став, що сяє, як мідне дно на сонці; село, хати розсипались на косогорі, зіркою блищить осторонь хрест сільської церкви; балаканина мужиків і нестерпний апетит у шлунку... Боже, яка ти гарна часом, далека-далека дорога! Скільки разів, як гинущий і тонущий, я хапався за тебе, і ти щоразу мене великодушно виносила й рятувала! А скільки народилося в тобі чудових задумів, поетичних мрій, скільки відчуто було дивних вражінь!.. Але й друг наш Чичиков почував у цей час не зовсім прозаїчні мрії. А подивімося, що він почував. Спочатку він не почував нічого і поглядав тільки назад, бажаючи впевнитися, чи дійсно виїхав з міста; та коли побачив, що місто вже давно сховалося, ні кузень, ні вітряків, ні всього того, що буває навколо міст, не було видно, і навіть білі маківки кам'яних церков давно пішли в землю, — він зайнявся самою тільки дорогою, поглядав тільки праворуч і ліворуч, і міста N. ніби й не було в його пам'яті, ніби проїжджав він його давно, в дитинстві. Нарешті й дорога перестала займати його, і він почав злегка приплющувати очі й хилити голову до подушки. Автор, признається, цьому навіть радий, маючи таким чином нагоду поговорити про самого героя; бо досі, як читач бачив, йому раз у раз заважали то Ноздрьов, то бали, то дами, то міські плітки, то, нарешті, тисячі тих дрібниць, що здаються тільки тоді дрібницями, коли

внесені в книгу, а поки обертаються в світі, вважаються за вельми важливі речі. Але тепер відкладімо геть усе набік і прямо візьмімося до діла.

Дуже сумнівно, щоб обраний нами герой сподобався читачам. Дамам він не сподобався, це можна сказати напевне, бо дами вимагають, щоб герой був цілковита досконалість, і коли якась душевна або тілесна плямочка, тоді біда! Хоч як глибоко зазирне автор йому в душу, хоч відіб'є чистіше дзеркала його образ, йому не дадуть ніякої ціни. Сама огрядність й середні літа Чичикова багато пошкодять йому: огрядність ні в якому разі не подарують героєві, і вельми багато дам, відвернувшись, кажуть: «Фі! такий бридкий!» На жаль, все це відомо авторові, і з усім тим він не може взяти за героя доброчесну людину. Але... може, в цій же самій повісті почуються інші, ще досі не брані струни, постане незліченне багатство російського духу, пройде муж, обдарований божественними доблестями, або чудова російська дівчина, якої не знайти ніде в світі, з усією дивною красою жіночої душі, вся з великодушного прагнення й самозречення. І мертвими здадуться перед ними всі доброчесні люди інших племен, як мертва книга перед живим словом! Здіймуться російські рухи... і побачать, як глибоко запало в слов'янську природу те, що лишень ковзнуло по природі інших народів... Але до чого й навіщо говорити про те, що попереду? Непристойно авторові, будучи давно вже мужем, вихованому суворим внутрішнім життям і свіжою тверезістю самотності, забуватися, немов юнакові. Всьому своя черга, і місце, і час! А доброчесна людина все-таки не взята за героя. І можна навіть сказати, чому не взята. Бо час нарешті дати спокій бідній доброчесній людині; [бо марно обертається на устах слово «доброчесна людина»;] бо обернули на коня доброчесну людину, і немає письменника, який би не їздив на ньому, поганяючи і батогом і всім, чим попало; бо заморили доброчесну людину до того, що тепер немає на ній і тіні чесноти, а залишилися самі ребра та шкіра замість тіла; бо лицемірно прикликають доброчесну людину; бо не шанують доброчесну людину. Ні, час нарешті припрягти й негідника. Отже, припряжімо негідника!

Темне й скромне походження нашого героя. Батьки були дворяни, але стовбові чи особисті — Бог відає. Лицем він на них не був схожий; принаймні родичка, що була при його народженні, низенька, куценька жінка, яких звичайно звуть *піголицями*, взявши в руки дитину, скрикнула: «Зовсім не такий удався, як я думала!

Йому б слід було піти в бабу з материного боку, це було б найкраще, а він народився просто, як говорить приказка: ні в матір, ні в отця, а в проїжджого молодця». Життя напочатку глянуло на нього було кисло-незахисно, крізь якесь тьмяне, заметене снігом віконце: ні друга, ні товариша в дитинстві! Маленька світличка з маленькими вікнами, що не розчинялись ні взимку, ні влітку; батько — хвора людина в довгому сурдуті на смушках і в плетених пантофлях, узутих на босу ногу, що безупинно зітхав, ходячи по кімнаті, і плював у пісошницю, яка стояла в кутку; вічне сидіння на лавці, з пером у руках, чорнилом на пальцях і навіть на губах, незмінні *прописи* перед очима: «не бреши, слухайся старших і носи чесноту в серці»; вічне човгання і тьопання по кімнаті ляпанців; знайомий, але завжди суворий голос: «знову дурієш?», що озивався в той час, коли дитина, занудившись одноманітністю праці, приробляла до літери яку-небудь карлючку або хвіст; і вічно знайоме, завжди неприємне почуття, коли слідом за цими словами краєчок вуха його скручувався дуже боляче нігтями довгих пальців, що простяглися ззаду, — ось бідна картина початкового його дитинства, про яке ледве зберіг він блідий спомин. Але в житті все міняється швидко і жваво, — і одного дня з першим весняним сонцем і розповнілими потоками, батько, взявши сина, виїхав з ним на візочку, який потягла гніда строката конячка, відома в лівкурантів під ім'ям сороки; нею правив кучер — маленький горбань, родоначальник єдиної кріпацької, належної батькові Чичикова, сім'ї, який обіймав майже всі посади в домі. Сорокою плентались вони понад півтора дні; по дорозі ночували, перевозились через річку, закушували холодним пирогом і печеною бараниною, і тільки третього дня вранці дістались до міста. Перед хлопчиком блиснули несподіваною пишнотою міські вулиці, що примусили його на кілька хвилин роззявити рот. Потім сорока брьохнулася разом з візком у яму, якою починався вузький провулок, увесь спрямований униз і вкрай заболочений; довго працювала там вона з усієї сили й місила ногами, підохочувана і горбанем, і самим паном, і нарешті втягла їх у невеликий дворик, що стояв на косогорі з двома розквітлими яблунями перед старенькім будиночком і садочком позад нього, низьким, маленьким, де була тільки городина, бузина та прихована в глибині її дерев'яна будочка, крита драницею з вузеньким матовим віконцем. Тут жила родичка їхня, дряхла бабуся, яка все ще ходила щоранку на ринок і сушила потім панчохи свої на самоварі; вона поплескала хлопчика по щоці й помилувалася його пов-

нотою. Тут мав він залишитись і ходити щодня до класів міської школи. Батько переночувавши, другого дня вибрався в дорогу. При розлуці сліз не було з батьківських очей; дана була *полтина* міді на видаток та ласощі і, що багато важливіше, розумне напучення: «Гляди, Павлуша, вчись, не дурій і не байдикуй, а найбільше догоджай учителям і начальникам. Коли догоджатимеш начальникові, то хоч і в науці не вспієш і хисту Бог не дав, все ж посунешся і всіх випередиш. З товаришами не водись: вони тебе добра не навчать; а коли вже пішло на те, так водися з тими, що багатші, щоб при нагоді могли бути тобі корисними. Не пригощай і не частуй нікого, а поводься краще так, щоб тебе пригощали, а найбільше, найбільше бережи й складай копійку, ця річ над усе надійніша в світі. Товариш або приятель тебе обдурить і в біді перший тебе зрадить, а копійка не зрадить, хоч у якій біді ти будеш. Усе зробиш і все проб'єш на світі копійкою». Давши таке напучення, батько розлучився з сином і поплентався знову додому на своїй сороці, і з того часу вже ніколи він більше його не бачив; але слова й напучення глибоко запали йому в душу.

Павлуша другого ж дня узявся ходити до класів. Особливих здібностей до якоїсь науки в ньому не виявилось; відзначився він більше пильністю та охайністю; але зате виявився в ньому великий розум з другого боку, з боку практичного. Він відразу збагнув і зрозумів діло і повівся у відношенні до товаришів достоту таким способом, що вони його пригощали, а він їх не тільки ніколи, а бувало навіть іноді, приховавши одержані гостинці, потім продавав їм же. Ще дитиною він умів відмовити собі у всьому. З даної батьком полтини не витратив ні копійки, навпаки, того ж року вже зробив до неї прибуток, показавши спритність майже незвичайну: виліпив з воску снігура, пофарбував його і продав дуже вигідно. Потім протягом деякого часу пустився на інші спекуляції, а саме ось які: накупивши на ринку їстівного, сідав у класі коло тих, що були багатші, і як тільки помічав, що товариша починало нудити, ознака підступаючого голоду, він вистромляв йому з-під лави ніби невмисне ріжок пряника або булки і, роздратувавши його, брав гроші відповідно до апетиту. Два місяці він проморочився в себе на квартирі без спочинку коло миші, яку посадив у маленьку дерев'яну кліточку, і домігся нарешті того, що миша ставала на задні лапки, лягала і вставала з наказу, і продав потім її теж дуже вигідно. Коли набралося грошей близько п'яти карбованців, він торбочку зашив і почав складати другу. У відношенні до начальства

він повівся ще розумніше. Сидіти на лаві ніхто не вмів так смирно. Треба зауважити, що вчитель був великий любитель тиші й гарної поведінки і терпіти не міг розумних і гострих хлопчиків: йому здавалось, що вони доконче мусять з нього глузувати. Досить було тому, хто потрапив на увагу з боку дотепності, досить було йому тільки ворухнутися або якось ненароком моргнути бровою, щоб підпасти відразу під гнів. Він його гнав і карав немилосердно: «Я, брат, з тебе вижену задирливість і непокору! — казав він. — Я тебе знаю наскрізь, як ти сам себе не знаєш. Ось ти в мене постоїш навколішках! ти в мене поголодуєш!» І бідний хлопчик, сам не знаючи за що, натирав собі коліна й голодував цілі доби. «Здібності й обдарування? Усе це дурниці! — казав він, — я дивлюся тільки на поведінку. Я поставлю повні бали з усіх наук тому, хто ні аза не знає, та поводиться похвально; а в кому я бачу лихий дух та насмішкуватість, я тому нуль, хоч би він Солона заткнув за пояс!» Так казав учитель, що не любив на смерть Крилова за те, що він сказав: «Про мене краще пий, та діло розумій», — і завжди розповідав з насолодою в обличчі і в очах, як у тій школі, де він викладав перед цим, така була тиша, що чути було, як муха летить, що жоден з учнів протягом цілого року не кашлянув і не висякався в класі, і що до самого дзвінка не можна було дізнатися, чи був там хто, чи ні. Чичиков відразу збагнув дух начальника і в чому має полягати поведінка. Не ворухнув він ні оком, ні бровою за весь час у класі, хоч би як щипали його ззаду; як тільки пролунав дзвінок, він кидався прожогом і подавав учителеві поперед усіх *тривух* (учитель ходив у тривуху); подавши тривух, він виходив перший з класу і пильнував йому здибатися разів три на дорозі, раз у раз скидаючи шапку. Справа мала цілковитий успіх. За весь час перебування в школі він був на найкращому рахунку і на випуску одержав повне удостоєння з усіх наук, атестат і книгу з золотими літерами: *за зразкову пильність і благонадійну поведінку.* Вийшовши з школи, він опинився вже юнаком досить привабливого вигляду, з підборіддям, що зажадало бритви. В цей час помер батько його. У спадщині виявилися чотири заношені без вороття фуфайки, два старі сурдути, підбиті смушками, і незначна сума грошей. Батько, як видно, був тямущий тільки в пораді складати копійку, а сам наскладав її небагато. Чичиков продав зразу ж ветхий двірок із клаптиком земельки за тисячу карбованців, а родину перевів до міста, наміряючись осісти в ньому й стати на службу. В цей самий час був вигнаний зі школи за дурість чи іншу провину бідний учитель, любитель

тиші й похвальної поведінки. Вчитель з горя узявся пити, нарешті й пити йому було ні на що; хворий, без шматка хліба й допомоги, пропадав він десь у непаленій, забутій халупці. Колишні учні його, розумники й дотепники, в яких йому ввижалася повсякчас непокора й задирлива поведінка, дізнались про жалюгідне його становище, зібрали зразу для нього грошей, продавши навіть багато потрібного; один тільки Павлуша Чичиков відмовився браком і дав якогось п'ятака сріблом, якого тут же товариші його кинули, сказавши: «Ех ти, жила!» Затулив обличчя руками бідний учитель, коли почув про такий вчинок колишніх учнів своїх: сльози градом полилися з погаслих очей, як у безсилої дитини. «При смерті, на одрі, привів Бог заплакати», — промовив він кволим голосом і важко зітхнув, почувши про Чичикова, додавши тут же: «Ех, Павлуша! Ось як зміняється людина! А який же був доброзвичайний. Нічого буйного, шовк! Піддурив, дуже піддурив...»

Проте не можна сказати, щоб натура героя нашого була така сувора й черства, і почуття його були такі притуплені, щоб він не знав ні жалю, ні співчуття. Він почував і те, і друге; він би навіть хотів допомогти, але тільки щоб не полягало це в значній сумі, щоб не рушити вже тих грошей, які покладено було, не рушити; одно слово, батькове напучення: бережи й складай копійку — не пішло намарне. Але в ньому не було прив'язаності до грошей власне для грошей; ним не володіли скнарість і скупість. Ні, не вони рухали ним, йому ввижалося спереду життя у всіх вигодах, з усякими достатками, екіпажі, дім, добре впорядкований, смачні обіди — ось що безперервно носилося в голові його. Щоб нарешті потім, згодом, скуштувати неодмінно всього цього — ось для чого складалася копійка, скупо відмовлювана до часу і собі, і іншому. Коли пролітав повз нього багач на гарних дрожках, на рисаках у багатій упряжі, він, як укопаний, спинявся на місці і потім, опам'ятавшись, як після довгого сну, казав: «А був же конторник, волосся носив кружком!» І все, що тільки тхнуло багатством і достатком, справляло на нього враження, незбагненне для нього самого. Вийшовши з школи, він не хотів навіть спочити, таке велике було в нього бажання швидше взятися до діла й служби. Проте, незважаючи на похвальні атестати, на превелику силу вступив він до казенної палати. І в далеких закутках потрібна протекція! Посада дісталася йому нікчемна, утримання тридцять чи сорок карбованців на рік. Але вирішив він гаряче узятися до служби, все перемогти й подолати. І дійсно, самозречення, терпіння і обмеження по-

треб показав він нечуване. З раннього ранку до пізнього вечора, не стомлюючись ні душевними, ні тілесними силами, писав він, увесь загрузнувши в канцелярські папери, не ходив додому, спав у канцелярських кімнатах на столах, обідав часом зі сторожами, і з усім тим зумів зберегти охайність, пристойно одягтися, надати обличчю приємного виразу і навіть мав щось благородне в руках. Треба сказати, що палатські чиновники особливо відзначалися непоказністю і немиловидністю. Де в кого були обличчя, ніби погано випечений хліб: щоку рознесло в один бік, підборіддя скосило в другий, верхню губу здуло пухирем, яка на додачу до того ще й тріснула: одно слово, зовсім негарно. Говорили вони всі якось суворо, таким голосом, мовби збиралися когось прибити; приносили часті жертви Вакхові, показавши таким чином, що в слов'янській природі є ще багато залишків поганства; приходили навіть часом у присутствіє, як то кажуть, набравшись, тому в присутствії було недобре, повітря було зовсім не ароматичне. Серед таких чиновників не міг не бути помічений і відзначений Чичиков, являючи у всьому цілковиту протилежність і показністю обличчя, і привітністю голосу, і цілковитим невживанням ніяких міцних напоїв. Але з усім тим важка була його дорога: він потрапив під начальство вже старому *повитчикові*, який був образ кам'яної якоїсь бездушності й непохитності; незмінно той самий, неприступний, ніколи в житті не явив він на обличчі своєму посмішки, не привітав ні разу нікого навіть запитом про здоров'я. Ніхто не бачив, щоб він хоч раз був не тим, чим завжди, хоч на вулиці, хоч у себе вдома; хоч би раз узяв він у чомусь участь, хоч би напився п'яним і в п'янстві засміявся б; хоч би навіть віддався дикій гульні, якій віддається розбійник під п'яну хвилину, але навіть тіні не було в ньому нічого такого. Нічого не було в ньому зовсім ні лиходійного, ні доброго, і щось страшне з'являлося в цій відсутності всього. Черство мармурове обличчя його, без будь-якої різкої неправильності, не натякало ні на яку схожість: у суворій розміреності між собою були риси його. Тільки рясні рябини та вибоїни, що подзюбали їх, прилучали його до числа тих облич, що на них, за народним висловом, чорт приходив ночами молотити горох. Здавалося, не було сил людських підстелитися до такої людини й привернути її прихильність, але Чичиков спробував. Спочатку він узявся догоджати у всяких непомітних дрібницях: розглянув уважно загострення пер, якими писав він, і приготувавши кілька за зразком їх, клав йому щоразу їх під руку; здмухував і змітав зі стола його пісок і тютюн;

завів нову ганчірку для його чорнильниці, відшукав десь його шапку, препогану шапку, яка будь-коли існувала на світі, і щоразу клав її коло нього за хвилину до кінця присутствія; чистив йому спину, коли той забруднював її крейдою коло стіни, але все це залишалося зовсім без ніякої уваги, так ніби нічого цього не було й роблено. Нарешті він пронюхав його домашнє родинне життя, дізнався, що в нього була дозріла дочка, з обличчям теж схожим на те, ніби на ньому відбувалося ночами молотіння гороху. З цього боку й надумав він повести приступ. Довідався, до якої церкви приходила вона в неділю, ставав щоразу супроти неї чисто одягнутий, накрохмаливши дуже манишку, — і справа здобулася на успіх: схитнувся старий повитчик і закликав його на чай! І в канцелярії не зоглянулися, як улаштувалася так справа, що Чичиков переїхав до нього в дім, зробився потрібною і необхідною людиною, закуповував і борошно, і цукор, з дочкою поводився, як з нареченою, повитчика звав *папенькою* і цілував його в руку; усі поклали в палаті, що наприкінці лютого перед Великим постом буде весілля. Суворий повитчик почав навіть клопотатись за нього в начальства і через якийсь час Чичиков сам сів повитчиком на одну вакантну посаду. В цьому, здавалось, і полягала головна мета зв'язків його зі старим повитчиком, бо відразу скриню свою він відіслав секретно додому і другого дня опинився вже на іншій квартирі. Повитчика перестав звати *папенькою* і не цілував більше його в руку, а про весілля так справа й зам'ялась, нібито зовсім нічого не відбувалося. А проте, зустрічаючись з ним, Чичиков щоразу ласкаво тиснув йому руку й запрошував його на чай, так що старий повитчик, незважаючи на вічну нерухомість і черству байдужість, щоразу стріпував головою і промовляв собі під ніс: «Піддурив, піддурив, чортів син!»

Це був найважчий поріг, через який переступив він. З того часу пішло легше й успішніше. Він став людиною помітною. Все виявилося в ньому, що треба для цього світу: і приємність у зворотах та вчинках, і промітність у ділових справах. З такими засобами здобув він за недовгий час те, що звуть хлібна посада, і скористувався нею напрочуд. Треба знати, що в той самий час почались найпильніші пересліди всяких хабарів; переслідів він не злякався і повернув їх зразу собі на користь, показавши таким чином прямо російську винахідливість, яка з'являється тільки під час утисків. Справа влаштована була ось як: як тільки приходив проситель і засував руку в кишеню за тим, щоб витягти звідти відомі рекоменда-

ційні листи за підписом князя Хованського, як висловлюються в нас на Русі: «Ні, ні, — казав він з посмішкою, стримуючи його руку, — ви думаєте, що я... ні, ні! Це наш обов'язок, наша повинність, без усякої віддяки ми мусимо зробити! З цього боку вже будьте спокійні: завтра ж усе буде зроблено. Дозвольте дізнатись вашу квартиру: вам і турбуватись не треба самим, все буде принесено вам додому». Зачарований проситель вертався додому мало не в захваті, думаючи: «Ось нарешті людина, яких нам треба якнайбільше, це просто дорогоцінний алмаз!» Але чекає проситель день, другий, не приносять справу додому, третього дня так само. Він у канцелярію, справа й не починалася; він до дорогоцінного алмаза. «Ах, вибачте! — казав Чичиков дуже ґречно, схопивши його за обидві руки, — у нас було стільки справ; але завтра усе буде зроблено, завтра неодмінно! Далебі, мені навіть совісно!» І все це супроводилося рухами чарівливими. Коли при цьому розкривалась яка-небудь пола халата, то рука ту ж хвилину пильнувала справу виправити й придержати полу. Але ні завтра, ні післязавтра, ні третього дня не несуть справи додому. Проситель береться за розум: «Та що ж це, чи немає тут чого?» Довідується, кажуть, треба дати писарям. «Чому ж не дати? Я хоч зараз четвертак, другий». — «Ні, не четвертак, а по біленькій». — «По біленькій писарям!» — скрикує проситель. «Та чого так гарячитись? — відповідають йому, — воно так і вийде, писарям і дістанеться по четвертаку, а решта піде до начальства». Б'є себе по лобі недогадливий проситель і лає, на чім світ стоїть, новий порядок речей, переслід хабарів і ввічливе, ушляхетнене поводження чиновників. Раніше, бувало, знаєш принаймні, що робити: приніс управителеві справ червону, та й скипіла справа, а тепер по біленькій, та ще тиждень морочишся, поки догадаєшся; чорти б забрали некорисливість і чиновне благородство! Проситель, звичайно, має рацію; але зате тепер немає хабарників, усі управителі справ найчесніші й найблагородніші люди, секретарі тільки та писарі мошенники.

Незабаром знайшлося Чичикову поле багато просторіше: утворилася комісія для будування якоїсь казенної вельми капітальної будівлі. У цю комісію улаштувався і він і показав себе одним з найдіяльніших членів. Комісія негайно приступила до діла. Шість років поралася коло будівлі: але клімат, чи що, заважав, чи матеріал уже був такий, а тільки ніяк не йшла казенна будівля вище фундаменту. А тим часом у інших кінцях міста опинилося в кожного з членів по гарному будинку цивільної архітектури: вид-

но, ґрунт землі був там кращий. Члени починали вже благоденствувати й стали заводитися родиною. Тут тільки й тепер тільки почав Чичиков потроху виплутуватися з-під суворих законів повстримливості й невблаганного свого самозречення. Тут тільки довгочасний піст нарешті був пом'якшений, і виявилось, що він завжди не цурався різних насолод, від яких умів стриматися в літа палкої молодості, коли жодна людина зовсім невладна над собою. Виявились деякі надмірності: він завів досить доброго кухаря, тонкі голландські сорочки. Уже й сукна купив собі такого, якого не носила вся губернія, і з того часу почав держатися більше коричневих та червонуватих кольорів з іскрою; уже придбав він чудову пару і сам тримав одну віжку, примушуючи пристяжного звиватися змієм; уже завів він звичку обтиратися губкою, намоченою у воді, змішаній з одеколоном; уже купував вельми недешево якесь мило для надання плавкості шкірі, уже...

Аж раптом: наміість попереднього тюхтія був присланий новий начальник, людина військова, сувора, ворог хабарників і всього, що зветься неправдою. Другого ж дня полохнув він усіх до одного, зажадав звітів, побачив недоліки, на кожному кроці невистачені суми, помітив ту ж хвилину будинки гарної цивільної архітектури, і пішло перебирання. Чиновники були відставлені від посади; будинки цивільної архітектури надійшли в казну й повернуті були на різні богоугодні установи й школи для кантоністів; усе збештане було до щенту і Чичиков над усіх. Обличчя його відразу, незважаючи на приємність, не сподобалось начальникові, чого саме, Бог відає, — іноді навіть просто не буває на це причини, — і він зненавидів його на смерть. Але тим що він усе-таки був людина військова, отже, не знав усіх тонкощів цивільних каверз, то через якийсь час, за допомогою правдивої зовнішності й уміння підробитися до всього, втиснулися до нього в ласку інші чиновники, і генерал скоро опинився в руках ще гірших мошенників, яких він зовсім не мав за таких, навіть був задоволений, що вибрав нарешті людей як слід, і хвалився не на жарт тонким умінням розбирати здібності. Чиновники зразу збагнули дух його і характер. Все, що тільки було під начальством його, зробилося страшенними гонителями неправди; скрізь у всіх справах вони переслідували її, як рибалка острогою переслідує яку-небудь м'ясисту білугу, і переслідували її з таким успіхом, що незабаром у кожного опинилося по кілька тисяч капіталу. В цей час навернулося на путь істини багато з давніших чиновників і були знову прийняті на службу. Але

Чичиков уже ніяким способом не міг утиснутися, хоч як старався і обставав за нього підохочений листами князя Хованського перший генеральський секретар, що збагнув цілковито керування генеральським носом, але тут він аж нічогісінько не міг зробити. Генерал був такого роду людина, що хоч і водили його за ніс (а втім, без його відома), та зате вже, коли в голову йому западала якась думка, то вона там була все одно, що залізний цвях: нічим не можна було її звідти виправити. Усе, що міг зробити розумний секретар, було знищення забрудженого послужного списка, і на те вже він зрушив начальника не інакше, як співчуттям, змалювавши йому живими фарбами зворушливу долю нещасної родини Чичикова, якої, на щастя, в нього не було.

«Ну, що ж! — сказав Чичиков, — зачепив — поволік, зірвалось — не питай. Плачем горю не допоможеш, треба діло робити». І от вирішив він наново починати кар'єру, знову озброїтись терпінням, знову обмежитись у всьому, хоч як правильно й добре був розгорнувся попереду. Треба було переїхати до іншого міста, там ще набувати собі відомості. Усе якось не клеїлося. Дві-три посади мусив він змінити за найкоротший час. Посади якось були брудні, низькі. Треба знати, що Чичиков був найбільш добропристойна людина, яка будь-коли існувала в світі. Хоч він і мусив спочатку протискатися в брудному товаристві, але в душі завжди зберігав чистоту, любив, щоб у канцеляріях столи були з лакованого дерева і все було благородно. Ніколи не дозволяв він собі в мові недобропристойного слова і ображався завжди, коли в словах інших бачив відсутність належної пошани до чину або звання. Читачеві, я думаю, приємно буде дізнатися, що він що два дні зміняв на собі білизну, а влітку під час спеки навіть і щодня: усякий будь-скільки неприємний запах уже ображав його. З цієї причини він щоразу, коли Петрушка приходив роздягати його й скидати чоботи, клав собі в ніс гвоздичку, і в багатьох випадках нерви в нього були дражливі, як у дівчини; і тому тяжко йому було опинитися знову в тих лавах, де все тхнуло пінною і непристойністю у вчинках. Хоч як кріпився він духом, проте схуд і навіть позеленів під час таких пригод. Уже починав був він повнішати й набувати тих круглих і пристойних форм, в яких читач застав його при вчиненні з ним знайомства, і вже не раз, поглядаючи в дзеркало, подумував він багато про що приємне: про жіночку, про дитячу кімнату, і посмішка йшла за такими думками; але тепер, коли глянув на себе якось ненароком у дзеркало, не міг не скрикнути: «Мати ти моя

Пресвята! який же я став бридкий!» [І після цього не хотів дивитись.] Але зносив усе герой наш, зносив сильно, терпляче зносив і — перейшов нарешті на службу до митниці. Треба сказати, що ця служба давно становила таємний предмет його помислів. Він бачив, якими чепурними закордонними речами заводилися митні чиновники, які порцеляни й батисти пересилали кумасям, тітонькам і сестрам. Не раз давно вже він говорив зітхаючи: «От би куди перебратися: і кордон близько, і освічені люди, а якими тонкими голландськими сорочками можна обзавестися!» Треба додати при цьому, що він думав не раз про особливий ґатунок французького мила, яке надавало незвичайної білості шкірі й свіжості щокам; як воно звалося, Бог відає, але, за його припущенням, неодмінно мало бути на кордоні. Отже, він давно б хотів на митницю, але затримували поточні різні вигоди по будівельній комісії, і він міркував справедливо, що митниця, хоч би як там, усе ще не більше як журавель у небі, а комісія вже була синиця в руках. А тепер вирішив він будь-що-будь дістатися до митниці — і дістався. За службу свою взявся він з ревністю незвичайною. Здавалось, сама доля призначила йому бути митним чиновником. Такої розторопності, проникливості й прозірливості не тільки не бачено, але навіть не чувано. За три-чотири тижні він уже так набив руку в митній справі, що знав геть чисто все: навіть не важив, не міряв, а з фактури знав, скільки в якій штуці аршин сукна чи іншої матерії; взявши в руку пакунок, він міг сказати відразу, скільки в ньому фунтів. Що ж до обшуків, то тут, як висловлювалися навіть самі товариші, у нього просто був собачий нюх: не можна було не здивуватись, бачачи, як йому ставало стільки терпіння, щоб обмацати всякий ґудзик, і все це робилося з убійчою холоднокровністю, увічливою до неймовірності. І в той час, коли обшукувані казились, нестямилися й почували владний потяг побити щиглями приємну його зовнішність, він, не зміняючись ні в обличчі, ні у ввічливих учинках, приказував тільки: «Чи не будете ласкаві трошки потурбуватись і підвестися?» Або: «Чи не будете ласкаві, пані, завітати до другої кімнати? Там дружина одного з наших чиновників порозуміється з вами». Або: «Дозвольте, ось я ножичком трошки розпорю підкладку вашої шинелі», — і, кажучи це, він витягав звідти шалі, хустки, холоднокровно, як з власної скрині. Навіть начальство висловлювалось, що це був чорт, а не людина: він відшукував у колесах, у дишлах, у кінських вухах і не знати в яких місцях, куди б ніякому авторові й на думку не спало б забратися і

куди дозволяється забиратися самим тільки митним чиновникам. Так що бідний подорожній, переїхавши через кордон, все ще протягом кількох хвилин не міг спам'ятатися і, витираючи піт, що виступав дрібним висипом по всьому тілі, тільки хрестився та приказував: «Ну, ну!» Становище його вельми скидалося на становище школяра, що вибіг з секретної кімнати, куди начальник закликав його за тим, щоб дати деяке напучення, але замість того відшмагав зовсім несподіваним способом. За недовгий час не стало від нього ніякого життя контрабандистам. Чесність і непідкупність його були нездоланні, майже неприродні. Він навіть не склав собі невеличкого капітальця з різних конфіскованих товарів та відібраних речей, що не надходять у казну, для уникнення зайвої писанини. Така ревна й некорислива служба не могла не зробитися предметом загального здивування і не дійти нарешті до відома начальства. Він дістав чин і підвищення і слідом за тим подав проект виловити всіх контрабандистів, просячи тільки засобів виконати його самому. Йому зразу доручена була команда й необмежене право робити всякі розшуки. Цього тільки йому й хотілося. В той час утворилося сильне товариство контрабандистів, обмірковане правильним способом; на мільйони обіцяло вигоду зухвале підприємство. Він давно вже мав відомості про нього й навіть відмовив підісланим підкупити, сказавши сухо: «Ще не час!» А діставши в своє розпорядження все, ту ж хвилину дав знати товариству, сказавши: «Тепер час!» Розрахунок був занадто вірний. Тут за один рік він міг одержати те, чого не виграв би за двадцять років найпильнішої служби. Раніш він не хотів заходити ні в які стосунки з ними, бо був не більше як простий пішак, отже, небагато одержав би; але тепер... тепер зовсім інша річ: він міг запропонувати які завгодно умови. Щоб справа йшла безперешкодніше, він схилив і другого чиновника, свого товариша, що не встояв проти спокуси, дарма, що волоссям був сивий. Умови були складені, і товариство приступило до дій. Дії почались блискуче. Читач, без сумніву, чув так часто повторювану історію про дотепну мандрівку іспанських баранів, які, зробивши перехід через кордон у подвійних кожушках, принесли під кожушками на мільйон брабантського мережива. Ця подія, сталася саме тоді, коли Чичиков служив на митниці. Не бери він сам участі в цій справі, ніяким контрабандистам у світі не вдалося б виконати таке діло. Після трьох чи чотирьох баранячих переходів через кордон в обох чиновників знайшлося по чотириста тисяч капіталу. У Чичикова, кажуть, давно перейшло і за

п'ятсот, бо був промітніший. Бог знає, до якої величезної цифри зросли б благодатні суми, коли б якийсь лихий звір не перебіг дороги всьому. Чорт збив з глузду обох чиновників: чиновники, просто кажучи, показились і посварилися ні за що. Якось у запальній розмові, а може бути, що трохи й під чаркою, Чичиков назвав другого чиновника поповичем, а той, хоч і дійсно був поповичем, невідомо чому образився жорстоко й відповів йому тут же прикро й надзвичайно різко, а саме ось як: «Ні, брешеш, я статський совітник, а не попович, а от ти так попович!» А потім ще додав йому на злість, для більшої досади. «Атож, от, мовляв, що!» Хоч він таким чином дав відсіч йому кругом, повернувши на нього ним же вигадану назву, і хоч вислів «от, мовляв, що!» міг бути прикрий, але незадоволений цим, він ще послав на нього таємного доноса. А втім, кажуть, що й без того була в них сварка за якусь жіночку, свіжу й міцну, як ядрена ріпа, за висловом митних чиновників; що були навіть підкуплені люди, щоб надвечір у темному провулку вибити нашого героя; але що обидва чиновники пошилися в дурні й жіночкою скористувався якийсь штабс-капітан Шамшарьов. Як була справа в дійсності, Бог їх відає; хай краще охочий читач скомпонує сам. Головне в тому, що таємні стосунки з контрабандистами зробилися явними. Статський совітник хоч і сам пропав, але занапастив-таки свого товариша. Чиновників узяли під суд, конфіскували, описали все, що тільки в них було, і все це розітнулося зненацька, як грім над головами їх. Як після чаду, опам'ятались вони і побачили з жахом, що наробили. Статський совітник не встояв проти долі й десь загинув у глушині, але колезький устояв. Він умів затаїти частину грошенят, хоч який чуйний був нюх начальства, що наїхало на слідство. Ужив усіх тонких зворотів розуму, аж надто досвідченого, аж надто тямущого в людях: де подіяв приємністю висловів, де зворушливою мовою, де покадив лестощами, що ні в якому разі не псують справу, де підсунув грошенят, одно слово, обробив справу принаймні так, що відставлений був не з таким безчестям, як товариш, і ухилився з-під кримінального суду. Та вже ні капіталу, ні різних закордонних дрібних речей, нічого не залишилося йому: на все це знайшлися інші охочі. Затрималося в нього тисячок десяток, захованих про чорний день, та дюжин дві голландських сорочок, та невеличка бричка, якою їздять нежонаті, та два кріпаки, кучер Селіфан і лакей Петрушка; та митні чиновники, порушені сердечною добрістю, зали-

шили йому п'ять чи шість шматків мила для збереження свіжості щік, та й годі.

Так от у якому стані опинився знову наш герой! От яке громаддя лиха впало йому на голову! Це називав він — потерпіти на службі за правду. Тепер можна б виснувати, що після таких бур, іспитів, змінностей долі й життьового лиха він віддалиться з залишеними кривавичними десятьма тисячками в який-небудь мирний закуток повітового містечка і там заклякне навіки в ситцевому халаті біля вікна низенького будиночка, розбираючи в неділю бійку мужиків, що виникла перед вікнами, або для розваги пройшовшись до курника помацати особисто курку, призначену на суп, і звікує таким чином не пишний, але в своєму роді теж небезкорисний вік. Але так не сталося. Треба віддати належне нездоланній силі його характеру. Після всього того, чого досить було б коли не вбити, то прохолодити й приборкати назавжди людину, в ньому не погасла незбагненна пристрасть. Він був у горі, в досаді, нарікав на весь світ, сердився на несправедливість долі, обурювався на несправедливість людей, а проте не міг відмовитися від нових спроб. Одно слово, він показав терпіння, проти якого ніщо дерев'яне терпіння німця, закладене вже в повільному, лінивому обігу крові його. Кров Чичикова, навпаки, грала сильно, і треба було багато розумної волі, щоб накинути узду на все те, що хотіло б вистрибнути й погуляти на свободі. Він міркував, і в міркуванні його видна була деяка сторона справедливості: «Чому ж я? Чого на мене впало лихо? Хто ж ловить тепер ґав на посаді? Усі ж набувають. Нещасним я не зробив нікого, я не пограбував удову, я не пустив нікого з торбою, користувався з надлишків, брав там, де всякий брав би; не скористувався б я, інші скористувалися б. За що ж інші благоденствують, і чому мушу я пропасти черв'яком? І що я тепер? Куди я гожуся? Якими очима дивитимусь я тепер у вічі всякому поважному батькові родини? Як не почувати мені мук совісті, знаючи, що даремне обтяжую землю, і що скажуть потім мої діти? От, скажуть, батько скотина, не залишив нам ніякого достатку!»

Уже відомо, що Чичиков дуже турбувався про своїх нащадків. Така це дітклива річ! Дехто, може, й не так глибоко занурив би руку, коли б не питання, яке невідомо чому спадає само собою: а що скажуть діти? І от майбутній родоначальник, як обережний кіт, скосивши тільки одним оком убік, чи не дивиться звідки хазяїн, хапає мерщій усе, що до нього ближче: чи мило стоїть, чи свічки,

сало, чи канарка трапилася під лапу — одно слово, не минає нічого. Так скаржився і плакав герой наш, а тим часом діяльність ніяк не вмирала в голові його; там усе хотіло щось будуватися і чекало тільки плану. Знову зіщулився він, знову заходився вести важке життя, знову обмежив себе у всьому, знову з чистоти й пристойного становища спустився в бруд і низьке життя. І в сподіванні кращого змушений був навіть зайнятися званням повіреного, яке ще не набуло в нас громадянства, званням, штовханим з усіх боків, мало шановною дрібною *приказною твар'ю* і навіть самими вірителями, засудженим на плазування в передпокоях, грубості й інше, — але нужда примусила зважитись на все. З доручень дісталося йому між іншим одне: поклопотатись про заставу в опікунській раді кількох сот селян. Маєток був розладжений до останньої міри. Розладжений він був упадком на худобу, шахраями-прикажчиками, неврожаями, пошесними хворобами, що винищили найкращих робітників, і, нарешті, безглуздям самого поміщика, що прикрашав собі в Москві будинок за останньою модою і вбив на цю прикрасу весь достаток свій до останньої копійки так, що вже ні за що було їсти. З цієї причини й довелося нарешті заставити останній уже маєток. Застава в казну була тоді ще справа нова, на яку зважувались не без страху. Чичиков, як повірений, попереду загодивши всіх (без попереднього загодження, як відомо, не може бути взята навіть проста довідка або виправка, все ж хоч по пляшці мадери доведеться влити в кожне горло), — отже, загодивши всіх, кого слід, пояснив він, що ось яка між іншим обставина: половина селян вимерла, так щоб не було потім яких-небудь причіпок...

— Та вони ж у ревізькій сказці числяться? — сказав секретар.

— Числяться, — відповів Чичиков.

— Ну, так чого ж ви злякались? — сказав секретар, — одне померло, друге народиться, а все в діло погодиться.

Секретар, як видно, вмів говорити і в риму. А тим часом героя нашого осяяла найнатхненніша думка, яка будь-коли спадала в людську голову. «Ех я, Хома-простак! — сказав він сам собі, — шукаю рукавиць, а обидві за поясом. Та накупи я всіх цих, що вимерли, поки не подавали нових ревізьких сказок, придбай їх, припустімо, тисячу, та, припустімо, опікунська рада дасть по двісті карбованців на душу, от уже й двісті тисяч капіталу! А тепер же час зручний: недавно була епідемія, народу вимерло, слава Богу, не мало. Поміщики попрогравались у карти, загуляли й промотались як слід; усе полізло в Петербург служити: маєтки покинуті, управ-

ляються абияк, податки сплачуються з кожним роком важче, так мені з радістю відступить їх кожен, вже тому тільки, щоб не платити за них подушного, може, іншим разом так трапиться, що з декого і я ще загребу за це копійку. Звичайно, важко, клопітно, страшно, щоб якось ще не дісталося, щоб не вивести з цього історії. Ну, та дано ж людині на щось розум. А головне, те добре, що справа здасться всім неймовірною, ніхто не повірить. Правда, без землі не можна ні купити, ні заставити. Так я ж куплю на вивід: тепер землі в Таврійській і Херсонській губерніях віддаються дурно, тільки заселяй. Туди я їх усіх і переселю! В Херсонську їх! Хай собі там живуть! А переселення можна зробити законним способом, як слід, по судах. Якщо захочуть освідчити селян: будь ласка, я й тут не від того, чому ж ні? Я подам і свідоцтво з власноручним підписом капітана-справника. Село можна назвати Чичикова слобідка або від імені, даного на хрестьбинах — сільце Павловське». І ось таким чином склався в голові нашого героя цей чудний сюжет, за який, не знаю, чи будуть вдячні йому читачі, а вже який вдячний йому автор, так і висловити важко. Бо хоч що казати, а коли б не спала в голову Чичикова ця думка, не з'явилася б на світ ця поема.

Перехрестившись російським звичаєм, приступив він до виконання. Під виглядом обрання місця для мешкання й під іншими приводами розпочав він заглядати в ті й ті закутки нашої держави, й переважно в ті, що найбільше постраждали від нещасних випадків, неврожаїв, смертностей і іншого, і іншого, — одно слово, де б можна зручніше й дешевше накупити потрібного народу. Він не звертався навмання до всякого поміщика, але обирав людину більше до свого смаку або таких, з якими можна було б з меншими труднощами робити такі угоди, намагаючись попереду познайомитися, прихилити до себе, щоб, коли можна, більше дружбою, а не купівлею придбати мужиків. Отже, читачі не повинні обурюватись на автора, коли особи, що досі з'являлися, не припали їм до смаку; це вина Чичикова, тут він цілковитий хазяїн, і куди він надумає, туди й ми мусимо плентатись. З нашого боку, коли дійсно впаде обвинувачення за блідість і непоказність осіб та характерів, скажемо тільки те, що ніколи на початку не видно всієї широкої течії і обсягу справи. В'їзд до якого б не було міста, хоч навіть до столиці, завжди якось блідий; спочатку все сіре й одноманітне; тягнуться безконечні заводи та фабрики, закурені димом, потім уже виглянуть роги шестиповерхових будинків, магазини, вивіски, величезні перспективи вулиць, усі в дзвіницях, колонах, статуях,

баштах, з міським блиском, шумом, громом і всім, що на диво витворила рука й думка людини. Як сталися перші покупки, читач уже бачив; як піде справа далі, які будуть удачі й невдачі героєві, як доведеться розв'язати й перемогти йому ще важчі перешкоди, як постануть колосальні образи, як зрушаться таємні важелі широкої повісті, розступиться далеко її обрій, і вся вона набуде величавої ліричної течії — те побачите потім. Ще велику дорогу має відбути весь похідний екіпаж, що складається з пана середніх літ, брички, якою їздять нежонаті, лакея Петрушки, кучера Селіфана і тройки коней уже відомих поіменно від Засідателя до падлюки чубарого.

Отже, ось увесь наявний герой наш, який він є! Але вимагатимуть, може, остаточного визначення однією рисою: хто ж він відносно якостей моральних? Що він не герой, сповнений досконалостей і чеснот, це видно. Хто ж він? Виходить, негідник? Чому ж негідник, навіщо ж бути такому суворому до інших? Тепер у нас негідників не буває, є люди добромисні, приємні, а таких, які б на всезагальну ганьбу виставили свою фізіономію під прилюдний ляпас, знайдеться хіба що яких два-три чоловіка, та й ті вже говорять тепер про чесноту. Найсправедливіше назвати його: хазяїн, набувач. Набування всьому вина: через нього виникли справи, яким світ дає назву *не дуже чистих.* Правда, у такому характері є вже щось відразне, і той самий читач, що на життьовому своєму шляху дружитиме з такою людиною, водитиме з нею хліб-сіль і збуватиме приємно час, почне дивитися на неї скоса, коли вона опиниться героєм драми або поеми. Але мудрий той, хто не гребує ніяким характером, але, втупивши в нього допитливий погляд, розвідує його до первопочаткових причин. Швидко все перетворюється в людині: не зоглянешся, як уже виріс усередині страшний червак, що самовладно обернув до себе всі життьові соки. І не раз не тільки велика пристрасть, але нікчемна хіть до чогось дрібного, розросталася в народженому на кращі подвиги, примушуючи його забувати великі й святі обов'язки і в нікчемних брязкотельцях убачати велике й святе. Незчисленні, як морські піски, людські пристрасті, і всі несхожі одна на одну, і всі вони, низькі й прекрасні, спочатку покірні людині й потім уже стають страшними владарями її. Блаженний, хто обрав собі з усіх найпрекраснішу пристрасть; росте й десятириться щогодини й хвилини незмірне його блаженство, і входить він глибше і глибше у безконечний рай своєї душі. Але є пристрасті, яких обрання не від людини. Вже народилися вони з

нею у хвилину народження її на світ, і не дано їй сил ухилитися від них. Вищими приділеннями вони ведуться, і є в них вічно покличне, непогамовне на все життя. Земне велике поприще судилося відбути їм, байдуже, чи в похмурому образі, чи пролинувши світлим явищем, яким зрадіє світ, — однаково викликані вони для незнаного людиною блага. І, може, в цьому самому Чичикові пристрасть, що пориває його, уже не від нього, і в холодному його існуванні закладено, що потім повергне в прах і на коліна людину перед мудрістю небес. І ще таємниця, чому постав цей образ для поеми, що нині з'являється на світ.

Але не те тяжко, що будуть незадоволені героєм; тяжко те, що жива в душі непоборна впевненість, що тим самим героєм, тим самим Чичиковим були б задоволені читачі. Не зазирни автор глибше йому в душу, не зворухни на дні її того, що уникає й ховається від світу, не вияви найпотаємніших думок, яких нікому іншому не звіряє людина, а покажи його таким, яким він показався усьому місту, Манілову й іншим людям, і всі були б радісінькі й мали б його за цікаву людину. Дарма, що ні обличчя, ні весь образ його не тріпотів би, як живий, перед очима: зате, закінчивши читання, душа не стривожена нічим, і можна вернуться знову до картярського столу, який тішить усю Росію. Так, мої добрі читачі, вам би не хотілося бачити виявлену людську бідність. Навіщо, кажете ви, до чого це? Хіба ми не знаємо самі, що є багато ганебного й дурного в житті? І без того трапляється нам часто бачити те, що зовсім непотішне. Краще ж показуйте нам прекрасне, знадливе. Хай краще заблудимося ми! «Навіщо, брат, говориш мені, що справи в господарстві йдуть погано? — каже поміщик прикажчикові. — Я, брат, це знаю без тебе, та в тебе слів хіба немає інших, чи що? Ти дай мені забути це, не знати цього, я тоді щасливий». І от ті гроші, що поправили б скільки-небудь справу, ідуть на різні засоби доведення себе до забуття. Спить розум, що, може, знайшов би раптове джерело великих коштів; а там маєток бух з аукціону, і пішов поміщик забуватися жебраком з душею, від крайності готовою на ницості, яких би сам ужахнувся раніше.

Ще впаде на автора обвинувачення з боку так званих патріотів, що спокійно сидять собі по кутках і займаються зовсім сторонніми справами, складають собі капітальці, влаштовуючи долю свою коштом інших, але як тільки трапиться що-небудь, на їхню думку, образливе для вітчизни, з'явиться яка-небудь книга, в якій скажеться іноді гірка правда, вони вибігають з усіх кутків, як павуки, по-

бачивши, що заплуталась у павутинні муха, і зразу здіймуть крики: «Та чи добре виводити це на люди, розголошувати про це? Адже це все, що тут списане, це все наше, чи добре це? А що скажуть чужоземці? Хіба весело чути погану думку про себе? Думають, хіба це не боляче? Думають, хіба ми не патріоти?» На такі мудрі зауваження, особливо щодо думки чужоземців, признаюсь, нічого не можна добрати у відповідь. А хіба ось що: жили в одному далекому закутку Росії два мешканці: один був батько родини, на ім'я Кіфа Мокійович, людина вдачі лагідної, що провадила життя халатним способом. Родиною він не займався: існування його було обернуте більше в умозірний бік і зайняте таким, як він називав, філософічним питанням: «Ось, наприклад, звір, — говорив він, ходячи по кімнаті, — звір народжується голий. Чому ж саме голий? Чому не так, як птах, чому не вилуплюється з яйця? Як, далебі, теє... зовсім не зрозумієш натури, коли більше в неї заглибишся!» Так мислив мешканець Кіфа Мокійович. Але не в цьому ще головна річ. Другий мешканець був Мокій Кіфович, рідний син його. Був він те, що звуть на Русі богатир, і в той час, коли батько займався народженням звіра, двадцятилітня плечиста натура його так і поривалася розгорнутись. Ні за що не вмів він узятись злегка, завжди або рука в когось затріщить, або гуля набіжить на чийомусь носі. В домі, в сусідстві все від дворової дівки до дворового собаки тікало геть, його побачивши; навіть власне ліжко в спальні потрощив він на шматки. Такий був Мокій Кіфович, а втім він був доброї душі. Але не в цьому ще головна річ. А головна річ ось у чому: «Зглянься, батечку пане, Кіфе Мокійовичу, — казала батькові і своя і чужа двірня, — що в тебе за Мокій Кіфович? Нікому від нього немає спокою, такий заводіяка!» — «Атож, пустун, пустун, — відказував звичайно на це батько, — та що ж робити? Битися з ним пізно, та й мене ж усі обвинуватять у жорстокості; а людина він честолюбна: докорив його при другому-третьому, він угамується, але ж поголоска, от лихо! Місто дізнається, назве його зовсім собакою. Що, справді, думають, мені хіба не боляче? Хіба я не батько? Що займаюся філософією, та іншим разом немає часу, так уже я й не батько? У мене Мокій Кіфович ось тут сидить, у серці! — Тут Кіфа Мокійович бив себе дуже в груди кулаком і доходив до цілковитого азарту. — Вже коли він і залишиться собакою, так хай же не від мене про це дізнаються, хай не я виказав його!» І, показавши таке батьківське почуття, він залишав Мокія Кіфовича продовжувати богатирські свої подвиги, а сам вертався знову до любимого пред-

мета, поставивши собі раптом яке-небудь таке питання: «Ну, а коли б слон родився в яйці, адже шкарлупа, певне, дуже б товста була, гарматою не проб'єш; треба якесь нове вогнепальне знаряддя вигадати». Так проводили життя два мешканці тихого куточка, які несподівано, як з віконця, визирнули наприкінці нашої поеми, визирнули для того, щоб відповісти скромно на обвинувачення з боку деяких запальних патріотів, що до часу спокійно займаються якою-небудь філософією або збільшенням достатку коштом ніжно коханої вітчизни, що думають не про те, щоб не робити погано, а про те, щоб тільки не говорити, що вони роблять погано. Та ні, не патріотизм і не перше почуття є причини обвинувачень, інше криється під ними.

Навіщо таїти слово? Хто, як не автор, повинен сказати святу правду? Ви боїтесь глибоко спрямованого погляду, ви страшитеся самі спрямувати на що-небудь глибокий погляд, ви любите ковзнути по всьому бездумними очима. Ви посмієтеся навіть від щирого серця з Чичикова, може, навіть похвалите автора, скажете: «Одначе дещо він влучно підмітив, мабуть, веселої вдачі людина!» І після таких слів з подвоєною гордістю звернетесь до себе, самозадоволена посмішка з'явиться на обличчі вашому, і ви додасте: «Але ж треба погодитись, предивні й пресмішні бувають люди в деяких провінціях, та й негідники до того ж чималі!» А хто з вас, повний християнської покори, не прилюдно, а в тиші, наодинці, хвилинами самотніх розмов з собою, заглибить усередину власної душі цей тяжкий запит: «А чи немає в мені якоїсь частки Чичикова?» Та де там! А от хай пройде в цей час повз нього якийсь його ж знайомий, що має чин ні занадто великий, ні занадто малий, він ту ж мить штовхне під руку свого сусіду й скаже йому, мало не пирснувши зо сміху: «Дивись, дивись, от Чичиков, Чичиков пішов!» І потім, як дитина, забувши всяку пристойність, побіжить за ним навздогін, піддражнюючи ззаду та приказуючи: «Чичиков! Чичиков! Чичиков!»

Але ми почали говорити досить голосно, забувши, що герой наш, який під час оповідання його повісті, уже прокинувся і легко може почути так часто повторюване своє прізвище. А він людина образлива і не любить, коли про нього висловлюються нешанобливо. Читачеві півбіди, чи розсердиться на нього Чичиков, чи ні; але щодо автора, то він ні в якому разі не повинен сваритися з своїм героєм: ще немалий шлях і немалу дорогу доведеться їм пройти удвох рука в руку: дві великі частини попереду — це не абищо.

— Ехе-хе! що ж це ти? — сказав Чичиков до Селіфана, — ти?..

— Що? — сказав Селіфан повільним голосом.

— Як що? Лобур ти! Як ти їдеш?.. Ну ж, рушай!

І справді Селіфан давно вже їхав, заплющивши очі, зрідка тільки потріпуючи спросонку віжками по боках теж сонних коней, а з Петрушки вже давно, не знати в якому місці, злетів картуз, і він сам, відхилившись назад, уткнув свою голову в коліно Чичикову, так що той мусив дати їй щигля. Селіфан підбадьорився і, хвиснувши кілька разів по спині чубарого, після чого той пустився трухцем, та помахнувши зверху батогом на всіх, промовив тонким співучим голоском: «Не бійся!..» Конячки розворушились і помчали, як пух, легеньку бричку. Селіфан тільки вимахував та погукував: «Ех! ех! ех!» — плавко підстрибував на козлах в міру того, як тройка то злітала на пагорок, то мчала духом з пагорка, якими був усипаний весь стовповий шлях, що спадав ледве помітним схилом донизу. Чичиков тільки посміхався, злегка підлітаючи на своїй шкіряній подушці, бо любив швидку їзду. Та який же росіянин не любить швидкої їзди? Чи ж його душі, що прагне закрутитись, загулятись, сказати іноді: «чорт бери все!» — чи ж його душі не любити її? Чи ж її не любити, коли в ній чується щось захоплено чудове? Немов невідома сила підхопила тебе на крило до себе, і сам летиш, і все летить: летять верстви, летять назустріч купці на передках своїх будок, летить обабіч ліс з темними лавами ялин і сосен, з сокирним стуком і воронячим криком, летить увесь шлях не знати куди в зникаючу далину, і щось страшне закладено в цьому швидкому миготінні, де не встигає позначитися зникаюча річ, тільки небо над головою, та легкі хмари, та місяць поміж ними одні здаються нерухомі. Ех, тройка! птиця тройка, хто тебе вигадав? Певне, в промітного народу ти могла тільки народитись, у тій землі, що не любить жартувати, а гладінню-рівнотою розкинулась на півсвіту, та й гайда лічити верстви, поки не зарябіє тобі в очах. І не хитре, здається, дорожнє знаряддя, не залізним пройняте гвинтом, а нашвидку, живцем, самою сокирою та долотом спорядив і склав тебе ярославський розторопний мужик. Не в німецьких ботфортах ямщик: борода та рукавиці, і сидить чорт знає на чому; а підвівся та замахнувся, та завів пісню — коні вихором, спиці в колесах злилися в одне рівне коло, тільки здригнувся шлях, та скрикнув, зупинившись з переляку, пішоходець — і он вона помчала, помчала, помчала!.. І он уже видно віддалік, як щось курить і вихрить повітря!..

Чи не так і ти, Русь, як прудка, необігна́нна тройка мчиш? Димом димує під тобою шлях, гримлять мости, все відстає і зостається позаду. Спинився вражений Божим чудом споглядач: чи не блискавка це, кинута з неба? Що означає цей, жахом проймаючий, рух? і що за незнана сила закладена в цих незнаних світом конях? Ех, коні, коні, що за коні! чи вихори сидять у ваших гривах? Чи чуйне вухо горить у всякій вашій жилці? Зачули з високості знайому пісню і дружно й разом напружили мідні груди і, майже не торкнувшись копитами землі, обернулися в самі витягнуті лінії, що летять у повітрі, — і мчить, уся натхненна Богом!.. Русь, куди мчиш ти? дай відповідь. Не дає відповіді. Дивним дзвоном заливається дзвіночок; гримить і стає вітром роздерте на шматки повітря; летить мимо все, що тільки є на землі, і скоса поглядаючи, оступаються і дають їй дорогу інші народи й держави.

ТОМ ДРУГИЙ

(Пізня редакція)

ГЛАВА ПЕРША

Навіщо ж змальовувати вбогість, та вбогість, та недосконалість нашого життя, викопуючи людей з глушини, з далеких закутків держави? Що ж робити, коли вже такі властивості автора і, захворівши на власну недосконалість, уже й не може змальовувати він нічого іншого, як тільки вбогість, та вбогість, та недосконалість нашого життя, викопуючи людей з глушини, з далеких закутків держави. І от знову потрапили ми в глушину, знову наткнулися на закуток.

Зате яка глушина і який закуток!

Немовби велетенський вал якоїсь нескінченної фортеці з наріжниками і бійницями, ішли, звиваючись, на тисячу з чимсь верст гірські височини. Чудесно підносились вони над безмежними просторами рівнин, то відламами вапняково-глеюватої властивості, у вигляді стрімких стін, почерканих проточинами і водориями, то миловидно округлою зеленою опуклістю, вкритою, як смушком, молодим чагарником, що підіймався від зрубаних дерев, то, нарешті, темними гущавинами лісу, що якимсь чудом ще уціліли від сокири. Річка то, вірна своїм берегам, давала разом з ними коліна й повороти, то відбігала геть в луги з тим, щоб, звившись там кількома звивами, блиснути, як огонь, перед сонцем, сховатися в гайку беріз, осик і вільхи і вибігти звідти торжествуючи, в супроводі мостів, млинів і гребель, які немовби ганялися за нею на кожному повороті.

В одному місці крутий бік височин прибирався густіше в зелені кучері дерев. Штучним насадженням, завдяки нерівності гористого байраку, північ і південь рослинного царства зібралися сюди докупи. Дуб, ялина, лісова груша, клен, вишняк і терник, акація і горобина, оповита хмелем, то допомагаючи одне одному в рості, то заглушаючи одне одного, видиралися по всій горі, з низу до верху. А нагорі, коло самого її тім'я, домішувались до їх зелених верхів'їв червоні покрівлі панських будівель, коники й гребені хат,

що поховалися ззаду, верхня надбудова панського дому з різьбленим балконом і великим напівкруглим вікном. І над усім цим збарищем дерев і покрівель підносилась вище за все своїми п'ятьма позолоченими, грайливими вершечками старовинна сільська церква. На всіх її банях стояли золоті прорізні хрести, утверджені золотими прорізними ж ланцюгами, так що здалека здавалося — висіло в повітрі нічим не підтримуване, виблискуюче гарячими червінцями золото. І все це, перекинуте вершечками, покрівлями, хрестами вниз, миловидно відбивалося в річці, де потворно дуплисті верби, одні стоячи коло берегів, інші зовсім у воді, опустивши туди і віти і листя, неначе розглядали це чудесне зображення, де тільки не заважала їм слизька бодяга і плавуча яскрава зелень жовтого латаття.

Краєвид був дуже хороший, але вигляд згори вниз, з надбудови дому вдалину, був ще кращий. Байдуже не міг встояти на балконі ніякий гість і відвідувач. Від захвату йому перехоплювало в грудях подих, і він тільки скрикував: «Господи, як тут просторо!» Без краю, без меж відкривались простори: за лугами, всіяними гаями і водяними млинами, кількома зеленими поясами зеленіли ліси; за лісами, крізь повітря, що вже починало ставати імлистим, жовтіли піски. І знову ліси, що вже синіли, як моря або туман, далеко розлитий; і знову піски, ще блідіші, але все жовтіючі. На далекому небосхилі лежали гребенем крейдяні гори, виблискуючи білістю навіть і в негоду, немов їх освітлювало вічне сонце. По сліпучій білості їх, на підгір'ях, місцями мигтіли, мов димлячись, туманно-сизі плями. Це були далекі села; та їх уже не могло розглядіти людське око. Тільки іскра золотої церковної маківки, що спалахувала при сонячному освітленні, давала знати, що це було людне велике селище. Все це сповите було в тишу незворушну, якої не пробуджували навіть ледве чутні відголоски повітряних голосів, що зникали в просторах. Гість, що стояв на балконі, і по якомусь двогодинному спогляданні нічого іншого не міг вимовити, як тільки: «Господи, як тут просторо!»

Хто ж був жилець і владар цього села, до якого, як до неприступної фортеці, не можна було і під'їхати звідси, а треба було під'їздити з другого боку, де врозкид дуби зустрічали привітно гостя, простягаючи розложисті віти, як дружні обійми, і проводячи його до того самого будинку, котрого вершок бачили ми ззаду і котрий стояв тепер весь перед очима, маючи по один бік ряд хат, що підносили коньки й різьблені гребені, а по другий — церкву, що виблис-

кувала золотом хрестів і золотими прорізними мережками висячих в повітрі ланцюгів. Якому щасливцеві належав цей закуток?

Поміщикові Тремалаханського повіту, Андрію Івановичу Тентетникову, молодому тридцятитрилітньому щасливцеві і до того ще й нежонатому чоловікові.

Хто ж він, що ж він, яких прикмет, яких властивостей людина? У сусід, читачки, у сусід треба розпитати. Сусіда, що належав до фамілії спритних, вже нині зовсім зникаючих, відставних штабофіцерів брандерів, висловлювався про нього виразом: «Натуральний тварюка!» Генерал, що проживав за десять верст, казав: «Молодий чоловік недурний, але багато забрав собі в голову. Я міг би бути йому корисним, тому що в мене не без зв'язків і в Петербурзі, і навіть при...» — генерал мови не закінчував. Капітан-справник так повертав відповідь: «А от я завтра ж до нього по недоїмку!» Мужик його села на запитання, який у них пан, нічого не відповідав. Отже, думка про нього була несприятлива.

Безсторонньо ж сказати — він не був поганою людиною, він просто коптитель неба. Тому що вже немало є на білому світі людей, які коптять небо, то чому ж і Тентетникову не коптити його? Зрештою, ось, наприклад, день з його життя, цілком схожий на всі інші, і хай з нього судить читач сам, який у нього був характер і як його життя відповідало красотам, що оточували його.

Уранці прокидався він дуже пізно і, підвівшись, довго сидів на своєму ліжку, протираючи очі. І тому що очі, на лихо, були маленькі, то протирання їх тривало надзвичайно довго, і весь цей час коло дверей стояв слуга Михайло з рукомийником і рушником. Стояв цей бідолашний Михайло годину, другу, ішов потім на кухню, потім знову приходив, — пан усе ще протирав очі і сидів на ліжку. Нарешті вставав він з ліжка, вмивався, одягав халат і виходив до вітальні для того, щоб пити чай, кофій, какао і навіть тепле молоко, всього присьорбуючи потроху, кришачи хліб безжалісно і насмічуючи всюди безсовісно попелом з люльки. І дві години просиджував він за чаєм. І цього мало: він брав іще холодну чашку і з нею підсувався до вікна, що виходило на подвір'я; коло вікна ж відбувалася щодня така сцена.

Насамперед ревів Григорій, дворовий чоловік, що був за буфетника, який звертався до домівниці Перфильївни майже в таких-от виразах:

— Печінка ти баламутенна, нікчемо ти отака! Тобі б, поганій, мовчати!

— А чи не хочеш оцього-от? — викрикувала нікчема, або Перфильївна, показуючи дулю, — баба тверда у вчинках, дарма що охоча була до ізюму, пастили і всяких ласощів, які були в неї під замком.

— Та ти ж і з прикажчиком зчепишся, сміття ти анбарне! — ревів Григорій.

— Та й прикажчик злодій такий самий, як і ти. Думаєш, пан не знає вас? адже він тут, адже він усе чує.

— Де пан?

— Та он він сидить біля вікна; він усе бачить.

І справді, пан сидів коло вікна і все бачив.

На довершення содому, криком кричав дворовий хлопчик, діставши від матері потиличника, вищав пес-хорт, присівши задом до землі, з причини гарячого окропу, яким ошпарив його, виглянувши з кухні, кухар. Словом, усе голосило й верещало незносно. Пан усе бачив і чув. І тільки тоді, коли це ставало до такої міри нестерпним, що заважало навіть нічого не робити, висилав він сказати, щоб галасували тихіше.

За дві години до обіду йшов він до себе в кабінет для того, щоб серйозно взятися за твір, який мав охопити всю Росію з усіх точок — з цивільної, політичної, релігійної, філософської, розв'язати трудні завдання і питання, поставлені їй часом, і визначити ясно її велику будучину; словом, все так і в тому вигляді, як любить ставити собі сучасна людина. А втім, колосальний почин здебільшого обмежувався самим обдумуванням: згризалося перо, з'являлись на папері малюнки, і потім усе це відсувалося набік, бралась замість того в руки книга і вже не випускалась аж до обіду. Книгу цю читано разом із супом, соусом, смажениною і навіть з пирожним, так що деякі страви від того хололи, а інші приймалися зовсім незайманими. Потім ішла люлька з кофієм, гра в шахмати з самим собою, а що робилося далі аж до вечері — далебі, і сказати важко. Здається, просто нічого не робилося.

Отак і проводив час сам-самісінький в цілому світі молодий тридцятидволітній [1] чоловік, сидячи сиднем, в халаті й без галстука. Йому не гулялося, не ходилося, не хотілося навіть піднятися нагору, не хотілося навіть відчиняти вікон, щоб упустити свіжого повітря в кімнату, і прекрасний краєвид села, на який не міг байдуже милуватися ніякий відвідувач, наче не існував для самого

[1] Вище: тридцятитрилітній. *(Тут і далі примітки упорядника.)*

господаря. З цього може читач бачити, що Андрій Іванович Тентетников належав до родини тих людей, які на Русі не переводяться, яким колись імена були: тюхтії, лежебоки, бабаки і яких тепер, далебі, не знаю, як назвати. Чи то вже родяться такі характери, чи потім складаються, як плід прикрих обставин, що суворо супроводжують людину? Замість відповіді на це, краще розказати історію його виховання й дитинства.

Здавалося, все хилилося до того, щоб вийшло з нього щось путнє. Дванадцятилітній хлопець, дотепний, напівзадумливий, напівхворобливий, попав він до учбового закладу, якого начальником на той час був чоловік незвичайний. Ідол юнаків, диво вихователів, незрівнянний Олександр Петрович обдарований був чуттям розуміти природу людини. Як знав він властивості руської людини! Як знав він дітей! Як умів направляти! Не було пустуна, який, зробивши шкоду, не прийшов би до нього сам і не повинився в усьому. Цього мало, він діставав сувору [догану], але пустун ішов від нього, не похнюпивши носа, а задравши його. І було щось підбадьорливе, що говорило: «Вперед! Підводься швидше на ноги, дарма що ти впав». Не було в нього й мови до них про хорошу поведінку. Він звичайно говорив: «Я вимагаю розуму, а не чогось іншого. Хто помишляє про те, щоб бути розумним, тому ніколи пустувати: пустощі мають зникнути самі собою». І справді, пустощі зникали самі собою. Зневаги товаришів зазнавав той, хто не прагнув бути [кращим]. Найобразливіші прізвиська мусили зносити дорослі віслюки й дурні від найменших і не сміли їх торкнути пальцем: «Це вже занадто! — говорив дехто, — розумники вийдуть людьми зарозумілими». — «Ні, це не занадто, — казав він, — нездібних я не держу довго; з них досить одного курсу, а для розумних у мене інший курс». І справді, всі здібні мали у нього інший курс. Багатьох пустощів він не стримував, бачачи в них початок розвитку властивостей душевних і кажучи, що вони йому потрібні, як висипи лікареві — для того, щоб дізнатися певно, що саме є всередині людини.

Як любили його всі хлопчики! Ні, ніколи не буває такої прив'язаності в дітей до своїх батьків. Ні, навіть в безумні літа безумних захоплень не буває такою сильною незгасима пристрасть, як сильна була любов до нього. До гробу, до пізніх днів вдячний вихованець, піднявши бокал в день народження свого чудесного вихователя, який давно вже був у могилі, стояв заплющивши очі і лив сльози за ним. Його найменше підбадьорення вже кидало в дрож, в радість і трепет і [штовхало] шанолюбне бажання всіх пе-

ревершити. Малоздібних він не держав довго; для них у нього був коротенький курс. Але здібні мусили у нього видержувати подвійне вчення. І останній клас, який був у нього тільки для самих обранців, зовсім не був схожий на ті, які бувають в інших закладах. Тут тільки він вимагав від вихованця всього того, чого інші нерозсудливо [вимагають] від дітей, — того вищого розуму, який уміє не посміятися, а стерпіти всяку насмішку, прощати дурневі і не роздратуватися, і не ошаліти, не мститися ні в якому [разі] і перебувати в гордому спокої незбуреної душі; і все, що здатне утворити з людини непохитного мужа, тут було пущено в діло, і він сам робив з ними безупинні проби. О, як він знав науку життя!

Учителів у нього не було багато. Більшу частину наук читав він сам. Без педантських термінів, бундючних умозрінь і поглядів, умів він передати саму душу науки, так що й малолітньому було видно, нащо вона йому потрібна. З наук була вибрана тільки та, яка здатна створити з людини громадянина землі своєї. Більша частина лекцій складалася з оповідань про те, що чекає юнака попереду, і весь обрій його життєвої ниви умів він окреслити так, що юнак, ще перебуваючи на лаві, думками й душею жив уже там, на службі. Нічого не затаював: усі прикрощі й перешкоди, які тільки ставляться людині на шляху її, всі спокуси і знади, яких мала вона зазнати, збирав він перед нею в усій наготі, не затаюючи нічого. Все він знав, неначе сам побував у всіх званнях і посадах. Чи через те, що надто вже розвинулась шанолюбність, а чи через те, що в самих очах незвичайного наставника було щось, що говорило юнакові: *вперед!* — це слівце, знайоме руській людині і чинить такі чудеса над його чуйною природою, — але юнак з самого початку шукав тільки труднощів, жадаючи діяти тільки там, де трудно, де більше перешкод, де треба було показати більшу силу душі. Мало хто виходив з цього курсу; але зате це були обкурені порохом люди. На службі вони вдержувались на найхисткіших місцях, тимчасом як багато інших, і розумніших від них, не втерпівши, через дріб'язкові особисті неприємності, кинули все або ж, осовівши, зледащівши, збезумівши і опустившися, опинились у руках хабарників і шахраїв. Але вони не похитнулись і, знаючи і життя, і людину, і умудрені мудрістю, справили сильний вплив навіть на лихих людей.

Палке серце честолюбного хлопця довго билося при самій думці про те, що він потрапить нарешті в цей клас. Що, здавалося б, могло бути краще за цього вихователя для нашого Тентетникова! Та треба ж було, щоб саме в той час, коли він переведений був у

цей курс обраних, — чого так сильно бажав, — незвичайний наставник нагло [помер]! О, який був для нього удар, яка страшна перша втрата! йому здавалось, наче...[1] Все змінилося в училищі. Місце Олександра Петровича заступив якийсь Федір Іванович. Наполіг він негайно ж на якісь зовнішні порядки; почав вимагати від дітей того, що можна вимагати тільки від дорослих. У вільній їх невимушеності привиділось йому щось невгамовне. І немовби на зло своєму попередникові оголосив з першого дня, що для нього розум і успіхи нічого не значать, що він зважатиме тільки на гарну [поведінку]. Дивно: якраз гарної поведінки і не домігся Федір Іванович. Завелись пустощі потайки. Все було в струнку вдень і йшло парами, а ночами розвелися гульбища.

З науками теж сталося щось дивне. Виписані були нові викладачі, з новими поглядами і новими кутами і точками зору. Закидали слухачів безліччю нових термінів і слів; показали вони в своєму викладі і логічний зв'язок, і поспівання за новими відкриттями, і гарячку власного захоплення, та, ба! не було тільки життя в самій науці. Мертвечиною озвалася в устах їх мертва наука. Словом, все пішло навиворіт. Зникла повага до начальника і влади: стали насміхатися і з наставників, і з викладачів. Директора стали називати Федькою, Булкою й іншими різними йменнями. Розпуста пішла вже зовсім не дитяча: завелись такі діла, що треба було багатьох виключити й вигнати. За два роки пізнати не можна було закладу.

Андрій Іванович був вдачі тихої. Його не могли захопити ні нічні оргії товаришів, які завели собі якусь даму перед самими вікнами директорської квартири, ні блюзнірство їх над святинею за те тільки, що трапився не вельми розумний піп. Ні, душа його і крізь сон чула небесне своє походження. Його не могли захопити; але він похнюпив носа. Честолюбність уже була збуджена, а діяльності й простору йому не було. Краще було б і не збуджувати її. Він слухав професорів, що гарячилися на кафедрах, а згадував колишнього наставника, який без гарячки умів говорити зрозуміло. Яких предметів і яких курсів він не слухав! Медицину, філософію і навіть право, і загальну історію людства в такому величезному розмірі, що професор за три роки встиг прочитати тільки вступ та розвиток общин якихось німецьких міст, — і бозна-чого він не слухав! Але все це лишалося в голові його якимись потворними

[1] Фраза не закінчена.

жмутками. Маючи природний розум, він відчував тільки, що не так треба викладати, а як саме — не знав. І згадував він часто про Олександра Петровича, і так йому бувало сумно, що не знав він, куди подітися з нудьги.

Але молодість щаслива тим, що у неї є майбутнє. В міру того як наближався час до випуску, серце його билося. Він говорив собі: «Але ж це ще не життя; це тільки готування до життя; справжнє життя на службі: там подвиги». І, не глянувши на прекрасний куточок, що так вражав усякого гостя-відвідувача, не вклонившись прахові своїх батьків, за звичаєм усіх честолюбців, помчав він у Петербург, куди, як відомо, прагне з усіх кутків Росії наша запальна молодь — служити, красуватися, вислужуватись або ж просто хапати вершки безбарвної, холодної, як лід, громадянської облудної освіти. Честолюбне прагнення Андрія Івановича осадив одначе з самого початку його дядько, дійсний статський радник Онуфрій Іванович. Він заявив, що головне гарний почерк, що треба перше почати з краснопису.

З великими труднощами і з допомогою дядькових протекцій він вступив нарешті в якийсь департамент. Коли ввели його в пишну світлу залу з паркетами і письмовими лакованими столами, схожу на те, наче засідали тут перші вельможі держави, що трактували про долю всієї держави, і побачив [він] легіони красивих панів за писанням, що скрипіли перами і посхиляли голови набік, і посадили його самого за стіл, запропонувавши тут же переписати якийсь папірець, як навмисне дещо дрібничкового змісту (листування йшло про три карбованці і тривало півроку), надзвичайно дивне почуття охопило недосвідченого юнака: наче за провину перевели його з старшого класу в нижчий: пани, що сиділи навколо нього, здалися йому такими схожими на учнів! На довершення подібності, декотрі з них читали безглуздий пере[кладний] роман, засунувши його у великі аркуші чергової справи, нібито займались самою справою, і водночас здриґаючись щоразу, як тільки з'являвся начальник. Таким це все йому здалося дивним, такою праця попередня була значнішою від теперішньої, готування до служби кращим за саму службу! Йому стало жалко школи. І раптом як живий став перед ним Олександр Петрович, — і ледве-ледве він не заплакав. Кімната пішла обертом, перемішались чиновники й столи, і ледве вдержався він від миттьового запаморочення. «Ні, — подумав він сам собі, схаменувшись, — візьмусь за діло, хоч би яким дрібним здавалося воно напочатку!» Скріпившись духом і серцем, вирішив він служити за прикладом інших.

Де не буває насолод? Живуть вони і в Петербурзі, незважаючи на сувору, похмуру його зовнішність. Тріщить по вулицях сердитий, тридцятиградусний мороз; звискує виплодок півночі, відьма-хуртовина, замітаючи тротуари, засліплюючи очі, пудрячи хутряні коміри, вуса людей і морди мохнатої скотини, але привітно, і крізь літаючі перехресно сніжинки, світиться вгорі віконце де-небудь і на четвертому поверсі: у затишній кімнатці, при скромних стеаринових свічках, під шумок самовара, ведеться розмова, що зогріває і серце і душу, читається світла сторінка натхненного російського поета, якими нагородив Бог свою Росію, і так піднесено палко тріпоче молоде серце юнака, як не буває і під полудневим небом.

Незабаром Тентетников призвичаївся до служби, та тільки вона стала у нього не першою справою і метою, як він гадав було напочатку, а чимсь другорядним. Вона правила йому за розподіл часу, змусивши його більше дорожити хвилинами, що зосталися. Дядько, дійсний статський радник, уже починав було думати, що з племінника будуть люди, як раптом племінник усе зіпсував. Серед друзів Андрія Івановича, яких у нього було досить, трапилось два чоловіки, які були те, що називається скривджені люди. Це були ті неспокійно-дивні характери, які не можуть зносити байдуже не те що несправедливостей, але навіть і всього того, що здається на їх погляд несправедливістю. Добрі в основі, але безладні самі в своїх вчинках, вимагаючи до себе поблажливості й водночас сповнені нетерпимості до інших, вони вплинули на нього сильно і палкою мовою, і способом благородного гніву проти суспільства, розбудивши в ньому нерви і дух дражливості, і змусили помічати всі ті дрібниці, на які він раніше і не думав звертати уваги. Федір Федорович Лєніцин, начальник одного з відділів, що містилися в пишних залах, раптом йому не сподобався. Він почав відшукувати в ньому безліч вад. Йому здалося, що Лєніцин в розмовах з вищими весь перетворювався в якийсь нудний цукор і — в оцет, коли звертався до нього підлеглий; що нібито, за прикладом усіх дрібних людей, брав він на замітку тих, хто не приходив до нього з привітанням на свята, мстився тим, чиї імена не значились у швейцара на листі; і внаслідок цього він відчув до нього огиду нервову. Якийсь злий дух штовхав його зробити щось неприємне Федору Федоровичу. Він на те наривався з якоюсь особливою насолодою і в тому мав успіх. Раз поговорив він з ним так гостро, що йому заявлено було начальством — або просити вибачення, або йти у відставку. Він подав у відставку. Дядько, дійсний статський радник, приїхав до нього переляканий і з благанням:

— Ради самого Христа! зглянься, Андрію Івановичу! що це ти робиш? Залишити так вигідно початий кар'єр через те тільки, що трапився не такий, який хочеться, начальник! Зглянься! Що ти? що ти? Та коли на це зважати, то й на службі ніхто не залишився б. Схаменися, відкинь гордість, самолюбство, поїдь і порозумійся з ним!

— Не в тому річ, дядечку, — сказав племінник. — Мені не важко попросити у нього вибачення. Я винен: він начальник і так не слід було говорити з ним. Але річ ось у чому. У мене є інша служба: триста душ селян, маєток розладнаний, управитель — дурень. Державі втрата невелика, коли замість мене сяде в канцелярію інший переписувати папір, але велика втрата, якщо триста чоловік не заплатять податків. Я — що ви подумаєте?— поміщик, [звання це також не бездіяльне]... Якщо я подбаю про охорону, збереження й поліпшення долі ввірених мені людей і дам державі триста найсправніших, тверезих, роботящих підданих — чим і моя служба буде гірша від служби якогось начальника відділу Леніцина?

Дійсний статський радник залишився з розкритим ротом від подиву. Такого потоку слів він не сподівався. Трохи подумавши, почав він було в такому роді:

— Але все ж... але як же таки... як же запроторити себе на село? Яке ж товариство може бути між [мужвою]? Тут все-таки на вулиці трапиться назустріч генерал, князь. Пройдеш і сам повз якогось... там... ну, і газове освітлення, промислова Європа; а там же, що не трапиться — все це або мужик, або баба. За що ж так, за що ж себе приректи на неуцтво на все життя своє?

Але переконливі умовляння дядька не мали впливу на його племінника. Село починало уявлятися якимсь привільним пристановищем, виховником дум і помислів, єдиним полем корисної діяльності. Вже він одкопав і найновіші книги з сільського господарства. Словом — тижнів через два після цієї розмови був він уже в околицях тих місць, де проминуло його дитинство, неподалеку від того прекрасного куточка, яким не міг налюбуватися жоден гість і відвідувач. Нове почуття в ньому стрепенулося. В душі стали прокидатися колишні враження, що давно не виходили назовні. Він уже багато місць забув зовсім і дивився з цікавістю, як новак, на прекрасні краєвиди. І от, невідомо чому, раптом забилося в нього серце. А коли дорога помчала вузьким байраком у хащу величезного заглухлого лісу, і він побачив угорі, внизу, над собою і під собою, тристалітні дуби, трьом чоловікам в обхват, впереміш із

смерекою, в'язом і осокором, що переростав вершок тополі, і коли на запитання: «чий ліс?» йому сказали: «Тентетникова»; коли, вибравшись із лісу, помчала дорога лугами, мимо осикових гаїв, молодих і старих верб та лоз, на фоні узгір'їв, що простягалися вдалині, і двома мостами перелітала в різних місцях ту саму річку, залишаючи її то праворуч, то ліворуч від себе, і коли на запитання: «чиї луги і заплавні місця?» відповідали йому: «Тентетникова»; коли піднялася потім дорога на гору і пішла рівним узвишшям, з одного боку повз нескошені хліба, пшеницю, жито і ячмінь, а з другого боку повз усі місця, які він раніш проїхав і які всі раптом показалися на ближчій відстані, і коли, поступово темніючи, входила і ввійшла потім дорога під тінь широких розлогих дерев, що розкинулися врозсип по зеленому килиму аж до самого села і замелькали різьблені хати мужиків і червоні покрівлі кам'яних панських будівель, великий дім і старовинна церква, і блиснули золоті верхи, коли серце, палко забившись, і без запитання знало, куди приїхало: почуття, які невпинно нагромаджувались, вирвалися нарешті гучними словами: «Ну, чи ж не дурень я був досі? Доля призначила мені бути володарем земного раю, а я закабалив себе писакою мертвих паперів? Виховавшись, просвітившись, набувши запас знань, потрібних для поширення добра серед підвладних, для поліпшення цілої області, для виконання різноманітних обов'язків поміщика, який є водночас і суддею, і розпорядником, і охоронцем порядку, довірити це місце неукові-управителю, а собі обрати заочне ведення справ між людьми, яких я і в вічі не бачив, яких я ні характерів, ні якостей не знаю, — обрати замість справжнього управління паперове, фантастичне управління провінціями, які лежать за тисячі верст, де не була ніколи нога моя і де можу наробити тільки купи недоладностей і дурниць!»

А тим часом його чекало інше видовище. Дізнавшись про приїзд пана, мужики зібралися до ґанку. Кічки, пов'язки, повойники, сороки, зіпуни і мальовничо-широкі бороди красивого населення обступили його навкруги. Коли пролунали слова: «Кормителю наш! згадав...» — і мимоволі заплакали діди й баби, що пам'ятали і його діда, і прадіда, не міг він сам стриматися від сліз. І думав він сам собі: «Скільки любові! і за що? За те, що я ніколи не бачив їх, ніколи не турбувався про них!» І дав він собі обітницю ділити з [ними] труди і клопіт.

І почав він хазяйнувати, порядкувати. Зменшив панщину, убавивши дні роботи на поміщика і прибавивши часу мужикові. Дур-

ня-управителя вигнав. Сам почав доходити всього, показуватись на полях, на току, в клунях, на млинах, коло пристані, на вантаженні й сплаві барок і плоскодонок, так що ліниві почали навіть чухатись. Але тривало це недовго. Мужик кмітливий і зрозумів скоро, що пан, хоч і проворний, і є в нього теж охота взятися до багато чого, але як саме, яким чином узятися, цього ще не тямить, говорить письменно і незрозуміло. Трапилось так, що пан і мужик якось не те, щоб зовсім не зрозуміли один одного, але просто не зіспівалися вкупі, не приладналися виводити ту саму ноту. Тентетников став помічати, що на панській землі все виходило якось гірше, ніж на мужицькій. Сіялося раніше, сходило пізніше, а працювали, здавалося, добре. Він сам був присутній і звелів видати навіть по чапорусі горілки за щиру працю. У мужиків уже давно колосилося жито, висипався овес, кущилося просо, а в нього ледве тільки починав іти хліб у трубку, п'ятка колоса ще не зав'язувалась. Словом, став помічати пан, що мужик просто шахрує, незважаючи на всі пільги. Спробував було дорікнути, але дістав таку відповідь: «Як-таки можна, пане, щоб ми про панську б то вигоду не дбали! Самі зволили бачити, як старалися, коли орали й сіяли — по чапорусі горілки звеліли подати». Що було на це заперечувати? «То чому ж тепер вийшло погано?» — допитувався пан. «Хто його зна! Видно, черва під'їла знизу. Та й літо, бач яке: зовсім дощів не було». Але пан бачив, що у мужиків черва не під'їдала знизу, та й дощ ішов якось дивно, смугою: мужикові догодив, а на панську ниву хоч би краплину впустив.

Ще важче було йому ладнати з жінками. Раз у раз відпрошувались вони від роботи, скаржачись на обтяжливість панщини. Дивна річ! він знищив зовсім усякі приноси полотна, ягід, грибів і горіхів, наполовину зменшив їм інші роботи, думаючи, що жінки використають цей час на домашнє господарство, обшиють, одягнуть своїх чоловіків, збільшать городи. Де там! Неробство, бійка, плітки і всякі сварки завелися між жіноцтвом такі, що чоловіки раз у раз приходили до нього з такими словами: «Пане, вгамуй чортяку-молодицю! Наче гемон який — життя від неї немає!»

Хотів він було, стиснувши своє серце, вдатися до строгості; але як бути строгим? Жінка приходила такою жінкою, так починала верещати, така була хвора, недужа, таких поганючих, гидких натягала на себе ганчірок, — звідки вже вона їх набирала, Бог її знає. «Іди, іди собі хоч сперед очей моїх! Бог з тобою!» — говорив бідолашний Тентетников, і слідом за тим бачив, як хвора, вийшовши

за ворота, зчіплювалась із сусідкою за якусь ріпу і так наминала їй боки, як не зуміє і дужий чоловік.

Надумав він було спробувати якусь школу між ними завести, але з цього вийшла така нісенітниця, що він і голову похнюпив, краще було б і не задумувати! Яка школа! І часу нікому не було: хлопчик з 10 років уже був помічником у всіх роботах і там виховувався... В справах судейських і судових розглядах виявились зовсім ні до чого всі ті юридичні тонкощі, на які навели його професори-філософи. І та сторона бреше, і друга бреше, і чорт їх добере! І бачив він, що потрібнішим було від тонкощів юридичних і філософських книг звичайне пізнання людини; і бачив він, що йому чогось бракує, а чого — бозна. І трапилась обставина, яка так часто трапляється: ні мужик не зрозумів пана, ні пан мужика; і мужик став лихою стороною, і пан лихою стороною; і запал поміщика [охолов]. На роботах він уже був неуважний. Чи тихо шелестіли коси в покосах, чи клали стоги, чи накладались скирти, чи поблизу ладналося сільське діло — його очі дивилися десь далі; а як далеко робилася робота — вони шукали предметів, які ближче або дивилися вбік на який-небудь звив річки, по березі якої ходив червонодзьобий, червононогий мартин, розуміється — птах, а не чоловік. Вони дивилися з цікавістю, як [цей мартин], піймавши коло берега рибу, держав її впоперек у дзьобі, мов роздумуючи, ковтати чи не ковтати, — і поглядаючи водночас пильно вздовж річки, де в далечині білів другий мартин, який ще не піймав риби, але дивився пильно на мартина, що вже піймав рибу. Або ж, зажмуривши зовсім очі і задерши голову вгору, до просторів небесних, давав він нюхові впивати запах полів, а слухові — вражатися голосами повітряного співочого населення, коли воно звідусіль, від небес і від землі, з'єднується в один звукозлагоджений хор, не заважаючи одне одному. В житі б'є перепел, в траві дере деркач, над [ним] бурчать і цвірінькають перелітаючі коноплянки, мекає піднявшись у повітря баранець, співає жайворонок, зникаючи в світлі, і дзвонами труб розлягається курликання журавлів, що ладнають в трикутник свої ключі в небесах високо. Відгукується вся в звуки перетворена околиця... Творець! який ще прекрасний твій світ в глушині, в сільці, вдалині від підлих великих шляхів і міст! Але й це почало йому надокучати. Незабаром він і зовсім перестав ходити в поля, засів у кімнатах, відмовився приймати навіть з доповіданнями прикажчика.

Раніше з сусід заверне бувало до нього відставний гусар-поручик, прокурений наскрізь люльковий курець, або ж різкого на-

прямку недоук-студент, що набрався мудрості з сучасних брошур і газет. Але й це стало йому набридати. Розмови їхні почали йому здаватися якось поверховими, по-європейськи вільне поводження з поляскуванням по коліну, а також низькопоклонства та розв'язності — почали йому здаватися вже занадто прямими і вільними. Він вирішив з ними розізнайомитися з усіма і зробив це навіть досить різко. А саме, коли найприємніший в усіх поверхових розмовах про все, представник нині вже зникаючих полковників-брандерів і разом з тим передовий в новому напрямі думок, Варвар Миколайович Вишнєпокромов, приїхав до нього з тим, щоб наговоритися досхочу, торкнувшись і політики, і філософії, і літератури, і моралі, і навіть стану фінансів в Англії, — він послав сказати, що його нема дома, і в той же час мав необережність показатися коло віконця. Гість і господар зустрілися поглядами. Один, розуміється, пробурчав крізь зуби: «тварюка!», другий послав йому з досади теж щось на зразок свині. На тому й кінчилися зносини. З того часу не заїздив до нього ніхто.

Він цьому був радий і поринув в обдумування великого твору про Росію. Як обдумувався цей твір — читач уже бачив. Встановився чудернацький, безладний лад. Не можна сказати, одначе, щоб не було хвилин, коли він немовби прокидався від сну. Коли пошта привозила газети й журнали і зустрічав він у пресі знайоме ім'я колишнього товариша, який досяг уже успіху на визначному полі державної служби або приносив посильну данину наукам і справі світовій, таємний тихий смуток підступав йому до серця, і скорботна, німотно-журна, тиха скарга на бездіяльність свою проривалась мимоволі. Тоді осоружним і бридким здавалося йому життя його. З незвичайною силою воскресав перед ним шкільний минулий час і поставав раптом як живий Олександр Петрович... Градом котилися з очей його сльози...

Що значили ці ридання? Чи виявляла ними боліюча душа скорботну таємницю своєї недуги, — що, почавши складатися, не встигла сформуватися і зміцніти в ньому висока внутрішня людина; що невипробуваний з малих літ в боротьбі з невдачами, не досяг він до високого стану підноситись і міцніти від перепон і перешкод; що, розтопившись, як нагрітий метал, багатий запас великих відчуттів не перейшов через останній гарт; що надто рано для нього помер незвичайний наставник і що нема тепер нікого в усьому світі, хто був би здатний зміцнити розхитувані вічними ваганнями сили і позбавлену пружності немічну волю, хто б крикнув

душі пробудливим криком оте підбадьорююче слово: *вперед!*, якого прагне всюди, усіх ступенів, усіх станів і звань, і промислів руська людина?

Де ж той, хто рідною мовою російської душі нашої вмів би нам сказати це всемогутнє слово: *вперед!* хто, знаючи всі сили і властивості і всю глибину нашої природи, одним чародійним помахом міг би спрямувати нас на високе життя? Якими сльозами, якою любов'ю заплатила б йому вдячна руська людина! Та віки минають за віками, ганебними лінощами і безумною діяльністю недозрілого юнака огортається... і не дається Богом муж, який уміє промовляти його!

Одна обставина мало не розбудила його, мало не вчинила перевороту в його характері. Трапилося щось схоже на кохання. Але й тут справа кінчилася нічим. По сусідству, за десять верст від його села, жив генерал, що був, як ми вже бачили, не дуже прихильної думки про Тентетникова. Генерал жив генералом, хлібосолив, любив, щоб сусіди приїздили засвідчити йому пошану, сам візитів не платив, говорив хрипко, читав книги і мав дочку, істоту невидану, дивну. Вона була щось живе, як саме життя. Ім'я їй було Улінька. Виховалась вона якось химерно. Її вчила англійка-гувернантка, не знавши й слова по-російськи. Без матері вона зосталася ще в дитинстві. Батькові було ніколи. А втім, люблячи дочку до нестями, він міг тільки розпестити її. Як у дитини, що зросла на волі, в ній усе було примхливе. Коли б хто побачив, як раптовий гнів збирав умить суворі зморшки на прекрасному чолі її і як вона палко сперечалася з батьком своїм, він би подумав, що це було найкапризніше створіння. Та гнів її спалахував тільки тоді, коли вона чула хоч про яку-небудь несправедливість або негожий вчинок з ким би не було. Але ніколи не гнівалася і ніколи не сперечалася вона за себе саму і не виправдувала себе. Гнів цей зник би враз, якби вона побачила в нещасті того самого, на кого гнівалась. На перше будь-чиє прохання милостині вона ладна була кинути йому весь свій гаманець з усім, що в ньому було, не вдаючись ні в які роздуми й розрахунки. Було в ній щось пориваюче. Коли вона говорила, у неї, здавалося, все поривалось слідом за думкою — вираз обличчя, вираз мови, рухи рук; самі складки плаття немовби поривалися в той самий бік, і здавалось, немов вона сама ось полетить слідом за власними словами. Нічого не було в ній затаєного. Ні перед ким не побоялася б вона висловити своїх думок, і ніяка сила не могла б її змусити мовчати, коли їй хотілося говорити. Її чарівна, особли-

ва, властива їй самій хода була до того безтрепетно-вільна, що все перед нею мимоволі розступалося б. При ній якось розгублювалась лиха людина й німіла; найрозв'язніший і найметкіший на слова не знаходив з нею слова й розгублювався, а сором'язливий міг розговоритися з нею, як ніколи в житті своєму ні з ким, і з перших хвилин розмови йому вже здавалось, що десь і колись він знав її і наче ці самі риси її він десь уже бачив, що трапилося це в дні якогось незапам'ятного дитинства, в якомусь рідному домі, веселого вечора, при радісних забавках дітвори; і надовго після того ставав йому нудним розумний вік людини.

Точнісінько те ж саме сталося з нею і з Тентетниковим. Невимовне нове почуття ввійшло йому в душу. Нудне життя його на мить освітилося.

Генерал приймав спочатку Тентетникова досить добре і гостинно, але зійтися між собою вони не могли. Розмови їхні кінчалися суперечкою і якимсь неприємним відчуттям з обох сторін, бо генерал не любив сперечання і заперечення; а Тентетников, з свого боку, теж був чоловік дражливий. Розуміється, що ради дочки багато прощалося батькові, і мир у них держався, поки не приїхали гостювати до генерала родички: графиня Болдирьова і княжна Юзякіна, відсталі фрейліни попереднього двору, які одначе вдержали й понині деякі зв'язки, внаслідок чого генерал перед ними трошки падлючив. З самого їхнього приїзду Тентетникову здалося, що він став до нього холодніший, не помічав його або поводився як з особою безсловесною; говорив йому якось зневажливо: *шановний, послухай, братіку,* і навіть *ти*. Це його, нарешті, обурило до краю. Затамувавши гнів і стиснувши зуби, він, одначе, мав присутність духу сказати надзвичайно чемним і м'яким голосом, тимчасом як плями виступили на обличчі його і все всередині його кипіло: «Я дякую вам, генерале, за прихильність. Словом *ти* ви мене викликаєте на тісну дружбу, зобов'язуючи і мене говорити вам *ти*. Але різниця в літах перешкоджає такому фамільярному між нами поводженню». Генерал зніяковів. Збираючи слова й думки, почав він говорити, хоч трохи недоладно, що слово *ти* було ним сказане не в тому розумінні, що старику іноді дозволяється сказати молодому чоловікові *ти* (про чин свій він не згадав і словом).

Розуміється, відтоді знайомство між ними припинилося, і любов кінчилася в самому початку. Погасло світло, яке на мить блиснуло перед ним, і сутінки, що настали за цим, зробилися ще похмуріші. Все повернуло на життя, яке читач бачив на початку гла-

ви, — на лежання й бездіяльність. В домі завелася гидота і безладдя. Щітка для підлоги лишалася цілими днями посеред кімнати разом із сміттям. Панталони заходили навіть до вітальні. На шикарному столі перед диваном лежали засмальцьовані підтяжки, наче якесь частування для гостя, і таке стало нікчемне і сонне його життя, що не тільки перестали поважати його дворові люди, але мало не клювали домашні кури. Взявши перо, безладно малював він на папері цілими годинами рогульки, домочки, хати, вози, тройки. Але іноді, все забувши, перо креслило само собою, без відома господаря, маленьку голівку з тонкими рисами, з бистрим пронизливим поглядом і збитим пасмом волосся, і з подивом бачив господар, як виходив портрет тієї, з якої портрета не намалював би ніякий живописець-художник. І ще сумніше йому ставало, і, вірячи тому, що нема на землі щастя, залишався він після того ще скучнішим і безмовнішим.

Отакий був стан душі Андрія Івановича Тентетникова, в той час, коли, звичаєм своїм, він сів до вікна роздивлятись заведеним порядком, але, на диво собі, не чув ні Григорія, ні Перфильївни; у дворі навпроти був якийсь рух і якась метушня. Кухарчук і поломийка бігли відчиняти ворота. У воротях показались коні, точнісінько, як ліплять або малюють їх на тріумфальних воротях: морда направо, морда наліво, морда посередині. Над ними, на козлах — кучер і лакей, в широкому сюртуку, підперезаний носовою хусткою. За ними пан, в картузі й шинелі, закутаний у косинку райдужних кольорів. Коли екіпаж завернув перед ганком, виявилось, що був він не що інше, як ресорна легка бричка. Пан, надзвичайно пристойної зовнішності, скочив на ґанок зі швидкістю й спритністю майже військової людини.

Андрій Іванович злякався. Він вирішив, що це урядовий чиновник. Треба сказати, що замолоду він було встряв в одне нерозумне діло. Два філософи з гусарів, що начиталися всяких брошур, та естетик, який не докінчив шкільного курсу, та прогорілий картяр затіяли якесь філантропічне товариство під верховною орудою старого шахрая і масона і теж картяра, але дуже красномовної людини. Товариство було закладено з широкою метою — принести тривке щастя всьому людству, від берегів Темзи до Камчатки. Каса грошей потрібна була величезна; пожертви збиралися з великодушних членів неймовірні. Куди все це пішло — знав про це сам тільки верховний розпорядник. До товариства цього затягли його два приятелі, які належали до класу скривджених людей, добрі лю-

ди, але які від частих тостів в ім'я науки, освіти і майбутніх послуг людству зробилися потім формальними п'яницями. Тентетников незабаром схаменувся і вибув з цього кола. Але товариство встигло вже заплутатися в якихось інших вчинках, навіть не зовсім пристойних для дворянина, так що потім зав'язались справи з поліцією... А тому не дивно, що, і вийшовши і порвавши усі зносини з ними, Тентетников не міг, одначе, лишатися спокійним. На совісті у нього було не зовсім легко. Не без страху дивився він і тепер на двері, що відчинялися.

Страх його, одначе, минувся враз, коли гість розкланявся з вправністю неймовірною, зберігаючи поштиве положення голови, трохи набік, і в стислих, але виразних словах пояснив, що вже здавна їздить він по Росії, спонукуваний і потребами, і цікавістю; що держава наша рясніє предметами знаменитими, не кажучи вже про безліч промислів і різноманітність ґрунтів; що він захопився мальовничим розташуванням його села; що, незважаючи, одначе, на розташування, він не насмілився б потурбувати його недоречним заїздом своїм, коли б не трапилося, з причин весняної повені і поганих шляхів, несподіваного полому в екіпажі. Що при всьому тому, одначе, коли б навіть і нічого не трапилося з його бричкою, він не міг би відмовити собі в приємності засвідчити йому особисто свою пошану.

Кінчивши говорити, гість з чарівною приємністю підшаркнув ногою, взутою в шикарний лаковий полуботок, застебнений на перламутрові ґудзички, і, незважаючи на повноту корпусу, відскочив тут-таки трохи назад з легкістю гумового м'ячика.

Заспокоєний уже Андрій Іванович подумав, що це, мабуть, якийсь допитливий вчений професор, що їздить по Росії, може, для того, щоб збирати якісь рослини або, може, предмети викопні. В ту ж мить висловив він йому цілковиту готовність допомагати в усьому: запропонував своїх майстрів, колісників і ковалів; просив почувати себе, як у власному домі; посадив його у велике вольтерівське [крісло] і приготувався слухати його розповідь щодо природничих наук.

Гість, одначе, торкнувся більше подій внутрішнього світу. Уподібнив життя своє судну посеред морів, гнаному звідусіль віроломними вітрами, згадав про те, що змушений був переміняти багато посад, що багато потерпів за правду, що навіть саме життя його було не раз в небезпеці з боку ворогів, і багато ще розповів він такого, що виявляло в ньому скорше практичну людину. На закін-

чення ж мови висякався він у білу батистову хустку так гучно, як Андрій Іванович ще й не чував. Інколи трапляється в оркестрі така пройда-труба, яка коли хватоне, то здається, що крякнуло не в оркестрі, а у власному вусі. Точнісінько такий самий звук пролунав у пробуджених покоях дрімотного дому, і негайно слідом за ним розлилися пахощі одеколону, невидимо розпросторені вправним струшенням носової батистової хустки.

Читач, мабуть, уже догадався, що гість був не інший хто, як наш шановний, давно нами залишений Павло Іванович Чичиков. Він трохи постарів, як видно, не без бур і тривог був для нього цей час. Здавалося, наче і самий фрак на ньому трошки постарів, і бричка, і кучер, і слуга, і коні, і упряж немовби притерлись і приносились. Здавалося, начебто самі фінанси навіть не були в завидному стані. Але вираз обличчя, пристойність, поводження лишилися ті ж самі. Навіть мовби ще приємніший став він у вчинках і поворотах, ще вправніше підвертав ніжку під ніжку, коли сідав у крісло. Ще більше було лагідності в мові його, обережної поміркованості в словах і виразах, більше вміння триматися і більше такту в усьому. Біліші й чистіші від снігу були в нього комірці і маніжка, і, дарма що він був з дороги, ані пушинки не сіло на його фрак, — хоч запрошуй зараз же його на іменинний обід. Щоки й підборіддя виголені були так, що тільки сліпий міг не полюбуватися приємною опуклістю круглості їх.

В домі в ту ж мить сталося перетворення. Половина його, що доти перебувала в сліпоті, з забитими віконницями, раптом прозріла і осяялася. Все почало розташовуватись в освітлених кімнатах, і незабаром все набуло такого вигляду: кімната, призначена бути спальнею, вмістила в собі речі, потрібні для нічного туалету; кімната, призначена бути кабінетом... але спершу необхідно знати, що в цій кімнаті було три столи: один письмовий — перед диваном, другий ломберний — між вікнами перед дзеркалом, третій кутній — у кутку, між дверима до спальні й дверима до порожнього залу з інвалідними меблями, який правив тепер за передпокій і до якого доти з рік не заходив ніхто. На цьому кутньому столі була складена вийнята з чемодана одежа, а саме: панталони під фрак, панталони нові, панталони сіренькі, два бархатні жилети й два атласні, сюртук. Все це розмістилося одне на одному пірамідкою і прикрилося зверху носовою шовковою хусткою. В другому кутку, між дверима і вікном, вистроїлись у рядок чоботи: одні не зовсім нові, другі зовсім нові, лаковані полуботки і спальні. Вони так са-

мо сором'язливо прикрилися шовковою носовою хусткою, — наче їх там зовсім не було. На письмовому столі зараз же у великому порядку розмістились: шкатулка, банка з одеколоном, календар і два якісь романи, обидва другі томи. Чиста білизна розмістилась у комоді, що стояв уже в спальні; білизна ж, яка мала піти до прачки, була зв'язана у вузол і засунута під ліжко. Чемодан, по випорожненні його, був також засунутий під ліжко. Шабля, що їздила по дорогах, щоб завдати страху злодіям, знайшла місце також у спальні, повиснувши на гвіздку, недалеко від ліжка. Все набуло вигляду чистоти й охайності незвичайної. Ніде ні папірця, ні пір'їнки, ні смітинки. Саме повітря якось облагородилося: в ньому запах здорового, свіжого мужчини, який білизни не заношує, в баню ходить і витирає себе мокрою губкою щонеділі. В передній залі мав намір запанувати на час запах служника Петрушки. Але Петрушка незабаром переміщений був на кухню, як воно й належало.

Перші дні Андрій Іванович побоювався за свою незалежність, щоб якось гість не зв'язав його, не утіснив якимись змінами в укладі життя і щоб не порушився порядок дня його, так вдало заведений; але побоювання були марні. Павло Іванович наш проявив надзвичайно гнучку здібність пристосовуватися до всього. Похвалив філософічну неквапливість господаря, сказавши, що вона обіцяє столітнє життя. Про самотність висловився вельми до речі, а саме, що вона живить великі думки в людині. Глянувши на бібліотеку і озвавшись похвально про книги взагалі, зауважив, що вони рятують від неробства людину. Проронив слів небагато, але значущих. У вчинках же своїх показав він себе так само тактовним. Вчасно з'являвся, вчасно виходив; не утрудняв господаря розпитами в години неговіркості його; із задоволенням грав з ним у шахмати, із задоволенням мовчав. Тимчасом як один пускав кучерявими хмарами дим із люльки, другий, не курячи люльки, придумував, одначе, відповідне до того заняття: виймав, приміром, з кишені срібну з черню табакерку і, вклавши її між двох пальців лівої руки, обертав її швидко пальцем правої, на зразок того, як земна сфера обертається навколо своєї осі, або ж так собі тарабанив по ній пальцем, з присвистом. Словом — не заважав господареві. «Я вперше бачу людину, з якою можна жити, — говорив сам собі Тентетников, — взагалі цього вміння у нас мало. Серед нас є досить людей і розумних, і освічених, і добрих, але людей постійно рівного характеру, людей, з якими можна було б прожити вік і не посваритися, — я не знаю, чи багато у нас можна знайти таких

людей. Це перша людина, яку я бачу». Такої був думки Тентетников про свого гостя.

Чичиков, зі свого боку, був дуже радий, що оселився на час у такого мирного й тихого господаря. Циганське життя йому набридло. Відпочити, хоч місяць, у прекрасному селі, серед полів і в самому початку весни, корисно було навіть і в гемороїдальному відношенні.

Важко було знайти кращий куточок для спочинку. Весна, довго затримувана холодами, раптом почалася в усій красі своїй, і життя заграло всюди. Вже голубіли проліски, і по свіжому ізумруду першої зелені жовтіла кульбаба, лілово-рожевий анемон схиляв ніжну голівку. Рої мошкари і купи комах з'явилися на болотах; за ними навздогін бігав уже водяний павук; а за ними всяка птиця в сухий очерет злетілася звідусіль. І все збиралося ближче дивитися одне на одного. Раптом населилася земля, прокинулись ліси, луги. На селі почали водити танок. Гулянню був простір. Що вже яскравості в зелені! що вже свіжості в повітрі! що вже пташиного крику в садах! Рай, радість і веселощі всього! Село звучало й співало, наче на весіллі.

Чичиков ходив багато. Прогулянкам і гулянням був простір повсюди. То спрямовував прогулянку свою по рівній вершині височин, понад широкими долинами внизу, по яких всюди лишалися ще великі озера від повені, і островами темніли ще безлисті ліси; або ж заходив у гущавини, в лісові байраки, де товпилися густо дерева, обтяжені пташиними гніздами, вмістищами галасливого гайвороння, що перехресним літанням затемняло небо. По просохлій землі можна було пройтися до пристані, звідки з горохом, ячменем і пшеницею відчалювали перші судна, тимчасом як вода з оглушливим шумом мчала, щоб упасти на колесо млина, який починав працювати. Ходив [він] дивитись на перші весняні роботи, спостерігати, як свіжа рілля чорною смугою проходила по зелені, і сіяч, постукуючи рукою по ситу, яке висіло у нього на грудях, жменею розкидав насіння рівно, ні зернятка не передавши на той або другий бік.

Чичиков скрізь побував. Наговорився й погомонів і з прикажчиком, і з мужиком, і з мельником. Дізнався все, про все, і що, і як, і як господарство йде, і по скільки хліба продається, і скільки беруть навесні і восени мірчука за помол, і як звати кожного мужика, і хто кому рідня, і де купив корову, і чим годує свиню. Словом — усе. Дізнався й про те, скільки померло мужиків. Виявилось

небагато. Як розумний чоловік, помітив він зразу, що незавидно йде господарство в Андрія Івановича. Скрізь занедбаність, недбальство, крадіж, немало і пияцтва. І думав собі: «Яка ж, одначе, скотина Тентетников! Такий маєток і так занедбати! Можна б мати п'ятдесят тисяч річного прибутку!»

Не раз, посеред таких прогулянок, спадало йому на думку стати колись самому, — тобто, розуміється, не тепер, а після, коли зробить головне діло і матиме кошти в руках, — стати самому мирним власником такого маєтку. Тут, розуміється, враз ввижалась йому навіть і молода, свіжа, білолиця молодичка, з купецького або іншого багатого роду, яка навіть знала б і музику. Уявляв він і молоде покоління, покликане увічнити фамілію Чичикових: пустун-хлопчик і красуня-дочка або навіть два хлопчики, дві і навіть три дівчинки, щоб було всім відомо, що він справді жив і існував, а не те, що пройшов якоюсь тінню або привидом по землі, — щоб не було соромно і перед вітчизною. Тоді йому починало здаватися навіть і те, що непогано б і до чину якусь добавку: статський радник, приміром, чин поважний і шановний... Мало чого не спадає на думку, під час прогулянок, що так часто заносить людину геть далі від нудної теперішньої хвилини, торсає, дражнить, ворушить уяву і буває їй приємне навіть тоді, коли певна вона сама, що це ніколи не здійсниться!

Людям Павла Івановича село теж сподобалось. Вони так само, як і він, призвичаїлися до нього. Петрушка зійшовся незабаром з буфетником Григорієм, хоча спочатку вони обидва величались і надимались один перед одним нестерпно. Петрушка пустив Григорію туману в вічі своєю бувалістю по різних місцях; а Григорій осадив його зразу Петербургом, де Петрушка не був. Останній хотів було піднестись і виїхати на дальності відстаней тих місць, де він бував, але Григорій назвав йому таке місце, якого на жодній карті не можна було відшукати, і налічив понад тридцять тисяч верст, так що служитель Павла Івановича зовсім осовів, роззявив рота і був знятий на глум тут же усією двірнею. Справа, одначе ж, між ними кінчилася найтіснішою дружбою. Край села Лисий Пимен, дядько всіх селян, держав шинок, якому ім'я було «Акулька». В цьому закладі бачили їх в усяку пору дня. Там стали вони свої друзі, або, як називають в народі: шинкові завсідники.

У Селіфана була іншого роду принада. На селі щовечора співали пісень, заплітали й розплітали весняні танки. Породисті стрункі дівчата, яких уже важко тепер знайти у великих селах, змушува-

ли його по кілька годин стояти ґавою. Важко було сказати, котра гарніша: всі білогруді, білошиї, у всіх очі ріпою, у всіх очі з поволокою, хода павою і коса до пояса. Коли, взявшися обома руками за білі руки, поволі виступав він з ними в танку або ж ішов на них стіною в ряді інших парубків, і, йдучи, так само стіною, назустріч їм, голосно виспівували, усміхаючись, горлаті дівки: «Бояри, покажіть жениха!» — і тихо меркла кругом околиця, і відгук співу, пролунавши далеко за річкою, вертався сумовитий назад, — не знав він і сам тоді, що з ним діялося. Уві сні і наяву, вранці і смерком, все ввижалося йому потім, що в обох руках його білі руки, і ходить він у танку.

Коням Чичикова також сподобалось нове житло. І корінний, і Засідатель, і навіть чубарий визнали перебування у Тентетникова зовсім не нудним, овес чудовим, а впорядкування конюшень надзвичайно зручним: у кожного стійло, хоч і відгороджене, але через перегородки можна було бачити й інших коней — так що, коли б котромусь із них, навіть найдальшому, закортіло по-дурному раптом заіржати, можна було йому відповісти тим же і відразу ж.

Словом, усі обжились, як дома. Що ж до тієї потреби, заради якої Павло Іванович, об'їжджав простору Росію, — тобто щодо мертвих душ, то з цим предметом він зробився дуже обережний і делікатний, коли б навіть довелося мати справу з дурнями запліШеними. Але Тентетников, як би там не було, читає книги, філософствує, старається з'ясувати собі всякі причини всього — навіщо й чому? «Ні, краще пошукати, чи не можна з іншого кінця». Так думав він. Базікаючи часто з дворовими людьми, він, між іншим, довідався від них, що пан їздив колись досить частенько до сусіди-генерала, що в генерала панночка, що пан був до панночки, та й панночка теж до пана... але потім раптом чогось не помирились і розійшлись. Він помітив і сам, що Андрій Іванович олівцем і пером усе малював якісь голівки, одна на одну схожі.

Одного разу, по обіді, обертаючи за звичкою пальцем срібну табакерку навколо її осі, сказав він так:

— У вас усе є, Андрію Івановичу, одного тільки бракує.

— Чого? — спитав той, випускаючи кучерявий дим.

— Подруги життя, — сказав Чичиков.

Нічого не сказав Андрій Іванович. На тому розмова й кінчилася.

Чичиков не збентежився, вибрав інший час, уже перед вечерею, і, розмовляючи про те, про се, сказав раптом:

— А справді, Андрію Івановичу, вам би дуже не завадило одружитися.

Хоч би слово сказав на це Тентетников, наче й сама розмова про це була йому неприємна.

Чичиков не збентежився. Втретє вибрав він час, уже після вечері, і сказав так:

— А все-таки, як не поверну я обставини ваші, бачу, що треба вам одружитися: впадете в іпохондрію.

Чи слова Чичикова були на цей раз такі переконливі, чи стан душі в цей день у нього був особливо схильний до одвертості — він зітхнув, сказав, пустивши вгору дим з люльки:

— На все треба родитися щасливим, Павле Івановичу, — і розказав усе, як було, всю історію знайомства з генералом і розриву.

Коли почув Чичиков від слова до слова всю справу і побачив, що через одне слово *ти* скоїлася така історія, він сторопів. З хвилину дивився пильно в вічі Тентетникову, не знаючи, як подумати про нього: чи дурень він заплішений, чи тільки придуркуватий, і нарешті:

— Андрію Івановичу! даруйте! — сказав він, узявши його за обидві руки, — яка ж образа? що ж тут образливого в слові *ти*?

— В самому слові нема нічого образливого, — сказав Тентетников, — не в змісті слова, а в голосі, яким сказано його, полягає образа. *Ти* — це значить: «Пам'ятай, що ти погань; я приймаю тебе тому тільки, що нема нікого кращого; а приїхала якась там княжна Юзякіна — ти знай своє місце, стій коло порога». От що це значить! — Говорячи це, смирний і лагідний Андрій Іванович заблискав очима; в голосі його почулося роздратовання ображеного почуття.

— Та хоч би навіть і в цьому розумінні, що ж тут такого? — сказав Чичиков.

— Як?! Ви хочете, щоб [я] і далі бував у нього після такого вчинку?

— Та який же це вчинок? Це навіть не вчинок, — сказав холоднокровно Чичиков.

— Як не вчинок? — спитав здивований Тентетников.

— Це генеральська звичка, а не вчинок: вони всім кажуть: *ти*. А втім, чому цього й не дозволити заслуженій, шановній людині?..

— Це інша річ, — сказав Тентетников. — Коли б він був старий, бідняк, не гордий, не чванькуватий, не генерал, тоді я дозволив би йому говорити мені *ти* і прийняв би навіть шанобливо.

«Він зовсім дурень! — подумав сам собі Чичиков, — голодранцеві дозволити, а генералові не дозволити!..»

— Гаразд! — сказав він уголос, — припустімо, він вас образив, зате ви й поквиталися з ним: він вам, і ви йому. Сваритися, залишаючи особисте власне [діло], — це, вибачте... Коли вже обрано мету, треба вже йти напролом. Чого зважати на те, що людина плюється! Людина завжди плюється: вона вже так створена. Та ви й не знайдете тепер в усьому світі такого, який не плювався б.

«Чудний чоловік цей Чичиков!» — думав сам собі з подивом Тентетников, зовсім спантеличений такими словами.

«Який, одначе, дивак цей Тентетников!» — думав тим часом Чичиков.

— Андрію Івановичу! Я говоритиму з вами, як брат з братом. Ви людина недосвідчена — дозвольте мені влаштувати цю справу. Я поїду до його превосходительства і поясню, що трапилося це з вашого боку через непорозуміння, через молодість і незнання людей і світу.

— Падлючити перед ним я не маю наміру! — сказав, образившись, Тентетников, — та й вас не можу на це уповноважити.

— Падлючити я не здатний, — сказав, образившись, Чичиков. — Провинитися в іншому вчинку, як людина, можу, але в підлості — ніколи... Вибачте, Андрію Івановичу, за моє щире бажання, я не сподівався, щоб слова [мої] розуміли ви в такому образливому значенні.

Усе це було сказано з почуттям гідності.

— Я винен, вибачте! — сказав поквапно зворушений Тентетников, схопивши його за обидві руки. — Я не хотів вас образити. Клянуся, ваше добре співчуття для мене дороге! Але облишимо цю розмову. Не будемо більше ніколи про це говорити!

— В такому разі, я так поїду до генерала.

— Чого? — спитав Тентетников, дивлячись з подивом йому в вічі.

— Засвідчити пошану.

«Чудний чоловік цей Чичиков!» — подумав Тентетников.

«Чудний чоловік цей Тентетников!» — подумав Чичиков.

— Я завтра ж, Андрію Івановичу, коло десятої години ранку до нього й поїду. По-моєму, чим швидше засвідчити пошану людині, тим краще. Тому що бричка моя ще не набула належного стану, то дозвольте мені взяти у вас коляску?

— Будь ласка, що за прохання? Ви повний господар: і екіпаж, і все у вашому розпорядженні.

Після такої розмови вони попрощалися і розійшлися спати, не без роздумів про дивну вдачу один одного.

Дивна, одначе, ж річ! На другий день, коли подали Чичикову коні і вскочив він у коляску з легкістю майже військової людини, одягнений у новий фрак, білий галстук і жилет, і покотив засвідчувати пошану генералові, Тентетников відчув таке хвилювання духу, якого давно не переживав. Весь цей іржавий і дрімотний хід його думок перетворився в діяльно-неспокійний. Обурення нервове пройняло раптом усі почуття зануреного досі в безжурні лінощі тюхтія. То сідав він на диван, то підходив до вікна, то брався за книгу, то хотів мислити — марне хотіння! думка не лізла йому в голову. То намагався ні про що не мислити — марне намагання! уривки чогось, схожого на думки, кінці і хвостики думок лізли і звідусіль наклььовувались йому в голову. «Чудний стан!» — сказав він і присунувся до вікна дивитися на дорогу, що перетинала діброву, край якої ще клубочилася, не встигши улягтися, курява. Але, облишивши Тентетникова, підемо за Чичиковим.

ГЛАВА ДРУГА

Добрі коні за півгодини з чимсь пронесли Чичикова через десятиверстний простір: спочатку дібровою, потім хлібами, що починали зеленіти на свіжій ріллі, потім краєм гори, звідки щохвилини відкривалися краєвиди в далечінь; потім широкою алеєю лип, які ледве починали розвиватися, внесли його на саму середину села. Тут алея лип звернула праворуч і, перетворившись у вулицю овальних тополь, обгороджених знизу плетеними коробками, уперлася в чавунні просвітчаті ворота, крізь які виднівся кучеряво різьблений фронтон генеральського дому, що спирався на вісім корінфських колон. Звідусіль тхнуло олійною фарбою, яка все оновлювала і нічому не давала постаріти. Двір чистотою подібний був до паркету. Поштиво зіскочив Чичиков, звелів про себе доповісти генералові і був проведений до нього прямо в кабінет. Генерал вразив його величною зовнішністю. Він був в атласному стьобаному халаті чудесного пурпуру. Одвертий погляд, обличчя мужнє, вуса і великі бакенбарди з сивиною, стрижка на потилиці низька, під гребінку, шия, ззаду товста, так звана на три поверхи, або в три складки, з тріщиною впоперек; словом, це був один з тих картинних генералів, на які такий багатий був знаменитий дванадцятий рік. Генерал Бетріщев, як і багато хто з нас, мав у собі поруч

з безліччю достоїнств і безліч вад. Те й друге, як водиться в руської людини, було накидане в нього в якомусь мальовничому безладді. В рішучі хвилини — великодушність, хоробрість, безмежна щедрість, розум у всьому і, на домішку до цього, примхи, честолюбство, самолюбство і та дрібна образливість, без якої не обходиться жоден руський, коли він сидить без діла. Він не любив усіх, хто випередив його по службі, і говорив про них уїдливо, в дошкульних епіграмах. Найбільше перепадало його колишньому товаришеві, якого вважав він нижчим від себе і розумом, і здібностями, і який, одначе, обігнав його і був уже генерал-губернатором двох губерній, і, як навмисне, тих, де були його маєтки, так що він опинився немовби в залежності від нього. Щоб помститися, шпигав він його при всякій нагоді, порочив усяке розпорядження і вбачав у всіх заходах і діях його верх нерозсудливості. В ньому все було якесь дивне, починаючи з освіти, якої він був поборником і ревнителем; любив показати себе, любив також знати те, чого інші не знають, і не любив тих людей, які знають щось таке, чого він не знає. Словом, він любив трохи похвастати розумом. Вихований напівіноземним вихованням, він хотів грати в той же час роль російського барина. І не дивно, що з такою нерівністю в характері, з такими великими, яскравими протилежностями він мусив неминуче натрапити на безліч неприємностей по службі, внаслідок чого і вийшов у відставку, обвинувачуючи в усьому якусь ворожу партію і не маючи великодушності обвинуватити в будь-чому себе самого. У відставці зберіг він ту саму картинну величну поставу. Чи в сюртуку, чи у фраку, чи в халаті — він був однаковий. Від голосу до найменшого руху тіла, в ньому все було зверхнє, владне, що викликало в нижчих чинів якщо не пошану, то принаймні острах.

Чичиков відчув і те й друге: і пошану, і острах. Схиливши поштиво голову набік і розставивши руки врозкид, неначе готувався підняти ними піднос із чашками, він на диво спритно нахилився всім корпусом і сказав:

— Визнав за обов'язок відрекомендуватися вашому превосходительству. Маючи пошану до доблестей мужів, що рятували вітчизну на бранному полі, визнав за обов'язок відрекомендуватися вашому превосходительству.

Генералові, як видно, не не сподобався такий підхід. Зробивши дуже приязно рух головою, він сказав:

— Дуже радий познайомитися. Ласкаво прошу, сідайте. Ви де служили?

— Поле служби моє, — сказав Чичиков, сідаючи в крісло не посередині, а навскоси, і ухопившись рукою за поручні крісла, — почалося в казенній палаті, ваше превосходительство. А дальше протікання оної відбував по різних місцях: був і в надворному суді, і в комісії побудування, і в митниці. Життя моє можна уподібнити ніби до судна посеред хвиль, ваше превосходительство. Терпінням, можна сказати, сповитий, виколисаний і, бувши, сказати б, сам уособлене терпіння... А що було від ворогів, які зазіхали на саме життя, так цього ні слова, ні фарби, ні самий, сказати б, пензель не зуміє передати, так що на схилі літ своїх шукаю тільки куточка, де провести б решту днів. Спинився ж тим часом у близького сусіди вашого превосходительства...

— У кого це?

— У Тентетникова, ваше превосходительство.

Генерал поморщився.

— Він, ваше превосходительство, дуже кається в тому, що не виявив належної пошани...

— До чого?

— До заслуг вашого превосходительства. Не добере слів... Каже: «Коли б я тільки міг чимсь... тому що справді, — каже, — умію цінити мужів, які рятували вітчизну».

— Даруйте, що ж він? Та я ж бо не серджусь, — сказав, злагіднівши, генерал. — В душі своїй я щиро полюбив його і певен, що згодом він буде прекорисною людиною.

— Цілком справедливо зволили висловитись, ваше превосходительство: істинно прекорисна людина; може покоряти даром слова і володіє пером.

— Але пише, я так думаю, дурниці — якісь віршики?

— Ні, ваше превосходительство, не дурниці... Він щось путяще... Він пише... історію, ваше превосходительство.

— Історію? Про що історію?

— Історію... — тут Чичиков спинився, і чи тому, що перед ним сидів генерал, чи просто, щоб надати більше поважності предметові, додав: — історію про генералів, ваше превосходительство.

— Як про генералів? про яких генералів?

— Взагалі про генералів, ваше превосходительство, в сукупності. Тобто, кажучи власне, про вітчизняних генералів.

Чичиков зовсім заплутався і розгубився, мало не плюнув сам і в думках сказав сам собі: «Господи, що це я за нісенітницю верзу!»

— Вибачте, я не зовсім розумію... Що ж це виходить, історію якогось часу, чи окремі біографії? і до того ж, всіх, чи тільки тих, що брали участь у дванадцятому році?

— Точно так, ваше превосходительство, тих, що брали участь у дванадцятому році! — Промовивши це, він подумав сам собі: «Хоч убий, не розумію!»

— То чому ж він до мене не приїде? Я міг би зібрати йому дуже багато цікавих матеріалів.

— Не наважується, ваше превосходительство.

— Які дурниці! Через якесь пусте слово... Та я зовсім не такий чоловік. Я, далебі, до нього сам ладен поїхати.

— Він до того не допустить, він сам приїде, — сказав Чичиков, заспокоївся й зовсім підбадьорився і подумав сам собі: «От оказія! як генерали прийшлися до речі! а язик же так здуру бовкнув».

У кабінеті почувся шелест. Горіхові двері різьбленої шафи розчинилися самі собою і на відчиненій задній половині їх, ухопившись рукою за мідну ручку замка, з'явилася жива фігурка. Коли б у темній кімнаті раптом спалахнула прозора картина, освітлена сильно ззаду лампами, — вона так не вразила б раптовістю своєї появи, як фігурка ця, яка з'явилась ніби для того, щоб освітити кімнату. З нею разом, здавалося, влетів сонячний промінь, немовби засміявся похмурий кабінет генерала. Чичиков першу хвилину не міг збагнути, що саме перед ним стояло. Важко було сказати, якої землі вона була уродженка. Такого чистого, благородного обрису лиця не можна було знайти ніде, хіба що тільки на старовинних камейках. Рівна й легка, як стрілка, вона немов підносилась над усім своїм ростом. Але це була омана. Вона була зовсім не висока на зріст. Походило це [від] незвичайного правильного співвідношення між собою всіх частин тіла. Плаття лежало на ній так, що, здавалося, найкращі швачки радились між собою, як би найкраще вбрати її. Але це була теж омана. Одяглася [вона аби]як, сама собою: в двох-трьох місцях перехопила голка абияк нескраяний шматок однокольорової тканини, і він уже зібрався і ліг навколо неї такими зборками і складками, що коли б перенести їх разом з нею на картину, всі панночки, одягнені по моді, здавалися б перед нею якимись рябушками, виробом товкучки. І коли б перенести її оповиту платтям з усіма цими зборками на мармур, назвали б його копією геніальних.

— Рекомендую вам мою пустуху! — сказав генерал, звернувшись до Чичикова. — Проте, прізвища вашого, ім'я й по батькові і досі не знаю.

— Чи ж треба знати на ім'я й по батькові людину, яка не ознаменувала себе доблестями? — сказав скромно Чичиков, схиливши голову набік.

— Проте, все-таки, треба знати...

— Павло Іванович, ваше превосходительство, — сказав Чичиков, уклонившись із спритністю майже військової людини й відстрибнувши назад з легкістю гумового м'ячика.

— Улінько! — сказав генерал, звертаючись до дочки: — Павло Іванович зараз сказав вельми цікаву новину. Сусіда наш Тентетников зовсім не такий дурний чоловік, як ми гадали. Він займається досить важливим ділом: історією генералів дванадцятого року.

— Та хто ж думав, що він дурний чоловік? — промовила вона швидко. — Хіба що сам Вишнєпокромов, якому ти віриш, а він і пустий і низький чоловік!

— Чого ж низький? Він пустенький, це правда, — сказав генерал.

— Він підленький і гиденький, а не тільки пустенький. Хто так скривдив своїх братів і вигнав з дому рідну сестру, той гидкий чоловік.

— Та то ж тільки говорять так.

— Таких речей так собі не говоритимуть. Я не розумію, тату, як з такою доброю душею, як у тебе, і таким рідкісним серцем ти будеш приймати людину, як небо від землі, далеку від тебе і про яку ти сам знаєш, що вона погана.

— Оттак, як бачите, — сказав генерал, посміхаючись, Чичикову, — отак ми завжди з нею сперечаємось. — І, звернувшись до дочки, продовжував: — Серце моє! Не вигнати ж мені його?

— Навіщо виганяти? Та навіщо виявляти йому таку увагу? навіщо й любити?

Тут Чичиков визнав за обов'язок вкинути і від себе слово.

— Всі вимагають любові до себе, панно, — сказав Чичиков. — Що ж подієш? І скотина любить, щоб її погладили; з хліва просуне для цього морду: на, погладь!

Генерал засміявся.

— Іменно просуне морду: погладь його!.. Ха, ха, ха! У нього не то що рило все, весь, весь живе у сажі, а теж вимагає, як то кажуть, заохочення... Ха, ха, ха, ха! — І тулуб генерала став коливатися від сміху. Плечі, що носили колись густі еполети, тряслися, наче носили й понині густі еполети.

Чичиков розсипався теж вигуком сміху, але, з пошани до генерала, пустив його на букву *е*: хе, хе, хе, хе, хе! І тулуб його так само

став коливатися від сміху, хоч плечі й не тряслися, бо не носили густих еполетів.

— Обікраде, обчистить казну, та ще й, каналія, нагород просить! Не можна, каже, без заохочення, трудився... Ха, ха, ха, ха!

Болісне почуття з'явилося на благородному, милому обличчі дівчини.

— Ах, тату! Я не розумію, як ти можеш сміятися! На мене ці нечесні вчинки наводять смуток і нічого більше. Коли я бачу, що очевидячки чиниться обман перед усіма і не карають цих людей загальним презирством, я не знаю, що зі мною діється, я тоді стаю недобра, навіть погана: я думаю, думаю... — І мало сама не заплакала.

— Тільки, будь ласка, не гнівайся на нас, — сказав генерал. — Ми тут ні в чому не винні. Правда ж? — сказав він, звернувшись до Чичикова. — Поцілуй мене і йди до себе. Я зараз буду одягатися на обід. Адже ти, — сказав він, подивившись Чичикову в вічі, — сподіваюсь, обідаєш у мене?

— Якщо тільки, ваше превосходительство...

— Без чинів, чого там? Адже я ще, слава Богу, можу нагодувати. Щі є.

Викинувши спритно обидві руки на відльот, Чичиков вдячно й поштиво схилив голову вниз, так що на хвилину зникли сперед очей його всі речі в кімнаті, і бачив він тільки носки своїх власних полуботків. А коли, пробувши якийсь час в такій поштивій позі, підвів він голову знову вгору, він уже не побачив Уліньки. Вона зникла. Замість неї з'явився, в густих вусах і бакенбардах, велетень-камердинер зі срібним тазом і рукомийником у руках.

— Ти мені дозволиш одягатися при тобі?

— Не то що одягатися, але можете зробити при мені все, що завгодно вашому превосходительству.

Спустивши з однієї руки халат і засукавши рукава сорочки на богатирських руках, генерал почав умиватися, бризкаючи і пирхаючи, як качка. Вода з милом летіла в усі боки.

— Люблять, люблять, справді люблять заохочення всі, — сказав він, витираючи з усіх боків свою шию... — Погладь, погладь його! а без заохочення так і красти не стане! Ха, ха, ха!

Чичиков був у піднесенні невимовному. Раптом налетіло на нього натхнення. «Генерал, весельчак і добряк — спробувати!» — подумав він і, побачивши, що камердинер з тазом вийшов, вигукнув:

— Ваше превосходительство! тому що ви вже такі добрі до всіх і уважні, то маю до вас пильне прохання.

— Яке?

Чичиков оглянувся навкруги.

— Є, ваше превосходительство, ветхий стариган-дядечко, у нього триста душ і дві тисячі [1]... і, крім мене, спадкоємців нікого. Сам управляти маєтком, через старість, не може, а мені не передає теж. І який чудний наводить резон: «Я, — каже, — племінника не знаю; може, він шахрай. Нехай він доведе мені, що він надійна людина: хай придбає раніше сам собою триста душ, тоді я віддам йому і свої триста душ».

— Та що ж [він], виходить, зовсім дурень? — спитав [генерал].

— Коли б тільки дурень, це при ньому й лишилося б. Але моє становище, ваше превосходительство! У старигана завелась якась ключниця, а у ключниці діти. Так і жди, все перейде до них.

— Розуму збувся дурний дід і більше нічого, — сказав генерал. — Тільки я не бачу, чим тут я можу пособити? — говорив він, дивлячись здивовано на Чичикова.

— Я придумав от що. Коли ви всі мертві душі вашого села, ваше превосходительство, передасте мені в такому вигляді, наче вони живі, з учиненням купчої, тоді б я цю купчу показав старому, і він спадщину віддав би мені.

Тут генерал вибухнув таким сміхом, яким навряд чи коли сміялася людина. Як був, так і повалився він у крісло. Голову закинув назад і мало не захлинувся. Весь дім стривожився. З'явився камердинер. Дочка прибігла злякана.

— Батьку, що з тобою сталося? — говорила вона перелякана, з нерозумінням дивлячись йому у вічі.

Але генерал довго не міг вимовити жодного звуку.

— Нічого, серце моє, не турбуйся. Іди до себе; ми зараз прийдемо обідати. Заспокойся. Ха, ха, ха!

І, кілька разів задихнувшись, виривався з новою силою генеральський регіт, розлягаючись від передньої до останньої кімнати.

Чичиков був стурбований.

— А дядько, дядько! в яких дурнях буде дядько! Ха, ха, ха! Мерців замість живих дістане! Ха, ха!

«Знову пішов! — думав про себе Чичиков. — Ач який дражливий».

---

[1] Дві тисячі десятин.

— Ха, ха, ха! — не переставав генерал. — Ото осел! І спаде ж на думку вимога: «хай раніше сам собою з нічого дістане триста душ, тоді дам йому триста душ!» Та він же осел!

— Осел, ваше превосходительство.

— Ну, та й твоя ж штука почастувати старого мерцями! Ха, ха, ха! Я бог зна [що дав би], щоб подивитися, як ти йому піднесеш на них купчу. Ну, що він? Який він з себе? Дуже старий?

— Років з вісімдесят.

— І все ж підстрибує, бадьорий? До того ж він мусить бути і міцний, бо при ньому ж живе й ключниця?..

— Яка там міць! Порох сиплеться, ваше превосходительство!

— От дурень! Адже він дурень?

— Дурень, ваше превосходительство. Адже це божевільний зовсім.

— Одначе ж виїздить? буває в товаристві? держиться ще на ногах?

— Держиться, та з трудом.

— От дурень! Але міцний, одначе? Є ще зуби?

— Два зуби всього, ваше превосходительство.

— От осел! Ти, брат, не гнівайся... Хоч він тобі й дядько, але ж він осел.

— Осел, ваше превосходительство. Хоч і родич, і тяжко признаватися в цьому, але що ж робити?

Брехав Чичиков: йому зовсім не тяжко було признаватися, тим більше, що навряд чи був коли зроду в нього якийсь дядько.

— То, ваше превосходительство, відпустите мені...

— Щоб віддати тобі мертвих душ? Та за таку вигадку я їх тобі з землею, з житлом! Візьми собі все кладовище! Ха, ха, ха, ха! А старий, старий! Ха, ха, ха, ха! В яких дурнях буде дядько! Ха, ха, ха, ха!

І генеральський сміх пішов лунати знову по генеральських покоях [1].

ГЛАВА ТРЕТЯ

— Якщо полковник Кошкарьов справді божевільний, то це непогано, — говорив Чичиков, опинившись знову посеред відкритих полів і просторів, коли все зникло і тільки лишилося саме небесне склепіння та дві хмари збоку.

— Чи ти, Селіфане, добре розпитав, де дорога до полковника Кошкарьова?

— Я, Павле Івановичу, зволите знати, тому що все порався коло коляски, то мені ніколи було; а Петрушка розпитував у кучера.

[1] Закінчення глави відсутнє. *(Ред.)*

— От і дурень! На Петрушку, сказано, не покладатися. Петрушка пень, Петрушка дурний; Петрушка либонь і тепер п'яний.

— Та тут не таке мудре діло! — сказав Петрушка, напівобернувшись і дивлячись скоса. — Окрім того, що, з'їхавши з гори, взяти лугом, нічого більше й нема.

— А ти, окрім сивухи, нічого і в рот не брав? Хороший, дуже хороший! От уже, можна сказати, здивував красою Європу! — Сказавши це, Чичиков погладив своє підборіддя і подумав: «Яка одначе різниця між освіченим громадянином і грубою лакейською фізіогномією!»

Коляска почала тим часом спускатися. Відкрились знову луги й простори, всіяні осиковими гаями.

Тихо здригаючись на пружистих пружинах, обережно спускався далі непомітним косогором зручний екіпаж і нарешті помчав лугами повз млини, з легким гуркотом по мостах, з невеликим похитуванням по тряскому м'якушу низини. І хоч би один горбок або купка дали себе відчути бокам! Втіха, а [не] коляска. Вдалині мигтіли піски й швидко пролітали повз них кущі лоз тонкої вільхи й сріблястих тополь, б'ючи гілками Селіфана й Петрушку, що сиділи на козлах. З останнього щохвилини збивали вони картуз. Суворий служник зіскакував з козел, лаяв дурне дерево і хазяїна, який посадив його, та прив'язати картуз чи хоч би придержати рукою все не хотів, сподіваючись, що це востаннє і більше не трапиться. А до дерев незабаром приєдналась береза, потім ялина. Коло коріння гущавина; трава — синя ір і жовтий лісовий тюльпан. Ліс затемнів і готувався перетворитися в ніч. Та раптом звідусіль заясніли проблиски світла, немов сяючі дзеркала. Дерева порідшали, блиски ставали більші, і ось перед ними озеро — водяна рівнина верст на чотири в поперечнику. На тому березі, над озером, висипалось сірими рубленими хатами село. Крики розлягались у воді. Чоловіка з двадцять, по пояс, по плечі і по горло в воді, тягли до того берега невід. Трапилась халепа. Разом з рибою заплутався якось круглий чоловік, такої ж міри заввишки, як і завтовшки, справжній кавун або барило. Він був у безпорадному становищі і кричав на всю горлянку: «Телепню Денисе, передавай Кузьмі! Кузьмо, бери кінець у Дениса! Не напирай так, Хомо Більший! Геть туди, де Хома Менший. Чорти! кажу вам, порвете сіті!» Кавун, як видно, боявся не за себе: потонути, з причини товщини, він не міг, і, хоч би як він перевертався, бажаючи пірнути, вода його все виносила б наверх; і коли б сіло йому на спину ще двоє, він би, як

упертий пузир, лишився б з ними на поверхні води, злегка тільки під ними покректуючи та пускаючи носом бульки. Та він боявся дуже, щоб не порвався невід і не втекла риба, і тому, крім іншого, тягли його ще накинутими вірьовками кілька чоловік, що стояли на березі.

— Мабуть, пан, полковник Кошкарьов, — сказав Селіфан.

— Чому?

— Тому, що тіло у нього, як бачите, біліше, ніж у інших, і огрядність поважна, як у пана.

Пана, заплутаного в сіті, тим часом підтягли вже чимало до берега. Відчувши, що може дістати ногами, він став на ноги і в цей час побачив, як спускалася з греблі коляска і в ній сидячого Чичикова.

— Обідали? — закричав пан, підходячи з пійманою рибою на берег, весь обплутаний в сіть, — наче в літній час дамська ручка в дірчасту перчатку, — тримаючи одну руку над очима козирком, захищаючись від сонця, а другу трохи нижче, на манір Венери Медіцейської, що виходить із лазні.

— Ні, — сказав Чичиков, піднімаючи картуз і не перестаючи розкланюватися з коляски.

— Ну, то дякуйте ж Богові! Хомо Менший, покажи осетра. Кинь ти, телепню Прошко, сіть, — гучно кричав [пан], — та допоможи під[няти] осетра з цебра! Телепню Кузьма, піди, допоможи!

Двоє рибалок підвели з цебра голову якогось страховища.

— От який князь! З річки зайшов! — кричав круглий пан. — Їдьте у двір! Кучер, візьми дорогу нижче через город! Побіжи, телепню Хомо Більший, зніми заставку! Він вас проведе, а я зараз...

Довгоногий, босий Хома Більший, як був у одній сорочці, побіг поперед коляски через усе село, де коло кожної хати розвішані були волоки, сіті і верші: всі мужики були рибалки; потім вийняв з якогось города заставку, і городами виїхала коляска на майдан коло дерев'яної церкви. За церквою, трохи далі, виднілися дахи будівель.

«Дивакуватий цей Кошкарьов», — думав [Чичиков] сам собі.

— А от я й тут — пролунав голос збоку.

Чичиков оглянувся. Пан уже їхав коло нього, одягнений: трав'янисто-зелений нанковий сюртук, жовті штани і шия без галстука, на манір купідона! Боком сидів він на дрожці, зайнявши собою всю дрожку. Він хотів був щось сказати йому, але товстун уже зник. Дрожка показалася знову на тому місці, де витягали рибу.

Він встав на ноги і в цей час побачив, як спускалася з греблі коляска...

Пролунали знову голоси: «Хомо Більший та Хомо Менший! Кузьма та Денисе!» Коли ж під'їхав він до ґанку будинку, на велике здивування його, товстий пан був уже на ґанку і прийняв його в свої обійми.

Як він устиг так злітати — збагнути важко. Вони поцілувались, за старим руським звичаєм, тричі навхрест: пан був старого покрою.

— Я привіз вам поклін від його превосходительства, — сказав Чичиков.

— Від якого превосходительства?

— Від родича вашого, від генерала Олександра Дмитровича.

— Хто це Олександр Дмитрович?

— Генерал Бетріщев, — відповів Чичиков з деяким подивом.

— Незнайомий, — сказав з подивом господар.

Чичикова охопив ще більший подив.

— Як же це?.. Я сподіваюсь принаймні, що маю приємність говорити з полковником Кошкарьовим?

— Ні, не сподівайтесь. Ви приїхали не до нього, а до мене. Петро Петрович Пєтух! Пєтух Петро Петрович — підхопив господар.

Чичиков остовпів.

— Як же? — звернувся він до Селіфана і Петрушки, які теж обидва пороззявляли роти і витріщили очі, один сидячи на козлах, другий стоячи коло дверцят коляски. — Що ж це ви, дурні? Адже вам сказано: до полковника Кошкарьова... А це Петро Петрович Пєтух...

— Хлопці зробили чудесно! Ходіть на кухню: там вам дадуть по чапорусі горілки, — сказав Петро Петрович Пєтух. — Випрягайте коні і гайда в людську!

— Мені совісно: така негадана помилка... — говорив Чичиков.

— Не помилка. Ви спершу покуштуйте, який обід, а потім скажете, чи помилка це? Ласкаво прошу, — сказав Пєтух, взявши Чичикова під руку і вводячи його до внутрішніх покоїв. З покоїв вийшли їм назустріч двоє юнаків у літніх сюртуках, — тонкі, наче івові лозини; на цілий аршин вигнало їх угору вище за батьківський зріст.

— Сини мої, гімназисти, приїхали на свята... Миколаша, ти побудь з гостем, а ти, Олексаша, ходи за мною. — Сказавши це, господар зник.

Чичиков заговорив з Миколашею. Миколаша, здається, був майбутня людина-погань. Він одразу ж розповів Чичикову, що в

губернській гімназії нема ніякої вигоди вчитися, що вони з братом хочуть їхати в Петербург, бо провінція не варта того, щоб у ній жити...

«Розумію, — подумав Чичиков, — кінчиться діло кондитерськими та бульварами...» — А що, — спитав він уголос: — в якому стані маєток вашого тата?

— Заставлений, — сказав на це сам тато, знову опинившись у вітальні, — заставлений.

«Погано, — подумав Чичиков. — Так скоро не залишиться жодного маєтку. Треба поспішати». — Даремне, одначе, — сказав він з виглядом співчуття, — поквапились заставити.

— Ні, нічого, — сказав Пєтух. — Кажуть, вигідно. Всі заставляють: як же відставати від інших? До того ж усе жив тут: дай лишень спробую прожити в Москві. От сини теж умовляють, хочуть освіти столичної.

«Дурень, дурень! — думав Чичиков. — Розтринькає все, та й дітей зробить шахрайчиками. Маєточок порядний. Подивитись — і мужикам добре, і їм непогано. А як просвітяться там у ресторанах та по театрах, — все піде к чорту. Жив би собі, кулеб'яка, на селі».

— А я знаю, що ви думаєте! — сказав Пєтух.

— Що? — спитав Чичиков, зніяковівши.

— Ви думаєте: «Дурень, дурень цей Пєтух: покликав обідати, а обіду й досі нема». Буде готовий, голубе. Не встигне стрижена дівка коси заплести, як він поспіє.

— Тату! Платон Михайлович їде! — сказав Олексаша, дивлячись у вікно.

— Верхи на гнідому коні! — підхопив Миколаша, нахиляючись до вікна.

— Де, де? — закричав Пєтух, підступивши до вікна.

— Хто це Платон Михайлович? — спитав Чичиков у Олексаші.

— Сусіда наш, Платон Михайлович Платонов, прекрасна людина, чудесна людина, — сказав сам Пєтух.

Тим часом увійшов до кімнати сам Платонов, красунь, стрункий на зріст, зі світло-русим блискучим волоссям, що завивалося в кучері. Брязкаючи мідним нашийником, мордатий пес, собака-страховище, на ім'я Ярб, увійшов слідом за ним.

— Обідали? — спитав господар.

— Обідав.

— Що ж ви, сміятися, чи що, з мене приїхали? Навіщо ви мені після обіду?

Гість, усміхнувшись, сказав:

— Втішу вас тим, що нічого не їв: зовсім нема апетиту.

— А який був улов, коли б ви бачили! Який осетрюга завітав! Які карасюги, коропища які!

— Навіть досадно вас слухати. Чому ви завжди такі веселі?

— А чого ж нудьгувати? даруйте! — сказав господар.

— Як чого нудьгувати? — того, що нудно.

— Мало їсте, от і все. От спробуйте гарненько пообідати. Адже це останнім часом вигадали нудьгу; раніше ніхто не нудьгував.

— Та годі хвастати! Ніби ви ніколи не нудьгували?

— Ніколи! Та й не знаю, навіть і часу нема нудьгувати. Вранці прокинешся — тут тобі зараз кухар, треба замовляти обід, тут чай, тут прикажчик, там рибу ловити, а тут і обід. Після обіду не встигнеш захропти — знову кухар, треба замовляти вечерю; тут прийшов кухар — замовляти треба на завтра обід. Коли ж нудьгувати?

Протягом розмови Чичиков розглядав гостя, який його вражав незвичайною красою своєю, струнким, мальовничим ростом, свіжістю не змарнованої юності, незайманою чистотою, жодним прищиком неопороченого обличчя. Ні пристрасті, ні смуток, ні навіть будь-що схоже на хвилювання й неспокій не посміли торкнутися його незайманого обличчя і покласти на нього зморшку, та разом з тим і не оживили його. Воно було якесь сонне, незважаючи на іронічну посмішку, яка інколи його оживляла.

— Я також, якщо дозволите зауважити, — сказав він: — не можу зрозуміти, як з такою зовнішністю, як ваша, нудьгувати. Звичайно, коли недостача грошей або вороги, як є іноді такі, що ладні зазіхнути навіть на саме життя...

— Вірите, — перебив красунь-гість, — що для різноманітності я хотів би іноді мати якусь тривогу: ну, хоч би хто розсердив мене — і того нема. Нудно, та й годі.

— Виходить, недостатність землі по маєтку, мала кількість душ?

— Зовсім ні. У нас із братом землі на десять тисяч десятин і при них більше тисячі чоловік селян.

— Дивно, не розумію. Але, може, неврожаї, хвороби? Багато вимерло чоловічої статі людей?

— Навпаки, все в найкращому порядку, і брат мій прекрасний хазяїн.

— І при цьому нудьгувати! не розумію! — сказав Чичиков і знизав плечима.

— А ось ми нудьгу зараз проженемо, — сказав господар. — Збігай, Олексаша, хутчій на кухню і скажи кухареві, щоб швидше прислав нам розтягайчиків. Та де ж роззява Омелян і злодій Антошка? Чому не дають закуски?

Але двері розчинились. Роззява Омелян і злодій Антошка з'явилися з салфетками, накрили стіл, поставили піднос із шістьма графинами різнокольорових настоянок. Незабаром навколо підносів і графинів обстановився разок тарілок з усякими принадними стравами. Слуги поралися вправно, безупинно приносячи щось у закритих тарілках, в яких чути було шкварчання масла. Роззява Омелян і злодій Антошка вправлялися чудесно. Прізвиська ці були дані їм так, для підбадьорення. Пан був зовсім не охочий до лайки, він був добряк. Та руська людина вже любить пряне слово, як чарку горілки для травлення в шлунку. Що ж подієш? така вдача: нічого прісного не любить.

Після закуски подали обід. Тут добродушний господар зробився справжнісіньким розбійником. Як тільки помічав у кого один шматок, підкладав йому зараз же другий, приказуючи: «Без пари ні людина, ні птиця не можуть жити на світі». У кого два — підкладав йому третій, приказуючи: «Що ж за число два? Бог любить тройцю». З'їдав гість три — він йому: «Де ж буває віз на трьох колесах? Хто ж будує хату на три кути?» На чотири у нього було теж прислів'я, на п'ять — знову-таки. Чичиков з'їв чогось чи не дванадцять шматків і думав: «Ну, тепер нічого не прикине більше господар». Та де там: не кажучи й слова, поклав йому на тарілку хребтову частину теляти, смаженого на рожні, з нирками, та й якого теляти!

— Два роки годував молоком, — сказав господар, — доглядав, як сина!

— Не можу, — сказав Чичиков.

— Ви спробуйте, та потім скажіть: *не можу.*

— Не влізе, нема місця.

— Але ж і в церкві не було місця, ввійшов городничий — знайшлось. А був такий тиск, що яблуку ніде було впасти. Ви тільки спробуйте: цей шматок той самий городничий.

Спробував Чичиков — справді, шматок був ніби городничий. Знайшлося йому місце, а здавалося, нічого не можна було вмістити.

«Ну, як такій людині їхати в Петербург або в Москву? З таким хлібосольством він там за три роки проживеться вщент!» Тобто він

не знав того, що тепер це удосконалено: і без хлібосольства спустить не за три роки, а за три місяці все.

Він раз у раз підливав та підливав; чого ж не допивали гості, давав допити Олексаші та Миколаші, які так і хилили чарку за чаркою; наперед видно [було, на] яку частину людських знань звернуть увагу по приїзді в столицю. З гостями було не те; насилу-насилу переволоклись вони на балкон і насилу порозсідалися в кріслах. Господар, як сів у своє, якесь на чотири місця, так відразу й заснув. Огрядна власність його, перетворившись на ковальський міх, почала випускати через розкритий рот і носові продуховини такі звуки, які рідко спадають на думку і новому письменникові: і барабан, і флейта, якийсь уривчастий гул, справжній собачий гавкіт.

— Ач, як насвистує! — сказав Платонов.

Чичиков засміявся.

— Розуміється, коли отак пообідаєш, то де тут прийде нудьга! Тут сон прийде. Правда ж?

— Атож. Та я, одначе, — ви мені вибачте, — не можу зрозуміти, як можна нудьгувати. Проти нудьги є так багато засобів.

— Які ж?

— Та чи ж мало для молодого чоловіка? Танцювати, грати на якомусь інструменті... а то — оженитися.

— На кому?

— Та наче поблизу нема гарних і багатих дівчат?

— Та нема.

— Ну, пошукати в інших місцях, поїздити. — І багата думка сяйнула раптом у голові Чичикова. — Та от прекрасний засіб! — сказав він, дивлячись у вічі Платонову.

— Який?

— Подорож.

— Куди ж їхати?

— Та коли вам вільно, то поїдьмо зі мною, — сказав Чичиков і подумав сам собі, дивлячись на Платонова: «А це було б добре. Тоді можна б витрати пополам, а ремонт коляски віднести зовсім на його рахунок».

— А ви куди їдете?

— Поки що я їду не так у своїй справі, як у справах іншого. Генерал Бетріщев, близький приятель і, можна сказати, благодійник, просив одвідати родичів... Звичайно, родичі родичами; але почасти, сказати б, і для самого себе: бо бачити світ, коловорот людей —

хто як не кажи, є немовби жива книга, друга наука. — І, сказавши це, помишляв Чичиков тим часом так: «Справді, було б добре. Можна навіть і всі витрати на його рахунок; навіть і поїхати його кіньми, а мої б погодувалися в нього в селі».

«Чому б і не проїздитись? — думав тим часом Платонов. — Дома мені робити нічого, господарство і без того у брата на руках; значить, розладу ніякого. Чому ж справді не проїздитись!»

— А чи згодні ви, — сказав він уголос, — погостювати у брата деньків зо два? Інакше він мене не відпустить.

— З великою охотою. Хоч три.

— Ну, то по руках! Їдемо! — сказав, пожвавішавши, Платонов.

Вони вдарили по руках: «Їдемо!»

— Куди, куди? — скрикнув господар, прокинувшись і витріщивши на них очі. — Ні, голубчики! і колеса в колясці наказано зняти, а вашого жеребця, Платоне Михайловичу, загнали звідси за п'ятнадцять верст. Ні, от ви сьогодні заночуєте, а завтра після раннього обіду і їдьте собі.

Що було робити з Пєтухом? Треба було лишитися. Зате нагороджені вони були чудовим весняним вечором. Господар улаштував гуляння на річці. Дванадцять веслярів, в двадцять чотири весла, з піснями понесли їх по гладенькому хребту дзеркального озера. З озера вони помчали в річку, нескінченну, з похилими берегами по обидва боки, підходячи раз у раз під протягнені впоперек річки канати для ловитви. Хоч би струмком поворухнулись води; тільки безмовно з'являлись перед ними, один по одному, краєвиди, і гайок за гайком тішив зір різноманітним розміщенням дерев. Веслярі, вдаривши разом у двадцять чотири весла, піднімали враз усі весла вгору, і катер, сам собою, як легкий птах, мчав по нерухомій дзеркальній поверхні. Парубок-заспівач, плечистий чолов'яга, третій від стерна, починав чистим, дзвінким голосом, виводячи немовби з солов'їного горла починальні заспіви пісні; п'ятеро підхоплювало, шестеро виносило, і розливалась вона, безмежна, як Русь. І Пєтух, стрепенувшись, підгаркував, піддаючи, де не вистачало хорові сили, і сам Чичиков почував, що він росіянин. Тільки Платонов думав: «Що гарного в цій сумній пісні? Від неї ще більша туга находить на душу».

Повертались назад уже смерком. Потемки ударяли веслами по водах, що вже не віддзеркалювали неба. У пітьмі пристали вони до берега, на якому розкладені були вогні; на триногах варили рибалки уху з животрепетних йоршів. Все вже було дома. Сільська худо-

ба і птиця вже давно була пригнана, і курява від них уже вляглася, і пастухи, що пригнали їх, стояли коло воріт, чекаючи глечика молока і запрошення на юшку. В присмерку чувся тихий гомін людський, гавкання собак, що десь долітало з чужих сіл. Місяць сходив, і почали освітлюватись потемнілі околиці, і все освітилось. Чудові картини! Та нікому було на них любуватися. Миколаша і Олексаша, замість того, щоб промчати в цей час перед ними на двох баских жеребцях, обганяючи один одного, думали про Москву, про кондитерські, про театри, про які наторочив їм заїжджий із столиці кадет. Батько їх думав про те, як би обгодувати своїх гостей. Платонов позіхав. Найжвавішим виявився Чичиков. «Ех, справді! Заведу коли-небудь сільце» І стали йому ввижатися і жіночка, і Чиченята.

А за вечерею знову об'їлися. Коли увійшов Павло Іванович у відведену кімнату для спання і, лягаючи в постіль, помацав черевце своє: «Барабан! — сказав: — ніякий городничий не ввійде». Треба ж було такого збігу обставин, щоб за стіною був кабінет господаря. Стіна була тонка і чути було все, що там говорилося. Господар замовляв кухареві, під виглядом раннього сніданку, на завтрашній день справжній обід. І як замовляв! У мертвого заграв би апетит.

— Та кулеб'яку зроби на чотири кути, — говорив він із присмоктуванням і втягаючи в себе повітря. — В один кут поклади ти мені щоки осетра та визиги, в другий гречаної кашки, та грибочків з цибулькою, та молоків солодких, та мозків, та ще чого знаєш там такого, якогось там отого... Та щоб вона з одного боку, розумієш підрум'янилась, а з другого пусти її легше. Та спідушку... пропечи її так, щоб усю просочило, пройняло б так, щоб вона вся, знаєш, теє — не то, щоб розсипалась, а танула б у роті, як сніг який, так щоб і не чути було. — Говорячи це, Пєтух прицмокував і плямкав губами.

«Чорт забери! не дасть спати», — думав Чичиков і закутав голову в ковдру, щоб не чути нічого. Але й крізь ковдру було чути:

— А в обкладку до осетра підпусти буряка зіркою, та вершечків, та груздочків, та там, знаєш, ріпки, та морквочки, та бобочків, там чого-небудь такого, знаєш, того-розтого, щоб гарніру, гарніру всякого більше. Та в свинячий сичуг поклади льодку, щоб він розбух гарненько.

Багато ще Пєтух замовляв страв. Тільки й чути було: «Та підсмаж, та підпечи, та дай упріти гарненько!» Заснув Чичиков уже на якомусь індикові.

На другий день так об'їлися гості, що Платонов уже не міг їхати верхи. Жеребця було відіслано з конюхом Пєтуха. Вони сіли в коляску. Мордатий пес ліниво пішов за коляскою: він теж об'ївся.

— Це вже занадто, — сказав Чичиков, коли виїхали вони з двору.

«А не нудьгує, от що досадно!» — [подумав] Платонов.

«Було б у мене, як у тебе, сімдесят тисяч на рік прибутку, — подумав Чичиков, — та я б нудьгу й на очі до себе [не підпускав]. Он відкупщик Муразов, — легко сказати, — десять мільйонів... Ото шмат!»

— Що, ви можете заїхати? Мені хотілося б попрощатися з сестрою і з зятем.

— З великою приємністю, — сказав Чичиков.

— Якщо ви охочі до господарства, — сказав Платонов, — то вам буде цікаво з ним познайомитися. Вже кращого хазяїна ви не знайдете. Він за десять років впорядкував свій маєток [так], що замість тридцяти тепер одержує двісті тисяч.

— Ах, та це, звичайно, преповажний чоловік! Це прецікаво буде з таким чоловіком познайомитись. Як же? Це ж тільки сказати... А як на прізвище?

— Костанжогло.

— А ім'я й по батькові дозвольте дізнатись?

— Костянтин Федорович.

— Костянтин Федорович Костанжогло. Дуже буде цікаво познайомитися. Повчально знати таку людину.

Платонов узявся керувати Селіфаном, що було потрібно, бо той ледве держався на козлах. Петрушка двічі сторч злетів з коляски, так що довелося, нарешті, прив'язати його мотузком до козел. «От скотина!» — повторяв тільки Чичиков.

— От погляньте, починаються його землі, — сказав Платонов. — Зовсім інший вигляд.

І справді, через усе поле сіяний ліс — рівні, як стрілки, дерева; за ним другий, вищий, теж молодняк; за ними старий лісняк, і всі один вищий від одного. Потім знову смуга поля, вкрита густим лісом, і знову таким же чином молодий ліс, і знову старий. І тричі проїхали, як крізь ворота стін, крізь ліси.

— Все це у нього виросло за якихось років вісім-десять, а в іншого і за двадцять [не виросте].

— Як же це він зробив?

— Розпитаєте в нього. Це землезнавець такий, у нього нічого нема марно. Мало того, що він ґрунт знає, але знає, яке сусідство

для кого потрібне, біля якого хліба які дерева. Кожне у нього три, чотири служби разом справляє. Ліс у нього, крім того, що для лісу, потрібен ще на те, щоб саме у такому місці на стільки і на стільки вологи прибавити полям, на стільки угноїти опалим листям, на стільки дати тіні... Коли навкруги посуха, у нього нема посухи; коли навкруги неврожай, у нього нема неврожаю. Шкода, що я сам мало ці речі знаю, не вмію розповісти, а в нього такі штуки... Його називають чаклуном.

«Справді, це дивовижний муж, — подумав Чичиков. — Дуже шкода, що молодий чоловік поверховий і не вміє розказати».

Нарешті показалось село. Наче місто яке, висипалося воно безліччю хат на трьох підвищеннях, увінчаних трьома церквами, перегороджуване всюди велетенськими скиртами та стогами. «Так, — подумав Чичиков, — видно, що живе хазяїн-туз». Хати всі міцні; вулиці вкочені; а стояв де віз — віз був міцний і новісінький; мужик траплявся з якимсь розумним виразом обличчя; рогата худоба на підбір; навіть селянська свиня виглядала дворянином. Так і видно, що тут саме живуть ті мужики, які загрібають, як у пісні співається, срібло лопатою. Не було тут англійських парканів і газонів з усякими витівками; але, по-старовинному — йшов проспект комор і робочих хат аж до самого дому, щоб усе було видно панові, що де не робиться навкруги нього; і на додаток поверх дому фонар оглядав на п'ятнадцять верст навкруги всю околицю. Коло ґанку їх зустріли слуги, моторні, зовсім не схожі на п'яницю Петрушку, хоч на них і не було фраків, а були козацькі чекмені з синього домашнього сукна.

Господиня дому вибігла сама на ґанок. Свіжа вона була, як кров з молоком; гарна, як Божий день; схожа була, як викапана, на Платонова, з тією різницею тільки, що не була млява, як він, а говірка й весела.

— Здрастуй, брате! Ну, яка ж я рада, що ти приїхав. А Костянтина нема дома; але він незабаром буде.

— Де ж він?

— У нього є діло на селі з якимись покупцями, — говорила вона, вводячи гостей у кімнату.

Чичиков з цікавістю розглядав оселю цього незвичайного чоловіка, який діставав 200 тисяч, думаючи по ній відшукати особливості самого господаря, як по знайденій ракушці роблять висновок про устриць або про равлика, що колись у ній сидів і лишив свій відбиток. Але не можна було зробити ніякого висновку. Кім-

нати все прості, навіть порожні: ні фресок, ні картин, ні бронз, ні квітів, ні етажерок з фарфором, ні навіть книг. Словом, усе свідчило, що головне життя істоти, яка тут мешкала, проходило зовсім не в чотирьох стінах кімнати, а в полі, і самі думки не обмірковувались заздалегідь сибаритським звичаєм коло вогню, перед каміном, в спокійному кріслі, а там-таки, біля діла, приходили в голову і там, де приходили, там і перетворювались у діло. В кімнатах міг тільки помітити Чичиков сліди жіночого господарювання: на столах і стільцях були розставлені чисті липові дошки і на них пелюстки якихось квітів, приготовлені на сушіння...

— Що це у тебе, сестро, за погань така понаставляна? — сказав Платонов.

— Як погань! — сказала господиня. — Це найкращі ліки від пропасниці. Ми вилікували ними минулого [року] всіх мужиків. А це для настоянок; а це для варення. Ви все смієтесь зваріння та соління, а потім, коли їсте, самі ж похвалюєте.

Платонов підійшов до фортепіано і почав розбирати ноти.

— Господи! що за старовина! — сказав він. — Ну, чи не соромно тобі, сестро?

— Ну, вже вибачай, брате, музикою мені і поготів ніколи займатися. У мене восьмилітня дочка, яку я мушу вчити. Здати її на руки чужоземній гувернантці для того тільки, щоб самій мати вільний час для музики, — ні, вибач, брате, цього не зроблю.

— Яка ти, справді, стала нудна, сестро! — сказав брат і підійшов до вікна. — А ось і він! Іде, іде! — сказав Платонов.

Чичиков теж кинувся до вікна. До ґанку підходив років сорока чоловік, жвавий, смаглявої зовнішності, в сюртуку верблюжого [сукна]. Про вбрання своє він не думав. На ньому був триповий картуз. По обидва боки його, скинувши шапки, йшли два чоловіки нижчого стану, — йшли, розмовляючи і про щось із ним міркуючи. Один — простий мужик, другий — якийсь заїжджий глитай і пройдисвіт, в синій сибірці. Тому що спинились вони всі коло ґанку, то й розмову їх було чути в кімнатах.

— Ви ось що краще зробіть: ви відкупіться у вашого пана. Я вам либонь грошей позичу: ви потім мені відробите.

— Ні, Костянтине Федоровичу, що вже відкуповуватися? Візьміть нас. У вас уже всякого розуму навчишся. Вже такого розумного чоловіка ніде в усьому світі не можна знайти. А тепер же, бач, біда та, що себе ніяк не вбережеш. Шинкарі такі завели тепер настоянки, що з однієї чарки так стане пекти в животі, що води відро

випив би. Не встигнеш отямитись, як усе спустиш. Багато спокус. Лукавий, чи що, світом заправляє, їй-богу! Все заводять, щоб збити з пантелику мужиків: і тютюн, і всякі такі... Що ж робити, Костянтине Федоровичу? Людина — не вдержишся.

— Слухай: але ж ось у чому річ. Адже у мене все-таки неволя. То правда, що зразу все дістанеш — і корову, і коня; але ж справа в тому, що я так вимагаю з мужиків, як ніде. У мене працюй — найперше; мені чи собі, а вже я не дам нікому залежатись. Я й сам працюю, як віл, і мужики у мене, бо пересвідчився, брат: вся погань лізе в голову через те, що не працюєш. Так ви про це всі подумайте громадою і поговоріть між [собою].

— Так ми говорили вже про це, Костянтине Федоровичу, вже й старі говорять. Що й казати! адже кожен мужик у вас багатий: це вже не даром; і священики такі сердечні. А в нас і тих забрали, і ховати нікому.

— Все-таки іди й переговори.

— Слухаю, паночку.

— То вже теє, Костянтине Федоровичу, вже зробіть милість... трохи збавте, — говорив, ідучи по другий бік, заїжджий глитай у синій сибірці.

— Я ж сказав: торгуватися я не охочий. Я не те, що інший поміщик, до якого ти під'їдеш під самий строк сплати в ломбард. Я ж вас знаю усіх: у вас є списки всіх, кому коли слід сплачувати. Що ж тут мудрого? Йому припече, ну, він тобі і віддасть за півціни. А мені що твої гроші? У мене річ хоч і три роки лежи: мені в ломбард не треба платити.

— Справжнє діло, Костянтине Федоровичу. Та я ж теє, тому тільки, щоб і надалі мати з вами стосунки, а не заради якоїсь користі. Три тисячі завдатку зводьте прийняти. — Глитай вийняв з-за пазухи пачку засмальцьованих асигнацій. Костанжогло спокійнісінько взяв їх і, не рахуючи, ткнув у задню кишеню свого сюртука.

«Гм! — подумав Чичиков, — мов носову хустку!»

Костанжогло показався на дверях вітальні. Він ще більше вразив Чичикова смаглявістю обличчя, шорсткістю чорного волосся, місцями дочасно посивілого, живим виразом очей і якимсь жовчним відпечатком палкого південного походження. Він був не зовсім росіянин. Він сам не знав, звідки вийшли його предки. Він не дбав про свій родовід, вважаючи, що це річ неважлива і в господарстві зайва. Він навіть був переконаний, що він росіянин, та й не знав іншої мови, окрім російської.

Платонов відрекомендував Чичикова. Вони поцілувались.

— От вирішив проїздитись по різних губерніях, — сказав Платонов, — розвіяти хандру.

— Чудово! — сказав Костанжогло. — В які ж місця, — говорив він далі, привітно звертаючись до Чичикова, — гадаєте попрямувати?

— Признаюся, — сказав Чичиков, привітно схиливши голову набік і в той же час погладжуючи рукою бильце крісла, — їду я, поки що, не так у своїй справі, як у справі іншого: генерал Бетріщев, близький приятель і, можна сказати, благодійник, просив одвідати родичів. Родичі, звісно, родичами, але, з іншого боку, так би мовити, і для самого себе; тому що справді, не кажучи вже про користь, яка може бути в гемороїдальному відношенні, побачити світ, коловорот людей... є, сказати б, жива книга, та ж наука.

— Атож, зазирнути декуди не завадить.

— Чудово зволили сказати: іменно істинно, дійсно не завадить. Бачиш речі, яких не бачив би; зустрічаєш людей, яких не зустрів би. Розмова з іншим той самий червінець, от як, наприклад, тепер трапилась нагода... До вас удаюся, вельмишановний Костянтине Федоровичу, навчіть, навчіть, навчіть, оросіть жадобу мою урозумінням істини. Жду, як манни, солодких слів ваших.

— А чого ж саме, одначе?.. чого навчити? — сказав Костанжогло, зніяковівши. — Я й сам вчився на мідні гроші.

— Мудрості, шановний, мудрості, мудрості управляти трудним кермом сільського господарства, мудрості здобувати прибутки певні, придбати майно не у мрії, а справжнє, виконуючи тим обов'язок громадянина, заслуживши пошану в земляків.

— А знаєте що, — сказав Костанжогло, дивлячись на нього в задумі, — лишіться на деньок у мене. Я покажу вам усе управління і розкажу про все. Мудрості тут, як ви побачите, ніякої нема.

— Звичайно, лишайтесь, — сказала господиня і, звернувшись до брата, додала: — Брате, лишайся, куди тобі поспішати?

— Мені все одно. Як Павло Іванович?

— Я теж, я з великою охотою... Але от обставина: родич генерала Бетріщева, якийсь полковник Кошкарьов...

— Але ж він... божевільний.

— То правда, божевільний. Я б до нього й не їхав, але генерал Бетріщев, близький приятель і, сказати б, благодійник...

— В такому разі знаєте що? — сказав [Костанжогло], — їдьте, до нього й десяти верст нема. У мене стоїть готова дрожка. Їдьте до нього зараз же. Ви встигнете до чаю повернутися назад.

— Чудесна думка! — скрикнув Чичиков, узявши капелюха.

Дрожка була йому подана і за півгодини примчала його до полковника. Все село було врозкид: будови, перебудови, купи вапна, цегли і колод по всіх вулицях. Побудовані були якісь будинки, на зразок присутственних місць. На одному було написано золотими літерами: «Депо землеробських знарядь»; на другому: «Головна розрахункова експедиція»; далі: «Комітет сільських справ»; «Школа нормальної освіти селян». Словом, чортзна-чого не було!

Полковника він застав за пульпітром стоячої конторки, з пером у зубах. Полковник прийняв Чичикова напрочуд ласкаво. На вигляд він був найдобрішою, найобхідливішою людиною: почав йому розповідати про те, скільки праці коштувало йому піднести маєток до нинішнього добробуту; з уболіванням скаржився, як важко дати зрозуміти мужикові, що є вищі спонукання, які дає людині освічена розкіш, мистецтво і художество; що молодиць він досі не міг змусити ходити в корсеті, тоді як у Німеччині, де він стояв з полком у чотирнадцятому році, дочка мірошника вміла грати навіть на фортепіано; що, одначе, незважаючи на всю упертість з боку неуцтва, він неодмінно досягне того, що мужик його села, ідучи за плугом, читатиме водночас книгу про громовідводи Франкліна, або Вергілійові «Георгіки», або «Хімічне дослідження ґрунтів».

«Еге, авжеж! — подумав Чичиков. — А от я досі ще “Графині Лавальєр” не прочитав: все нема часу».

Багато ще говорив полковник про те, як привести людей до добробуту. Паризький костюм у нього мав велике значення. Він ручався головою, що коли тільки одягти половину російських мужиків у німецькі штани, — науки піднесуться, торгівля зросте і золотий вік настане в Росії.

Подивившись на нього пильно, Чичиков подумав: «З цим, здається, церемонитись нічого»; і тут же заявив, що є потреба от у яких душах, [з] учиненням належних купчих і всіх обрядів.

— Скільки можу бачити зі слів ваших, — сказав полковник, анітрохи не збентежившись, — це прохання, так?

— Так точно.

— В такому разі викладіть його на письмі. Прохання піде в контору прийняття рапортів і повідомлень. Контора, помітивши, перешле його мені; від мене перейде воно в комітет сільських справ; звідти, після вчинення виправок, до управителя. Управитель сукупно з секретарем...

— Та що ви! — скрикнув Чичиков. — Це ж затягнеться бог зна! Та і як трактувати це на письмі? Адже це такого роду справа... Душі ж до певної міри... мертві!

— Дуже добре. Ви так і напишіть, що душі до певної міри... мертві.

— Але ж як — мертві? Адже так не можна написати. Вони хоч і мертві, але треба, щоб здавалися, мовби були живі.

— Гаразд. Ви так і напишіть: «але треба, або потрібно, бажано, напитується, щоб здавалось, мовби живі». Без паперового діловодства не можна цього зробити. Приклад — Англія і сам навіть Наполеон. Я вам відряджу комісіонера, який вас проведе по всіх місцях.

Він ударив у дзвоник. З'явився якийсь чоловік.

— Секретар! Покликати до мене комісіонера! — З'явився комісіонер, якийсь не то мужик, не то чиновник. — От він вас проведе у найпотрібніші місця.

Чичиков вирішив з цікавості піти з комісіонером подивитись на всі ці найпотрібніші місця. Контора подачі рапортів існувала тільки на вивісці, і двері були замкнені. Правитель діл її Хрульов був переведений у новоутворений комітет сільських будівель. Місце його заступив камердинер Березовський; але він теж був кудись відкомандирований комісією побудування. Поткнулись вони в департамент сільських справ — там переробка; збудили якогось п'яного, але не добились від нього ніякого толку. «У нас безладдя, — сказав нарешті Чичикову комісіонер. — Пана обдурюють. Всім у нас порядкує комісія побудування: відриває всіх від діла, посилає, куди завгодно. Тільки й вигідно у нас, що в комісії побудування». Він, як видно, був невдоволений на комісію побудування. І справді, глянув Чичиков: усе будується. Далі Чичиков не хотів і дивитись, але, прийшовши, розказав полковникові, що так і так, що в нього каша і ніякого толку не можна добитися, і комісії подачі рапортів і зовсім нема.

Полковник спалахнув благородним гнівом, міцно потиснувши руку Чичикову на знак вдячності. Тут же, схопивши папір і перо, написав вісім найсуворіших запитів: на якій підставі комісія побудування самовільно розпорядилась з непідвідомчими їй чиновниками? як міг допустити головноуправляючий, щоб представник, не здавши свого поста, вирядився на слідство? і як міг дивитися байдуже комітет сільських справ, що навіть не існує контори подачі рапортів і повідомлень?

«Ну, розгардіяш!» — подумав Чичиков і хотів уже їхати.

— Ні, я вас не відпущу. Тепер уже власна моя честолюбність уражена. Я доведу, що значить органічне, правильне впорядження господарства. Я доручу вашу справу такому чоловікові, який один вартий усіх: закінчив університетський курс. От які у мене кріпаки! Щоб не гаяти дорогоцінного часу, уклінно [прошу] сидіти у мене в бібліотеці, — сказав полковник, відчиняючи бічні двері. — Тут книги, папір, пера, олівці, все. Користуйтесь, користуйтесь всім: ви — господар. Освіта мусить бути відкрита всім.

Так говорив Кошкарьов, ввівши його в книгосховище. Це була величезна зала, знизу догори заставлена книгами. Були там навіть і чучела тварин. Книги усіх галузей: з лісівництва, скотарства, свинарства, садівництва; спеціальні журнали з усіх галузей, які тільки розсилаються за обов'язковою передплатою, але ніхто [їх] не читає. Побачивши, що все це були книги не для приємного проводження часу, він удався до іншої шафи — з вогню та в полум'я: все книги філософські. Шість величезних томищів стали у нього перед очима під назвою: «Передуготовний вступ у сферу мислення. Теорія спільності, сутності, і в застосуванні до зрозуміння органічних начал суспільної продуктивності». Яку не розгортав Чичиков книгу, на кожній сторінці: *прояв, розвиток, абстракт, замкнутість і зімкнутість*, і чортзна-чого там не було! «Це не для мене», — сказав Чичиков і повернувся до третьої шафи, де були книги з галузі мистецтва. Тут витяг якусь величезну книгу з нескромними міфологічними малюнками і почав їх розглядати. Такого роду малюнки подобаються холостякам середніх літ, а іноді й тим старикашкам, які підбадьорюють себе балетами та іншими пряночщами. Кінчивши розглядати одну книгу, Чичиков вийняв був уже й другу в тому ж роді, аж з'явився полковник Кошкарьов з сяючим виглядом і папірцем.

— Все зроблено, і зроблено чудово. Чоловік, про якого я вам говорив, справжнісінький геній. За це я поставлю [його] вище за всіх і для нього самого заведу цілий департамент. Ви гляньте, яка світла голова і як за кілька хвилин він вирішив усе.

«Ну, слава тобі Господи!» — подумав Чичиков і приготувався слухати. Полковник почав читати:

— «Приступаючи до обдумування покладеного на мене вашим високородієм доручення, маю честь цим донести на оне:

I-е. В самому проханні пана колезького радника і кавалера Павла Івановича Чичикова уже є непорозуміння, бо необачним чином ревізькі душі названі померлими. Під цим, певно, вони зво-

лили розуміти близькі до смерті, а не померлі. Та й сама така назва вже показує вивчення наук емпіричне, що, певно, обмежилося парафіяльною школою, бо душа безсмертна».

— Шельма! — сказав, спинившись, Кошкарьов із самовдоволенням. — Тут він трошки шпигнув вас. Але признайтесь, яке метке перо!

«По ІІ-е, ніяких незаставлених ревізьких, не то що близьких до смерті, але й усяких інших, по маєтку нема, бо всі в сукупності не токмо заставлені без винятку, але й перезаставлені, з прибавкою по півтораста карбованців на душу, крім невеликого села Гурмайлівки, що перебуває в спірному становищі з причини позову з поміщиком Предищевим і внаслідок того під забороною, про що оголошено в 42 номері "Московских ведомостей"».

— То чому ж ви мені цього не сказали раніше? Навіщо через дурниці держали? — сказав сердито Чичиков.

— Еге ж! але ж треба було, щоб усе це [ви] побачили крізь форму паперового діловодства. Так не штука. Несвідомо може й дурень побачити, але треба свідомо.

Спересердя, схопивши шапку, Чичиков — бігом з дому, мимо всяких пристойностей, та в двері: він був сердитий. Кучер стояв з дрожкою напоготові, знаючи, що коней нема чого випрягати, бо про корм пішла б писана просьба, і резолюція видати овес коням вийшла б тільки на другий день. Полковник, одначе, вибіг чемний і делікатний. Він силоміць потиснув йому руку, притулив її до серця і дякував йому за те, що він дав йому нагоду побачити на ділі хід діловодства; що нагінку і прочухана треба дати конче, бо може все задрімати і пружини управління заржавіють і ослабнуть; що, внаслідок цієї події, спала йому щаслива думка — заснувати нову комісію, яка називатиметься комісією наглядання за комісією побудування, так що ніхто не насмілиться вкрасти.

Чичиков приїхав сердитий і невдоволений, пізно, коли вже давно горіли свічки.

— Що це ви так запізнилися? — сказав [Костанжогло], коли він показався на дверях.

— Про що це ви так довго з ним розмовляли? — сказав Платонов.

— Такого дурня я ще зроду не бачив, — сказав Чичиков.

— Це ще нічого, — сказав Костанжогло. — Кошкарьов — відрадне явище. Він потрібен для того, що в ньому відбиваються карикатурно і видніше глупоти всіх наших розумників, — отих усіх

розумників, які, не пізнавши перше свого, набираються дурості в чужого. Он які поміщики тепер пішли: завели і контори, і мануфактури, і школи, і комісію, і чорт їх зна чого не завели! От які ці розумники! Були поправились після француза дванадцятого року, так от тепер все давай розладнувати знову. Адже гірше від француза розладнали, так що тепер який-небудь Петро Петрович Пєтух ще хороший поміщик.

— Але ж і він заставив тепер у ломбард, — сказав Чичиков.

— Атож, все в ломбард, все піде в ломбард, — сказавши це, Костанжогло став потроху сердитись. — Он завод капелюхів, свічковий завод, — з Лондона майстрів виписав свічних, торгашами поробилися! Поміщик — таке звання почесне — в мануфактуристи, фабриканти! Прядильні машини... серпанки шльондрам міським, дівкам...

— Але ж і в тебе є фабрики, — зауважив Платонов.

— А хто їх заводив? Самі завелись! Назбиралося вовни, збути нікуди — я й почав ткати сукна, та й сукна грубі, прості, — по дешевій ціні їх тут же на ринках у мене й розбирають, — мужикові потрібні, моєму мужикові. Риб'ячу луску скидали на мій берег протягом шести років підряд промисловці, — ну, куди її дівати? Я почав варити з неї клей, та сорок тисяч і взяв. Та у мене все так.

«От чорт! — думав Чичиков, дивлячись на нього здивовано, — загребуща яка лапа!»

— Та й то тому взявся, що понаходило багато робітників, які померли б з голоду. Голодний рік, і все з милості цих фабрикантів, що занедбали засіви. Цих фабрик у мене, брат, набереться багато. Щороку інша фабрика, дивлячись по тому, від чого назбиралося залишків і покидьків. [Придивись] тільки пильніше до свого господарства, — всяка покидь дасть прибуток, так що відштовхуєш, кажеш: не треба! Адже я не будую для цього палаців з колонами та з фронтонами.

— Це дивовижно... А найдивніше те, що всяка покидь дає прибуток, — сказав Чичиков.

— Але прошу! Коли б тільки брати діло попросту, як воно є; а то ж кожен — механік; кожен хоче відчинити ларчик з інструментом, а не просто. Він для цього поїде нарочито в Англію, от у чому річ! Дурбаси! — Сказавши це, Костанжогло плюнув. — І дурніший же всотеро стане після того, як вернеться з-за кордону!

— Ах, Костянтине! ти знову розсердився, — сказала занепокоївшись дружина. — Адже ти знаєш, що це для тебе шкідливо.

— Та як же не сердитись! Коли б це було чуже, а то ж близьке власному серцю. Досадно ж, що руський характер псується. Адже тепер з'явилося в руському характері донкішотство, якого ніколи не було! Освіта спаде йому на думку — зробиться Дон-Кішотом освіти: заведе такі школи, що дурневі і на думку не спаде! Вийде із школи така людина, яка нікуди не годиться: ні в село, ні в місто, тільки що п'яниця та почуває свою гідність. В людинолюбство піде — зробиться Дон-Кішотом людинолюбства: набудує на мільйон карбованців найбезглуздіших лікарень та закладів з колонами, розориться та й пустить усіх з торбами: от тобі й людинолюбство!

Чичикову не до освіти було діло. Йому хотілося докладно розпитати про те, як усяка погань дає прибуток: та ніяк не дав йому Костанжогло вставити слова. Жовчні слова вже лилися з уст його, так що вже він їх не міг здержати.

— Думають, як просвітити мужика... та ти зроби з нього спершу багатого й хорошого хазяїна, а там він сам вивчиться. Адже як тепер, в цей час, увесь світ подурнішав, так ви не можете собі уявити! Що пишуть тепер ці перодряпи! Пустить якийсь молокосос книжку, то так усі й кинуться на неї... От що стали говорити: «Селянин веде вже дуже просто життя; треба познайомити його з предметами розкоші, прищепити йому потреби понад достатки...» Що самі через цю розкіш стали ганчірки, а не люди і хвороб чорт-зна-яких понабиралися, і вже нема вісімнадцятирічного хлопчиська, який не спробував би всього: і зубів у нього нема, і лисий, як пузир, — так хочуть тепер і цих заразити. Та слава Богу, що в нас залишився хоч один іще здоровий стан, який не познайомився з цими примхами! За це ми просто повинні дякувати Богові! Та хлібороб у нас за всіх найповажніший, — чого ви його чіпаєте? Дай Боже, щоб усі були хлібороби!

— Так ви гадаєте, що хліборобити вигідніше? — спитав Чичиков.

— Законніше, а не то, що вигідніше. Обробляй землю в поті лиця свого, сказано. Тут нічого мудрувати. Це вже досвідом віків доведено, що в хліборобському званні людина моральніша, чистіша, благородніша, вища. Не кажу — не займатися іншим, але щоб в основу лягло хліборобство — от що! Фабрики заведуться самі собою, та заведуться законні фабрики, — того, що потрібне тут, під рукою людині на місці, а не оті всякі потреби, що розслабили теперішніх людей. Не оті фабрики, що потім, для підтримки і для збуту, вдаються до всіх гидотних заходів, розбещують, розклада-

ють нещасний народ. А от не заведу в себе, що ти там не кажи на їх користь, ніяких оцих виробництв, що викликають вищі потреби, ні тютюну, ні цукру, хоч би втратив мільйон. Нехай, коли вже входить розбещеність у світ, то не через мої руки! Нехай я буду перед Богом правий... Я двадцять років живу з народом, я знаю, які від цього наслідки.

— Для мене найдивніше, як при розсудливому управлінні, з залишків, з обрізків виходить, [що] і всяка покидь дає прибуток.

— Гм! Політичні економи! — говорив Костанжогло, не слухаючи його, з виразом жовчного сарказму на обличчі. — Хороші політичні економи! Дурень на дурневі сидить і дурнем поганяє. Далі свого дурного носа не бачить! Осел, а ще вилізе на кафедру, надіне окуляри... Дурбаси! — І спересердя він плюнув.

— Все це так і все справедливо, тільки, будь ласка, не сердься, — сказала дружина, — наче не можна говорити про це без роздратування.

— Слухаючи вас, шановний Костянтине Федоровичу, заглиблюєшся, так би мовити, в зміст життя, обмацуєш саме ядро діла. Але, облишивши загальнолюдське, дозвольте звернути увагу на приватне. Коли б, скажімо, зробившись поміщиком, намірився б я за недовгий [час] забагатіти так, щоб тим, сказати б, виконати істотний обов'язок громадянина, то як саме, що зробити?

— Що зробити, щоб забагатіти? — підхопив Костанжогло. — А от що...

— Ходімо вечеряти, — сказала господиня, підвівшись з дивана, і виступила на середину кімнати, закутуючи в шаль молоді, змерзлі свої члени.

Чичиков схопився із стільця зі спритністю майже військової людини, коромислом підставив їй руку і повів її парадно через дві кімнати у їдальню, де вже на столі стояв супник і, без покришки, розливав приємний запах супу, заправленого свіжою зеленню і першим корінням весни. Всі сіли до столу. Слуги вправно поставили на стіл відразу всі страви в закритих соусниках і все, що треба, і зараз же вийшли. Костанжогло не любив, щоб лакеї слухали панські [розмови], а ще більше, щоб дивилися йому в рот в той час, коли він [їсть].

Насьорбавшись супу і випивши чарку якогось чудесного питва, схожого на угорське, Чичиков сказав господареві так:

— Дозвольте, вельмишановний, знову завернути вас до предмета припиненої розмови. Я питав вас про те, як бути, що зробити, як краще заходитися [1].

....

— Маєток, за який, коли б він заправив і сорок тисяч, я б йому тут-таки відрахував.

— Гм! — Чичиков задумався. — А чому ж ви самі, — промовив він з деякою боязкістю, — не купуєте його?

— Та треба знати, нарешті, межі. У мене й без того багато клопоту коло своїх маєтків. До того ж у нас дворяни й так уже кричать на мене, ніби я, користуючись скрутою і розореним їх становищем, скуповую землі за безцінь. Це мені вже нарешті набридло, чорт їх забери.

— Як взагалі люди здатні на лихослів'я! — сказав Чичиков.

— А вже як у нашій губернії — не можете собі уявити. Мене інакше й не називають, як скаредою і скупердягою першого ступеня. Собі вони все вибачають. «Я, — каже, — звичайно, промотався, але тому, що жив вищими потребами життя, заохочував промисловців, шахраїв тобто, які *[1 нрзб.]*; а так либонь можна прожити свинею, як Костанжогло».

— Хотів би я бути такою свинею! — сказав Чичиков.

— І все то брехня і нісенітниця. Які вищі потреби? Кого вони дурять? Книги хоч він і заведе, але ж їх не читає. Справа кінчиться картами та пиятикою. І все через те, що не даю обідів та не позичаю їм грошей. Обідів я тому не даю, що це мене обтяжувало б: я до цього не звик. А приїжджай до мене їсти те, що я їм, — ласкаво просимо. Не позичаю грошей — це дурниці. Приїжджай до мене хто справді в нужді, та розкажи мені докладно, як ти вживеш мої гроші. Якщо я побачу з твоїх слів, що ти вживеш їх розумно і гроші принесуть явний прибуток, — я тобі не відмовлю і не візьму навіть процентів.

«Це, одначе, треба взяти до відома», — подумав Чичиков.

— І ніколи не відмовлю, — продовжував Костанжогло. — Але кидати гроші на вітер я не буду. Вже хай мені за це вибачать! Чорт забери! він затіває там якийсь обід полюбовниці або на скажений лад опоряджає меблями дім, або з розпусницею в маскарад, ювілей там якийсь в пам'ять того, що він марно прожив на світі, а йому гроші позичай!..

---

[1] В рукопису далі не вистачає одного аркуша.

Тут Костанжогло плюнув і мало не промовив кілька непристойних і лайливих слів у присутності дружини. Сувора тінь темної іпохондрії потьмарила його обличчя. Вздовж лоба і впоперек нього зібралися зморшки, свідки гнівного руху схвильованої жовчі.

— Дозвольте мені, вельмишановний, вернути вас знову до предмета припиненої розмови, — сказав Чичиков, випиваючи ще чарку малинівки, яка справді була чудесна. — Коли б я, скажімо, придбав отой самий маєток, про який ви зволили згадати, то за який час і як швидко можна забагатіти в такій мірі...

— Коли ви хочете, — підхопив суворо і уривчасто Костанжогло, сповнений поганого настрою, — забагатіти швидко, то ви ніколи не забагатієте; коли ж хочете забагатіти, не питаючись про час, то забагатієте швидко.

— Он воно як! — сказав Чичиков.

— Так, — сказав Костанжогло уривчасто, немов він сердився на самого Чичикова, — треба мати любов до праці. Без цього нічого не можна зробити. Треба полюбити господарство. Еге ж! І повірте, це зовсім не нудно. Вигадали, що на селі нудьга... та я помер би з нудьги, коли б хоч один день провів у місті так, як проводять вони в тих дурних своїх клубах, трактирах та театрах. Дурні, дурбаси, осляче покоління! Хазяїнові не можна, нема часу нудьгувати. В житті його і на піввершка нема порожнечі — все повнота. Сама ця різноманітність праці, і до того ж якої праці! — праці, що справді підносить дух. Як би там не було, але ж тут людина іде поруч з природою, з порами року, співучасник і співбесідник усього, що діється в творінні. Роздивіться тільки на круговий рік робіт: як ще перш ніж настане весна, все вже на сторожі і жде її: підготовка насіння, перебирання, перемірювання по коморах хліба і пересушування; встановлення нових тягол. Весь рік завбачається наперед і все обчислюється на початку. А як скресне крига та підуть річки, та просохне все і піде розпушуватися земля — по городах та садах працює заступ, по полях соха і борони, посадка, засівання й висівання. Розумієте, що це? Абищиця! Майбутній урожай сіють! Блаженство всієї землі сіють! Прожиток мільйонів сіють! Настало літо... А тут косовиця, косовиця... І от закипіли враз жнива; за житом пішло жито, а там пшениця, а там і ячмінь, і овес. Все кипить; не можна пропустити й хвилини: хоч би двадцять очей мав, усім їм робота. А як відсвяткується все, та почне звозитись на токи, складатися в скирти, та оранка на зяб, та лагодження комор на зиму,

клунь, скотарень, і в той же час усі бабські [роботи], та підведеш усьому підсумок і побачиш, що зроблено, та це ж... А зима!.. Молотьба на всіх токах; перевіз помолоченого хліба з клунь у комори. Ідеш і у млин, ідеш і на фабрики, ідеш глянути і на робочий двір, ідеш і до мужика, як він там на себе копишиться. Та для мене, просто, якщо тесляр добре орудує сокирою, я дві години готов перед ним простояти: так веселить мене робота. А коли бачиш іще, що все це з якою метою твориться, як навколо тебе все множиться та множиться, приносячи плід та прибутки, — то я й розказати не можу, що тоді з тобою діється. І не тому, що ростуть гроші. Гроші грішми. А тому, що все справа рук твоїх; тому що бачиш, як ти всьому причина, ти творець, і від тебе, як від якогось мага, сиплеться багатство і добро на все. Та де ще ви знайдете мені рівну насолоду? — сказав Костанжогло, і обличчя його піднялося вгору, зморшки зникли. Як цар в день урочистого вінчання свого, сяяв він увесь, і здавалось, наче обличчя його промінилося. — Та в цілому світі не знайдете ви подібної насолоди! Саме тут наслідує людина Бога. Бог узяв на себе справу творіння, як найвищу за все насолоду, і вимагає від людини також, щоб вона була подібним творцем благоденства навкруги себе. І це називають нудним ділом!..

Як співу райської пташки, заслухався Чичиков солодкої господаревої мови. Ковтали слинку його уста. Самі очі умаснилися і виражали солодкість, і все б він слухав.

— Костянтине! пора вставати, — сказала господиня, підвівшись із стільця. Всі встали.

Підставивши руку коромислом, повів Чичиков назад господиню, але вже невистачало спритності в його руках, бо думки були заклопотані справді істотними зворотами.

— Що не кажи, а одначе таки нудно, — говорив, ідучи позад них, Платонов.

«Гість не дурний чоловік, — думав господар, — *[1 нрзб.]* поважний в словах і не перодряп». І, подумавши так, став він іще веселіший, немов сам розпалився від своєї мови, і немовби святкуючи, що знайшов людину, яка вміє слухати розумні поради.

Коли потім розташовувалися вони всі в затишній кімнатці, освітленій свічками, навпроти балкона і скляних дверей у сад, і заглядали до них звідти зорі, що сяяли [над] верховіттями заснулого саду, Чичикову зробилося так затишно, як не було давно: наче після довгих мандрів прийняла вже його рідна покрівля і, по

учиненні всього, він уже дістав усе бажане і покинув мандрівницький посох, сказавши: «Годі!» Такий чарівний настрій навела йому на душу розумна мова гостинного господаря. Є для кожної людини така мова, яка наче ближча й рідніша їй від іншої мови. І часто несподівано, в глухому, забутому закутку, на безлюдді безлюдному, зустрінеш людину, якої тепла розмова примушує тебе забути і бездоріжжя дороги, і незатишність ночівель, і безпутність сучасного шуму, і брехливість обманів, що обманюють людину. І живо вріжеться, раз назавжди і навіки, проведений таким чином вечір, і все удержить вірна пам'ять: і хто ще був присутній, і хто на якому місці сидів, і що було в руках його, стіни, кутки і всяку дрібницю.

Так і Чичикову затямилося все того вечора. І ця мила, скромно прибрана кімнатка, і добродушний вираз, що запанував на обличчі розумного господаря, але навіть і малюнок на шпалерах і подана Платонову люлька з янтарним мундштуком, і дим, який він став пускати в товсту морду Ярбові, і чмихання Ярба, і сміх миловидної господині, перериваний словами: «Годі, не муч його», — і веселі свічки, і цвіркун у кутку, і скляні двері, і весняна ніч, що заглядала до них звідти, спершись на верховіття дерев, всіяна зорями, сповнена перегуку солов'їв, що голосно й співучо висвистували з глибини зеленолистих хащ.

— Солодка мені ваша мова, вельмишановний Костянтине Федоровичу! — промовив Чичиков. — Можу сказати, що не зустрічав у всій Росії людини, подібної до вас розумом.

Він усміхнувся. Він сам почував, що не несправедливі були ці слова.

— Ні, коли вже хочете знати розумну людину, то в нас дійсно є одна, про яку справді можна сказати — розумна людина, якої я й підметки не вартий.

— Хто б то міг такий бути? — з подивом спитав Чичиков.

— Це наш відкупщик Муразов.

— Удруге вже про нього чую! — скрикнув Чичиков.

— Це людина, яка не то що маєтком поміщика, цілою державою управить. Коли б у мене була держава, я його негайно ж зробив би міністром фінансів.

— І, кажуть, цей чоловік перевершив міру усякої ймовірності: десять мільйонів, кажуть, нажив.

— Які десять! перевалило за сорок. Скоро половина Росії буде в його руках.

— Що ви кажете! — скрикнув Чичиков, витріщивши очі й розкривши рот.

— Неодмінно. Це ясно. Поволі багатіє той, у кого якісь сотні тисяч; а в кого мільйони, у того радіус великий: що не захопить, так удвоє і втроє супроти самого себе. Поле, поприще надто просторе. Тут уже й суперників нема. З ним нікому мірятися силою. Яку ціну чому призначить, така й лишиться: нікому перебити.

— Господи Боже ти мій! — промовив Чичиков, перехрестившись. Дивився Чичиков у вічі Костанжогло, — перейняло дух у грудях йому. — Незбагненно! Кам'яніє думка від страху! Дивуються мудрості промислу в розгляданні комашки: для мене більш дивне те, що в руках смертного можуть обертатися такі величезні суми. Дозвольте поцікавитися однією обставиною: скажіть, адже це, розуміється, на початку надбано не без гріха?

— Найбездоганнішим шляхом і найсправедливішими засобами.

— Неймовірно! Ще б тисячі, а мільйони...

— Навпаки, тисячі важко без гріха, а мільйони наживаються легко. Мільйонщикові нічого вдаватися до кривих шляхів: прямою дорогою так і прямуй, усе бери, що лежить перед тобою. Інший не підніме: всякому не під силу, — нема суперників. Радіус великий; кажу: що не захопить — вдвоє або втроє проти [самого себе]. А з тисячі що? Десятий, двадцятий процент.

— І що найнезбагненніше — що діло ж почалося з копійки.

— Та інакше й не буває. Це законний порядок речей, — сказав [Костанжогло]. — Хто народився з тисячами, виховався на тисячах, той уже не надбає, у того вже завелися й примхи, і мало чого нема! Починати треба з початку, а не з середини, — з копійки, а не з карбованця, — знизу, а не згори. Тут тільки пізнаєш добре люд і побут, серед яких доведеться потім перебувати. Як спробуєш на власній шкурі того й іншого, та як узнаєш, що кожна копійка алтинним гвіздком прибита, та як перейдеш усі митарства — тоді тебе умудрить і вишколить [так], що вже не даси промаху ні в якому ділі й не зірвешся. Повірте, це правда. З початку треба починати, а не з середини. Хто каже мені: «Дайте мені 100 тисяч — я зараз розбагатію», я тому не повірю: він б'є наугад, а не на певність. З копійки треба починати.

— В такому разі я розбагатію, — сказав Чичиков, мимоволі подумавши про мертві душі, — бо справді починаю з нічого.

— Костянтине, пора дати Павлу Івановичу відпочити й поспати, — сказала господиня, — а ти все теревені правиш.

— І неодмінно розбагатієте, — сказав Костанжогло, не слухаючи господині. — До вас потечуть ріки, ріки золота. Не будете знати, де дівати прибутки.

Як зачарований, сидів Павло Іванович; у золотій сфері мрій і жадань кружляли його думки. По золотому килиму майбутніх прибутків золоті візерунки вишивала розпалена уява, і в ушах його лунали слова: «Ріки, ріки потечуть зо[лота]».

— Справді, Костянтине, Павлу Івановичу пора спати.

— Та що ж тобі? Ну, і йди, коли захотілось, — сказав господар і спинився, бо гучно по всій кімнаті розляглося хропіння Платонова, а слідом за ним Ярб затягнув ще гучніше. Помітивши, що справді пора на нічліг, він розбуркав Платонова, сказавши: «Годі тобі хропти!» — і побажав Чичикову на добраніч. Всі розбрелися і незабаром поснули по своїх постелях.

Самому тільки Чичикову не спалося. Його думки були збуджені. Він обдумував, як зробитися поміщиком не фантастичного, а справжнього маєтку. Після розмови з господарем усе ставало таке ясне! Можливість розбагатіти здавалася такою очевидною! Важка справа господарювання ставала тепер такою легкою й зрозумілою, і такою здавалась властивою самій його натурі! Тільки б збути в ломбард цих мерців та завести не [фантастичний маєток!] Уже він бачив себе діючим і правлячим саме так, як повчав Костанжогло: розсудливо, обачно, нічого не заводячи нового, не взнавши наскрізь усього старого; до всього придивившись власними очима, всіх мужиків узнавши, всякий надмір від себе відштовхнувши, віддавши себе тільки праці та господарству. Вже наперед смакував він те задоволення, яке він відчуватиме, коли заведеться правильний порядок і енергійним ходом рушать усі пружини господарської машини, штовхаючи діяльно одна одну. Праця закипить; і подібно до того, як у легкому млині швидко вимелюється з зерна борошно, піде вимелюватись з усякої покиді й мотлоху готівка та готівка. Чудовий господар так і стояв перед ним щохвилини. Це була перша людина на всю Росію, до якої відчув він повагу особисту. Досі поважав він людину або за хороший чин, або за великі достатки. Власне за розум він не поважав ще жодної людини. Костанжогло був перший. Він зрозумів, що з цим нічого вдаватися в якісь штуки. Його цікавив інший прожект — купити маєток Хлобуєва. Десять тисяч у нього було; п'ятнадцять тисяч гадав він спробувати позичити у Костанжогло, бо він сам об'явив уже, що ладен допомогти всякому бажаючому розбагатіти; решту — як-небудь, або за-

ставивши в ломбард, або так просто, змусивши чекати. Адже й це можна: іди, тягайся по судах, коли є охота! І довго він про це думав. Нарешті сон, що вже цілих чотири години держав весь дім, як то кажуть, в обіймах, прийняв нарешті й Чичикова в свої обійми. Він заснув міцно.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

На другий день все уладналося якнайкраще. [Костанжогло] дав з радістю десять тисяч без процентів, без поруки — просто тільки під розписку. Так він був готовий допомагати кожному на шляху до придбання. Він показав Чичикову все своє господарство. Все було просте й таке розумне! Все було так впорядковане, що йшло само собою. Ані хвилини не витрачалось марно, ані найменшого недогляду не траплялося у селянина. Поміщик, неначе всевидець якийсь, зараз ставив його на ноги. Не було ледаря ніде. Мужик... Який розумний вияв достатку. *[2 нрзб.]*, орав і сіяв.

Не могло не вразити навіть і Чичикова, як багато зробила ця людина тихо, без галасу, не створюючи ні проектів, ні трактатів про забезпечення добробуту всього людства, і як гине без плодів життя столичного жителя, шаркателя по паркетах і люб'язника віталень або прожектера, який в своєму закапелкові диктує накази *[2 нрзб.]* про державу. Чичиков зовсім прийшов у захват, і думка зробитися поміщиком міцнішала в ньому все більше й більше. Костанжогло, мало того, що показав йому все, сам узявся супроводити його до Хлобуєва, щоб оглянути разом з ним маєток. Чичиков був у хорошому настрої. Після ситного сніданку всі вони вирушили, сівши всі троє в коляску Павла Івановича; господарева дрожка їхала за ними впорожні. Ярб біг попереду, зганяючи з дороги птахів. Цілих 15 верст тяглися з обох боків ліси й лани Костанжогло. Все супроводили ліси впереміжку з луками. Жодна травинка не була тут марно, все як на Божому світі, все здавалося садом. Та стихли мимоволі, коли почалася земля Хлобуєва: худобою пооб'їдані чагарники замість лісів, ріденький овес, підопрілий, заглушений куколем. Нарешті ось визирнули непообгороджувані старі хати і посеред них кам'яний нежилий будинок. Покрівлі, видно, ні на що було зробити. Так він і лишився вкритий зверху соломою і почорнів. Господар жив у другому будинкові — одноповерховому. Він вибіг до них назустріч у старому сюртуку і порваних чоботях,

розтріпаний і занепалий, але було щось лагідне в обличчі. Зрадів він їм як не знати чому: наче побачив він братів, з якими надовго розлучився.

— Костянтине Федоровичу! Платоне Михайловичу! От втішили приїздом! Дайте протерти очі! А вже, далебі, думав, що до мене ніхто не заїде. Всяк тікає від мене, як од чуми: думає, попрошу позичити грошей. Ох, важко, важко, Костянтине Федоровичу! Бачу — сам усьому винен. Що вдієш? Свиня свинею зажив. Вибачте, панове, що приймаю вас у такому наряді: чоботи, як бачите, з дірками. Чим накажете шанувати?

— Без церемонії. Ми до вас за ділом. Ось вам покупець, Павло Іванович Чичиков, — сказав Костанжогло.

— Душевно радий познайомитись. Дайте потиснути мені вашу руку.

Чичиков дав йому обидві.

— Хотів би дуже, вельмишановний Павле Івановичу, показати вам маєток, вартий уваги. Та що, панове, дозвольте спитати: ви обідали?

— Обідали, обідали, — сказав [Костанжогло], аби відкараскатися. — Не будемо баритися і підемо зараз же.

— Ходімо, ходімо, — Хлобуєв узяв у руки картуз. — Ходімо оглядати безладдя і безпутство моє.

Гості наділи на голови картузи, і всі пішли вулицею села.

З обох боків дивилися сліпі халупи, з крихітними, заткнутими онучами [вікнами].

— Ходімо ж оглядати безладдя і безпутство моє, — говорив Хлобуєв. — Звичайно, ви зробили добре, що пообідали. Чи повірите, Костянтине Федоровичу, курки немає в домі — до того дожився!

Він зітхнув і немовби почуваючи, що мало буде співчуття з боку Костянтина Федоровича, підхопив під руку Платонова і пішов з ним уперед, притискаючи міцно його до грудей своїх. [Костанжогло] і Чичиков лишилися позаду і, взявшись під руки, прямували за ними віддалік.

— Трудно, Платоне Михайловичу, трудно! — говорив Хлобуєв Платонову. — Не можете уявити, як трудно! Безгрошів'я, безхліб'я, безробіття. Але ж це для вас слова іноземної мови. Пусте було б усе це, коли б був молодий і сам. Та коли всі ці злигодні стануть тебе ламати під старість, а під боком жінка, п'ятеро дітей — засумуєш, мимоволі засумуєш...

— Ну, а коли ви продасте село — це вас поправить? — спитав Платонов.

— Де там поправить! — сказав Хлобуєв, махнувши рукою. — Все піде на сплату боргів, а для себе не лишиться й тисячі.

— То що ж ви будете робити?

— А Бог зна.

— Як же ви нічого не робите, щоб виплутатись із таких обставин?

— А що ж робити?

— Що ж, ви, значить, візьмете якесь місце.

— Та я ж губернський секретар. Яке мені можуть дати місце? Місце мені можуть дати нікчемне. Скільки мені взяти платні — п'ятсот? А в мене жінка і п'ятеро дітей.

— Підіть в управителі.

— Та хто ж мені довірить маєток: я промотав свій.

— Ну, та коли голод і смерть загрожують, треба ж щось робити. Я спитаю, чи не може брат мій через кого-небудь у місті виклопотати якусь посаду.

— Ні, Платоне Михайловичу, — сказав Хлобуєв, зітхнувши і стиснувши міцно його руку. — Не здатний я тепер нікуди. Одряхлів ще й до старості своєї, і поперек болить від колишніх гріхів, і ревматизм у плечі. Куди мені! Навіщо розоряти казну? І без того тепер завелося багато тих, що служать ради прибуткових місць. Борони Боже, щоб через надання мені платні збільшились податі на бідний стан!

«От плоди безпутної поведінки! — подумав [Платонов]. — Це гірше від моєї сплячки».

А в той час, як вони так говорили між собою, Костанжогло, ідучи з Чичиковим позад них, був роздратований.

— От дивіться, — сказав Костанжогло, показуючи пальцем, — довів мужика до якої бідності! Ані воза, ані коня. Спіткав падіж — тут уже нічого дивитися на своє добро: тут усе своє продай та наділи мужика худобою щоб він і на день не лишався без засобів до праці. А тепер уже й роками не поправиш. І мужик уже зледащів, загуляв, зробився п'яницею. Та тим тільки, що один рік дав йому пробути без роботи, ти вже його розбестив навіки: вже звик до лахміття й бродяжництва... А земля яка? придивіться до землі! — говорив він, показуючи на луки, які почалися незабаром за хатами. — Все заплавні місця! Та я заведу льон, та тисяч на п'ять самого льону продам; ріпою засію, на ріпі вторгую тисяч чотири. А он

дивіться — по косогору жито піднялося; адже то все падалиця. Він хліба не сіяв — я це знаю. А он яри... та я тут заведу такі ліси, що ворон не долетить до вершка. І отакий скарб-землю кинути! Ну, коли вже нічим було орати, то копай заступом, під город якийсь — городом узяв би. Сам візьми в руку заступ, жінку, дітей, двірні звели; байдуже! умри, тварюко [?], на роботі! Помреш, принаймні, виконуючи обов'язок, а не — об'ївшись свинею за обідом! — сказавши це, плюнув [Костанжогло], і жовчність похмурою хмарою лягла на його чолі.

Коли підійшли вони ближче і стали над кручею, порослою акацією, і вдалині блиснув звив річки і темний приярок, і в перспективі ближче показалась частина схованого в гаях дому генерала Бетріщева, а за ним лісом поросла, кучерява гора, що порошила синястим пилом на віддаленні, по якій раптом здогадався Чичиков, що це, мабуть, Тентетникова, [він сказав]:

— Тут, коли завести ліси, сільський краєвид може перевершити красою...

— А ви охочі до краєвидів! — сказав Костанжогло, глянувши на нього раптом строго. — Глядіть, поженетесь отак за краєвидами — лишитесь без хліба і без краєвидів. Дивіться на користь, а не на красу. Краса сама прийде. Приклад вам — міста: кращі і красивіші досі міста, які самі побудувалися, де кожен будувався на свою потребу і смак; а ті, які будовано по шнурку, — казарми казармами... По боці [красу], дивіться на потреби...

— Шкода, що довго треба дожидатися. Отак хоч би [раз?] побачити все в тому вигляді, як хочеться...

— Та що ви двадцятип'ятилітній хіба юнак?.. Вертун, петербурзький чиновник... Дивно!.. Терпіння! Шість років працюйте підряд: садіть, сійте, рийте землю, не відпочиваючи й на хвилину. Важко, важко. Та зате потім, коли розворушите гарненько землю, та стане вона допомагати вам сама, так це не те, що який-небудь мільйон; ні, батечку, у вас, окрім ваших яких-небудь сімдесяти рук, працюватиме сімсот невидимих. Все вдесятеро! У мене тепер і пальцем не поворухнуть — все робиться само собою. Так, природа любить терпіння; і це закон, даний їм самим Богом, що ублажав терплячих.

— Слухаючи вас, почуваєш прибування сил. Дух підноситься.

— Гляньте, земля як зорана! — скрикнув Костанжогло з їдким почуттям суму, показуючи на косогір. — Я не можу тут більше лишатися: мені смерть — дивитися на це безладдя і запустіння. Ви тепер можете з ним кінчити й без мене. Відберіть мерщій скарб у

цього дурня. Він тільки безчестить Божий дар, — і, сказавши це, Костанжогло уже спохмурнів від жовчного настрою схвильованого духу; попрощався з Чичиковим і, наздогнавши господаря, став також прощатися:

— Що ви, Костянтине Федоровичу, — говорив здивований господар, — тільки приїхали — і назад!

— Не можу. Мені нагальна потреба бути дома, — сказав [Костанжогло]. Попрощався, сів і поїхав на своїй дрожці.

Здавалося, ніби Хлобуєв зрозумів причину його від'їзду.

— Не витримав Костянтин Федорович, — сказав він, — невесело такому хазяїнові, як він, дивитися на отаке безпутне управління. Повірите, Павле Івановичу, що навіть хліба цього року не сіяв. Як чесний чоловік! Насіння не було, не кажучи вже про те, що нічим орати. Гидко дивитися на мене. Ваш браток, Платоне Михайловичу, кажуть, добрий хазяїн; про Костянтина Федоровича, — що вже й казати! це Наполеон свого роду. Часто собі думаю: ну, навіщо стільки розуму дається в одну голову? ну, що б хоч краплину його в мою дурну. Тут глядіть, панове обережніше через міст, щоб не шубовснути в калюжу. Дошки навесні велів полагодити. Жаль найбільше мені мужичків бідних; їм потрібен приклад, а який з мене приклад? Що тут робити? Візьміть їх, Павле Івановичу, в своє розпорядження. Як привчити їх до ладу, коли сам безладний? Я відпустив би їх давно на волю, але з цього не буде ніякого толку. Бачу, що раніше треба привести їх до такого стану, щоб уміли жити. Потрібна строга й справедлива людина, яка пожила [б] з ними довго і на власному прикладі невтомної діяльності...[1] Руська людина, бачу по собі, не може без погонича: так і задрімає, так і закисне.

— Дивно, — сказав Платонов, — чому руська людина схильна так задрімати і закиснути, що, коли не наглядаєш за простою людиною, зробиться і п'яницею, і негідником.

— Через брак освіти, — зауважив Чичиков.

— Бог зна через що. Адже ми от дістали освіту, слухали в університеті, а до чого здатні? Ну, чого я навчився? Порядку жити не тільки не навчився, а ще більше — навчився мистецтва як більше витрачати грошей на всякі нові витонченості та більше познайомився з такими предметами, на які потрібні гроші. Вивчився тільки витрачатися на всякий комфорт. Може, через те, що я без-

[1] Не дописано.

ладно вчився? Ні, адже так і інші товариші. Два, три чоловіка мали собі справжню користь, та й то через те, мабуть, що й так були розумні, а інші тільки й стараються навчитися того, що псує здоров'я та виманює гроші. Їй-богу! А що я вже думаю: інший раз, їй-право, мені здається, що наче руська людина — якась пропаща людина. Хочеш усе зробити — і нічого не можеш. Все думаєш — з завтрашнього дня почнеш нове життя, з завтрашнього дня сядеш на дієту; де там: надвечір того ж дня так об'їсися, що тільки лупаєш очима, і язик не повертається; як сова сидиш, дивлячись на всіх — їй-право! І так усе.

— Еге ж, — сказав Чичиков, посміхнувшись, — ця історія буває.

— Ми зовсім не для благорозумності народжені. Я не вірю, щоб з нас був хто-небудь благорозумний. Коли я бачу, що інший навіть і порядно живе, збирає і ховає грошву, не вірю я й тому. На старість і його чорт поплутає: спустить потім усе враз. І всі так, їй-право: і освічені, і неосвічені. Ні, чогось іншого бракує, а чого — і сам не знаю.

Так розмовляючи, обійшли вони хати, потім поїхали в колясці на луги. Місця були б хороші, коли б не були вирубані. Відкрилися краєвиди; осторонь засинів бік підвищень тих самих, де ще недавно був Чичиков. Але ні села Тентетникова, ні генерала Бетріщева не можна було бачити. Вони були заставлені горами. Спустившись вниз до лугів, де був тільки івняк та низький топольник — високі дерева були зрубані — вони відвідали поганенький водяний млин, бачили річку, по якій можна було сплавити, коли б тільки було що сплавити. Інколи де-не-де паслася охляла худоба. Оглянувши, не сходячи з коляски, вони повернулися знову [в] село, де зустріли на вулиці мужика, який, почухавшися рукою нижче [спини], так позіхнув, що налякав навіть старостиних індиків. Позіх позначався на всіх будівлях. Дахи теж позіхали. Платонов, дивлячись на них, позіхнув. Латка на латці. На одній хаті, замість покрівлі, лежали цілком ворота. У господарстві застосовувалась система Тришкового каптана: відрізувались обшлаги й поли, щоб полатати лікті.

— Отак воно в мене, — сказав Хлобуєв. — Тепер оглянемо дім, — і повів їх в жилі покої дому. Чичиков і там думав зустріти лахміття і речі, які наганяють позіхи, але, на його подив, у кімнатах було прибрано. Увійшовши в кімнати дому, вони були вражені мішаниною злиднів з блискучими дрібничками пізніших розкошів. Якийсь Шекспір сидів на чорнильниці; на столі лежала розкішна ручка слонової кості для чухання собі самому спини. Зу-

стріла їх господиня, одягнена зі смаком за останньою модою. Четверо дітей, теж одягнених гарно, і при них навіть гувернантка, вони були всі миловиді, але краще вдяглися б у пістрьові спідниці, прості сорочки й бігали собі по двору і не відрізнялись нічим від бездомних селянських дітей. До господині незабаром приїхала гостя, якась пустомеля і базіка. Дами пішли на свою половину. Діти побігли слідом за ними. Мужчини лишилися самі.

— То яка ж буде ваша ціна? — сказав Чичиков. — Питаю, признатися, щоб почути крайню, останню ціну, бо маєток в гіршому стані, ніж сподівався.

— В найгіршому, Павле Івановичу, — сказав Хлобуєв. — І це ще не все. Я не потаюся: із ста душ, що числяться по ревізії, тільки п'ятдесят живих: так у нас розпорядилася холера. [Інші] відлучились безпаспортно, так що вважайте їх немовби померлими. Так що, коли їх вимагати по судах, то весь маєток лишиться по судах. Тому я й прошу всього тільки тридцять п'ять тисяч.

Чичиков почав, розуміється, торгуватися.

— Даруйте, як же тридцять п'ять? За отаке тридцять п'ять! Ну, візьміть двадцять п'ять тисяч.

Платонову зробилося совісно.

— Купуйте, Павле Івановичу, — сказав він. — За маєток можна завжди дати цю [ціну]. Якщо ви не дасте за нього тридцяти п'яти тисяч, то ми з братом складаємося і купуємо.

— Дуже добре, згоден, — сказав Чичиков, злякавшись. — Гаразд, тільки з тим, щоб половину грошей через рік.

— Ні, Павле Івановичу, цього вже ніяк не можу! Половину мені дайте тепер же, а решту через [15 днів]. Адже мені ці самі гроші видасть ломбард. Аби було тільки чим п'явок годувати.

— Як же, справді? я вже не знаю, у мене тепер тільки десять тисяч, — сказав Чичиков, — сказав і збрехав: всього у нього було двадцять, включаючи гроші, позичені у Костанжогло; але якось шкода так багато дати за одним разом.

— Ні, будь ласка, Павле Івановичу! Я кажу, що конче мені потрібні п'ятнадцять тисяч.

— Я вам позичу п'ять тисяч, — підхопив Платонов.

— Хіба що так! — сказав Чичиков, і подумав сам собі: «А це, одначе, до речі, що він позичає».

З коляски була принесена шкатулка і тут же було з неї вийнято десять тисяч Хлобуєву; а решту п'ять тисяч обіцяно було привезти йому завтра; тобто обіцяно: а гадалося привезти три, решту — по-

тім, днів через два або три, а коли можна, то й ще трохи прострочити. Павло Іванович якось особливо не любив випускати з рук гроші. Якщо ж була крайня необхідність, то все-таки, здавалось йому, краще сплатити гроші завтра, а не сьогодні. Тобто він робив, як усі ми. Адже нам приємно поводити прохача: нехай собі натре спину в передній! Наче вже й не можна підождати йому! Яке нам діло до того, що, може, всяка година йому дорога, і терплять від цього справи його: приходь, брат, завтра, а сьогодні мені щось ніколи.

— Де ж ви після цього будете жити? — спитав Платонов Хлобуєва. — Є у вас інше сільце?

— Та в місто треба переїжджати, там є у мене будиночок. Це треба зробити для дітей: їм потрібні будуть вчителі. Мабуть, тут ще можна знайти [учителя] Закону Божого; музики, танцювання ні за які гроші не дістати.

«Шматка хліба нема, а дітей учити танцювати!» — подумав Чичиков.

«Дивно!» — подумав Платонов.

— Одначе, треба нам чим-небудь збризнути угоду, — сказав Хлобуєв. — Гей, Кирюшко! принеси, брат, пляшку шампанського.

«Шматка хліба нема, а шампанське є», — подумав Чичиков.

Платонов не знав, що й думати.

Шампанським [Хлобуєв] обзавівся з необхідності. Він послав у місто: що робити? — у крамничці не дають квасу в борг без грошей, а пити хочеться. А француз, що недавно приїхав з винами з Петербурга, всім давав у борг. Нічого не вдієш, довелося брати пляшку шампанського.

Шампанське було принесене. Вони випили по три бокали і розвеселились. Хлобуєв розв'язався: став милий і розумний, сипав дотепами й анекдотами. В мові його виявилось стільки знання людей і світу! Так добре й вірно бачив він багато речей, так влучно і метко окреслював небагатьма словами сусід-поміщиків, так ясно бачив вади і помилки всіх, так добре знав історію розорених панів: і чому, і як, і через що вони розорилися; так оригінально й смішно вмів передавати найдрібніші їхні звички, — що вони обидва були зовсім зачаровані його мовою і ладні були визнати його за найрозумнішу людину.

— Мені дивно, — сказав Чичиков, — як ви з таким розумом не знайдете засобів і оборотів?

— Та засоби є, — сказав Хлобуєв, і зразу [ж] вивернув їм цілу купу прожектів. Всі вони були до такої міри безглузді, такі химер-

ні, так мало випливали з пізнання людей і світу, що лишалося знизувати тільки плечима й говорити: «Господи Боже! яка неосяжна відстань між *знанням світу* [і вмінням користуватися цим знанням!] Все ґрунтувалося на потребі дістати звідкілясь раптом сто або двісті тисяч. [Тоді], здавалося йому, все владналося б як слід, і господарство пішло б, і діри всі залаталися б, і прибутки можна почетверити, і себе привести в можливість виплатити всі борги. І закінчував він мову свою: — Та що вдієш? Нема та й нема такого благодійника, який зважився б позичити двісті або хоча б сто тисяч. Видно вже, Бог не хоче.

«Атож, — подумав Чичиков: — такому дурневі послав би Бог двісті тисяч!»

— Є у мене, правда, тримільйонна тітонька, — сказав Хлобуєв, — бабуся богомольна: на церкви та монастирі дає, але допомагати ближньому тугенька. Колишніх часів тітонька, на яку варто було б глянути. У неї самих канарок сот із чотири. Моськи, приживалки та слуги, яких уже тепер нема. Меншому із слуг буде років під шістдесят, хоч вона і зве його: «Гей, малий!» Якщо гість якось поведеться не так, вона за обідом звелить обминути його блюдом. І обминуть. От як!

Платонов посміхнувся.

— А як її прізвище і де мешкає? — спитав Чичиков.

— Живе вона у нас-таки в місті, Олександра Іванівна Ханасарова.

— Чому ж ви не звернетесь до неї? — сказав співчутливо Платонов. — Мені здається, коли б вона зглянулась на становище вашого сімейства, вона не могла б відмовити.

— Ну ні, може. У тітоньки вдача крутенька. Це бабуся-кремінь, Платоне Михайловичу! Та до того ж є і без мене угодники, які коло неї увиваються. Там є один, що націляється в губернатори: приплівся їй у рідню... Зроби мені таку ласку, — сказав він раптом, звернувшись [до Платонова], — на тому тижні я даю обід усім сановникам у місті...

Платонов витріщив очі. Він ще не знав того, що на Русі, в містах і столицях, водяться такі мудреці, яких життя — зовсім не з'ясована загадка. Все, здається, прожив, кругом у боргах, нізвідки ніяких коштів, а дає обід: і всі, хто на обіді, говорять, що це останній, що завтра ж господаря потягнуть у тюрму. Минає після того десять років — мудрець все ще тримається на світі, ще більше, ніж раніш, кругом у боргах, і так само дає обід, на якому всі, хто на

обіді, думають, що він останній, і всі певні, що завтра ж потягнуть господаря в тюрму.

Дім Хлобуєва в місті становив собою незвичайне явище. Сьогодні піп у ризах правив там молебень: завтра давали репетицію французькі актори. У який день і крихти хліба не можна було знайти; в інший — хлібосольний прийом всіх артистів та художників і великодушна подача всім. Бували іноді такі тяжкі часи, що інший на його місці давно повісився б або застрелився; але його рятував релігійний настрій, що дивним чином сполучався в ньому з безпутним його життям. В ці гіркі хвилини читав [він] житія страдників і трудівників, що виховували дух свій бути вище нещасть. Душа його в цей час вся розм'якшувалась, зворушувався дух, і слізьми сповнялися очі його. Він молився, і — дивна річ! — майже завжди приходила до нього звідкись несподівана поміч. Або хтось із старих друзів його згадував про нього і присилав йому гроші; або якась проїжджа незнайома, випадково почувши про нього історію, з поривистою великодушністю жіночого серця присилала йому багату подачу; або вигравалася десь на його користь справа, про яку він ніколи й не чув. Побожно визнавав він тоді неосяжне милосердя провидіння, правив подячний молебень і знову починав безпутне життя своє.

— Шкода мені його, їй-право, шкода, — сказав Чичикову Платонов, коли вони, попрощавшись із ним, виїхали від нього.

— Блудний син! — сказав Чичиков. — Таких людей і жаліти нічого.

І скоро вони обидва перестали про нього думати: Платонов — тому що ліниво і напівсонно дивився на становище людей, так само, як і на все в світі. Серце його уболівало і щеміло, коли він бачив страждання інших, але враження якось не западали глибоко в його душу. Через кілька хвилин він не думав про Хлобуєва. Він тому не думав про Хлобуєва, що й про себе самого не думав. Чичиков тому не думав про Хлобуєва, що, справді-таки, всі його думки були зосереджені не на жарт навколо придбаної покупки. Як би там не було, але, опинившись раптом, після фантастичного, справжнім, дійсним власником уже не фантастичного маєтку, він став задумливий, і гадки, і думки стали поважніші і надавали мимоволі значливого виразу облич[чю]. «Терпіння, праця! Річ нев[ажка]: з ними як познайомився, так би мовити, з пелюшок дитячих. Мені вони не новина. Та чи вистачить тепер, в ці роки, стільки терпіння, скільки замолоду?» Як би там не було, він думав про те, як по-

чне [?] обсіюватися, як він кине всі безглузді витівки, як буде рано-вранці вставати, як до схід сонця віддасть розпорядження, як буде весело дивитися на це зростання й розквіт маєтку; як весело потім дивитися і на дітей. «Далебі, це справжнє життя! Має рацію Костанжогло». І саме обличчя Чичикова почало мовби кращати від цих думок. Так уже самі думки про законне облагороджують людину. Та, як завжди буває з людиною, враз слідом за однією думкою налетіла протилежна. «А можна зробити навіть і так, — подумав [Чичиков], — що спочатку, розпродавши частинами кращі землі, заставити потім маєток в ломбард разом з мертвяками. Можна навіть і самому дременути, не заплативши навіть і Костанжогло». Дивна думка! не то щоб Чичиков умислив [її], але вона раптом, сама собою, постала, дражнячи, і усміхаючись, і мружачись на нього. Непотрібниця! дзиґа! І хто творець цих раптово набігаючи думок?.. Словом, у всякому разі, покупка була вигідною. Він відчув задоволення, — задоволення від того, що став тепер поміщиком, — поміщиком не фантастичним, а дійсним, поміщиком, у якого є вже і землі, і угіддя, і люди — люди не мрійні, уявою витворені, а існуючі. І потроху почав він підстрибувати, і потирати собі руки, і підморгувати собі самому.

— Стій, — закричав раптом кучерові його супутник. Слова ці змусили його прийти до пам'яті і озирнутися навколо себе: вони вже давно їхали розкішним гаєм; миловида березова огорожа тяглася у них справа і зліва. Білі [стовбури] лісових беріз і осик, виблискуючи, як сніжний частокіл, струнко й легко підносились на ніжній зелені листя, що недавно розпустилося. Солов'ї навперебій голосно тьохкали з гаю. Лісові тюльпани жовтіли в траві. Він не міг ніяк збагнути, як він устиг опинитися в цьому прекрасному місці, коли ще недавно були голі поля. Поміж деревами мелькала біла кам'яна церква, а на другім боці виступили з-[за] гаю штахети. В кінці вулиці показався пан, що йшов їм назустріч, в картузі, з сукуватою палицею в руках. Аглицький пес, на високих тонких ніжках, біг попереду нього.

— А ось і брат, — сказав Платонов. — Кучере, стій!

І вийшов з коляски. Чичиков теж.

Пси вже встигли поцілуватися. Тонконогий проворний Азор лизнув проворним язиком своїм Ярба в морду, потім лизнув Платонову руки, потім скочив на Чичикова і лизнув його в ухо.

Брати обнялися.

— Зглянься, Платоне, що це ти зі мною робиш? — сказав, спинившись, брат, якого звали Василем.

— Як що? — байдуже спитав Платон.

— Та як же це, справді? три дні від тебе ні слуху, ні духу! Конюх від Пєтуха привів твого жеребця. «Поїхав, — каже, — з якимсь паном». Ну, хоч би слово сказав: куди, чого, на який час? Даруй, брате, як же можна отак робити? А я бог зна чого не передумав у ці дні!

— Ну, що ж робити? забув, — сказав Платонов. — Ми заїхали до Костянтина Федоровича: він тобі кланяється, сестра — теж. Павле Івановичу, рекомендую вам: брат Василь. Брате Василю! це Павло Іванович Чичиков.

Обидва, запрошені до взаємного знайомства, потиснули один одному руки і, скинувши картузи, поцілувалися.

«Хто б такий був цей Чичиков? — думав брат Василь. — Брат Платон на знайомства неперебірливий». І оглянув він Чичикова, наскільки дозволяла пристойність, і побачив, що це була людина з вигляду дуже благонамірена.

Зі свого боку, Чичиков оглянув також, наскільки дозволяла пристойність, брата Василя і побачив, що брат нижчий від Платона, волоссям темніший за нього і обличчям далеко не такий красивий, але в рисах його обличчя було значно більше життя і одушевлення, більше сердечної доброти. (Але на цю частину Павло Іванович мало звертав уваги.) Видно було, що він менше дрімав.

— Я вирішив, Васю, проїздитися разом з Павлом Івановичем по святій Русі. Може, це розвіє хандру мою.

— Як же так раптом вирішив? — сказав спантеличений брат Василь; і він мало був не додав: «І ще їхати з людиною, яку бачиш уперше, яка, може, і паскудник і чортзна-що!» Сповнений недовір'я, він оглянув скоса Чичикова і побачив добропристойність надзвичайну.

Вони повернули праворуч у ворота. Двір був старовинний; дім теж старовинний, яких тепер не будують — з навісами, під високою покрівлею. Дві величезні липи росли посеред двору і вкривали майже половину його своєю тінню. Під ними було багато дерев'яних лав. Квітучий бузок і черемха бісерною низкою обходили двір разом з огорожею, що зовсім ховалася під їх квітами і листям. Панський дім був зовсім закритий, тільки двері та вікна миловидо визирали знизу крізь віти. Крізь рівні, як стріли, стовбури дерев біліли-просвічувалися кухні, комори і погреби. Все було в гаю. Солов'ї висвистували голосно, на весь гай. Мимоволі вносилося в душу якесь безтурботне приємне почуття. Так і озивалося все тими

безжурними часами, коли жилося всім добродушно і все було просто й нескладно. Брат Василь попросив Чичикова сідати. Вони сіли на лавах під липами.

Парубійко, років сімнадцяти, в гарній сорочці рожевої ксандрійки, приніс і поставив перед ними графини з різнокольоровими фруктовими квасами всіх сортів, то густими, як олія, то шипучими, як газові лимонади. Поставивши графини, ухопив він заступ, що стояв коло дерева, і пішов у сад. У братів Платонових так само, як і в зятя Костанжогло, власне слуг не було: вони були всі садівники, всі дворові справляли по черзі цей обов'язок. Брат Василь все твердив, що слуги не є стан, подати що-небудь може всякий, і для цього не варто заводити окремих людей; що нібито руська людина доти хороша і моторна і не ледар, поки вона ходить у сорочці й сіряку; але що, як тільки влізе в німецький сюртук, стане раптом незграбна і немоторна, і ледар, і сорочки не міняє, і в лазню перестає зовсім ходити, і спить у сюртуку, і заведуться у неї під сюртуком німецьким і блощиці, і бліх незчисленна сила. В цьому, може, він і мав рацію. В селі у них люд одягався особливо чепурно: кічки у жінок були все в золоті, а рукава на сорочках — справжнісінькі кайми турецької шалі.

— Це кваси, якими здавна славиться наш дім, — сказав брат Василь.

Чичиков налив склянку з першого графина — справжнісінький липець, що його він колись пив у Польщі; гра, як у шампанського, а газ так і шибонув приємною шпичкою з рота в ніс.

— Нектар! — сказав він. Випив склянку з другого графина — ще кращий.

— Напиток усім напиткам! — сказав Чичиков. — Можу сказати, що у вельмишановного вашого зятя Костянтина Федоровича пив найкращу наливку, а у вас — найкращий квас.

— Та й наливка теж від нас; то ж сестра завела. Мати моя була з Малоросії, з-під Полтави. Тепер усі забули господарство вести самі. В яку ж сторону і в які місця гадаєте їхати? — спитав брат Василь.

— Їду я, — сказав Чичиков, злегка похитуючись на лаві і рукою погладжуючи себе по коліну, — не стільки за своєю потребою, скільки за потребою іншого. Генерал Бетріщев, близький приятель і, можна сказати, благодійник, просив провідати родичів. Родичі, звичайно, родичами, але почасти, сказати б, і для самого себе; бо, не кажучи вже про користь у геморої́дальному відношен-

ні, бачити світ і коловорот людей — є вже само по собі, так би мовити, живою книгою [і другою наукою].

Брат Василь замислився. «Говорить цей чоловік трохи витіювато, але в словах його є, одначе, правда», — подумав [він]. Трохи помовчавши, сказав він, звернувшись до Платона:

— Я починаю думати, Платоне, що мандрівка може справді розворушити тебе. У тебе не що інше, як душевна сплячка. Ти просто заснув, і заснув не від пересичення або втоми, а від браку живих вражень та відчувань. От я зовсім навпаки. Я дуже хотів би не так живо відчувати і не так близько брати до серця все, що трапляється.

— Вільно ж брати все близько до серця, — сказав Платон. — Ти вишукуєш собі турботи і сам вигадуєш собі тривоги.

— Як вигадувати, коли й так на кожному кроці неприємність? — сказав Василь. — Чув ти, яку без тебе устругнув з нами штуку Леніцин? — Захопив пустир. По-перше, пустиря цього я ні за які гроші... Тут у мене селяни святкують щовесни Проводи, з ними зв'язані спогади села; а для мене звичай — свята річ і за нього ладен пожертвувати всім.

— Не знає, тому й захопив, — сказав Платон: — чоловік новий, щойно приїхав з Петербурга; йому треба з'ясувати, розтлумачити.

— Знає, ще й як знає. Я посилав йому сказати, але він відповів брутальністю.

— Тобі треба було поїхати самому, розтлумачити. Поговори з ним сам.

— Е, ні. Він занадто вже зачванився. Я до нього не поїду. Прошу, їдь сам, коли хочеш ти.

— Я поїхав би, але ж я не втручаюся... Він може мене ошукати і обдурити.

— Та коли угодно, то я поїду, — сказав Чичиков, — розкажіть дільце.

Василь глянув на нього і подумав: «От охочий їздити!».

— Ви мені дайте тільки поняття, якого роду він людина, — сказав Чичиков, — і в чому річ.

— Мені совісно накласти на вас таку неприємну комісію. Людина він, по-моєму, погань: з простих дрібномаєтних дворян нашої губернії, вислужився в Петербурзі, одружившись там з чиєюсь побічною дочкою, і зачванився. Тон задає. Та у нас народ живе не дурний: мода нам не указ, а Петербург не церква.

— Звичайно, — сказав Чичиков, — а справа в чому?

— Розумієте? йому, справді, потрібна [земля]. Та коли б він не так зробив, я охоче дав би в іншому місці даром землі, а не пустиря. А тепер... загонистий чоловік подумає...

— По-моєму, краще переговорити: може, справа...Мені доручали справи і не каялись... Так само і генерал Бетріщев...

— Та мені совісно, що вам доведеться говорити з такою людиною [1].

....

— ... [2] і стежачи особливо, щоб це було потайки, — сказав Чичиков — бо не стільки самий злочин, скільки спокуса шкідлива.

— А, це так, це так, — сказав Лєніцин, нахиливши зовсім голову набік.

— Як приємно зустріти однодумність! — сказав Чичиков. — Є і в мене діло, і законне і незаконне разом: з вигляду незаконне, в суті законне. Маючи потребу в заставі, не хочу, щоб хтось рискував платежем по два карбованці за живу душу. Ну, трапиться, лопну — борони Боже — неприємно ж [буде] власникові, я й вирішив скористуватися втікачами й мерцями, ще не викресленими з ревізії, щоб за одним разом зробити і християнське діло, і зняти з бідного власника тягар плати за них податей. Ми тільки між собою зробимо формальним чином купчу, як на живі.

«Це, одначе, щось таке дуже чудне, — подумав Лєніцин і відсунувся зі стільцем трохи назад.

— Та діло, одначе... такого роду... — почав [він].

— А спокуси не буде, тому що потайки, — відповів Чичиков, — і до того ж між благонамíреними людьми.

— Та все-таки, одначе, діло якось...

— А спокуси ніякої, — відповів прямо й одверто Чичиков. — Діло такого роду, як зараз говорили: між людьми благонамíреними, благорозумних літ і, здається, хорошого чину, і до того ж потайки. — І, кажучи це, дивився він одверто і благородно йому в вічі.

Хоч який був спритний Лєніцин, хоч який був тямущий взагалі в діловодствах, але тут якось зовсім був спантеличений, тим більше, що якимсь дивним чином він немовби заплутався у власні сіті. Він зовсім не був здатний на несправедливості й не хотів би зробити нічого несправедливого, навіть і потайки. «От дивна ока-

---

[1] Далі в рукопису пропуск.

[2] Початок фрази втрачено.

зія! — думав він сам по собі. — Прошу заходити в тісну дружбу навіть з хорошими людьми! От тобі й задача!».

Але доля і обставини немовби умисне сприяли Чичикову. Мовби для того, щоб зарадити цій трудній справі, ввійшла до кімнати молода господиня, дружина Лєніцина, бліда, худенька, низенька, але вдягнена по-петербурзькому, дуже охоча до людей comme il faut [1]. За нею була винесена на руках мамкою дитина-первісток, плід ніжної любові недавно повінчаного подружжя. Спритним підходом з підстрибом і нахиленням голови набік Чичиков зовсім зачарував петербурзьку даму, а слідом за нею й дитя. Спочатку воно було розревлося, але словами: «Агу, агу, серденько», — і приклацуванням пальців, і красою сердолікової печатки від годинника Чичикову вдалося його переманити до себе на руки. Потім він почав його піднімати аж до стелі і викликав цим у дитяти приємну посмішку, що надзвичайно втішила обох батьків. Та, чи від несподіваного задоволення, чи від чогось іншого, дитина раптом повелася негаразд.

— Ах, Боже мій! — скрикнула дружина Лєніцина, — він вам зіпсував увесь фрак!

Чичиков подивився: рукав новісінького фрака був весь зіпсований: «Хай тобі грець, чортеня!» — подумав він спересердя.

Господар, господиня, мамка — всі побігли по одеколон; з усіх боків почали його витирати.

— Нічого, нічого, зовсім нічого! — говорив Чичиков, намагаючись надати обличчю своєму якомога веселішого виразу. — Хіба може щось зіпсувати дитина в цю золоту пору свого віку? — повторював він; а в той же час думав: «Але ж як, бестія, вовки б його з'їли, метко обробило, кляте, канальське дитя!»

Ця, видимо, незначна обставина зовсім схилила господаря на користь справи Чичикова. Як відмовити такому гостеві, що виявив стільки невинної ласки немовляті й великодушно поплатився за те власним фраком? Щоб не подати поганого прикладу, вирішили розв'язати справу секретно, бо не стільки саме діло, скільки спокуса шкідлива.

— Дозвольте ж і мені, в нагороду за послугу, заплатити вам також послугою. Хочу бути посередником вашим у справі з братами Платоновими. Вам потрібна земля, правда ж?..

---

[1] Доброго тону *(фр.)*.

[ЗАКЛЮЧНА ГЛАВА][1]

Усе на світі влаштовує свої діла. «Що кому свербить, той те і чухає», — каже прислів'я. Мандрівка по скринях пророблена була з успіхом, так що дещо від цієї експедиції перейшло у власну шкатулку. Словом, розсудливо було владнано. Чичиков не те, щоб украв, але покористувався. Адже кожен з нас чим-небудь покористується: той казенним лісом, той економічними сумами, той краде в дітей своїх заради якоїсь приїжджої актриси, той у селян заради меблів Гамбса або карети. Що ж діяти, коли завелося так багато всяких принад на світі? І дорогі ресторани із шаленими цінами, і маскаради, і гуляння, і танці з циганками. Адже важко втриматися, коли всі з усіх боків роблять те саме, та й мода велить — спробуй втримати себе! Людина не Бог. Так і Чичиков, подібно до сили-силенної людей, що їх намножилося, і які люблять усякий комфорт, повернув справу на свою користь. Звичайно, слід би було виїхати геть із міста, але шляхи попсувалися. В місті тим часом мав початися другий ярмарок — власне дворянський. Попередній був більше кінний, худобою, сировими виробами та різними селянськими, що їх скуповували прасоли та глитаї. Тепер же все, куплене на Нижегородському ярмарку краснопродавцями панських товарів, привезено сюди. Наїхали винищувачі російських гаманців, французи з помадами і француженки з капелюшками, винищувачі добутих кров'ю і працею грошей — ця єгипетська сарана, за висловом Костанжогло, яка мало того, що все зжере, та ще й яєць після себе зоставить, заривши їх у землю.

Тільки неврожай та нещасний в самому...[2] вдержали багатьох поміщиків по селах. Зате чиновники, не терплячи неврожаю, розмахнулись; жінки їх, на лихо, теж. Начитавшись різних книг, розпущених останнім часом з метою прищепити всякі нові потреби людству, пройнялися жадобою незвичайною зазнати всіх нових насолод. Француз відкрив новий заклад — якийсь доти нечуваний в губернії воксал, з вечерею, начебто за надзвичайно дешеву ціну і половину на кредит. Цього було досить, щоб [не тільки] столоначальники, а навіть і всі канцелярські, в надії на майбутні хабарі з прохачів...[3] Зародилося бажання похвастатися один перед одним

---

[1] З більш ранньої, ніж інші глави, редакції.
[2] Пропуск у рукопису.
[3] Пропуск у рукопису.

кіньми й кучерами. Ох, ця зустріч станів для веселощів!.. Незважаючи на паскудну погоду і сльоту, розкішні коляски пролітали сюди й туди. Звідки взялися вони, бог зна, але в Петербурзі не підкачали б... Купці, прикажчики, спритно підіймаючи шляпи, запрошували бариш. Рідко де видно було бородачів у хутряних горлатних шапках. Все було європейського вигляду з голеними підборіддями, все змиршавіле [?] і з гнилими зубами.

— Будь ласка, будь ласка! Та ви тільки звольте зайти у крамницю! Пане, пане! — вигукували де-не-де хлопчаки.

Але вже на них з презирством дивилися познайомлені з Європою посередники; зрідка тільки з почуттям гідності промовляли: «Штакет», або: «Тут сукна зібер, клер і чорні».

— Є сукна брусничних кольорів з іскрою? — спитав Чичиков.

— Чудові сукна, — сказав купець, піднімаючи однією рукою картуз, а другою показуючи на крамницю.

Чичиков зайшов у крамницю. Вправно підняв [купець] дошку [у столі] і опинився по другий бік нього, спиною до товарів, що підносилися від низу до стелі, штука на штуці, і — обличчям до покупця. Спершись вправно обома руками і злегка похитуючись на них усім корпусом, промовив:

— Яких сукон бажаєте?

— З іскрою оливкових або пляшкових, що наближалися б, сказати, до брусники, — промовив Чичиков.

— Можу сказати, що матимете найпершого сорту, краще за яке тільки в освічених столицях можна знайти. Хлопче! подай сукно згори, що за 34-м номером. Та не те, братіку! Що ти вічно вище своєї сфери, наче пролетар який! Кидай його сюди. От сукенце! — І, розгорнувши його з другого кінця, купець підніс Чичикову до самого носа, так що той міг не тільки погладити рукою шовковистий лиск, а навіть і понюхати.

— Хороше, але це не те, — сказав Чичиков. — Я ж служив на митниці, так мені вищого сорту, яке є, і при тому більше зчервона, не до пляшки, а до брусники щоб наближалося.

— Розумію: ви істинно бажаєте такого кольору, який нині в моду входить. Є в мене сукно пречудової якості. Попереджаю, що високої ціни, але й високої добротності.

Європеєць поліз. Штука упала. Розгорнув він її з вправністю колишніх часів, навіть на час забувши, що він належить уже до пізнішого покоління, і підніс до світла, навіть вийшов з крамниці,

і там його показав, примружившись до світла і сказавши: «Чудесний колір! Сукно наварінського диму з полум'ям».

Сукно сподобалось; про ціну умовились, хоча вона й «з прификсом», як твердив купець. Тут пророблено було вправне дертя обома руками. Загорнено його було в папір, по-російськи, з швидкістю неймовірною. Пакунок завертівся під легкою шворкою, що охопила його животрепетним вузлом. Ножиці перерізали шворку, і все було вже в колясці. Купець підіймав картуз. Підіймаючий картуз має [?] причину: він вийняв з кишені гроші.

— Покажіть чорного сукна, — почувся голос.

«От, чорт забери, Хлобуєв», — сказав сам собі Чичиков і повернувся спиною, щоб не бачити його, вважаючи за нерозсудливе з свого боку заводити з ним будь-які розмови з приводу спадщини. Але він уже його побачив.

— Що це, справді, Павле Івановичу, чи не навмисне тікаєте від мене? Я вас ніде не можу знайти, а справа ж такого [роду], що нам треба серйозно переговорити.

— Шановний, шановний, — сказав Чичиков, стискаючи йому руки, — повірте, все хочу з вами говорити, та часу зовсім нема. — А сам думав: «Хай тебе чорт забере!» — І раптом побачив Муразова, що входив до крамниці. — Ах, Боже, Афанасію Васильовичу! Як здоров'я ваше?

— Як ви? — сказав Муразов, скидаючи капелюха.

Купець і Хлобуєв скинули капелюхи.

— Та от поперек, та й сон якось усе не теє. Чи не від того, що мало рухаюсь...

Але Муразов, замість того, [щоб] заглибитись у причину припадків Чичикова, звернувся до Хлобуєва:

— А я, Семене Семеновичу, побачивши, що ви зайшли до крамниці, — за вами. Мені треба про дещо переговорити, то чи не хочете заїхати до мене?

— Як же, як же! — сказав поспішно Хлобуєв і вийшов з ним.

«Про що б у них розмова?» — подумав [Чичиков].

— Афанасій Васильович — поважний і розумний чоловік, — сказав купець, — і діло своє знає, та просвіченості нема. Адже купець є негоціант, а не то, що купець. Тут з цим сполучений і бюджет, і реакція, а інакше вийде паувпуризм.

Чичиков махнув рукою.

— Павле Івановичу, я вас шукаю скрізь, — пролунав позаду голос Леніцина.

Купець шанобливо зняв капелюха.

— Ах, Федоре Федоричу!

— Бога ради, їдьмо до мене: мені треба переговорити, — сказав він.

Чичиков глянув — він на себе не був схожий. Розплатившись з купцем, він вийшов з крамниці.

— Вас жду, [Семене Семеновичу], — сказав Муразов, побачивши Хлобуєва, що входив. — Прошу до мене в кімнатку. — І він повів Хлобуєва в кімнатку, вже знайому читачеві, невибагливішої від якої не можна було знайти і в чиновника, що дістає сімсот карбованців на рік платні.

— Скажіть, адже тепер, я гадаю, обставини ваші кращі? Після тітоньки все-таки вам дісталося дещо.

— Та як вам сказати, Афанасію Васильовичу? Я не знаю, чи кращі мої обставини. Мені дісталося тільки п'ятдесят душ селян і тридцять тисяч грошей, якими я мусив заплатити частину моїх боргів, — і в мене знову нічогісінько. А головне, що справа з цією духівницею дуже брудна. Тут, Афанасію Васильовичу, завелося таке шахрайство! Я вам зараз розкажу, і ви здивуєтесь, що таке діється. Цей Чичиков...

— Дозвольте, [Семене Семеновичу]; перш ніж говорити про цього Чичикова, дозвольте поговорити власне про вас. Скажіть мені: скільки, за вашим розрахунком, було б для вас доволі і досить, щоб зовсім виплутатися з обставин?

— Мої обставини скрутні, — сказав Хлобуєв. — А щоб виплутатися з обставин, розплатитися зовсім і мати можливість жити найпомірніше, мені треба, принаймні, сто тисяч, якщо не більше, — словом, мені це неможливо.

— Ну, коли б це у вас було, як би ви тоді повели життя своє?

— Ну, я тоді найняв би собі квартирку, взявся б за виховання дітей. Про себе нічого вже думати: кар'єр мій кінчений; я вже ні на що не придатний.

— І все-таки життя лишиться неробське, а в неробстві приходять спокуси, про які й не подумала б людина, узявшися до роботи.

— Не можу, ні на що не придатний: обважнів, болить поперек.

— Але ж як жити без роботи? Як бути на світі без посади, без місця? Даруйте! Гляньте на кожне створіння Боже: кожне чому-небудь та служить, має своє призначення. Навіть камінь, і той для того, щоб вживати на діло, а людина, найрозумніша істота, щоб лишалась без користі, — чи ж можлива це річ?

— Ну, та я все-таки не без діла. Я можу взятися до виховання дітей.

— Ні, Семене Семеновичу, ні! це найважче. Як може виховати той дітей, хто сам себе не виховав? Адже дітей можна виховати тільки прикладом власного життя. А ваше життя годиться їм бути за приклад? Щоб навчитися хіба тому, як [у] неробстві проводити час та грати в карти? Ні, Семене Семеновичу, віддайте дітей мені: ви їх зіпсуєте. Подумайте без жартів: вас згубило неробство. Вам треба від нього тікати. Як жити на світі неприкріпленому ні до чого? Якийсь та треба виконувати обов'язок. Поденщик, навіть і той служить. Він їсть шаговий хліб, та він його добуває і відчуває інтерес свого заняття.

— Їй-богу, пробував, Афанасію Васильовичу, старався подолати! Що ж діяти! постарів, зробився нездатний. Ну, що ж мені робити? Невже вступити мені на службу? Ну, як же мені, в сорок п'ять років, сісти за один стіл з початкуючими канцелярськими чиновниками? До того ж я нездатний на хабарі — і собі на заваді стану, і іншим пошкоджу. Там уже в них і касти свої утворились. Ні, Афанасію Васильовичу, думав, пробував, перебирав усі місця, — скрізь буду нездатний. Хіба що в богадільню...

— Богадільня [тим], хто трудився; а тим, хто веселився весь час замолоду, відповідають, як мурашка бабці: «Піди потанцюй!» Та і в богадільні сидячи, теж трудяться і працюють, у віст не грають, Семене Семеновичу, — говорив [Муразов], дивлячись йому в обличчя пильно, — ви обманюєте і себе і мене.

Муразов дивився пильно йому в обличчя, але бідолашний Хлобуєв нічого не міг відповісти. Муразову стало його шкода.

— Слухайте, [Семене Семеновичу]... Але ж ви молитесь, ходите до церкви, не пропускаєте, я знаю, ні утрені, ні вечерні. Вам хоч і не хочеться рано вставати, та ви встаєте ж і йдете, — ідете о четвертій годині ранку, коли ніхто ще не вставав.

— Це — інша річ, Афанасію Васильовичу. Я знаю, що це я роблю не для людини, а для того, хто звелів нам бути всім на світі. Що ж робити! Я вірю, що Він милостивий до мене, що хоч який я мерзотний, гидкий, та Він мене може простити й прийняти, тимчасом як люди відштовхнуть ногою і найкращий з друзів продасть мене, та ще й скаже потім, що він продав з доброю метою.

Почуття смутку постало на обличчі [Хлобуєва]. Старик заплакав, але нічого не заперечував.

— То послужіть же тому, хто такий милостивий. Йому так само угодний труд, як і молитва. Візьміть хоч яку роботу, але візьміть, начеб ви робили для Нього, а не для людей. Ну, просто, хоч воду товчіть у ступі, але помишляйте тільки, що ви робите для Нього. Вже з того буде вигода, що для лихого не лишиться часу — для програшу в карти, для бенкету з об'їдалами, для світського життя. Ех, Семене Семеновичу! Знаєте ви Івана Потапича?

— Знаю і дуже поважаю.

— Адже хороший був торговець: півмільйона мав; та як побачив у всьому прибуток — і розбестився. Сина по-французькому почав учити, дочку — за генерала. І вже не в крамниці чи на біржовій вулиці, а все як би зустріти приятеля та затягти в трактир пити чай. Ну й збанкрутував. А тут Бог нещастя на сина наслав. Тепер він, бачите, за прикажчика у мене. Почав знову. Справи покращали в нього. Він міг би знову торгувати на п'ятсот тисяч. «Прикажчиком був, прикажчиком хочу і вмерти. Тепер, — каже, — я став здоровий і свіжий, а тоді у мене черево, мовляв, заводилося та й водяна починалася... Ні!» — каже. І чаю він тепер в рот не бере. Щі та кашу — і більш нічого, еге ж. А молиться він, то вже так, як ніхто з нас не молиться. А що допомагає він бідним, то вже так, як ніхто з нас не допомагає; а інший радий би допомогти, та гроші свої прожив.

Бідолашний Хлобуєв задумався.

Старик узяв його за обидві руки.

— Семене Семеновичу! Якби ви знали, як мені вас шкода! Я про вас весь час думав. І от послухайте. Ви знаєте, що в монастирі є затворник, який нікого не бачить. Людина ця великого розуму, такого розуму, що я й не знаю. Та вже коли дасть пораду... Я почав йому говорити, що от у мене є такий приятель, але ім'я не назвав, що хворіє він от на що. Він почав слухати, та раптом урвав словами: «Перш Боже діло, ніж своє. Церкву будують, а грошей нема: збирати треба на церкву!» Та й зачинив двері. Я думав, що ж це значить? Не хоче, видно, дати поради. Та й зайшов до нашого архімандрита. Тільки я на поріг, а він мені з першого ж слова: чи не знаю я такого чоловіка, якому можна було б доручити збір на церкву, який був би або з дворян, або з купців, вихованіший од інших, дивився б на це, як на спасіння своє? Я так з першого ж разу і спинився: «Ах, Боже мій! Та це ж схимник призначає це діло Семену Семеновичу. Шлях для його хвороби хороший. Переходячи з книгою від поміщика до селянина і від селянина до міщанина, він

узнає і те, як хто живе і хто в чому нужду має, — так що повернеться потім, обійшовши кілька губерній, так узнає місцевість і край краще від усіх тих людей, які живуть у містах... А такі люди тепер потрібні». От мені князь казав, що він багато дав би, аби знайти такого чиновника, який знав би не з паперів діло, а точно дізнався, як воно на ділі, бо з паперів, кажуть, нічого вже не видно: так усе заплуталось.

— Ви мене зовсім спантеличили, збили, Афанасію Васильовичу, — сказав Хлобуєв, з подивом глянувши на нього. — Я навіть не вірю, що ви справді мені це говорите, для цього потрібна невтомна, діяльна людина. До того ж як мені кинути жінку, дітей, яким їсти нічого?

— Про дружину й дітей не турбуйтесь. Я візьму їх під свою опіку, і вчителі будуть у дітей. Як вам ходити з торбою і випрохувати милостиню для себе, то благородніше і краще просити для Бога. Я дам вам просту [кибитку], тряски не бійтесь: це для вашого здоров'я. Я дам вам на дорогу грошей, щоб ви могли мимохідь дати тим, хто більшу від інших нужду має. Ви тут можете багато добрих діл зробити; ви вже не помилитесь, а кому дасте, той справді вартий буде. Отак їздячи, ви точно узнаєте всіх, хто й як. Це не те, що інший чиновник, якого всі бояться, і від якого [криються]; а з вами, знаючи, що ви просите на церкву, охоче розбалакаються.

— Я бачу, це прекрасна думка, і я дуже [бажав] би виконати хоч частину; та, далебі, мені здається, це понад сили.

— Та що ж нам під силу? — сказав Муразов. — Нічого, виходить, нема нам під силу. Все понад наші сили. Без помочі неба нічого не можна. Та молитва збирає сили. Перехрестившись, каже чоловік: «Господи, помилуй!» — гребе і допливає до берега. Про це не треба й помишляти довго; це треба просто прийняти за веління Боже. Кибитка вам буде зараз готова; а ви забіжіть до отця архімандрита по книгу і по благословення, та й в дорогу.

— Скоряюся вам і приймаю не інакше, як веління Боже. — «Господи, благослови!» — сказав він в собі і відчув, що бадьорість і сила стала проникати йому в душу. Самий розум його немовби став пробуджуватись надією на вихід із свого сумно-безвихідного становища. Світло почало мерехтіти вдалині...

Та облишивши Хлобуєва, вернімося до Чичикова...

А тим часом справді по судах ішли прохання за проханням. Знайшлися родичі, про яких і не чув ніхто. Як птахи злітаються на мертвечину, так усе налетіло на багатюще майно, що лишилося від

старої. Доноси на Чичикова, на фальшивість останньої духівниці, доноси на фальшивість і першої духівниці, докази про крадіжку і затаєння сум. З'явилися навіть докази на Чичикова в купівлі мертвих душ, у провозі контрабанди в часи перебування його ще при митниці. Викопали все, дізналися про його попередню історію. Бог зна звідки все це пронюхали й знали; тільки були докази навіть і на такі діла, про які, думав Чичиков, крім нього й чотирьох стін, ніхто не знав. Поки що все це було ще судейською таємницею і до вух його не дійшло, хоча вірна записка юрисконсульта, яку він незабаром одержав, дещо дала йому зрозуміти, що каша завариться. Записка була короткого змісту: «Спішу вас повідомити, що зі справою буде клопіт, але пам'ятайте, що турбуватись ніяк не слід. Головне — спокій. Владнаємо все». Записка ця заспокоїла зовсім його. «Ця людина справжній геній», — сказав Чичиков. На довершення хорошого, кравець в цей час приніс одяг. [Чичиков] відчув бажання сильне подивитися на самого себе в новому фраку наварінського полум'я з димом. Натягнув штани, які обхопили його чудесно з усіх боків, так що хоч малюй. Стегна так славно обтягло, литки теж; сукно обхопило всі дріб'язки, надавши їм ще більшої пружності. Як затягнув він позаду себе пряжку, живіт став наче барабан. Він ударив по ньому тут щіткою, додавши: «Та й який же дурень! а в цілому він складає картину». Фрак, здавалося, був пошитий ще краще від штанів: ні найменшої зморшки, всі боки обтягнуті, вигнувся на перехваті, показавши весь його перегин. На зауваження Чичикова, [що] під правою пахвою трохи давило, кравець тільки посміхався: від цього ще краще прилягало по талії. «Будьте спокійні, будьте спокійні, щодо роботи, — повторював він з неприхованим торжеством. — Крім Петербурга, ніде так не пошиють». Кравець був сам з Петербурга і на вивісці виставив: *«Іноземець з Лондона й Парижа»*. Жартувати він не любив і двома містами відразу хотів заткнути пельку всім іншим кравцям так, щоб надалі ніхто не з'явився з такими містами, а хай собі пише з якого-небудь «Карлсеру» або «Копенгара».

Чичиков великодушно розплатився з кравцем і, залишившись на самоті, почав розглядати себе на дозвіллі в дзеркалі, як артист з естетичним почуттям і con amore [1]. Виявилось, що все якось було ще краще, ніж раніше; щічки інтересніші, підборіддя привабливіше, білі комірці давали тон щоці, атласний синій галстук давав

[1] З любов'ю *(італ.)*.

тон комірцям, новомодні складки маніжки давали тон галстукові, багатий бархатний [жилет] давав [тон] маніжці, а фрак наварінського диму з полум'ям, виблискуючи, як шовк, давав тон усьому. Повернувся вправо — гарно! Повернувся вліво — ще краще! Згин такий, як у камергера або в такого пана, який так [і] чеше по-французькому, який, навіть і розсердившись, вилаятись не вміє російською мовою, а розпече французьким діалектом: делікатність така! Він спробував, схиливши голову трохи набік, набрати пози, немовби адресувався до дами середніх літ і новітньої освіти: виходила просто картина. Художнику, бери пензель і малюй! Від задоволення він проробив тут же легкий стрибок, на манір антраша. Здриґнувся комод, і хряснула на землю склянка з одеколоном; та це не спричинило ніякого замішання. Він назвав, як і слід було, нерозумну склянку дурепою і подумав: «До кого тепер найперше з'явитися? Найкраще...» Аж раптом в передпокої — немов якесь дзенькання чобіт із шпорами, і жандарм в повному озброєнні, [наче] в особі його було ціле військо: «Наказано зараз же з'явитися до генерал-губернатора!» Чичиков так і похолов. Перед ним стовбичило страховище з вусами, кінський хвіст на голові, через плече перев'язь, через друге перев'язь, величезний палаш, почеплений на боці. Йому здалося, що на другому боці висіла й рушниця і чортзна-що: ціле військо в одному тільки! Він почав було заперечувати, [страшило] грубо заговорило: «Наказано зараз же!» Крізь двері в передпокій він побачив, що там мелькало друге страшило; глянув у вікно — і екіпаж. Що тут робити? так, як був, у фраку наварінського полум'я з димом, мусив сісти і, тремтячи всім тілом, поїхав до генерал-губернатора, і жандарм з ним.

У передній не дали навіть і отямитись йому. «Ідіть! вас князь уже жде», — сказав черговий чиновник. Перед ним, як у тумані, мигнув передпокій з кур'єрами, що приймали пакети, потім зала, через яку він пройшов, думаючи тільки: «От як схопить, та без суду, без усього, прямо в Сибір!» Серце його забилося з такою силою, з якою не б'ється навіть у найревнивішого полюбовника. Нарешті відчинились фатальні двері: очам явився кабінет з портфелями, шафами й книгами і князь, гнівний, як сам гнів.

«Згубник, згубник! — сказав Чичиков. — Він мене роздере, як вовк ягня».

— Я вас пощадив, я дозволив вам залишитися в місті, тоді як вам треба б в острог; а ви заплямували себе знову найбезчеснішим

шахрайством, яким будь-коли заплямувала себе людина! — Губи князя тремтіли від гніву.

— Яким же, ваша світлість, найбезчеснішим вчинком і шахрайством? — спитав Чичиков, тремтячи всім тілом.

— Жінка, — промовив князь, підступаючи трохи ближче і дивлячись прямо в вічі Чичикову, — жінка, яка підписувала під вашу диктовку духівницю, схоплена і стане з вами на очну ставку.

Світ потьмарився в очах Чичикова.

— Ваша світлість! Скажу всю істину діла. Я винен, справді, винен; але не так винен: мене обмовили вороги.

— Вас ніхто не може обмовити, тому що у вас мерзот в кілька раз більше від того, що може [вигадати] останній наклепник. Ви за все життя, я думаю, не робили небезчесного діла. Кожна копійка, добута вами, добута найбезчесні[шим способом], є лиходійство і найбезчесніше діло, за яке батіг і Сибір! Ні, тепер годі! З цієї ж хвилини будеш відведений в острог і там, разом з останніми мерзотниками й розбійниками, ти мусиш [ждати] вирішення долі своєї. І це милостиво ще, тому що [ти] гірший від них у кілька [разів]: вони в сіряку і в кожусі, а ти... — Він глянув на фрак наварінського полум'я з димом і, взявшись за шнурок, подзвонив.

— Ваша світлість, — скрикнув Чичиков, — зглянься! Ви батько родини. Не мене пощадіть — стару матір!

— Брешеш, — скрикнув гнівно князь. — Так само ти мене тоді благав дітьми й родиною, яких у тебе ніколи не було, тепер — матір'ю.

— Ваша світлість! Я мерзотник і останній негідник, — сказав Чичиков голосом... [1] — Я справді брехав, я не мав ні дітей, ні родини; але, от Бог свідок, я завжди хотів мати дружину, виконати повинність людини й громадянина, щоб справді потім заслужити пошани громадян і начальства... Але, що за лихий збіг обставин! Кров'ю, ваша світлість! кров'ю треба було добувати насущне існування. На кожнім кроці спокуси і знади... вороги, і згубники, і крадії. Все життя було — наче вихор буйний або судно посеред хвиль, по волі вітрів. Я — людина, ваша світлість!

Сльози раптом ринули струмками з очей його. Він повалився в ноги князеві так, як був: у фраку наварінського полум'я з димом, в бархатному жилеті, атласному галстуку, чудесно пошитих штанях і

[1] Не дописано.

зачісці на голові, що струмувала солодким диханням найкращого одеколону, і стукнувся лобом.

— Іди геть від мене! Покликати, щоб його взяли, солдатів! — сказав князь тим, що ввійшли.

— Ваша світлість! — кричав [Чичиков] і обхопив обома руками чобіт князя.

Почуття дрожу пробігло по всіх жилах [князя].

— Забирайтеся геть, кажу вам! — промовив він, силкуючись вирвати свою ногу з обіймів Чичикова.

— Ваша світлість! Не зійду з місця, поки не дістану милості, — говорив [Чичиков], не випускаючи, притискаючи чобіт князя до грудей і проїхавши разом з ногою по підлозі у фраку наварінського полум'я й диму.

— Геть, кажу вам! — говорив він з тим невимовним почуттям огиди, яке відчуває людина, бачачи найгидкішу комаху, що її не вистачає духу роздавити ногою. Він смикнув так, що Чичиков відчув удар чобота в ніс, губи і закруглене підборіддя, але не випустив чобота і дужче держав [його] в своїх обіймах. Два кремезні жандарми насилу відтягли його і, взявши попід руки, повели через усі кімнати. Він був блідий, пригнічений, в тому безтямно-страшному стані, в якому буває людина, що бачить перед собою чорну, неминучу смерть, це страховище, противне єству нашому...

В самих дверях на сходи назустріч — Муразов. Промінь надії раптом мигнув. В одну мить, з силою неприродною вирвався він з рук обох жандармів і кинувся в ноги здивованому старикові.

— Батеньку, Павле Івановичу! що з вами!

— Рятуйте! Ведуть в острог, на смерть... — Жандарми схопили його і повели, не дали навіть і дослухати.

Затхла, вогка комірчина із запахом чобіт і онуч гарнізонних солдатів, нефарбований стіл, два погані стільці, із залізними гратами вікно, старенька піч, крізь щілини якої тільки димило, а тепла не давало, — от оселя, в яку посаджений був наш [герой], що вже починав зазнавати солодощів життя і привертати увагу співвітчизників в тонкому новому фраку наварінського полум'я й диму. Не дали навіть йому розпорядитися взяти з собою необхідні речі, взяти шкатулку, де були гроші, можливо, достатні... Папери, купчі на мертві [душі] — все було тепер у чиновників. Він повалився на землю, і безнадійний смуток хробаком звився коло його серця. З чимраз більшою швидкістю став точити він це серце, нічим не захищене. Ще день такого смутку, і не було б Чичикова зовсім на

світі. Але й над Чичиковим не дрімала чиясь всеспасаюча рука. Через годину двері тюрми відчинилися; увійшов старик Муразов.

Коли б змученому палючою спрагою, вкритому порохом і курявою дороги, виснаженому, знеможеному мандрівникові влив хтось у пересохле горло струмінь джерельної води, — не так би нею освіжився, не так оживився, як оживився бідолашний [Чичиков].

— Рятівниче мій! — сказав Чичиков, раптом схопившись з підлоги, на яку упав смутком шматований, раптом його руку швидко поцілував і притис до грудей. — Хай Бог віддячить вам за те, що одвідали нещасного.

Він залився слізьми.

Старик дивився на нього скорботно-болісними очима і говорив тільки:

— Ох, Павле Івановичу! Павле Івановичу, що ви наробили!

— Що ж діяти! Згубила клята! Не знав міри; не зумів вчасно спинитися. Сатана клятий спокусив, вивів з меж розуму й благорозумності людської. Переступив, переступив! Та ж тільки як можна так-от вчинити? Дворянина, дворянина, без суду, без слідства, кинути в тюрму!.. Дворянина, Афанасію Васильовичу! Та як же не дати часу зайти до себе, розпорядитися з речами? Адже там у мене все залишилося тепер без догляду. Шкатулка, Афанасію Васильовичу, шкатулка, адже там усе майно. Потом надбав, кров'ю, роками праці, бідувань... Шкатулка, Афанасію Васильовичу! Адже все покрадуть, розтягнуть! О, Боже!

І, не мавши сили здержати порив смутку, що знову підкотився до серця, він гучно заридав, голосом, що пройшов крізь товщу стін острога і глухо озвався вдалині, зірвав із себе атласний галстук і, вхопившись рукою коло коміра, розірвав на собі фрак наварінського полум'я з димом.

— Ах, Павле Івановичу! Як вас засліпило це майно! Через нього ви не бачили страшного свого становища.

— Благодійнику, врятуйте, врятуйте! — розпачливо закричав бідолашний Павло Іванович, повалившись йому в ноги. — Князь вас любить, для вас усе зробить.

— Ні, Павле Івановичу, не можу, хоч би як хотів, хоч би як бажав. Ви підпали під невблаганний закон, а не під владу якоїсь людини.

— Спокусив шельма сатана, напасник роду людського!

Ударився головою в стіну, а рукою грюкнув по столу так, що розбив до крові кулак; та ні болю в голові, ні жорсткості удару не відчув.

— Благодійнику, врятуйте, врятуйте, — розпачливо закричав бідолашний Павло Іванович...

— Павле Івановичу, заспокойтеся, подумайте, як би примиритися з Богом, а не з людьми; про бідну душу свою помисліть.

— Але ж доля яка, Афанасію Васильовичу! Чи випала хоч одній людині така доля? Адже з терпінням, можна сказати, кривавим, добував копійку, трудами, трудами, не то щоб кого пограбував або казну обікрав, як це роблять. Для чого добував копійку? Для того, щоб [у достатках остачу днів прожити; залишити щось дітям, яких хотів мати для блага, для служби вітчизні]. От для чого хотів надбати! Схибнув, що й казати, схибнув... що ж подієш? Але ж схибнув тільки тоді, коли побачив, що прямою дорогою не візьмеш і що кривою дорогою більше навпростець. Але ж я трудився, я примудрявся. Якщо брав, то з багатих. А ці мерзотники, що по судах, беруть тисячі з казни, небагатих людей грабують, останню копійку луплять з того, в кого нема нічого!.. Що ж за нещастя таке, скажіть, — кожного разу, як тільки починаєш досягати плодів і, так би мовити, вже доторкатися рукою... раптом буря, підводний камінь, розтрощення в дрізки всього корабля. От під три[ста] тисяч було капіталу; триповерховий будинок був уже; двічі вже село купував... Ах, Афанасію Васильовичу! за що ж така [доля]? За що ж такі удари? Хіба й без того життя моє не було як судно посеред хвиль? Де справедливість небес? Де винагорода за терпіння, за постійність небачену? Адже я тричі спочатку починав; усе втративши, починав знову з копійки, тимчасом як інший давно б з розпачу запив і згнив би в шинку. Адже скільки треба було перебороти, скільки витерпіти! Адже кожна [копійка] вироблена, сказати б, усіма силами душі!.. Правда, іншим діставалось легко, але ж для мене *кожна копійка*, як каже прислів'я, *алтинним гвіздком прибита*, і цю алтинним гвіздком прибиту копійку я добував, Бог бачить, з такою залізною невтомністю...

Він не договорив, заридав голосно від нестерпного болю серця, повалився на стілець і відірвав зовсім роздерту полу фрака, яка ще теліпалася, і шпурнув її геть від себе і, запустивши обидві руки собі в волосся, про укріплення якого так дбав раніше, безжально рвав його, втішаючись болем, яким хотів заглушити нічим невгасимий біль серця.

Довго сидів мовчки перед ним Муразов, дивлячись на це незвичайне [горе], вперше ним бачене. А нещасний знавіснілий чоловік, що ще недавно пурхав кругом з розв'язною спритністю світської або військової людини, метався тепер в розтріпаному, непристойному [вигляді], в подертому фраку і розстебнених шарова-

рах, [із] закривавленим розбитим кулаком, виливаючи хулу на ворожі сили, супротивні людині.

— Ох, Павле Івановичу, Павле [Івановичу]! яка з вас була б людина, коли б так само, і силою, і терпінням, та подвизалися б на добрий труд, маючи кращу мету! Боже мій, скільки б ви зробили добра! Коли б хоч хто-небудь з тих людей, які люблять добро, та доклав стільки сил для нього, як ви для добування своєї копійки, та зуміли б так пожертвувати для добра і власним самолюбством і шанолюбством, не жаліючи себе, як ви не жаліли для добування своєї копійки, — Боже мій, як процвітала б наша земля!.. Павле Івановичу, Павле Івановичу! Не те жаль, що винні ви стали перед іншими, а те жаль, що перед собою стали винні — перед багатими силами й дарами, які дісталися в уділ вам. Призначення ваше — бути великою людиною, а ви себе занапастили і згубили.

Є таємниці душі. Хоч би як далеко збочив від прямого шляху заблудший, хоч би як зачерствів почуттями безповоротний злочинець, хоч би як вгрузав твердо в своєму зіпсованому житті; але коли дорікнеш його ним самим, його ж таки достоїнствами, які він зганьбив у ньому, [все] похитнеться мимоволі, і весь він зворушиться.

— Афанасію Васильовичу, — сказав бідолашний Чичиков і схопив його обома руками за руки. — О, коли б пощастило мені визволитись, повернути моє майно! Присягаюся вам, почав би віднині зовсім інше життя! Врятуйте, благодійнику, врятуйте!

— Що ж можу я зробити? Я мушу воювати з законом. Припустімо, коли б я навіть і зважився на це; але ж князь справедливий — він ні за що не відступиться.

— Благодійнику! Ви все можете зробити. Не закон мене устрашить, — я перед законом знайду засоби, — а те, що безневинно мене кинуто в тюрму, що я загину тут, як собака, і що моє майно, папери, шкатулка... Рятуйте!

Він обняв ноги старика, облив їх слізьми.

— Ох, Павле Івановичу, Павле Івановичу! — говорив старик Муразов, хитаючи [головою]: — як вас засліпило це майно! Через нього ви й бідолашної душі своєї не чуєте.

— Подумаю й про душу, але врятуйте!

— Павле Івановичу! — сказав старик Муразов і спинився. — Врятувати вас не маю влади, ви самі бачите. Але докладу старань, яких можу, щоб полегшити вашу долю і звільнити. Не знаю, чи вдасться це зробити, але старатимусь. Якщо ж, паче чаяння, вдас-

ться, Павле Івановичу, я попрошу у вас нагороди за труди: киньте всі ці зазіхання на оте набування. Кажу вам по честі, що коли б я і все втратив своє майно, — а його у мене більше, ніж у вас, — я не заплакав би. Їй-право, [річ] не в цьому майні, яке можуть у мене конфіскувати, а в тому, якого ніхто не може вкрасти і відняти! Ви вже пожили на світі досить. Ви самі називаєте життя своє судном посеред хвиль. У вас є вже чим прожити остачу днів. Оселіться собі в тихому куточку, ближче до церкви і простих, добрих людей; або, коли опановує сильне бажання залишити по собі нащадків, одружіться з небагатою доброю дівчиною, яка звикла до поміркості і простого господарства. Забудьте цей галасливий світ і всі його звабливі примхи; нехай і він вас забуде: в ньому нема заспокоєння. Ви бачите: все в ньому ворог, спокусник або зрадник.

— Неодмінно, неодмінно! Я вже хотів, уже мав намір повести життя, як слід, думав заходитися біля господарства, упоміріти життя. Демон-спокусник збив, зволік з путі, сатана, чорт, пекельне кодло!

Якісь невідомі доти, незнані почуття, для нього нез'ясовні, прийшли до нього, наче хотіло в ньому щось пробудитися, щось далеке, щось заздалегідь [?] пригнічене з дитинства суворим, мертвим повчанням, безпривітністю нудного дитинства, пустельністю рідної оселі, безсімейною самотністю, злиденністю і бідністю перших вражень, і неначе те, що [було пригнічене] суворим поглядом долі, що глянула на нього нудно, крізь якесь мутне, занесене зимовою хуртовиною вікно, хотіло вирватись на волю. Стогін злетів з уст його, і, приклавши обидві долоні до обличчя свого, скорботним голосом промовив він:

— Правда, правда!

— І пізнання людей, і досвідченість не допомогли на незаконній підставі. А коли б до цього та підстава законна!.. Ех, Павле Івановичу, навіщо ви себе згубили? Прокиньтеся, ще не пізно, є ще час...

— Ні, пізно, пізно! — застогнав він голосом, від якого у Муразова мало не розірвалося серце. — Починаю почувати, чую, що не так, не так іду, і що далеко збочив від прямої [путі], але вже не можу! Ні, не так вихований. Батько мені повторяв повчання, бив, змушував переписувати з моралістичних правил, а сам крав перед моїми очима у сусід ліс і мене ще змушував допомагати йому. Зав'язав при мені несправедливий позов; зіпсував сирітку, якої він був опікуном. Приклад сильніший від правил. Бачу, почуваю,

Афанасію Васильовичу, що життя веду не таке, але нема великої відрази від пороку: згрубіла натура; нема любові до добра, цього прекрасного нахилу до справ богоугодних, що перетворюється в натуру, в звичку... Нема такої охоти подвизатися для добра, яка є для придбання майна. Кажу правду — що ж робити!

Сильно зітхнув старик...

— Павле Івановичу! у вас стільки волі, стільки терпіння. Ліки гіркі, але ж хворий приймає їх, знаючи, що інакше не одужає. У вас нема любові до добра, — робіть добро насильно, без любові до нього. Вам це поставлено буде в заслугу ще більшу, ніж тому, хто робить добро з любові до нього. Змусьте [себе] лише кілька раз, — потім матимете любов. Повірте, все робиться. «Царство нудиться», — сказано нам. Тільки насильно пробираючись до нього... насильно треба пробиратися, брати його насильно. Ех, Павле Івановичу! адже [у] вас є ця сила, якої нема в інших, це залізне терпіння — і чи ж вам не здолати? Та ви, мені здається, були б богатир. Адже тепер люди — без волі всі, слабкі.

Помітно було, що слова ці впилися в саму душу Чичикову і зачепили щось славолюбне на дні її. Якщо не рішучість, то щось міцне і на неї схоже блиснуло в очах його...

— Афанасію Васильовичу! — сказав він твердо, — якщо тільки вимолите мені визволення і засоби виїхати звідси з яким-небудь майном, я даю вам слово почати інше [життя]: куплю сільце, зроблюся хазяїном, буду складати гроші не для себе, а для того, щоб допомагати іншим, робитиму добро, скільки буде сили; забуду себе і всякі міські об'їдання й бенкети, *[1 нрзб.]* почну просте, твереза життя.

— Нехай Бог дасть вам силу в цьому намірі! — сказав зраділий старик. — Старатимуся скільки сили, щоб виблагати у князя визволення вам. Вдасться чи не вдасться, це Бог [знає]. В усякому разі, доля ваша, певне, полегшиться. Ох, Боже мій! Обніміть же, дозвольте мені вас обняти. Як ви мене, справді, порадували! Ну, з Богом, зараз же йду до князя.

Чичиков лишився [сам].

Все єство його потряслося і розм'якло. Розтоплюється і платина, найтвердіший з металів, що найдовше опирається вогневі: коли підсилиться в горні вогонь, дмухають міхи і підіймається нестерпний жар огню [вгору], — біліє тривкий метал і перетворюється також в рідину; піддається і наймiцніший муж в горні нещасть, коли, посилюючись, вони нестерпним огнем своїм палять ствердiле єство...

«Сам не вмію і не почуваю, але всіх сил докладу, щоб іншим дати відчути; сам лихий і нічого не вмію, але всіх сил докладу, щоб інших настроїти; сам поганий християнин, але всіх сил [докладу], щоб не подати спокуси. Буду трудитись, буду працювати в поті чола на селі, і заходжуся чесно, так, щоб мати добрий вплив і на інших. Що ж, справді, наче я вже зовсім нездатний! Є здібності до господарства; я маю нахил до ощадності, кмітливості і розсудливості, навіть постійності. Варто тільки наважитись...»

Так думав Чичиков і напівпробудженими силами душі, здавалося, щось вчував. Здавалося, єство його темним чуттям стало вчувати, що є якийсь обов'язок, котрий треба виконувати людині на землі, котрий можна виконувати скрізь, на кожному розі, незважаючи на всякі обставини, замішання й рухи, що літають навколо людини. І працьовите життя, віддалене від шуму міст і тих знад, які від неробства вигадала, занедбавши працю, людина, так сильно почало перед ним вимальовуватися, що він уже майже забув усю неприємність свого становища і, можливо, ладен був навіть подякувати небу за цей тяжкий [удар], якщо тільки випустять його і віддадуть хоч частину... Але... одностулкові двері його брудної комірчини розчинилися, увійшла чиновна особа — Самосвистов, епікуреєць, із себе молодець, у плечах аршин, ноги стрункі, чудесний товариш, гульвіса і продувна бестія, як висловлювались про нього самі товариші. У воєнний час чоловік цей наробив би чудес: його б послати куди-небудь пробратися крізь непрохідні, небезпечні місця, вкрасти під носом у самого ворога гармату — оце б його діло. Але за браком воєнного поприща, на якому, можливо, з нього зробили б чесну людину, він пакостив скільки міг. Незбагненна річ! химерні він мав переконання і правила: з товаришами він був хороший, нікого не продавав і, давши слово, додержував; але вище над собою начальство він вважав ніби за ворожу батарею, крізь яку треба пробиватися, користуючись всяким слабким місцем, проломом або недоглядом.

— Знаємо все про ваше становище, все почули! — сказав він, коли побачив, що двері за ним щільно зачинились. — Нічого, нічого! Не бійтесь: все буде полагоджено. Всі працюватимемо за вас і — ваші слуги. Тридцять тисяч на всіх — і нічого більше.

— Справді? — скрикнув Чичиков, — і я буду зовсім виправданий?

— Кругом! ще й відшкодування дістанете за збитки.

— І за труд?

— Тридцять тисяч. Тут уже все вкупі — і нашим, і генерал-губернаторським, і секретарю.

— Але, дозвольте, як же я можу?.. Мої всі речі... шкатулка... все це тепер запечатане, під наглядом...

— Через годину дістанете все. По руках, чи що?

Чичиков дав руку. Серце його билося, і він не довіряв, щоб це було можливо...

— Поки що прощайте! Доручив вам [сказати] наш спільний приятель, що головне — спокій і бадьорість духу.

«Гм! — подумав Чичиков, — розумію — юрисконсульт!»

Самосвистов зник. Чичиков, лишившись, все ще не довіряв словам, аж не минуло й години після цієї розмови, як була принесена шкатулка: папери, гроші — все в найкращому порядку. Самосвистов виступав як розпорядник: вилаяв поставлених вартових за те, що не пильні, наглядачеві наказав викликати ще солдатів для підсилення варти; взяв не тільки шкатулку, але відібрав навіть усі такі папери, які могли б чимсь компрометувати Чичикова, зв'язав усе це докупи, запечатав і звелів самому солдатові віднести негайно до самого Чичикова, як необхідні нічні і спальні речі, так що Чичиков разом з паперами дістав навіть і все тепле, потрібне для вкриття тлінного тіла його. Це швидке приставлення обрадувало його невимовно. Він пройнявся сильною надією, і вже почали йому знову мріятись якісь принади: увечері театр, танцюристка, за якою він упадав. Села і тиша почали здаватися блідішими, місто і шум — знову яскравішими, яснішими... О, життя!

А тим часом зав'язалася справа розміру безмежного в судах і палатах. Працювали пера писарів і, понюхуючи тютюн, трудилися казусні голови, милуючись, як художники, закрутистим рядком. Юрисконсульт, як таємний маг, незримо повертав усім механізмом, геть чисто всіх обплутав, перш ніж хто встиг оглянутись. Плутанина збільшилась. Самосвистов перевершив самого себе відважністю і зухвальством нечуваним. Дізнавшись, де перебувала під вартою схоплена жінка, він з'явився прямо і ввійшов таким молодцем і начальником, що вартовий віддав йому честь і виструнчився. «Давно ти тут стоїш?» — «Зранку, ваше благородіє». — «Довго до зміни?» — «Три години, ваше благородіє». — «Ти мені будеш потрібен. Я скажу офіцерові, щоб замість тебе відрядив іншого». — «Слухаю, ваше благородіє!» І, поїхавши додому, щоб не замішувати нікого і всі кінці в воду, сам вбрався жандармом, почепив вуса й бакенбарди — сам чорт не пізнав би. З'явився в домі, де

був Чичиков, і, схопивши першу бабу, яка трапилась, здав її двом чиновним молодцям, дойдам теж, а сам прямо з'явився, в усах і при зброї, як слід, до вартових: «Іди, мене прислав командир вистояти замість тебе зміну». Обмінявся і став сам з рушницею. Тільки цього й треба було. В цей час, замість попередньої жінки опинилась інша, яка нічого не знала й не розуміла. Попередню запроторили кудись так, що й потім не дізнались, куди вона поділась. В той час, коли Самосвистов подвизався в образі воїна, юрисконсульт учинив чудеса на цивільному полі: губернаторові дав знати стороною, що прокурор на нього пише донос; жандармському чиновникові дав знати, [що] чиновник, який проживає секретно, пише на нього доноси; чиновника, що проживав секретно, запевнив, що є ще секретніший чиновник, який на нього доносить, — і всіх довів до такого стану, що до нього всі мусили звернутися за порадами. Зчинилася така колотнеча: донос сів верхи на доносі, і почали виявлятися такі справи, яких і сонце не бачило, і навіть такі, яких і не було. Все пішло в роботу і в діло: і хто незаконнонароджений син, і якого роду й звання, і в кого полюбовниця, і чия жінка за ким упадає. Скандали, спокуси, і все так замішалось і сплелось вкупі з історією Чичикова, з мертвими душами, що ніяким способом не можна було зрозуміти, яка з цих справ була найголовніша нісенітниця: обидві здавались однакової вартості. Як почали, нарешті, надходити папери до генерал-губернатора, бідолашний князь нічого не міг зрозуміти. Дуже розумний і тямущий чиновник, якому доручено було зробити екстракт, мало не збожеволів: ніяким способом не можна було ухопити нитки справи. Князь був у цей час заклопотаний безліччю інших справ, одна від одної неприємніших. В одній частині губернії почався голод. Чиновники, послані роздати хліб, якось не так розпорядились, як слід було. В іншій частині губернії заворушились розкольники. Хтось пустив поміж них, що народився антихрист, який і мертвим не дає спокою, скуповуючи якісь мертві душі. Каялися і грішили і, з наміром спіймати антихриста, уколошкали неантихристів. В іншому місці мужики забунтували проти поміщиків та капітан-справників. Якісь волоцюги пустили серед них чутки, що настав такий час, що мужики повинні [бути] поміщиками і повдягатися у фраки, а поміщики повдягаються в сіряки і будуть мужиками — і ціла волость, не розмисливши того, що надто багато вийде тоді поміщиків та капітан-справників, відмовилась платити будь-яку подать. Довелося вдатися до насильних заходів. Бідолаш-

ний князь був у дуже поганому настрої. В цей час доповіли йому, що прийшов відкупщик.

— Нехай увійде, — сказав князь.

Старик зайшов.

— От вам і Чичиков! Ви стояли за нього і боронили. Тепер він піймався в такому ділі, на яке останній злодій не наважиться.

— Дозвольте вам доповісти, ваша світлість, що я не дуже розумію це діло!

— Підробка духівниці, і ще яка!.. Прилюдна кара батогами за отаке діло!

— Ваша світлість, скажу не для того, щоб боронити Чичикова. Але ж це — діло не доведене. Слідства ще не зроблено.

— Доказ: жінку, яка була вбрана замість померлої, схоплено. Я її хочу розпитати навмисне при вас, — князь подзвонив і наказав покликати ту жінку.

Муразов змовк.

— Найганебніша справа! І, на сором, вплутались перші чиновники міста, сам губернатор. Він не повинен бути там, де злодії й ледарі! — сказав князь із запалом.

— Але ж губернатор — спадкоємець; він мав право на претензії; а що інші з усіх боків попричіплювались, так це, ваша світлість, людське діло. Померла багата, розпорядження розумного й справедливого не зробила; злетілися з усіх боків охочі поживитися — людське діло.

— Але ж паскудства навіщо робити?.. Падлюки! — сказав князь з почуттям обурення. — Ні одного чиновника нема у мене хорошого — все мерзотники!

— Ваша світлість! та хто ж із нас, як слід, хороший? Всі чиновники нашого міста — люди, мають достоїнства і багато хто з них знається на справі, а від гріха всяк близький.

— Послухайте, Афанасію Васильовичу: скажіть мені, — я вас одного знаю за чесну людину, — що у вас за пристрасть боронити всяких мерзотників?

— Ваша світлість, — сказав Муразов, — хто б не була людина, яку ви називаєте мерзотником, але ж вона людина. Як же не боронити людини, коли знаєш, що вона половину лихих діл робить від грубості й невідання? Адже ми робимо несправедливості на кожнім кроці навіть і не з лихим наміром і кожної хвилини буваємо причиною нещастя іншого. Адже ваша світлість зробили також велику несправедливість.

— Як! — вигукнув здивований князь, зовсім уражений таким несподіваним поворотом справи.

Муразов спинився, помовчав, немов зважуючи щось, і, нарешті, сказав:

— Та от хоча б у справі Дерпенникова [1].

— Афанасію Васильовичу! злочин проти корінних державних законів, рівний зраді землі своїй!

— Я не виправдую його. Та чи ж справедливо, коли юнака, який через недосвідченість свою був зваблений і спокушений іншими, засудити так, як і того, хто був одним із призвідців? Адже кари однакової зазнали і Дерпенников і який-небудь Вороний-Дрянний; а злочини ж їх неоднакові.

— Ради Бога... — сказав князь з помітним хвилюванням, — ви щось знаєте про це? скажіть. Я саме недавно послав прямо в Петербург про полегшення його кари.

— Ні, ваша світлість, я не про те кажу, що я знаю щось таке, чого ви не знаєте. Хоч, справді, є одна така обставина, яка прислужилася б йому на користь, та він і сам не погодиться, тому що через це потерпів би інший. А я думаю тільки те, що чи не зволили ви тоді занадто поспішати? Вибачте, ваша світлість, я міркую як на свій слабкий розум. Ви кілька раз веліли мені одверто говорити. У мене, коли я ще був начальником, багато було різних працівників, і поганих, і хороших. [Слід би також взяти до уваги] і колишнє життя людини, бо, коли не розглянеш все холоднокровно, а накричиш з першого разу, — залякаєш тільки її, та й признання правдивого не доб'єшся, а як із співчуттям її розпитаєш, як брата, — сама усе розкаже і навіть не просить про полегкість, і розлючення ні проти кого нема, бо ясно бачить, що не я її караю, а закон.

Князь задумався. В цей час увійшов молодий чиновник і шанобливо спинився з портфелем. Клопоти, труд відбилися на його молодому і ще свіжому обличчі. Видно було, що він недарма служив для особливих доручень. Це був один з числа тих небагатьох, які займалися діловодством con amore. Не згоряючи ні честолюбністю, ні бажанням прибутків, ні наслідуванням інших, він працював тільки тому, що був переконаний, що йому треба бути тут, а не на іншому місці, що для цього дане йому життя. Стежити, розкласти на частини і, піймавши всі нитки найзаплутанішої справи, роз'яснити її, — це була його справа. І праця, і старання, і безсонні

[1] Вище: Тентетникова.

ночі винагороджувалися йому щедро, коли справа нарешті починала перед ним вияснятися, сховані причини виявлятися, і він почував, що може переказати її всю кількома словами, чітко і ясно, так що кожному буде очевидно й зрозуміло. Можна сказати, що не так радів учень, коли перед ним розкривалась яка[-небудь] найтрудніша фраза і вияснювався справжній зміст думки великого письменника, як радів він, коли перед ним розплутувалась найзаплутаніша справа. Зате...[1]

....

...[2] хлібом в місцях, де голод: я цю частину краще знаю, ніж чиновники: з'ясую особисто, що кому треба. Та коли дозволите, ваша світлість, я поговорю і з розкольниками. Вони з нашим братом, з простою людиною, охочіше розбалакаються. То, Бог відає, може, допоможу уладнати з ними миролюбно. А чиновники не впораються: зав'яжеться про це листування, та до того ж вони так уже заплутались у паперах, що вже й діла з-за них не бачать. А грошей від вас я не візьму, бо, їй-богу, соромно в такий час думати про свою вигоду, коли вмирають з голоду. У мене є в запасі готовий хліб; я й тепер ще послав у Сибір, і на те літо знову підвезуть.

— Вам може тільки сам Бог віддячити за таку службу, Афанасію Васильовичу. А я вам не скажу й слова, бо, — ви самі можете почувати, — всяке слово тут безсиле. Але дозвольте мені одне сказати з приводу тієї просьби. Скажіть самі: чи маю я право лишити це діло без уваги і чи справедливо, чи чесно з мого боку буде простити мерзотників?

— Ваша світлість, їй-богу, так не можна назвати, тим більше, що з [них] є чимало вельми достойних. Скрутне становище людини, ваша світлість, дуже, дуже скрутне. Буває так, що, здається, кругом винна людина; а як придивишся — навіть і не вона.

— Але що скажуть вони самі, коли залишу? Адже є з них, які після цього ще більше носа задеруть і навіть говоритимуть, що вони налякали. Вони перші не поважатимуть...

— Ваша світлість, дозвольте мені вам подати свою думку: зберіть їх усіх, дайте їм зрозуміти, що вам усе відомо, і змалюйте їм ваше власне становище точно таким способом, як ви його зволили змалювати зараз передо мною, і спитайте в них поради: що [б] кожен з них зробив на вашому місці?

---

[1] Далі в рукопису пропуск.
[2] Початок фрази у рукопису відсутній.

— Та ви думаєте, їм будуть доступні почуття благородніші, ніж капостити і наживатися? Повірте, вони з мене посміються.

— Не думаю, ваша світлість. У [руської] людини, навіть і в тієї, яка гірша від інших, все-таки почуття справедливе. Хіба що жид якийсь, а не росіянин... Ні, ваша світлість, вам нічого ховатися. Скажіть точно так, як зволили передо [мною.] Адже вони вас ганять, як людину шанолюбну, горду, що й чути нічого не хоче, впевнену в собі, то хай же побачать все, як воно є. Що ж вам? Адже ваше діло справедливе. Скажіть їм так, немовби ви не перед ними, а перед самим Богом принесли свою сповідь.

— Афанасію Васильовичу, — сказав князь замислено, — я про це подумаю, а поки що дякую вам за пораду.

— А Чичикова, ваша світлість, зведіть відпустити.

— Скажіть цьому Чичикову, щоб він забирався звідси якомога швидше, і чим далі, тим краще. Саме його я вже б ніколи не простив.

Муразов уклонився і прямо від князя подався до Чичикова. Він застав Чичикова уже в доброму настрої, дуже спокійно Чичиков порався з досить пристойним обідом, який був йому принесений у фаянсових судках з якоїсь вельми пристойної кухні. З перших фраз розмови старик помітив зразу, що Чичиков уже встиг переговорити з деяким із чиновників-казусників. Він навіть зрозумів, що сюди втрутилась невидима участь знавця-юрисконсульта.

— Послухайте, Павле Івановичу! — сказав він, — я привіз вам волю з тією умовою, щоб негайно ж вас не було в місті. Збирайте всі пожитки свої, та й з Богом, не гаючись ані хвилини, бо справа ще гірша. Я знаю, вас тут один чоловік намовляє, так кажу вам по секрету, така ще одна справа викривається, що вже ніякі сили не врятують її. Він, звичайно, радий інших топити, щоб не нудно, та ділу край. Я вас залишив у настрої доброму, — кращому, ніж в якому зараз. Раджу вам без жартів. Справді ж бо, річ не в отому майні, за яке сперечаються люди і ріжуть одне одного, ніби можна завести благоустрій в тутешньому житті, не помисливши про інше життя. Повірте, Павле Івановичу, що поки, кинувши все, за що гризуть і їдять один одного на землі, не подумають про благоустрій душевного майна, — не встановиться благоустрій і земного майна. Настануть часи голоду й бідності, як у всьому народі, так і нарізно в усякому... Це ясно. Що не кажіть, а від душі залежить тіло. Як же хотіти, щоб [ішло] як слід! Подумайте не про мертві душі, а [про]

свою живу душу, та й з Богом на іншу дорогу! Я теж виїжджаю завтра. Покваптеся! а то — без мене лихо буде.

Сказавши це, старик вийшов. Чичиков задумався. Значення життя знову здалося немаловажним. «Муразов має рацію, — сказав він, — пора на іншу дорогу!» Сказавши це, він вийшов із тюрми. Вартовий поніс за ним шкатулку, другий матрац [?] і білизну. Селіфан і Петрушка зраділи, як бог зна чому, визволенню пана.

— Ну, любі, — сказав Чичиков, звернувшись [до них] милостиво, — треба вкладатися та їхати.

— Покотимо, Павле Івановичу, — сказав Селіфан. — Дорога, мабуть, встановилася: снігу випало досить. Пора вже, справді, вибратися з міста. Набридло воно так, що й дивитися на нього не хотів би.

— Сходи до каретника, щоб поставив коляску на полозки, — сказав Чичиков, а сам пішов у місто, але ні [до] кого не хотів заходити віддавати прощальних візитів. Після всієї цієї події було і ніяково, тим більше, що про нього ходило в місті безліч найнеблагопристойніших історій. Він уникав усяких [зустрічей] і зайшов потихеньку тільки до того купця, в якого купив сукна наварінського полум'я з димом, взяв знову чотири аршини на фрак і на штани і пішов сам до того ж кравця. За подвійну [ціну] майстер вирішив посилити старанність і посадив на цілу ніч працювати при свічках кравецьке народонаселення голками, утюгами й зубами, і фрак на другий день був готовий, хоч і трохи пізно. Коні всі були запряжені. Чичиков, одначе, фрак приміряв. Він був гарний, точнісінько як попередній. Та ба! він помітив, що в голові вже біліло щось гладеньке, і промовив журно: «І навіщо було вдаватися так сильно в журбу? А рвати волосся не слід було і поготів». Заплативши кравцеві, він виїхав нарешті з міста в якомусь дивному стані. Це був не колишній Чичиков: це була якась руїна колишнього Чичикова. Можна було порівняти його внутрішній стан душі з розібраною будівлею, яку розібрано для того, щоб будувати з неї ж нову, а нова ще не починалась, бо не надійшов ще від архітектора точний план, і робітники лишились ні в сих ні в тих. На годину раніше від нього виїхав старий Муразов у рогожаній кибитці, разом з Потапичем, а через годину після від'їзду Чичикова пішов наказ, що князь, в зв'язку з від'їздом у Петербург, хоче бачити всіх чиновників до одного.

У великій залі генерал-губернаторського дому зібрався весь чиновний стан міста, починаючи від губернатора до титулярного

радника: правителі канцелярій і справ, радники, асесори, Кислоєдов, Красноносов, Самосвистов, всі, що не брали, що брали, що кривили душею, що напівкривили і зовсім не кривили, — всі не без хвилювання й занепокоєння чекали виходу генерал-губернатора. Князь вийшов ні похмурий, ні ясний: погляд у нього був твердий так само, як і крок. Все чиновне зібрання вклонилося, багато хто — в пояс. Відповівши легким поклоном, князь почав:

— Від'їжджаючи в Петербург, я визнав за пристойність побачитися з вами з усіма і навіть пояснити вам почасти причину. У нас зав'язалась справа дуже спокуслива. Я гадаю, що багато хто з присутніх знають, про яку справу я говорю. Справа ця спричинилася до викриття й інших, не менш безчесних справ, в яких замішалися навіть, нарешті, й такі люди, яких я досі вважав чесними. Відома мені навіть і прихована мета сплутати таким чином усе, щоб не було ніякої змоги розв'язати формальним порядком. Знаю навіть і хто головна [пружина] і чиїм прихованим [1] ... хоч він і дуже спритно приховав свою участь. Але річ у тому, що я маю намір зробити це не за формальним додержуванням паперів, а військовим швидким судом, як у воєнний [час], і сподіваюсь, що государ мені дасть це право, коли я викладу всю цю справу. В такому разі, коли нема змоги розглянути справу цивільним порядком, коли горять шафи з [паперами] і нарешті зайвиною брехливих сторонніх свідчень і брехливими доносами намагаються затемнити і так досить темну справу, — я вважаю військовий суд за єдиний засіб і хочу знати думку вашу.

Князь спинився, немов[би] чекаючи відповіді. Все стояло, втупивши очі в землю. Багато хто був блідий.

— Відома мені також ще одна справа, хоч ті, хто робив її, цілком певні, що вона нікому не може бути відома. Ведення її вже піде не по паперах, бо позивачем і чолобитником я буду вже сам і подам очевидні докази.

Хтось здригнувся серед чиновного зібрання; дехто з найбоязкіших також збентежився.

— Само собою, що головним призвідцям має вийти позбавлення чинів і майна, іншим усунення з посад. Само собою зрозуміло, що серед них потерпить і багато невинних. Що ж робити? Справа надто безчесна і волає про правосуддя. Хоч і знаю, що це буде навіть і не в науку іншим, бо замість вигнаних з'являться ін-

[1] Не дописано.

ші, і ті самі, які доти були чесні, зробляться безчесними, і ті самі, які удостоєні будуть довіри, обмануть і продадуть, — незважаючи на все це, я змушений вчинити жорстоко, тому що волає правосуддя. Знаю, що мене будуть обвинувачувати в суворій жорстокості. Я повинен обернутися таким [чином] тільки в саме бездушне знаряддя правосуддя, в сокиру, яка має впасти на голови [винних].

Здригання мимоволі пробігло по всіх обличчях.

Князь був спокійний. Ні гніву, ні обурення душевного не виявляло його обличчя.

— Тепер той самий, у кого в руках доля багатьох і якого ніякі прохання не в силі були ублагати, той самий [кидається] тепер до ніг ваших, вас усіх просить. Все буде забуто, загладжено, прощено; я буду сам заступником за всіх, якщо виконаєте мою просьбу. Ось моя просьба. Знаю, що ніякими засобами, ніякими страхами, ніякими карами не можна викорінити неправди: вона надто вже глибоко вкорінилася. Безчесне діло брати хабарі зробилося необхідністю й потребою навіть і для таких людей, які й не родилися бути безчесними. Знаю, що вже майже неможливо багатьом іти проти загальної течії. Але я тепер мушу, як у рішучу й священну хвилину, коли доводиться рятувати свою вітчизну, коли кожний громадянин несе все і жертвує всім, — я мушу кликнути клич хоч до тих, у кого ще є в грудях руське серце і кому зрозуміло хоч трохи слово *благородство*. Що тут говорити про те, хто більше з нас винен! Я, може, більше за всіх винен; може, занадто суворо вас прийняв на початку, може, надмірною підозрілістю я відштовхнув з вас тих, які щиро хотіли бути мені корисними, хоча і я з свого боку міг би так само зробити. Якщо вони вже дійсно любили справедливість і добро своєї землі, не слід би було їм ображатися і гордовитістю мого поводження, слід було б їм придушити в собі власну честолюбність і пожертвувати своєю образою. Не може бути, щоб я не помітив їх самовідданості і високої любові до добра і не прийняв би, нарешті, від них корисних і розумних порад. Все-таки скорше підлеглому слід пристосовуватись до норову начальника, ніж начальникові до норову підлеглого. Це законніше принаймні і легше, бо у підлеглих один начальник, а у начальника сотня підлеглих. Та облишмо тепер в стороні, хто від кого більше винен. Річ у тому, що випало нам рятувати нашу землю; що гине вже земля наша не від навали двадцяти іноплеменних язиків, а від нас самих; що вже, крім законного управління, утворилось інше правління, далеко сильніше від усякого законного. Встановились свої звичаї,

все оцінено, і ціни навіть доведені до загального відома. І ніякий правитель, хоч би він був мудріший від усіх законодавців і правителів, не в силі поправити зла, хоч як він обмежуватиме дії лихих чиновників, приставляючи за наглядачів інших чиновників. Все буде марно, поки не відчув із нас всяк, що він так само, як в епоху повстання народів, озброювався проти...[1] так повинен повстати проти неправди. Як росіянин, як зв'язаний з вами єдинокровним спорідненням, однією й тією самою кров'ю, я тепер звертаюся [до] вас. Я звертаюся до тих із вас, хто має якесь поняття про те, що таке благородство думок. Я закликаю згадати обов'язок, який на всякім місці лежить на людині. Я закликаю розглядіти ближче свою повинність і обов'язок земного свого покликання, тому що це вже нам усім невиразно уявляється, і ми ледве...[2]

[1] Пропуск у рукопису.
[2] На цьому рукопис уривається.

КОМЕНТАРІ

МЕРТВІ ДУШІ

Робота над створенням поеми «Мертві душі» тривала близько 17 років. Перший том уперше вийшов друком у 1842 р. під назвою «Похождения Чичикова, или Мертвые души» та підзаголовком «Поэма Н. Гоголя».

Гоголь був свідомий вагомості й ціни своїх творінь і зізнався у листі до В. Жуковського (28 червня 1836 р.), наче підводячи підсумок певного етапу життя, готуючи себе до нових звершень: «І справді, якщо розглянути суворо й справедливо, що воно таке, все написане мною до цих пір? Мені здається, ніби я розгортаю давній зошит учня, в якому на одній сторінці видно недбальство й лінощі, на іншій нетерплячість і поспішність, нерішуча тремтлива рука початківця і сміливий замір пустуна... Час, час нарешті взятися до діла» (XI, 48—49) [1]. Такою серйозною справою для Гоголя стало написання поеми «Мертві душі». Як свідчить сам письменник, сюжет поеми йому підказав Пушкін. У «Авторській сповіді» Гоголь зізнається: «...Пушкін змусив мене поставитися до діла серйозно. Він уже давно схиляв мене взятися за великий твір і врешті одного разу, після того як я йому прочитав одну невелику замальовку невеликої сцени, яка, тим не менш, вразила його найбільше із усього прочитаного мною раніше, він мені сказав: “Як із такою здатністю вгадувати людину і декількома рисами виставляти її раптом усю, наче живу, з цією здатністю не взятися за великий твір! Це просто гріх...” і на довершення всього віддав мені свій власний сюжет, із якого він хотів зробити сам щось на кшталт поеми і якого, за його словами, він би не віддав нікому іншому. Це був сюжет “Мертвих душ”... Пушкін уважав, що сюжет “Мертвих душ” пасує мені тим, що дає повну свободу об'їздити разом із героєм всю Росію і вивести безліч найрізноманітніших характерів» (VIII, 439—440).

Визначення твору як поеми має декілька жанрово-змістових акцентів. До цих пір жанр Гоголевого твору викликає дискусії. На малюнку обкладинки, автором якої був сам автор (цікавий коментар до нього у розрізі барокової естетики дає О. Смирнова (*Смирнова Е.А.* Поэма Гоголя «Мерт-

---

[1] Тут і далі у тексті посилання подаються за виданням: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, [1937—1952]. Римська цифра — том, арабська — сторінка.

вые души». — Л., 1987. — С. 76—78)), слово «поема», що визначає жанр, вміщено у фокус уваги читача: воно знаходиться композиційно в центрі й подано, у порівнянні з назвою «Мертві душі», у масштабі 2:1. Детальний аналіз жанру цього твору Гоголя належить Ю. Манну (*Манн Ю.В.* Поэтика Гоголя: Вариации к теме. — М., 1996. — С. 288—328).

З погляду О. Веселовського, пушкінське визначення «Мертвих душ» як поеми, ймовірно, мало інший акцент, ніж той, який прибрав твір Гоголя. Пушкін мав на увазі радше «комічну поему», що була близька до байронівського «Дона Жуана» чи «Євгенія Онєгіна» (*Веселовский А.* Этюды и характеристики. — М., 1912. — С. 214).

Заслуговує на увагу інша теза О. Веселовського, яка теж пов'язана з Пушкіним і його згадкою «Дона Кіхота» Сервантеса. На думку вченого, перегуки творів Гоголя і Сервантеса виявляються в своєрідному, але позірному протиставленні Чичикова та Дона Кіхота — «лицаря наживи» і визволителя гнаних. Інша антитеза — якщо Дон Кіхот збудив свою уяву читанням лицарських романів, то Чичиков не читає і «прекрасно обходиться без книжкового баласту» (Там само. — С. 215). Якщо супутник Дона Кіхота Санчо демонструє здоровий глузд і пересічну винахідливість, то затюкані Селіфан і Петрушка позбавлені будь-яких ознак розуму. Нагадує О. Веселовський і про те, що в останній частині «Дона Кіхота», написаній через десять років, домінуючими рисами героя стають християнські доброчесність, всепрощення і смирення (Там само). Ідея спокути гріхів, така важлива для героїв «Мертвих душ», нуртує і в художньому світі роману Сервантеса. Саме О. Веселовський виказав уперше думку про зв'язок поеми Гоголя зі структурою шахрайського роману, а другий том — з романом-подорожжю. Про зв'язки поеми із західноєвропейською літературною традицією йдеться у книзі Г. Єлістратової (*Елистратова А.А.* Гоголь и проблемы западноевропейского романа. — М., 1972).

О. Веселовський одним з перших прокреслив і зв'язки з творчістю Василя Наріжного та його творами «Бурсак», «Два Івани» і «Російський Жілблаз», що сьогодні вже стало загальним місцем у працях про творчість цих письменників (Там само. — С. 216, 219).

Як стверджує сучасний дослідник: «Тема "мертвої душі" і пов'язана з нею ідея "воскресіння" — центральна тема середньовічної і більш пізньої учительної культури — від апостольських послань Павла до сучасної Гоголю проповідницької традиції» (*Гончаров С.А.* Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте. — СПб., 1997. — С. 188). У релігійно-учительній традиції від апостольських послань Павла ведуть початки рефлексії над ідеєю воскресіння. Вона присутня в творах Августіна («Про град Божий», кн. XIII, гл. 2), Іоанна Златоуста (Бесіда VI. На друге послання апостола Павла до коринтян). Цей мотив розвиває Григорій Палама в «Добротолюбії» (М., 1840). Книга була відома Гоголю.

Про перегуки з концепцією «сродної» праці Г. Сковороди див.: *Гончаров С.А.* Указ. соч. — С. 233—234. Мотив мертвої душі з різними семантич-

ними відтінками зустрічається в «Євгенії Онєгіні» (VII гл.), в поезії Є. Баратинського («Елегія», 1821), В. Кюхельбекера («Видіння», 1824), В. Жуковського («Кассандра», 1809). Детальніше про побутування мотиву в літературі див.: *Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. — М., 2002. — С. 500—502. Цілий ряд глибоких уваг містить робота: *Барабаш Ю.* «Дух животворить...» // Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006. — С. 148—168.

На додачу в основі гоголівського задуму лежали і реальні випадки спекуляції мертвими душами (див.: Русский архив. — 1865. — Кн. 3. — С. 382; Кн. 7. — С. 745; Киевская старина. — 1902. — № 3. — С. 155). Про подібні випадки на Миргородщині оповів Гіляровський В. (*Гиляровский В.А.* На родине Гоголя. — М., 1902. — С. 47—48). І.Д. Єрмаков висказує припущення, що зародок задуму поеми з'являється ще в юнацькому творі «Дещо про Ніжин, або Дуракам закон не писано», де юний поет роздумує на кладовищі про те, «як страшно бути заритим разом з творіннями, нікому не відомими, в німоту мертву» (Лист до Г. Висоцького від 26 червня 1827 р.) (*Ермаков И.Д.* Психоанализ литературы: Пушкин. Гоголь. Достоевский. — М., 1999. — С. 325).

До цих пір історія створення «Мертвих душ» приховує багато таємниць, попри детальний виклад її у праці Ю. Манна. Відсутня мотивація, наприклад, перерви в роботі над поемою.

7 жовтня 1835 р. Гоголь повідомляє О. Пушкіна про свою роботу і подальші плани: «Почав писати “Мертві душі”. Сюжет розтягнувся на предовгий роман і, здається, буде дуже смішним. Але тепер зупинив його на третій главі... Мені хочеться в цьому романі показати хоча б з одного боку всю Русь» (X, 375). Протягом роботи над поемою задум Гоголя розширюється, і вже через рік у листі до М. Погодіна від 28 листопада 1836 р. письменник зазначає: «Річ, над якою сиджу і труджуся тепер... не схожа ні на повість, ні на роман, довга, довга, у декілька томів... Якщо Бог допоможе втілити мені мою поему так як слід, то це буде мій перший достойний твір. Вся Русь озветься в ньому» (XI, 77).

У липні 1837 р. Гоголь писав М. Прокоповичу: «Я відсилаю на початку наступного року друкувати мою велику річ, яка, думаю, винагородить мої труди і клопоти по ній... Я думав, що я встигну значно раніше закінчити мій твір, але де там! Я сиджу тепер на водах, лікуюсь» (XI, 107). А в червні наступного року у листі до П. Вяземського висловлює сумнів: «А що, коли я не закінчу твору мого?... А геть цю страшну думку! Вона вміщує в собі ціле пекло мук, якого не доведи Бог кому-небудь скоштувати» (XI, 157). У серпні того ж року в листі до М. Погодіна він жаліється на хворобу, яка перешкоджає займатися справою, хоч всупереч цьому стверджує: «Але я веду свою роботу, і вона буде закінчена, але інші, інші... О, друже! які існують великі сюжети. Пошкодуй за мною!» (XI, 165). Можна припустити, що саме влітку 1838 р. задум «Мертвих душ» зазнає серйозного пе-

реосмислення і з'являється той масштабний план, який заполонить творчу уяву письменника до кінця його днів. Можна гіпотетично припустити, що дались взнаки розмови і дискусії письменника з представниками католицького «Товариства Воскресіння Господнього» Петром Семененком та Ієронімом Кайсевичем. На квітень-травень припадають інтенсивні їхні контакти, які документовані листами згаданих членів «Товариства» з його лідером Богданом Яньським та Адамом Міцкевичем (див.: *Михед П.* Микола Гоголь і поляки: деякі аспекти дослідження // Слово і Час. — 2008. — № 5. — С. 3—11).

І лише в кінці грудня 1840 р. у листі до С.Т. Аксакова звучать сподівання на завершення першого тому «Мертвих душ»: «Я тепер готую до нової очистки перший том "Мертвих душ". Змінюю, перечищаю, багато переробляю повністю і бачу, що їхній друк не може обійтись без моєї присутності. Між тим подальше продовження його прояснюється у голові моїй чіткіше, величніше, і тепер я бачу, що може бути з часом щось колосальне, якщо лише дозволять слабкі мої сили» (XI, 322). А в листі до М. Погодіна Гоголь уже мріє про нові плани: «Мені тепер все трин-трава. Якщо тільки мій свіжий стан продовжиться до весни чи літа, то, можливо, мені вдасться ще приготувати що-небудь до друку, окрім першого тому "Мертвих душ"» (XI, 325).

Повертаючись пізніше до задуму «Мертвих душ», Гоголь в «Авторській сповіді» напише: «Мені хотілося в творі моєму виставити переважно ті вищі ознаки російської природи, які ще не всіма цінуються справедливо, і переважно ті низькі, які ще недостатньо всіма висміяні й уражені. Мені хотілося сюди зібрати тільки яскраві психологічні явища, помістити ті спостереження, які я робив здавна таємно над людиною, яких не довіряв доти перу, відчуваючи сам незрілість його, які, бувши зображені вірно, послужили б розгадкою багато чого в нашому житті, словом — щоби, по прочитанню мого твору, постала ніби мимоволі вся російська людина, з усім різноманіттям багатств і дарів, що дісталися на її долю переважно перед іншими народами, і з усією безліччю тих недоліків, які знаходяться в ній, також переважно перед усіма іншими народами» (VIII, 442).

Показовою була реакція Пушкіна, про що згадував Гоголь у «Вибраних місцях із листування з друзями»: «...коли я почав читати Пушкіну перші глави із "Мертвих душ" у тому вигляді, в якому вони були давніше, то Пушкін, який завжди сміявся при моєму читанні (він же був охочий до сміху), почав потроху ставати похмурішим, похмурішим і нарешті зробився цілком похмурим. Коли ж читання закінчилося, він мовив голосом тоскноти: "Боже, яка сумна наша Росія!" Мене це вразило. Пушкін, який так знав Росію, не помітив, що все це карикатура і моя власна вигадка» (VIII, 294).

Наприкінці 1839 р. у Петербурзі Гоголь прочитав чотири розділи у М.Я. Прокоповича. Як згадував П.В. Анненков: «Він читав без перерви до

тих пір, поки виснажився весь його голос і зарябіло в очах. Так ми познайомилися з першими чотирма розділами "Мертвих душ"... Загальний сміх мало вплинув на Гоголя, хоча вияв нелицемірного захвату, що помітний був на всіх обличчях на кінець читання, його розчулив... Він був задоволений» (*Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — М.: ГИХЛ, 1960. — С. 60—61). У березні 1840 р. читання відбулися у домі С. Аксакова, у Москві, про що згадував І. Панаєв: «Всі були і приголомшені, і здивовані. Гоголь відкривав для своїх слухачів той світ, який всім нам такий знайомий і близький, але який до нього ніхто не умів відтворити з такою нещадною спостережливістю, з такою дивовижною вірністю і з такою художньою силою... І мова-то яка! мова-то! Яка сила, свіжість, поезія!.. У нас навіть мурашки пробігали по тілу від задоволення. Після читання Сергій Тимофійович Аксаков, хвилюючись, походжав кімнатою, підходив до Гоголя, тиснув його руки і значуще поглядав на всіх нас... "Геніально, геніально!" — повторював він. Очі Костянтина Аксакова виблискували, він ударяв кулаком по столу і говорив: "Гомерична сила! Гомерична!.." Гоголь ще більше виріс після цього читання в очах усіх...» (*Панаев И.И.* Литературные воспоминания. — М.: ГИХЛ, 1950. — С. 174).

Гоголь читав поему за першим рукописом, II—VI розділи якого зберігаються в Російській державній бібліотеці (Москва). Копію з нього автор переробив, внісши велику кількість виправлень і вставок. Другий рукопис (в якому відсутні окремі місця розділів) зберігається у Публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург). Третій рукопис переписував П. Анненков у Римі під диктування Гоголя (*Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — С. 85). Цей рукопис зберігався спочатку в м. Ніжині, тепер — в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського у м. Києві. П'ятий рукопис, який нині зберігається у бібліотеці Московського університету, Гоголь віддав до друку.

У жовтні 1841 р. рукопис отримав для перегляду цензор І.М. Снєгірьов, а у грудні на засіданні Московського цензурного комітету відбулося обговорення поеми. А.П. Єлагіна писала В. Жуковському: «...цензура не пропустила "Мертві душі", бо душа безсмертна» (такою була думка одного з цензорів) (Литературное наследство. — 1952. — Т. 58. — С. 611). Про цей аргумент згадує Гоголь у листі до П. Плетньова від 7 січня 1842 р. Тоді ж Гоголь через В. Бєлінського передав рукопис у Петербург цензору О.В. Никитенку, який дозволив друкувати поему під заголовком «Похождения Чичикова, или Мертвые души» (під такою назвою твір виходив до 1917 р.), але зажадав вилучити окремі місця, зокрема «Повість про капітана Копєйкіна». У листі до П. Плетньова від 10 квітня 1842 р. Гоголь писав: «Знищення Копєйкіна мене сильно збентежило! Це одне з кращих місць у поемі, і без нього — проріха, котру я не в силах залатати і зашити. Я краще зважився переробити його, ніж втратити зовсім. Я викинув увесь генералітет, характер Копєйкіна означив сильніше, так що тепер

видно ясно, що він усьому причиною сам і що з ним повелися добре» (XII, 54).

Гоголю довелося зробити нову редакцію «Повісті про капітана Копєйкіна»: змінити фінал, а Копєйкіна, підкресливши негативні риси в характері, «представити» причиною своїх «вчинків», а не жертвою «недостатнього співчуття інших». Тож повість існує у трьох редакціях. Канонічною вважається друга редакція, яку не пропустила цензура. Вона і друкується в усіх сучасних виданнях.

Поема «Мертві душі» вийшла з друку 21 травня 1842 р. С. Аксаков писав: «Книгу розкупили нарозхват. Публіку можна було розділити на три частини. Перша, до якої належала вся освічена молодь і всі люди, здатні зрозуміти високе достоїнство Гоголя, прийняла його з захватом. Друга частина складалася, так би мовити, з людей спантеличених, які, звикши тішитися творами Гоголя, не могли раптово зрозуміти глибокого і серйозного значення його поеми... Третя частина читачів розгнівалася на Гоголя: вони впізнали себе в різних героях поеми і розлютовано постали за образу всієї Росії» (*Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — С. 71). О. Герцен у щоденнику занотував: «“Мертві душі” Гоголя — дивовижна книга, гіркий докір сучасній Русі, але не безнадійний. Там, де він може проникнути крізь туман нечистих, гнійних випарів, там він бачить молодецьку, повну сил націоналістичність» (*Герцен А.И.* Собрание сочинений: В 30 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 2. — С. 214). Характеризуючи полеміку, яка піднялася в суспільстві, він зазначає влітку 1842 р.: «Слов’янофіли і антислов’яністи розділилися на партії. Слов’янофіли № 1 говорять, що це апофеоза Русі, Іліада наша, і хвалять, відп., інші скаженіють, говорять, що тут анафема Русі і за те лають» (Там само. — С. 220).

Герцену суперечили Ф. Булгарін, О. Сенковський, М. Полевой. Останній, зокрема, висказав, власне, претензії, які повторюються у виступах цієї когорти критиків: «“Мертві душі”, представляючи грубу карикатуру, тримаються на незвичайних і незабутніх подробицях, що герої в них — всі до одного — небувалі перебільшення, огидні мерзотники або банальні дурні... — всі до одного, повторюємо, що подробиці оповіді наповнені такими описами, що іноді мимоволі кидаєте книгу, що мову п. Гоголя, як у “Римі” та “Ревізорі”, можна назвати збіркою помилок супроти логіки і граматики, запитуємо, що можна сказати про такий витвір?» (Русская критическая литература о произведениях Н.В. Гоголя: Хронологический сборник критико-биографических статей. — 3-е изд. — М., 1903. — Ч. 1. — С. 193).

Захищаючи митця від подібних закидів, В. Бєлінський, який не так давно (у 1840 р.) був переконаний, що Гоголь «не російський поет у тому смислі, як Пушкін, який виразив і вичерпав собою всю глибину російського життя і в рани якого ми можемо вкладати персти, щоб відчувати біль свій і лікувати його» (*Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений. — М.:

Изд-во АН СССР, 1955. — Т. 11. — С. 534), після «Мертвих душ» беззаперечно визнав: «...Гоголь — великий талант, геніальний поет і перший письменник сучасної Росії...» (Там само. — Т. 6. — С. 214). Високо оцінюючи «Мертві душі», він писав, що це твір «суто російський, національний, вихоплений із тайника народного життя, такий же істинний, як і патріотичний, що нещадно зриває завісу з дійсності й пройнятий пристрасною, нервовою, кровною любов'ю до родючого зерна російського життя, витвір надзвичайно художній за концепцією і виконанням, характерами дійових осіб і подробицями російського побуту, — і водночас глибокий думкою, соціальний, громадянський та історичний» і не без втіхи додає: «... в "Мертвих душах" він цілком відмовився від малоросійського елементу і став російським національним поетом у всьому просторі цього слова» (Там само. — С. 217—219).

Разом з тим уже перші читачі висловлювали й протилежні думки. Ф.І. Толстой звернув увагу на зображення росіян і малоросіян у поемі, про що згадує О. Смирнова в листі до М. Гоголя від 3 листопада 1844 р.: «У Ростопчиної при Вяземському, Самарині та Толстому заговорили про дух, у якому написані ваші "Мертві душі", й Толстой зауважив, що всіх росіян виставили у бридкому вигляді, тоді як усім малоросіянам дали ви щось співчутливе, незважаючи на смішні сторони їхні; що навіть і смішні сторони мають щось наївно-приємне; що у вас немає жодного хохла такого підлого, як Ноздрьов; що Коробочка не гидка саме тому, що вона хохлачка. Він, Толстой, бачить навіть мимоволі наявне небратерство в тому, що коли розмовляють два мужики — ви кажете: "два русских мужика"; Толстой і за ним Тютчев, досить розумний чоловік, теж зазначили, що москвич ніяк не сказав би "два русских мужика". Обидва говорили, що ваша вся душа хохлацька вилилася в "Тарасі Бульбі", де ви з такою любов'ю виставили Тараса, Андрія і Остапа» (Переписка Н.В. Гоголя в двух томах. — М., 1988. — Т. 2. — С. 124).

Перший том поеми «Мертві душі» був високо оцінений і українськими письменниками. Так, Т. Шевченко, обізнаний з гострою полемікою, що розгорнулася після публікації поеми, у повісті «Близнецы» пише: «...із шумом з'явилися на світ "Мертві душі". "Б[ібліотека] для читання", у тому числі й солідні, благомислячі люди, висварили книгу і автора, називаючи книгу брудною і аморальною, а автора просто сіячем плевелів на ґрунті виховання благорожденного юнацтва. Незважаючи все ж на охоронців моральності й охоронницю російського слова, "Мертві душі" розлетілися швидше за птахів небесних по широкому царству російському. Прилетіло декілька екземплярів і до стародавнього Києва і дебютували, зрозуміло, в університеті. Інспектор із невдоволенням і навіть страхом зауважив, що студенти збираються в гуртки і щось читають із реготом...» (*Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 4. — С. 63). У листі до В. Рєпніної від 7 березня 1850 р. Шевченко радіє, що вона змінила дум-

ку про Гоголя: «Випадково якось зайшла розмова у мене з вами про "Мертві душі", і ви відгукнулись занадто сухо. Мене це вразило неприязно, тому що я завжди читав Гоголя з насолодою... Мене захоплює ваша теперішня думка — і про Гоголя, і про його безсмертний твір! Я в захопленні, що ви збагнули істинно християнську ціль його. Перед Гоголем слід благоговіти, як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей!» (Там само. — Т. 6. — С. 53—54). І додає: «...наш Гоголь — істинний знавець серця людського! Наймудріший філософ і найвеличніший поет повинні благоговіти перед ним як перед людинолюбцем!» (Там само).

Відомо, що із заслання Т. Шевченко звертався до В. Рєпніної з проханням надіслати йому поему Гоголя: «Оренбург таке місто, — писав Шевченко, — де й не говорять про літературу, а не те, щоб можна було в ньому дістати гарну книгу. Все це до того, щоб ви мені (найвсепокорніше прошу) прислали "Мертві душі". Мене поженуть 1 травня у степ... отже, знову перервуть будь-який зв'язок із людьми. І така книга, як "Мертві душі", буде для мене другом у моїй самотності» (Там само).

І. Франко, який був першим перекладачем поеми, значення творчості Гоголя і, зокрема, поеми «Мертві душі», виводив із контексту сучасної йому російської літератури: «Три великі російські письменники — Пушкін, Грибоєдов та Лермонтов — всі передчасно посходили вже в могилу, але твори їх, особливо ті, що могли вважатися останнім словом кожного з них ("Горе от ума" Грибоєдова, "Евгений Онегин" Пушкіна, "Герой нашего времени" Лермонтова), жили серед читаючої громади й робили великий вплив на думки та переконання тим більше, що сміле, гаряче слово Бєлінського додавало їм ясності й ширини. Четвертий великий поет і геніальний письменник російський — Гоголь саме тоді стояв у найкращім розцвіті своєї поетичної творчості, писав або задумував писати тоді свої найкращі твори "Ревизор" і "Мертвые души"» (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — Т. 26: Літературно-критичні праці (1876—1885). — К., 1980. — С. 132).

І. Нечуй-Левицький звернув увагу на «національність Гоголевих художніх типів», на його погляд, «типи в тих творах, де описується великоруська жизнь, тільки пополовині національні, великоруські. Гоголь був полтавець, родом українець, прожив молоді літа на Україні; його вдача була українська і він не міг дати своїм типам кольориту національного великоруського, бо для того ще мало досвіду, мало назираючого виучування: тут потрібна ще своя суб'єктивна природа, бо художні поетичні твори — продукт обидводіяння художника й натури. Між його типами, ніби великоруськими, є багато типів зовсім українських, до котрих не догляділись великоруські критики, не розуміючи ні язика, ні характеру, ні національності українців. Гоголів Манілов, м'який, делікатний, з багатими мріями в голові, ледачий і разом сердечний — це щирий українець, а не кацап. Таких солодких людей ми не знаходимо в великоруській літературі після Гоголя.

Гоголева Коробочка нагадує скоріше старосвітську полтавську поміщицю, а ще більше стару попадю, а не кацапку, а його московська сваха в "Женитьбе" говорить і лається зовсім так, як київська або полтавська міщанка на базарі, а не московська сваха. Собакевич — це чисто полтавське або чернігівське неповертайло, тільки не великоруське. Так і хочеться вкласти в його уста українську мову. Великоруський Собакевич буде зовсім з іншими мінами, незграбними, але в іншім роді: він буде мати манери грубі, але скоріші, проворніші, ніж у Собакевича, більше дикі, під гострими углами, приміром, як у великоруського мужика або прикажчика. Собакевич нагадує більше якого-небудь ведмідькуватого українського мужика. Такі типи на Україні трапляються дуже часто; в їх усе грубе, просте, але добряще, віковічне. Інші типи, як Ноздрьов, Бетріщев — більше великоруські, а інші — якісь середні, ні то великоруські, ні то українські, як більша половина дійових осіб в "Ревізорі". Окрім того, треба сказати, що Гоголь розсипав на ті типи свій гумор, свій жарт щиро український, а не великоруський, що потроху стирає з їх кольорит великоруський. Але чи так чи інак Гоголь поклав основу не тільки реального, але й національного прямування в великоруській літературі» (*Нечуй-Левицький І.* Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини: (Сьогочасне літературне прямування) // Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. — Львів: Каменяр, 1998. — С. 86).

Панас Мирний у листі до Михайла Коцюбинського від 25 грудня 1902 р. висловив думку, що «...Гоголь хоч і мистець чужої мови, оже по духу і природі рідний нам; його навіть невмирущі типи з "Мертвих душ" — це зразки з наших панів, а не кацапських. Візьмімо, наприклад, його Плюшкіна і Іудушку Щедріна — се ягоди одного поля; оже Плюшкін зовсім наш, а Іудушка — з кацапського краю. Що не кажіть, а Гоголь душею й натурою наш» (*Мирний П.* Твори: В 5 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — Т. 5. — С. 410).

А вже у 1899 р. В. Стефаник, роздумуючи про національну інтелігенцію і поетів, занотував: «Наша інтелігенція цілком слушно не може прихилити до себе поетів. Може довго чекати на свого поета, але то, відай, буде Гоголь, а його твір — будуть "Мертві душі"?» (*Стефаник В.* Поети і інтелігенція // *Стефаник В.* Повне зібр. творів: У 3 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952. — Т. 2. — С. 82).

Ці судження письменників закладали основи інтерпретаційних ідей українського літературознавства.

* * *

6 жовтня 1843 р. Гоголь доручив С. Шевирьову приступити до другого видання «Мертвих душ», причому відмовився від будь-яких змін у поемі. «Поправок не потрібно, — писав він, — окрім хіба в мові, що ти можеш

зробити краще за мене. Якщо я ж тепер до чого-небудь доторкнуся, то багато чого не залишиться на місці і забере це не мало часу. Поправки мають бути зроблені тільки тоді, коли я буду розумніший» (XII, 224).

У зв'язку з настроями Гоголя, викликаними реакцією публіки на «Вибрані місця», поправки дійсно відкладалися, а текст доповнився передмовою — зверненням до читачів, у якому автор визнавав недоліки книги: «У книзі цій багато що описано невірно, не так, як є і як насправді діється у російській землі, тому що я не міг запізнати всього, замало життя людини на те, щоб пізнати одному і соту долю того, що діється у нашій землі» (VI, 587), і просив читачів висловлювати свої зауваження, обіцяючи врахувати їх із вдячністю. Напередодні виходу «Вибраних місць» Гоголь намагається розширити читацьку аудиторію і, отримавши велику інформацію, скорегувати задум другого тому.

Гоголь говорить про тісний зв'язок його поеми з «Вибраними місцями» і навіть у листі до Шевирьова від 20 січня 1847 р. намагається призупинити продаж книги, яка вийшла у 1846 р., поки не вийдуть «Вибрані місця». У «Чотирьох листах до різних осіб з приводу "Мертвих душ"» Гоголь писав: «Перша частина, попри всю свою недосконалість, головне діло зробила: вона поселила у всіх огиду від моїх героїв і від їх нікчемності; вона рознесла деяку мені потрібну тугу від самих себе. Поки для мене цього досить... Ще вся книга не більш як недоносок; але дух її розніся вже від неї незримо, і сама її рання поява може бути корисна мені тим, що спонукає моїх читачів зазначити всі промахи щодо суспільних і приватних порядків усередині Росії...» (VIII, 295). Викладаючи у «Вибраних місцях» позитивну програму перетворень, Гоголь намагався пригасити критичний пафос першої частини поеми. Однак переробка так і не відбулася і перший том поеми за життя Гоголя більше не перевидавали.

Прижиттєві видання першого тому «Мертвих душ» (1842, 1846) вийшли зі значними цензурними правками та помилками. Уперше текст «Мертвих душ» з рукописами вивірили М. Тихонравов і В. Шенрок, готуючи десяте видання творів Гоголя. Тоді були внесені виправлення в канонічний текст і опубліковані чорнові варіанти першого тому поеми.

Публікація першого тому поеми викликала жвавий інтерес сучасників, які з нетерпінням чекали виходу обіцяних Гоголем наступних частин. У листі до П. Плетньова від 17 березня 1842 р. Гоголь так оцінює свій майбутній твір: «Він важливий і великий, і ви не судіть про нього з тієї частини, яка готується тепер з'явитися на світ... Це не більше як тільки ґанок до того палацу, який у мені будується» (XII, 46).

Робота над другим томом розпочалася, на думку Ю. Манна, ще 1840 р. (*Манн Ю.В.* В поисках живой души: «Мертвые души». Писатель — критика — читатель. — М.: Книга, 1984. — С. 173). Так, у листі до М. Погодіна від 28 грудня 1840 р. письменник свідчив: «...займаюся переправленнями, виправленнями і навіть продовженням "Мертвих душ", ба-

чу, що предмет стає глибшим і глибшим» (XI, 325), а в листі до С. Аксакова від 5 березня 1841 р. Гоголь висловлював сподівання, що для закінчення «Мертвих душ», які, за його задумом, мали складатися з трьох томів (подібно до трьох частин «Божественної комедії» Данте), йому потрібно «ще три роки» (XI, 330).

Із листів письменника цього періоду стає відомо, що можливість продовження поеми він пов'язував із власним самовдосконаленням: «Твори мої так тісно пов'язані з духовною самоосвітою і таке мені потрібно до того часу перенести внутрішнє сильне виховання душевне, глибоке виховання, що не можна і сподіватися на швидку появу моїх нових творів» (XII, 222). У 1843 р., за версією П. Анненкова, Гоголь спалює написані розділи: «Якщо не можна з достовірністю говорити про цілісне знищення рукопису другого тому в цей час, то, здається, можна припустити його цілісну переробку, що прирівнюється до знищення» (*Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — С. 124). Скарги письменника на занепад творчих сил, на погіршення здоров'я також яскраво помітні в листах цих років.

Перше спалення рукопису другого тому поеми сталося в липні 1845 р. Тоді вцілів один зошит з останньою главою першої редакції. У «Чотирьох листах до різних осіб з приводу "Мертвих душ"» (1847) Гоголь зізнавався: «Поява другого тому в тому вигляді, в якому він був, спричинила б скоріше шкоду, ніж користь. Потрібно брати до уваги не насолоду якихось любителів мистецтв і літератури, але всіх читачів, для яких писалися "Мертві душі". Змалювання декількох прекрасних характерів, що виявляють високе благородство нашої породи, ні до чого не приведе. Воно розпалить тільки одну даремну гордість і хвастощі... Ні, буває час, коли не можна інакше спрямувати суспільство або навіть все покоління до прекрасного, поки не покажеш всієї глибини його справжньої мерзоти; буває час, що навіть зовсім не слід говорити про високе і прекрасне, не показавши тут же ясно, як день, шляхів і доріг до нього для кожного. Остання обставина була мало і слабо розвинута в другому томі "Мертвих душ", а вона повинна була бути чи не головною; ось тому він і спалений» (VIII, 298).

Після спалення Гоголь призупиняє роботу над другим томом поеми і видає «Вибрані місця із листування з друзями». Книга побачила світ на самому початку 1847 р.

Давно помічено дослідниками зв'язок між другим томом і «Вибраними місцями». Ю. Барабаш резонно зазначає, що «все "Листування", взяте в цілому, було такою передмовою» до другого тому (*Барабаш Ю.* Гоголь: Загадка «Прощальной повести»: («Выбранные места из переписки с друзьями». Опыт непредвзятого прочтения). — М., 1993. — С. 258).

«Вибрані місця» є спробою викладу комплексу ідей, тієї позитивної програми, яка мала бути втілена в художній оповіді другого тому. Це ті засади ідеального світу, що мали привести до спасіння «мертвих душ». Апо-

стольські листи-послання з «Вибраних місць» Гоголя накреслюють обриси нового світу, коли і мало наступити Воскресіння. Однак другий том лишився в центрі уваги письменника, потребуючи всіх його творчих зусиль.

У листі до С. Аксакова від 28 серпня 1847 р. Гоголь пише: «Побачивши, що ще не скоро я упораюся з моїми "Мертвими душами" <...> я поспішив заговорити про ті питання, які мене захоплювали і які готувався розвинути або створити в живих образах і особах» (XIII, 374). Робота над другим томом в основному полягала в збиранні матеріалу. 18 листопада 1848 р. Гоголь у листі до О. Смирнової пише: «...починаю серйозно обдумувати ту працю, для якої дав Бог засоби і сили» (XIV, 97), а восени 1849 р. повідомляє В. Жуковського, що «...скотина Чичиков ледве дістався до половини своїх мандрувань» (XIV, 152).

Гоголь настільки переживав за успіх своєї справи, що на створення поеми адаптував молитву, надіслану О. Іванову ще 12 січня 1847 р. (Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — Вып. 3. — СПб., 1909. — С. 10—11), тим самим віддаючи своє творіння під руку Всевишнього. Входячи в останній рік свого життя, він молитовно закликав: «Боже благослови! Хай з'явиться в наступному році визрілий і повний плід!» (с. 11). Серед іншого у молитві є й таке: «Ти поселив у мені й першу думку, ти зростив її, зростив і мене самого, а тому даси завершити, возводячи все во спасіння моє, піднімаючи і гоніння ворогів часті на звернення до тебе і на отримання сильної любові до тебе» (с. 10).

Перші згадки про читання другого тому поеми знаходимо у свідченнях О. Смирнової, що «...в Ніцці, здається», Гоголь читав їй «уривки»: «Йшлося про Уліньку, одружену з Тентетниковим...» (*Висковатый П.* Из рассказов А.О. Смирновой о Н.В. Гоголе // Русская старина. — 1902. — № 9. — С. 490—498). З цього приводу Ю. Манн пише: «Якщо це свідчення і вірне, то на згаданий епізод наклалися враження Смирнової від наступних читань: навряд чи в початкових главах поеми дія просунулася так далеко...» (*Манн Ю.В.* В поисках живой души. — С. 182).

«Перше авторське читання» О. Смирновій і Л. Арнольді 1849 р. зафіксоване в Калузі (VII, 410; *Арнольди Л.* Мое знакомство с Гоголем // Гоголь в воспоминаниях современников. — С. 483—489). На думку Ю. Манна, уривки з твору Гоголь раніше читав О.П. Толстому, про що свідчать мемуари Д. Оболенського (*Манн Ю.В.* В поисках живой души. — С. 228). Приїхавши до Москви, Гоголь читає перші глави Шевирьову (Там само. — С. 239), Аксаковим (*Аксаков С.Т.* История моего знакомства з Гоголем. — С. 199, 203, 207), В. Капністу (*Манн Ю.В.* В поисах живой души. — С. 249). Восени 1851 р. Гоголь читає першу главу Д. Оболенському та А. Россету (Там само. — С. 257). Загалом Гоголь прочитав Аксаковим 4 глави, О. Смирновій 5—6 глав, С. Шевирьову — 7 глав.

Реконструкцію другого тому за тими фрагментами і спогадами сучасників, які дійшли до нас, зробив свого часу В. Гіппіус, а О. Смирнова вне-

сла деякі корективи, так що фабула другого тому виглядає так: «Чичиков продовжує свою подорож і свою авантюру. Випадково заїхавши до поміщика Тентетникова і зблизившись з ним, він допоміг Тентетникову відновити стосунки з генералом Бетріщевим, якому той завдав образи, та його дочкою Улінькою. Обманувши і того, і другого вигадкою про дурнуватого дядечка, Чичиков отримує у дарунок від Бетріщева купчу на мертвих, а від Тентетникова навіть і на живих. Він береться повідомити родичів генерала про майбутнє весілля Тентетникова та Уліньки. Супутником Чичикова стає нудьгуючий поміщик Платон Платонов, з яким він випадково зустрівся у поміщика Пєтуха. З ним Чичиков побував у ідеального господаря Костанжогло, у зубожілого поміщика Хлобуєва, маєток якого купив за допомоги Костанжогло; у другого ідеального господаря — брата Платонова, у Чагравіна, з дружиною якого у Платонова зав'язується любов; у брата генерала Бетріщева і у Вороного-Дрянного — політичного змовника, через зв'язок з яким постраждав і Тентетников.

Окрім того, Чичиков побував — уже сам — у полковника Кошкарьова і у дійсного статського радника Лєніцина: у першого він невдало, а у другого вдало намагається купити мертві душі. Але мертві душі тут уже не єдина сюжетна основа. Чичиков замислює, а частково і здійснює інші махінації. Одну з них — не цілком зрозуміло яку — йому вибачив князь — генерал-губернатор. Іншу, в яку він заплутав і Лєніцина, — підробка заповіту старої Хансарової, законним спадкоємцем якої був Хлобуєв, — генерал-губернатор викриває і відправляє Чичикова до в'язниці. Але за Чичикова просить ідеальний багач і благодійник - відкупщик Муразов, який мріє спрямувати енергію Чичикова на добро (одночасно Муразов опікується і Тентетниковим, заарештованим у справі Вороного-Дрянного, але, ймовірно, без успіху; Тентетникова висилають до Сибіру, й Улінька їде з ним). Чичиков, слухаючи Муразова, було завагався і сам почав мріяти про “працелюбне життя” (VII, 115), втім забув про свої добрі наміри, як тільки крутій-юрисконсульт пообіцяв звільнити його за хабарі. Звільняє Чичикова, тим не менш, Муразов, який передає йому і наказ князя виїхати з міста. Князь — ідеальна “значна особа” — звертається до чиновників з промовою — викривальною та настановчою, закликаючи їх рятувати Росію, яка гине. Певну роль у сюжеті мав грати і священик» (*Гиппиус В.В.* Творческий путь Гоголя // *Гиппиус В.В.* От Пушкина до Блока. — М.; Л., 1966. — С. 192—193; *Смирнова Е.А.* Поэма Гоголя «Мертвые души». — Л., 1987. — С. 176—177).

Одним із полемічних питань інтерпретації другого тому є питання про художній рівень збережених розділів.

Цінними є відгуки перших слухачів другого тому поеми, що свідчать про якість написаного. Так, С. Аксаков згадує: «Тієї ж хвилини всі ми присунулися до столу, і Гоголь прочитав першу главу другого тому “Мертвих душ”. З перших сторінок я побачив, що талант Гоголя не загинув, і

був у цілковитому захваті...» (*Аксаков С.Т.* История моего знакомства с Гоголем. — С. 199), а прослухавши другу главу поеми, у листі до І. Аксакова пише: «Що тобі сказати? Скажу одне: друга глава незрівнянно вища і глибша за першу. Разів зо три я не міг утриматися від сліз. Такого високого мистецтва: показувати в людині пошлій високу людську сторону — ніде не можна знайти, окрім у Гомера. Так розкривається духовна внутрішність людини, що для всякого з нас, здатного щось відчувати, відкривається своя власна духовна внутрішність. Тепер тільки я цілком переконався, що Гоголь може виконати своє завдання, про яке так самовпевнено і зухвало, мабуть, говорить у першому томі...» (Там само. — С. 204). Л. Арнольді свідчить: «Увечері сестра розповідала мені, що Гоголь прочитав їй декілька глав із другого тому “Мертвих душ” і що все ним прочитане було чудове...» (*Арнольди Л.И.* Мое знакомство с Гоголем // Гоголь в воспоминаниях современников. — С. 483).

16 грудня 1850 р. у листі до В. Жуковського Гоголь пише, що робота «близька до закінчення» (XIV, 215). С.Т. Аксаков свідчив у листі до С. Шевирьова, що Гоголь збирався «не друкувати другого тому, що в ньому все нікуди не годиться і що треба все переробити» (Из бумаг Степана Петровича Шевырева // Русский архив. — 1878. — № 2. — С. 54). У той же час Л. Арнольді згадував, що чув від Гоголя, ніби другий том поеми «зовсім закінчений» (*Арнольди Л.И.* Указ. соч. — С. 491).

Важливими є спогади духівника Гоголя протоієрея Матвія Константинівського, якому письменник у 1852 р. показував рукопис другого тому поеми: «Гоголь показав мені декілька розрізнених зошитів з написами: г л а в а, як зазвичай він писав главами. Пам’ятаю на деяких написи: глава I, II, III, потім, мабуть, VII, а інші без означення; просив мене прочитати й висловити свою думку. Я відмовлявся, кажучи, що я не оцінювач світських творів, але він наполегливо просив, і я взяв і прочитав... Повертаючи зошити, я був проти публікації деяких з них. В одному чи двох зошитах був описаний священик. Я був проти публікації цих зошитів, навіть просив знищити. В іншому зошиті були начерки... але начерки якогось губернатора, яких не буває. Я радив не публікувати і цей зошит, сказавши, що висміють за нього навіть більше, ніж за Листування з друзями...» (Цит. за кн.: *Воропаев В.А.* Николай Гоголь: Опыт духовной биографии. — М., 2008. — С. 229—230).

10 лютого 1852 р. Гоголь попросив О.П. Толстого передати рукописи митрополиту Філарету, щоб той вирішив, що варто друкувати після смерті письменника. Толстой, як відомо, відмовився, щоб не підтримувати Гоголеві думки по смерть.

За десять днів до смерті Гоголь у присутності слуги Семена спалив частину рукописів. «У ніч проти вівторка (з 11-го на 12-е лютого) він довго молився один у своїй кімнаті. У три години покликав хлопчика і запитав, чи тепло в іншій половині покоїв. “Свіжо”, — відповів той. — “Дай мені

плаща, ходімо, мені потрібно там розпорядитися". І він пішов, зі свічкою в руках, хрестячись у кожній кімнаті, крізь яку проходили. Прийшовши, звелів відкрити трубу, якомога тихіше, щоб нікого не розбудити, і потім подати з шафи портфель. Коли портфель принесли, він вийняв звідти жмут зошитів, перев'язаних тасьомкою, поклав його в піч і запалив свічкою зі своїх рук. Хлопчик, здогадавшись, впав перед ним на коліна і сказав: "Пане! Що це ви? Перестаньте!" — "Не твоє діло, — відповів він. — Молися!" Хлопчик почав плакати і просити його. Між тим вогонь згасав після того, як обгоріли кути зошитів. Він помітив це, вийняв жмут із печі, розв'язав тасьомку і уклав аркуші так, щоб легше було зайнятися вогню, запалив знову і сів на стільці перед вогнем, чекаючи, поки все згорить і зітліє. Тоді він, перехрестившись, повернувся до своєї кімнати, поцілував хлопчика, ліг на диван і заплакав» (*Погодин М.П.* Кончина Гоголя // Гоголезнавчі студії. — Вип. 9. — Ніжин, 2002. — С. 104—105).

Які саме Гоголь спалив рукописи, достеменно невідомо. До цих пір це все у сфері здогадок. Нема й достовірних свідчень того, чи письменник закінчив другий том «Мертвих душ» (див.: *Чижов В.П.* Последние годы Гоголя// Вестник Европы. — 1872. — № 7. — С. 448; *Кулиш П.* Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т. — СПб., 1856. — Т. 2. — С. 262).

Третій том Гоголь не розпочинав. С. Гончаров, реконструюючи зміст третього тому, зазначає: «Можна передбачити, що третя частина розгорталась би як релігійно-патріархальна утопія, що поєднувала сюжетну сповідь зі ще більш розвинутим і цілісним проповідним началом» (*Гончаров С.А.* Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте. — С. 257).

Більш-менш вірогідним бачиться місце дії третього тому, реконструйоване за опосередкованими деталями. Так, Сибір кілька разів згадується у заключній главі першої редакції, у другому томі до Сибіру висилають Тентетникова. Слідом за ним туди рушає й Улінька. У статті «Предмети для ліричного поета в нинішній час», звертаючись до М. Язикова, Гоголь писав: «О, якщо б ти міг сказати йому те, що має сказати мій Плюшкін, якщо дістануся до третього тому "Мертвих душ"!» (VIII, 280). За гіпотезою О. Веселовського, яку поділяв В. Гіппіус, Плюшкін «мав перетворитися на безсрібника, який роздає майно бідним» (*Гиппиус В.* Гоголь. — Л.: Мысль, 1924. — С. 175, 233). Це теж, на погляд Ю. Манна, доказ ймовірності сибірського топосу: «...путь мандрівця з посохом жебрака міг і його (Плюшкіна) привести до сибірського краю» (*Манн Ю.В.* В поисках живой души. — С. 322). О.М. Бухарєв (архімандрит Феодор), автор «Трьох листів до М.В. Гоголя, писаних у 1848 році», даючи свою версію ймовірного розвитку подій, звернувся за підтвердженням до автора: «Пам'ятається, коли дещо прочитав я Гоголю із мого розбору "Мертвих душ", бажаючи тільки

познайомити його з моїм способом розгляду цієї поеми, то і його прямо запитав, чим саме повинна закінчитися ця поема. Він, задумавшись, виказав своє затруднення висловити це докладно. Я відказав, що мені тільки треба знати, чи оживе, як чекається, Павло Іванович? Гоголь, ніби з радістю, підтвердив, що це неодмінно буде і оживленню його прислужиться прямою участю сам цар, і першим подихом Чичикова до істинного несхибного життя має закінчитися поема. На питання архімандрита Феодора, чи воскреснуть інші герої другого тому, Гоголь посміхаючись, відповів: "Якщо захочуть"» (*Бухарев А.М.* Три письма к Н.В. Гоголю, писанные в 1848 году // Гоголь в русской критике: Антология. — М.: Фортуна ЭЛ, 2008. — С. 142).

Цікавими є свідчення і П. Матвєєва: «Я чув на початку 60-х років від одного ченця Оптиної пустині, наскільки пам'ятаю, від о. Павлина, який завідував монастирською бібліотекою і особисто знав Гоголя, вказівку на справжній зміст "Мертвих душ" — духовне відродження "мертвих душ" першої частини в наступних томах. Те саме мені говорив о. Климент, який знав, за розповідями гр. О.П. Толстого, справжній зміст поеми Гоголя» (*Матвеев П.А.* Гоголь в Оптиной пустыни // Русская старина. — 1903. — Февр. — С. 304).

Гоголь вказував на відмінності першого і другого томів «Мертвих душ».

В одному з листів він писав: «А, між тим, предмет праці моєї важливий. У решті частин "Мертвих душ", над якими тепер сиджу, виступає російська людина вже не дріб'язковими рисами свого характеру, не вульгарностями і дивностями, але всією глибиною своєї природи і багатим різноманіттям внутрішніх сил, які в ній містяться... Багато що, нами забуте, знехтуване, кинуте, слід виставити яскраво в живих, промовистих прикладах, здатних подіяти сильно; про багато істотних і головних речей слід нагадати людині взагалі й російській особливо» (XIV, 278). У листі до П. Плетньова від 6 травня 1851 р. Гоголь зізнався: «...що другий том "Мертвих душ" розумніший за перший, — це можу сказати, як людина, що має смак і до того ж вміє дивитися на себе, як на чужу людину...» (XIV, 229).

Переписуванням знайдених рукописів (чотирьох глав та глави без нумерації), як відомо, займався С. Шевирьов. За твердженням М. Тихонравова: «Шевирьов власноручно переписав знайдені ним уривки поеми, підживив їх замітками та змістом втрачених сторінок та глав, і в рукописних копіях з редакції Шевирьова друга частина "Мертвих душ" розійшлася задовго до появи друком» (Сочинения Н.В. Гоголя. Издание десятое. Редакция Николая Тихонравова. — М., 1889. — Т. 3. — С. 577). Книга під назвою «Сочинения Николая Васильевича Гоголя, найденные после его смерти. Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.В. Гоголя. Том второй (5 глав). Москва. В Университетской типографии» вперше бу-

ла надрукована у 1855 р. Видання з примітками С. Шевирьова про зміст пропущених фрагментів здійснив М. Трушковський — небіж Гоголя. Коментатори другого тому «Мертвих душ» вважають, що редакторські примітки Шевирьова не викликають інтересу і свідчать про те, що інших першоджерел редактор не мав (VII, 424).

У передмові М. Трушковського до першого видання другого тому «Мертвих душ» зазначено: «Вважаємо за обов'язок нагадати читачам, що п'ять глав другого тому "Мертвих душ" списані з чернеток, колишніх зошитів, що випадково уціліли від спалення. Скільки було всіх глав, напевно невідомо; можна припустити, що не тільки весь другий том, але навіть третій був накиданий на чернетках... Перші чотири глави йдуть з невеликими пропусками, послідовно одна за одною і, судячи з почерку, можна думати, що вони збереглися ще від першого спалення (у 1845 р.); п'ята ж глава написана пізніше, її час дії відокремлено досить великим проміжком часу від чотирьох перших, і тому належить до останніх глав, хто знає? Може, й до перших глав третього» (Свод данных о втором томе «Мертвых душ» // Сочинения Н.В. Гоголя / Под ред. В.В. Каллаша. — [СПб.]: Издание Брокгауз-Ефрон, Б.г. — Т. 5. — С. 27).

М. Тихонравов, за редакцією якого вийшли перші п'ять томів десятого видання повного зібрання творів Гоголя з перевіреним за першоджерелами текстом і детальними примітками, пише про другий том поеми: «Розпочатий на початку 1840 року. Від першопочаткової редакції уцілів один неповний зошит, що містив чернетку якоїсь глави другого тому. На початок 1842 року з чернеток була випрацювана нова редакція другого тому "Мертвих душ" і переписана начисто автором. Скільки вона мала глав — невідомо... Того ж 1842 р. Гоголь починає переробляти начисто переписаний текст... створюється чернетка для нової редакції другого тому... Повний текст цієї редакції до нас не дійшов: він був спалений автором у червні-липні 1845 року... Все написане з 1845—1852 року для цього тому було спалене автором незадовго до смерті» (Сочинения Н.В. Гоголя. Издание двенадцатое. Редакция Николая Тихонравова. — СПб., 1894. — Т. 4. — С. 606, 611). Аналіз творчої історії другого тому М. Тихонравов завершує так: «Передсмертне спалення багаторічної праці не було у Гоголя наслідком хворобливого пориву, нервового розладу; менш за все можна в ньому бачити "жертву, принесену покірним християнином": це був свідомий вчинок художника, який переконався у недосконалості всього створеного багаторічною мученицькою працею» (Сочинения Н.В. Гоголя. Издание десятое. — Т. 3. — С. 576).

Примітки В. Каллаша ґрунтуються на дослідженнях М. Тихонравова та В. Шенрока. У згадуваній статті до «Сочинений Н.В. Гоголя» Каллаш пише: «"Вимогливий" художник і мораліст почали в його (Гоголя. — *П.М.*) душі смертельну боротьбу, і в результаті від усього тому нам залишилося декілька чернеткових начерків і неточних свідчень сучасників...

Збереглися уривки, очевидно, с е р е д н ь о ї (розрядка автора. — *Н.С.*) редакції» (Сочинения Н.В. Гоголя / Под ред. В.В. Каллаша. — С. 1).

Коментатори академічного видання визначили такі фази десятилітньої праці Гоголя над другим томом поеми: «1) робота над першою редакцією в 1843—1845 рр., від якої, після спалення в липні 1845 р., уцілів першопочатковий текст п'ятого зошита; 2) робота в Москві від жовтня 1848 р. до червня 1849 р., що складає сім глав, прочитаних у липні Смирновій і частково представлених першим прошарком тексту чотирьох перших зошитів; 3) робота над виправленням із цих семи глав перших чотирьох, прочитаних Аксаковим протягом серпня 1849 р. — червня 1850 р., — робота, що збереглася у вигляді першого прошарку приписок у всіх п'яти зошитах; 4) робота над невцілілим чистовиком 1850—1851 рр., окремі начерки до якого збереглись як два останні прошарки дописувань у чотирьох наявних зошитах і як чернеткові фрагменти до заключної промови князя» (VII, 423).

Такими на загал є основні етапи формування канонічного тексту другого тому «Мертвих душ» Миколи Гоголя. Джерельною рукописною базою другого тому є автограф п'яти глав, знайдених після смерті Гоголя С. Шевирьовим (на даний час зберігається в Російській державній бібліотеці у Москві), та уривки і начерки до глав, що не збереглися. Попри помітну фрагментарність тексту другого тому, дослідники схильні говорити про цілісну природу твору: «Однак при тім, що окремі ланки сюжету відсутні, відчуття сюжетної завершеності й навіть вичерпаності II тому все-таки з'являється» (*Гончаров С.* Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте. — С. 222). Цікаво, що і другий том викликав застереження цензури: епізод з Кошкарьовим, промови Костанжогло, «похмурими фарбами зображена картина зловживань і безладу, що має місце у провінції» (Литературний музеум. — Вып. 1. — Пг., 1921. — С. 91).

Перші відгуки з'явилися відразу ж після виходу другої частини поеми (вересень 1855 р.). Так, П. Анненков у листі до Тургенєва захоплено писав: «Це дзвін Івана Великого, що заглушує всі наші поштові дзвіночки» (Вопросы литературы. — 1957. — № 2. — С. 181). М. Чернишевський стверджував: «У вцілілих уривках є дуже багато таких сторінок, які мають бути зараховані до кращого, що колись давав нам Гоголь, які викликають захоплення своїм художнім достоїнством і, що ще важливіше, правдивістю і силою благородного обурення...» (*Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений: В 15 т. — М.: ГИХЛ, 1947. — Т. 3. — С. 13).

Гоголь спалив останній рукопис другого тому, свідомий того, що слово «не оживе, якщо не помре» (VIII, 297). О. Смирнова, за записом П. Вісковатова, свідчила: «Гоголь дивився на "Мертві душі" як на щось, що лежало поза ним, де повинен був розкрити таємниці, йому заповідані. — "Коли я пишу, очі мої розкриваються неприродною ясністю. А якщо я прочитаю написане ще незакінченим, хто б то не був, ясність йде з

очей моїх. Я це пережив багато разів. Я певен, коли відслужу свою службу і закінчу те, для чого я покликаний, то помру. А якщо випущу на світ незріле або поділюся малим, яке здійснюю, то помру раніше, ніж виконаю те, задля чого я покликаний у світ"» (Русская старина. — 1902. — № 9. — С. 491).

Один із ключів до розгадки поеми та її назви знаходимо у передсмертному записі Гоголя: «Будьте не мертвими, а живими душами. Немає інших дверей, окрім указаних Ісусом Христом...» (*Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 9 т. — М., 1994. — Т. 6. — С. 392). Як істинний художник, Гоголь зберігав оптимістичну віру у можливість відродження людини, мертвої душею, якщо вона звернеться до невмирущого сакрального джерела. На думку В. Воропаєва, «письменник йшов тут від євангельської традиції, з якої бере початок розуміння мертвої душі як духовно померлої. Гоголівський задум суголосний християнському моральному закону, сформульованому св. апостолом Павлом: "Як в Адамі всі помирають, так у Христі всі оживуть" (1 Кор. 15: 22). З цим пов'язана і головна ідея "Мертвих душ" — ідея духовного воскресіння морально занепадаючої людини. Її повинен був утілити в першу чергу головний герой поеми...» (*Воропаев В.А.* Комментарии // *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 7 т. — М.: Астрель; Аст, 2006. — Т. 5. — С. 691—692).

Уцілілі уривки другого тому поеми доводять, що Гоголь намагався зобразити початок перередження героїв. Духовні настанови, ідеальні поміщики, виписані на сторінках «Вибраних місць», не принесли бажаного ефекту — впливу на суспільство з метою його воскресіння. Наступний крок письменника — творче «перенесення» сакрального модусу у художній твір, поєднання художнього і біблійного слова, що зрештою також виявилося недієвим і непосильним. Визначаючи естетичну природу другого тому, С. Гончаров зазначає: «Різке посилення дидактичних і утопічних тенденцій II тому приводить до того, що жанрова структура прибирає риси своєрідної розгорнутої *проповіді* (виділено автором. — *Н.С.*) з маркованим початком і кінцем "сюжету", з контрастною організацією його ліній, які співвідносяться між собою як "зразок" і "порушення", з мікрожанровими "проповідницькими інкрустаціями", проповідницькими темами, мотивами, стилістикою, з біблійними алюзіями і притчовими історіями» (*Гончаров С.А.* Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте. — С. 223).

Гоголь першим у російській літературі християнізує художнє слово, прагнучи «спрямувати суспільство або навіть усе покоління до прекрасного...» (VIII, 298). Про художній простір другого тому сучасний дослідник пише: «Особливість зображення простору полягає в тому, що вертикаль пересікається з горизонтальною перспективою. Таке перехрещення створює своєрідний оптичний "хрест"» (*Гончаров С.А.* Указ. соч. — С. 224).

Попри те, що світ живе все ж за іншими законами і мрія про воскресіння людства залишається утопічною навіть для художньої творчості,

пророче звучать слова великого письменника: «...співвітчизники! страшно!.. Стогне вся помираюча суть моя, відчуваючи велетенські зростання й плоди, яких насіння ми сіяли все життя, не прозріваючи і не чуючи, які потвори з них постануть...» (VIII, 221).

Оцінюючи з точки зору сьогодення все, зроблене Гоголем, і, зосібна, трагічну історію буття «Мертвих душ», що супроводили митця заледве не протягом усього життя, доводиться визнати прозірливу правоту слів П. Анненкова: «Якщо ця поема цілком справедливо може називатися пам'ятником його як письменника, то не менше підстав дозволяють сказати, що з нею він готував собі гробівець і як людині. "Мертві душі" були тією подвижницькою келією, в якій він бився і страждав до того часу, поки не винесли його бездиханним із неї» (*Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — С. 84).

Перший том друкуємо у перекладі блискучого новеліста Григорія Косинки (Мертві душі: Поема. — X.: Література і мистецтво, 1934), який все своє творче життя був захоплений творчістю Миколи Гоголя. На його столі поряд з улюбленим Стефаником була поема «Мертві душі», над перекладом якої він працював кілька років. Стефаник цікавився творчістю батька письменника — Василя Гоголя, побував на батьківщині, записував слова полтавської говірки, консультувався з М. Рильським. Г. Косинка мав на меті дати «стилізаційний» переклад, бо «коли відтворити тільки зміст, то краще й не берись» (Про Григорія Косинку: Спогади. — К., 1969. — С. 276—277), письменник мріяв «зберігати в перекладі все суто Гоголівське» (с. 177). Переклад Г. Косинки вийшов у 1934 р., коли письменника було заарештовано і розстріляно, через це імені перекладача у книжці не подано. На обкладинці зазначено: «За редакцією В. Підмогильного». І лише в 1960-ті роки авторство перекладу було відновлено.

Другий том поеми «Мертві душі» подається за редакцією І. Сенченка (*Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К.: Худож. літ., 1952. — Т. 3. — С. 428—635). Іван Сенченко — український письменник, автор публіцистичних статей і літературно-критичних праць про творчість Т. Шевченка, П. Тичини, П. Панча, багато працював над перекладами українською мовою творів російських письменників — О. Пушкіна, М. Горького, О. Радищева, В. Бєляєва. Відомі й переклади Сенченка таких творів М. Гоголя, як «Вечір проти Івана Купала» та «Страшна помста».

У квадратних дужках подано пропущений або вилучений радянською цензурою текст.

Українські переклади і видання

Мертві душі, або Вандровки Чичикова. Поема Миколая В. Гоголя / Пер. І. Франка. — Львів: Накладом ред. «Діла», 1882. — 280 с. + іл. портр. — [Замітка перекладача про зміст II тому «Мертвих душ» (перекладається тільки 1-й)].

Мертві душі. Поема / [Пер. з рос. Г. Косинки]; За ред. В. Підмогильного; Вст. ст. Л. Каменєва, Д. Заславського. — X.: Література і мистецтво, 1934. — 312 с. — (Дешева б-ка худож. літ.).
Мертві душі. Поема. Додатки до поеми «Мертві душі» / Пер. за ред. А. Хуторяна, Ф. Гавриша, М. Щербака / *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; X.: Держлітвидав, 1935. — С. 428—635.
Мертві душі / Пер. за ред. К. Шмиговського // *Гоголь М.В.* Вибрані твори. — К.: ДВХЛ, 1948. — С. 304—516.
Мертві душі. Поема / Пер. за ред. І. Сенченка // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К.: Худож. літ., 1952. — Т. 3. — С. 7—373.
Мертві душі. Поема / Пер. за ред. І. Сенченка // *Гоголь М.В.* Програмні твори / Післямова В. Шевчука. — К.: Обереги, 2000. — 576 с. — (Зарубіжна література в освіті. Хрестоматія II).
Мертві душі. Поема / Пер. за ред. І. Сенченка [Іл.: О. Агіна, Є. Бернадський]. — К.: Богдан, 2004. — 128 с.: іл., портр. — (Шк. роман-газета; вип. 4).
Мертві душі [Т. 1—2] // *Гоголь М.* Повісті. — X.: Прапор, 2007. — С. 154—413.: іл., портр.; 22 см.
Мертві душі. Поема. Для ст. шк. віку / Передм. та навч.-метод. матеріали Н. Комар. — К.: Школа, 2009. — 336 с. — (Б-ка шк. класики).

ТОМ ПЕРШИЙ [1]

С. 7. *Каніфасові* — парусинові.

Демікотоновий — з цупкої бавовняної тканини.

С. 8. *Збітень* — гаряче питво на меду з пряноцами.

Викладена карельською березою... — з оздобами, складеними з невеликих шматочків, випиляних з особливої породи берези, що зветься карельською.

С. 9. *Німфи* — у грецькій міфології богині, що втілювали різні сили природи; вони поділялися на морських, річкових, лісових та ін.

Палата — в царській Росії назву «палата» мало кілька установ; були палати казенні, судові, цивільного і кримінального суду.

С. 10. *Колезький радник...* — Цивільні чини в царській Росії поділялися, згідно з табелем про ранги (виданим ще за Петра І) на 14 класів: 1-й, найвищий, — канцлер; 2-й — дійсний таємний радник; 3-й — таємний радник; 4-й — дійсний статський радник; 5-й — статський радник; 6-й — колезький радник; 7-й — надвірній радник; 8-й — колезький асесор; 9-й — титулярний радник; 10-й — колезький секретар; 11-й — корабель-

[1] Примітки Г. Косинки.

ний секретар; 12-й — губернський секретар; 13-й — провінціальний секретар; 14-й, найнижчий, — колезький регістратор.

Антраша — стрибок угору, під час якого танцівник устигає схрестити ноги.

Питейний дім — шинок: тим що вино в шинках продавалося казенне, на вивісках у шинках були поставлені державні герби, згідно з царським маніфестом 1767 року «яко на домах, под нашим (тобто царським) защищением находящихся».

С. 11. *Будочник* — нижчий поліцейський чин, міський сторож.

Ліврея — одяг лакея з облямівками, галунами, з дворянськими гербами.

Коцебу — німецький романіст і драматург (1761—1819), автор безлічі п'єс, що мали свого часу великий успіх; переклади п'єс Коцебу були дуже популярні й на російській сцені на початку XIX ст. — Чичиков читає афішу, що оголошує про поставу драми Коцебу «Гішпанці в Перу, або Смерть Ролла».

Анна на шиї — назва ордена 2-го ступеня у вигляді хреста, який носили на шиї; "звізда" — орден Станіслава 1-го ступеня, який давав генеральський чин.

...іноді вишивав по тюлю. — Вишивання й інші жіночі рукоділля були досить поширені також серед чоловіків у російському дворянському суспільстві початку XIX ст.

Віце-губернатор — помічник губернатора.

Поліцеймейстер — начальник міської поліції.

Відкупщик — особа, що держала що-небудь на відкупі, наприклад одержала від казни право на ґуральництво, на продаж вина.

С. 12. *Форейтор* — верховний конюх, що сидів на одному з коней у передній парі при запряжці четвіркою або шестіркою.

С. 13. *Віст* — назва картярської гри. Столи для гри в карти вкриті зеленим сукном.

С. 14. *Поштмейстер* — начальник поштової контори.

С. 15. *З фініфтю* — оздоблена емаллю по металу.

С. 16. *Казенна палата* — казенна установа, що відала фінансовими справами в губернії.

Пасаж — дивний зворот справи.

С. 18. *Надвірний радник* — чин надвірного радника (за табелем про ранги, 7-го класу — див. примітку до стор. 10) дорівнював чинові підполковника; генеральським чинам відповідали чини 4-го і вище класів: дійсний статський, таємний радник.

На ведмедях — на ведмедячому хутрі.

Шлагбаум — спускна перекладина на міських заставах, яка закривала проїзд. Їдучий повинен був при в'їзді до міста показувати вартовому свої документи, тоді шлагбаум піднімався.

С. 19. *По-англійському* — тобто на відкритому місці, серед широкого газону. Англійський сад (стиль садового мистецтва, що ввійшов у моду XVIII ст.) має просторі, нічим не засаджені луки, облямовані красивими групами дерев.

С. 20. *Шалон* — ґатунок шерстяної матерії.

С. 21. *Флігель-ад'ютант* — ад'ютант при царі або при комусь із членів царської родини.

Заломити ріжка — термін картярської гри в банк; у карти, якою ідуть проти банкомета, загинався ріжок.

Станційний доглядач — чиновник, у віданні якого були поштові станції, звідки за встановлену плату бралися поштові казенні коні.

С. 22. *Грації* — міфологічні богині краси.

...з перламутним пишним щитом... — Щиток з перламутру, порцеляни або кольорового скла, що пропускає світло, але притлумлює різкість свічного полум'я. Щитки вкривались іноді якими-небудь візерунками, малюнками.

С. 25. *«Сын Отечества»* — історичний, політичний і літературний журнал консервативного напряму, що видавав М. Греч з 1812 до 1818 року.

С. 28. *Ревізькі сказки* — іменні списки селян-кріпаків, що їх поміщики подавали до адміністративних органів при кожній ревізії, перепису. Державний податок стягався з числа дорослих чоловіків-кріпаків або тяглових селян (жінки й діти не бралися до рахунку). Для обліку кріпаків-селян і призначалися ревізії, внаслідок чого селяни-чоловіки звалися «ревізькими душами». Число цих «ревізьких душ», показане поміщиком у списках, уважалося за незмінне до наступної ревізії, хоч би більша частина селян і померла за цей час. Таким чином, померлі селяни — «мертві душі» — від однієї ревізії до другої за офіційними документами вважалися за живих, і податок з них сплачувався поміщиком, як з живих.

С. 29. *Фаворитка* — улюблениця.

На вивід — селяни, куплені без землі, переселялися в інші губернії здебільшого з колонізаторською метою.

С. 31. *Купча кріпость* — затверджене в суді свідоцтво на куплене майно, в даному разі — на кріпосні душі.

Негоція — торговельна угода.

С. 35. *Бельведер* — надбудова над будинком у вигляді баштиці.

Бонапарт — Наполеон І, імператор Франції. Вживання, прізвища Бонапарта в лайливому значені виникло за доби війни з Наполеоном (1812—1814), навіяне офіційною пропагандою ненависті й зневаги до Наполеона Бонапарта. Наприклад, у відозві синоду до російського народу, яка читалася у всіх церквах, було сказано: «Покажіть йому, що він твар, совістю спалена і достойна презирства».

С. 36. *Сколіський* — тобто колезький.

С. 41. *Кутузов М.І.* [Михайло Іларіонович](1745—1813) — генерал, що вславився під час війни з французами в 1812 р.

...за Павла Петровича. — Павло І царював з 1796 до 1801 р.

С. 43. *Прометей* — міфологічний герой, що викрав для людського добра вогонь у богів.

Овідій Назон — давньоримський поет; тут мається на увазі його книга «Метаморфози» («Перетворення»), що містить у собі виклад грецьких і римських міфів про чудесні перетворення.

С. 44. *Засідатель* — становий представник у якійсь урядовій установі; були засідателі дворянські, нижнього земського суду, губернського магістрату, повітового суду та ін.

С. 47. *Асигнації* — паперові гроші, курс яких хитався. У 20-х роках XIX ст. (час, до якого можна застосувати дію першої частини «Мертвих душ») асигнаційний карбованець дорівнював 26 коп[ійок] сріблом. Отже, до 1843 р., коли асигнації були замінені державними кредитовими білетами, паралельно існувало два рахунки: на срібло і на асигнації.

С. 50. *Пісочниця* — промокального паперу в старовину не знали; написане чорнилом засипалося дуже дрібним, добре просіяним піском з пісочниці — баночки з покришкою з маленькими отворами (на зразок перчанки).

...застругавши перо... — Тобто застругавши гусяче перо, якими писали до винаходу сталевих.

Гербовий папір — із зображенням державного герба; цілий ряд документів (купчі кріпості, договори, заповіти і ін.) по закону мусив бути написаний обов'язково на гербовому папері певної вартості залежно від характеру документа.

С. 51. *Скородумки* — пиріжки.

Шанішки — ґатунок ватрушок.

Прягли — оладки.

С. 52. *Побратима* — дерев'яний великий кухоль для варення та меду.

С. 54. *Устерс* — тобто устриць.

...до Карлсбада або на Кавказ. — Тобто їдуть лікуватися на курорти.

Растегай або кулебяка — пироги.

Плескач — хвіст у сома, увесь із жиру (з записної книжки Гоголя).

С. 55. *Велікатний* — тобто делікатний.

С. 56. *Венгерка* — коротка куртка, схожа на гусарську, з нашитими поперек грудей шнурами, на петлі яких вона застібається; венгерка була улюбленим костюмом сільських поміщиків.

Архалук — широкий каптан.

Обивательськими — кіньми, найнятими в приватної особи, у обивателя.

С. 57. *Пароле* — при грі в банк ставка, при якій виграється втроє.

Качка — добавка до ставки.

Грати дублетом — не відділяти від виграшу й пускати вдвоє (з записної книжки Гоголя).

Бордо — сорт французького червоного виноградного вина.

С. 58. *В емпіреях* — в райському, неземному блаженстві.

Кліко — сорт шампанського; подвійне — вищий сорт.

Гальбік — азартна картярська гра.

Фортунка — лотерея.

Рюші — брижі.

С. 60. *Фенарді* — прізвище акробата.

Мордаш — собака особливої породи, малоросла й головаста, яка закушує, що схопить, і зависає, як п'явка (бульдог. — *Ред.*).

С. 61. *Двогривеник, полтина* — мається на увазі подвійний рахунок, на срібло й асигнації. У 20-х роках XIX ст. 20 коп[ійок] сріблом дорівнювали 80 копійкам міддю; асигнаційний карбованець становив 100 копійок мідних; отже, Ноздрьов велить заплатити 50 копійок асигнаціями, що становить 50 копійок міддю, або $12\frac{1}{2}$ копійок сріблом.

С. 62. *Пересмик* — спосіб зшахрувати, граючи в карти: пересмикнути — підмінити карту.

С. 63. *Курильні свічки* — з вугляного пороху й пахучих смолок; ці свічки запалювалися в кімнатах для запашності, дезинфекції повітря.

С. 64. *Міць м'ясів* — м'язів на задніх лапах. *Щиток* — гостра морда хорта.

С. 65. *Густопсові* — з густою і довгою шерстю; *чистопсові* — з тонкою і м'якою шерстю; *муругий* — рудий з чорним; чорний *з підпалинами* — з червоною мордою; *полово-рябий* — по білому жовті плями; *муруго-рябий* — по жовтому чорні плями.

С. 66. «*Мальбруг...*» — старовинна французька пісенька, перекладена з кінця XVIII ст. на багато мов, у тому числі й на російську; пісенька була дуже популярна, мотив її звучав у всіх катеринках.

С. 67. *Царська горілка* — суміш селітряної і соляної кислот.

С. 72. *Крап* — картярські шулери позначали на крапі (зворотний бік карт) різні, ледве помітні сторонньому оку знаки, за допомогою яких шахрували в грі.

С. 73. *Цилюрні вивіски* — на вивісках цилюрень, тобто перукарень, доморобні малярі здебільшого зображували напомажених і завитих людей.

С. 74. *Банк* — азартна картярська гра. *Талія* — прокид усієї колоди.

Золота печатка — у першій половині XIX ст., коли ще не були випущені поштові марки, листи запечатувалися сургучною печаткою; на печатках були вирисувані або прізвища їх власників, або герби, або які-небудь емблеми. Печатки, невеликі на розмір, носилися, як брелоки, на годинниковому ланцюжку.

С. 76. *Суворов А.В.* [Олександр Васильович] (1730—1800) — відомий російський полководець.

С. 78. *Амбразура* — отвір у стіні фортеці для рушничних і гарматних дул.

Капітан-справник — начальник поліції в повіті.

С. 83. *Педант* — формаліст, що сліпо додержує дріб'язкових правил, установлених форм.

Фронтон — частина фасадної стіни, обмежена двома схилами даху, яка має форму трикутника.

С. 84. *Маврокордато, Міаулі, Канарі* — грецькі революційні діячі 20-х років XIX ст., що брали участь у боротьбі проти турків за незалежність Греції. Боротьба греків за незалежність викликала до себе велике співчуття в російському дворянському суспільстві.

Багратіон П.І. [Петро Іванович] — генерал, що вславився під час війни з Наполеоном, помер поранений у Бородінському бої в 1812 р.

Бобеліна (або Боболіна) — одна з важних діячок у боротьбі за незалежність Греції.

С. 85. *Мериносовий* — з тонкої овечої вовни.

Масони — члени релігійно-містичних товариств, діяльність яких відбивала до певної міри зріст буржуазної опозиції проти середньовічних, феодальних порядків у Європі. Це дало привід реакціонерам малювати масонство як революційну організацію, чим воно насправді ніколи не було. В Росії масонство було досить поширене наприкінці XVIII і на початку XIX ст.

С. 86. *Гога й Магога* (або Гог і Магог) — у Біблії імена князя й народу, які — за пророцтвом Єзекіля — прийдуть з півночі, щоб винищити Ізраїль після приходу месії, але загинуть у горах Ізраїлю від гніву Божого. Гог і Магог — поширене визначення людей сильних, гнівних і хитрих, з якими важко боротися.

С. 87. *Фрикасе* — дрібні шматочки м'яса або дичини під соусом.

С. 91. *Колокотроні* — один з учасників боротьби Греції з турками за незалежність у 20-х роках XIX ст.

С. 93. *Трюфелі* — рід підземних грибів, що відзначаються ароматом і тонким смаком і правлять за присмаку до страв.

С. 97. *Сибірка* — короткий каптан з перехватом і зборами, з невисоким стоячим коміром.

С. 99. *Капітель* — верхня частина колони.

С. 100. *Людська* — приміщення для прислуги в панському будинку.

С. 101. *Два пера* — пера гусячі.

Гравюр — тобто гравюра.

С. 104. *Микальниці* — дерев'яні короби для веретен.

Мички — вичесані пучки прядива, приготовані для прядіння.

С. 105. *Компатріотка* — соотчизниця, землячка.

С. 108. *Пінна* — горілка.

С. 109. *Приказний* — канцелярський службовець.

С. 115. *Томпак* — стоп з міді й цинку.

С. 116. *Відділок* — управа поліцейської дільниці.

Шиллер Фрідріх (1759—1805) — славетний німецький поет-романтик.

С. 119. *Піддячий* — судовий писар.

С. 120. *...в гвардію годився б!* — У гвардійські полки в царській Росії добиралися люди високі на зріст і добре збудовані.

Державна — асигнація на тисячу карбованців.

Камрад (фр.) — приятель, товариш.

Полаті — високий поміст для спання в російській ізбі.

С. 122. *Бурлаки* — до появи пароплавів баржі по річках тяглися людською силою — бурлаками, які об'єднувалися в артілі. Бурлацька праця була винятково важка. Ідучи на путину, бурлаки умовлялися з підрядником-судовласником і одержували завдаток, який на радощах пропивали, й далі залежали вже цілком від підрядника, який видавав злиденну заробітну плату частинами, щоб бурлаки не розбіглися.

Цивільна палата — судова установа, що відала справами майновими (укладання купчих, увід у посідання, всякого роду торговельні договори та ін.).

Присутствіє — засідання, урядовий зал; *присутственні місця* — урядові установи.

Зевес — у міфології давніх греків найбільший з богів. *Гомер* — давньогрецький поет; йому приписують створення поем «Іліади» та «Одіссеї», у яких поруч з людьми діють також і олімпійські боги.

С. 123. *... в теплому картузі з вухами.* — Тут виразна вказівка на зиму, яка суперечить, через недогляд Гоголя, іншим місцям «Мертвих душ».

С. 124. *Феміда* — у грецькій міфології богиня правосуддя; жерці Феміди — судді.

Негліже — неохайно одягнутий.

...шість діб не ївши. — Звичайна в старовину кара для винних дрібних чиновників: начальник відбирав чоботи, щоб чиновник не міг нікуди піти з посади доти, поки не перепише потрібних паперів.

С. 126. *Вергілій* — славетний давньоримський поет. *Данте Аліг'єрі* — найбільший італійський поет (1265—1321), автор поеми «Божественна комедія». У першій частині поеми Данте розповідає про свою подорож по пеклу, де проводирем його був Вергілій.

Зерцало — трикутна призма, на якій наклеєні друковані примірники указів Петра І про охорону прав громадянських, про правила в судових установах, про державні статути і їх важливість. За старими законами зерцало неодмінно мусило стояти в кожному присутственному місці.

С. 128. *Стряпчий* — чиновник, на обов'язку якого лежав догляд за правильним рухом справи.

С. 130. *«Ведомости»* — в побуті було називним ім'ям газети взагалі. За старими законами, судові ухвали про купчі кріпості друкувалися в «Сенатских об'явлениях», що виходили додатком до «Сенатских ведомостей».

С. 131. *Ботфорти* — військові чоботи з високими халявами й широким розтрубом.

Пряженці — пиріжки з м'ясом і цибулею. *Маслянці* — галушечки, варені в розтопленому маслі. *Зваренці* — варені фрукти.

С. 132. *...набути цілковитої народності...* — популярності.

С. 133. *Вертер* — герой роману Ґете (1749—1832) «Страждання молодого Вертера». Вертер — тип ідеаліста, що страждав від неподіленого кохання до Шарлотти.

С. 134. *Фриз* — ґатунок грубої шерстяної матерії.

С. 136. *Ланкастер* Джозеф (1771—1836) — англійський педагог. Ланкастерська школа взаємного навчання заснована на тому, що вчитель навчає тільки кращих учнів, а вони вже навчають слабших. Ланкастерська система була модна в Росії в 20-х роках XIX ст., і школи взаємного навчання були дуже поширені.

С. 137. *«Людмила»* — балада російського поета В.А. Жуковського, що була вперше надрукована в журналі «Вестник Европы» і незабаром стала дуже популярною.

Юнг-Штіллінг (1740—1817), *Еккартсгаузен* (1752—1803) — німецькі містичні письменники, твори яких користувалися великим авторитетом серед масонів. Переклад книжки Юнга «Ночі» користувався великою популярністю в Росії (до 1820 р. з'явилося кілька видань цієї книжки). Не меншою славою у людей, містично настроєних, користувався і твір Еккартсгаузена «Ключ до таїнств натури».

Карамзін Н.М. [Микола Михайлович] (1766—1826) — російський письменник, історик, автор 12-томової «Історії держави Російської», доведеної до 1611 р.

«Московские ведомости» — газета, яку видавав Московський університет.

С. 138. *Манкувати* (фр.) — не зробити, знехтувати.

С. 140. *Руло* — оборки на спідниці у вигляді джгута.

Анонім — лист без підпису. Анонім взагалі означує — невідомий, безіменний.

С. 142. *Цукерковий білет* — на цукеркових білетах, тобто папірцях, у які загорталися цукерки, друкувалися різні віршики, речення та ін.

С. 143. *Шемізетка* — вставка або манишка в дамських ліфах.

Галопад, або *галоп* — танець.

С. 144. *Марсівське* — від слова Марс, міфологічний бог війни.

С. 145. *Алегорія* — вислів, у якому слова мають ще інше, крім прямого, значення.

Лідіни, Греміни — подібні до наведених «красиві» прізвища героїв великого світу, тобто аристократичного товариства, були звичайні в повістях і романах, що друкувалися в 20-х роках XIX ст.

Мадонна — Мати Божа християнських легенд; у малярстві й скульптурі зображувалася молодою вродливою жінкою.

С. 146. *Інкомодіте* — незручність, труднощі.

С. 147. *Плисові* — оксамитові.

С. 148. *Форс* (фр.) — сила, спритність, зухвальство.

С. 149. *Діоген* — давньогрецький філософ, що жив суворим аскетом.

С. 150. *Безе, безешка* (з фр.) — поцілунок.

С. 151. *Під обух* — під удар.

Котильйон — танець, що виконувався наприкінці балу.

С. 152. *Роброни* — дамські сукні.

С. 154. *Кокурки* — здобні ватрушки.

Пиріг-розсольник — пиріг з курятиною, гречаною кашею, січеними яйцями й розсолом.

С. 155. *Клок* — дамська верхня сукня, рід салопу.

С. 157. *Фіжми* — спідниця на китовому вусі, рід криноліну, мода XVIII ст.

Бель-фам — русифікований французький вислів: показна жінка.

С. 158. *Сконапель істоар* — те, що зветься історією (скалічений французький вислів).

С. 159. *Строїв кури* — скалічений переклад французького вислову, який означає «упадати».

Рінальдо Рінальдіні — італійський розбійник, герой однойменного роману німецького письменника Вульпіуса (1762—1827). Переклад цього роману на російську мову вийшов у 1818 р. другим виданням.

Оррьор (фр.) — жах.

С. 160. *Доїжджачий* — мисливець, який відає лаєм [1] собак-гончаків.

С. 163. *Марш* — вихід.

С. 165. *Комеражі* (фр.) — плітки.

С. 166. *Tête-à-tête* — порозуміння віч-на-віч, на самоті.

С. 168. *Аршад* — прохолодне питво.

С. 173. *Кампанія дванадцятого року* — війна Росії з Францією 1812—1813 рр.

Красний — місто Смоленської губернії; *Лейпциг* — місто в Саксонії, були місцем славетних боїв під час війни 1812—1813 рр.

Інвалідний капітал — для видачі пенсій і допомоги раненим воякам; капітал був утворений після війни 1812 р. з приватних пожертв і надійшов

---

[1] Л а й — зграя собак *(діал).*

у 1814 р. у відання новоутвореної установи — Комітету для опікування заслужених вояків.

Шехерезада — казкова героїня, в уста якої вкладені казки «Тисячі і однієї ночі» (старовинна збірка арабських казок).

Семіраміда — легендарна ассирійська цариця, що оздобила Ніневію, столицю Ассирії, визначними спорудами, серед яких були так звані висячі сади.

С. 174. *Синюха* — асигнація синього кольору, п'ять карбованців.

Генерал-аншеф — повний генерал; чин, що існував до Павла I.

Галантерея — дрібнички.

Генералісимус — головний командувач кількох армій.

С. 175. *«Лондон»*, *Палкінський трактир* — популярні в старому Петербурзі ресторани.

С. 176. *Фензерв* — пряний соус.

С. 177. *Фельд'єгер* — військовий кур'єр.

Ямщик — візничий; *самою натурою збудована для ямщиків* — тобто для биття ямщиків, чим фельд'єгері звичайно спонукали їх швидше їхати.

Лета — у грецькій міфології річка забуття.

С. 178. *...переодягнений Наполеон...* — Наполеон I, узятий у полон під час бою при Ватерлоо в 1815 р., був засланий на англійський острів Св. Єлени (в Атлантичному океані), де й помер у 1821 р.

С. 179. *Апокаліпсичні цифри* — в Апокаліпсисі, одній з книг Нового Заповіту, яка трактує про «кінець світу», ім'я антихриста означено «звірячим числом» — 666. Під час війни з французами (1812) містично настроєні російські патріоти, переводячи літери імені Наполеона Бонапарта на цифри (у церковнослов'янській мові цифри означаються літерами), шляхом різних підрахунків діставали в підсумку 666 і робили висновок, що Наполеон і є провіщений у Апокаліпсисі антихрист.

Декохт — вивар з трав.

С. 183. *«Герцогиня Лавальєр»* — старовинний роман французького письменника Жанліса. Російський переклад роману витримав кілька видань.

С. 185. *Горка* — назва картярської гри.

С. 193. *...стовбові чи особисті...* — Дворянський стан поділявся на спадкоємний (стовбовий) і особистий. Спадкоємне дворянство — звання, одержане в спадщину від предка. Списки спадкоємних дворян заводилися до особливих родових книг (до XVII ст. записувалися на стовбцях — вузьких і довгих смужках паперу, які потім склеювалися і згорталися в товсті сувої). Особисте дворянство — звання, яке, відмінно від спадкоємного, не поширювалося на нащадків.

С. 194. *Прописи* — зразки для списування, складалися здебільшого з різних моральних речень.

С. 196. *Солон* — давньогрецький мудрець.

Крилов І.А. [Іван Андрійович] (1768—1844) — славетний російський байкар.

Тривух — тепла шапка з трьома зав'язками — на вуха й потилицю.

С. 197. *...волосся носив кружком...* — Особливий спосіб стригти волосся, яке над шиєю було ніби обрубане. Так стриглися дрібні службовці в трактирах, крамницях та ін.

С. 198. *...приносили жертви Вакхові...* — Тобто пиячили. *Вакх* — міфологічний бог вина.

Повитчик — столоначальник у суді.

С. 200. *...за підписом князя Хованського...* — Йдеться про асигнації, хабар.

Четвертак — срібна монета, 25 копійок.

Біленька — асигнація на 25 карбованців.

Червона — асигнація на 5 карбованців.

С. 201. *Кантоністи* — сини солдатів, приречені за російськими законами змалку до військової служби; кантоністів учили грамоті, ремесла й військових вправ у особливих кантоністських школах, заснованих за Петра І. Ця кастова повинність була скасована тільки в 1856 р.

С. 204. *Брабантське мереживо* — Брабант (місцевість у Бельгії) славиться своїм дуже дорогим мереживом.

С. 207. *Опікунська рада* — установа, яка провадила різного роду кредитові операції.

С. 211. *Натура* — природа.

ТОМ ДРУГИЙ [1]

С. 225. *Кічки, повойники, сороки* — різні жіночі головні убори.

С. 226. *Чапоруха* — чарка.

С. 243. *Камейка* — різьблений дорогоцінний камінь з випуклим художнім зображенням.

С. 248. *Синя ір* — аїр, болотна рослина.

С. 249. *Венера Медіцейська* — одне із скульптурних зображень Венери, богині кохання і краси в римській міфології.

С. 259. *Чекмінь* — верхній чоловічий одяг.

С. 260. *Триповий* — з трипу, шерстяного оксамиту.

С. 263. *Книга про громовідводи* — твір американського вченого Веніаміна Франкліна (1706—1790). *«Георгіки»* — поема давньоримського поета Вергілія, яка оспівує землеробство.

---

[1] Примітки І. Сенченка.

С. 268. *Дон-Кішот* — герой відомого твору іспанського письменника Сервантеса (1547—1616) «Дон Кіхот».

С. 271. *Тягло* — селянська родина, яку вважали однією робочою одиницею; розподіляли роботи по тяглах.

С. 288. *Ксандрійка* — олександринка, червона бавовняна тканина із смужками трьох кольорів: білого, синього й жовтого.

С. 292. *Меблі Гамбса* — Гамбс був петербурзьким мебельником.

С. 294. *З прифіксом* — без торгу.

Паувпуризм — пауперизм, тобто зубожіння.

С. 308. *«Царство нудиться»* — вираз із Євангелія.

С. 318. *Навала двадцяти іноплеменних язиків* — навала Наполеона, в армії якого були війська різних національностей.

ЗМІСТ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ
МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том п'ятий

МЕРТВІ ДУШІ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2009

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректори *Н.В. Мітюра, С.В. Шарабанова*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович, О.М. Кузьменко, О.О. Іщенко*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 26.10.2009. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 22,5 + 0,125 вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 22,63. Ум. фарбо-відб. 24,0. Обл.-вид. арк. 23,12.
Наклад 5000 прим. Зам. № 9—639

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру,
серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига» корпоративне підприємство
ДАК «Укрвидавполіграфія». 03057 Київ 57, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008

Гоголь, Микола.

Г 58 Зібрання творів: у 7 т. / М.В. Гоголь; редкол.: М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 2008 — ISBN 978-966-00-0890-2.

Т. 5: Мертві душі / упоряд. П.В. Михед. — 2009. — 360 с. — ISBN 978-966-00-0927-5.

До п'ятого тому видання творів Миколи Гоголя увійшли перший том поеми «Мертві душі» та пізня редакція окремих глав другого тому, які збереглися. У коментарях представлена бібліографія перекладів поеми українською мовою.

ББК 84. 4УКР1 = РОС

МИКОЛА ГОГОЛЬ

5